

ISSN: 1308-5549

Çankırı Karatekin Üniversitesi
**İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi**

Çankırı Karatekin University
**Journal of the Faculty of Economics &
Administrative Sciences**

Cilt/Volume: 13

Sayı/Issue: 2

Yaz/Summer 2023

Sahibi / Owner

(Çankırı Karatekin Üniversitesi Adına)
(On Behalf of Çankırı Karatekin University)
Harun Çiftçi (Rektör/Rector)

Editör / Editor

Ela Özkan Canbolat, Çankırı Karatekin Üniversitesi,
TR

Alan Editörleri / Area Editors

Esra Erenler Tekmen, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Hasan Dünder, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Hülya Ünlü, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Pembe Güçlü, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Rıfat Karakuş, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Firdes Şeyda Kahraman, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Emine Çeliksoy, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Derya Özarslan, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Bedri Münir Özdemir, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Hüseyin Ongan Arslan, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Burçin Demirbilek, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Abdullah Baş, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Afrim Hoti (University of Phristina)
Prof. Dr. Arch Woodside (Boston College)
Prof. Dr. Aydın Özkan (Huddersfield Business School)
Prof. Dr. Cenk Sözen (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Domingo Ribeiro-Soriano (University of Alcalá)
Prof. Dr. J. Augusto Felicio (Lisbon School of Economics and Management)
Prof. Dr. Pineiro Chouso Juan Ramon (Universidade de Santiago de Compostela)
Prof. Dr. R. Arzu Kalemci (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zhongqi Jin (Middlesex University London)
Doç. Dr. Bardhok Bashota (University of Phristina)
Doç. Dr. Francis Rico C. Domingo (De La Salle University)
Doç. Dr. Hatice Yazgan (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Harun Yıldız (Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Muradov (Dnipro Teknoloji Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Bozkurt (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. İrge Şener (Çankaya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Fatih Öztarsu (Hankuk University Of Foreign Studies)
Doç. Dr. Rudra Pradhan (Vinod Gupta School of Management)
Doç. Dr. Vesna Poposka (Makedonya Cum. Uluslararası Vizyon Üniversitesi)
Dr. Ayhan Özkan (Ankara Valiliği)
Dr. Öğretim Üyesi Şuayip Turan (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Sekretarya / Secretary

Ömer Faruk Uğurlu, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Çankırı Karatekin
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Dergisi Uluyazı Kampüsü, Çankırı
TÜRKİYE

Tel: +90 376 218 9542

Fax: +90 376 218 9546

E-mail: iibfdergi@karatekin.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ckuiibfd>

4 Aylık Hakemli Süreli Sosyal Bilimler Dergisi

Dergimiz yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında) yayınlanan hakemli bir dergidir. Her cilt iki sayı içermektedir. Bu dergide öne sürülen fikirler makale yazarına aittir.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Yazım kurallarına

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ckuiibfd/writing-rules> adresinden ulaşılabilir.

Makale gönderme adresi:

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

The refereed journal is published four times yearly (March, June, September, & December). Each volume consists of four issues.

The views expressed in this journal are those of the authors. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring the name of the journal.

The journal publishes manuscripts both in Turkish and English.

Author guidelines are at

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

Manuscripts should be sent to:

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Akın KOÇAK

Aydın ÖZKAN

Ayşegül ATEŐ

Bahtıően KAVAK

Carlos A. Albornoz

Cumhur ERDEM

Gülçin ÖZKAN

Hülya ÜLKÜ

İsmail TUNCER

Kemal YILDIRIM

Nilgün KUTAY

Ömer TORLAK

Yusuf Ziya TAŐKAN

Ankara Üniversitesi

Hull University

Akdeniz Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

Facultad de Economía y Negocios Univesidad del
Desarrollo

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

York University

World Bank

Mersin Üniversitesi

Anadolu Üniversitesi

Dokuz Eylül Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of the ISSUE

Dergimizin bu sayısında yayınlanan makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to evaluate the articles published for current issue of the Journal.

Hakem

Abdullah Baş
Anıl Çağlar Erkan
Ayla Topuz Savaş
Azize Serap Tuncer
Burçin Demirbilek
Cansu Tor-Kadioğlu
Derya Alımanoğlu Yemişçi
Elvettin Akman
Ercan Yavuz
Erdem Güdenoğlu
Erkan Taşkiran
Ertan Beşe
Esra Aydın
Figen Ebrin
Fulya Köksoy Kavak
Gaye Karpat Çatalbaş
Gökhan Ak
Hatice Yazgan
İsmet Akbaş
Kubilay Özyer
Levent Memiş
Mehmet Akif Özer
Mehmet Ali Geniş
Mehmet Karahan
Mehmet Metin Dam
Mehmet Sedat Uğur
Mehmet Songur
Muhammet Hamdi Mücevher
Murat Baş
Orkun Şen
Özlem Ultan
Özlem Yiğit
Serkan Dirlik

Üniversitesi

Çankırı Karatekin Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Tarsus Üniversitesi
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Düzce Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
İzmir Demokrasi Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Batman Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İstanbul Topkapı Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dicle Üniversitesi
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Kocaeli Üniversitesi
TÜİK
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of the ISSUE

Dergimizin bu sayısında yayımlanan makaleleri değerlendiren hakemlerimize teŖekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to evaluate the articles published for current issue of the Journal.

Hakem

Sertan Akbaba
Sevdiye Ersoy Yılmaz
Sinem Koçak
Tayfun Tuncay Tosun
Tolga Demiryol
Utku Aybudak
Ülkühan Bike Esen
Yakup Arı
Yavuz Kağan Yasım
Yıldız Atmaca
Yunus Gökmen
Yusuf Pustu
Yusuf Uysal

Üniversitesi

Yozgat Bozok Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Serbest Araştırmacı
İstanbul Aydın Üniversitesi
Altınbaş Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / ABSTRACTING and INDEXING

Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi aşığıdaki veri tabanları/bibliyografya/indeksler tarafından taranmaktadır:

Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics & Administrative Sciences is indexed by:

- AcademicKeys (2014-)
- Advanced Sciences Index (ASI) (2014-)
- Akademik Dizin (2012-)
- Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index) (2012-)
- Araştırmax (2012-)
- Business Source Corporate Plus (EBSCO) (2012-)
- CiteFactor (2014-)
- Directory of Open Access Journals (DOAJ) (2015-)
- EconBiz (RePEc) ve ECONIS (2014-)
- EconLit (2014-)
- Electronic Journals Library (WZB) (2014-)
- Gale - Cengage (Academic OneFile) (2015 -)
- Index Copernicus (2012-)
- Islamic World Science Citation Center (ISC) (2014-)
- J-Gate (2014-)
- Journal Index (2014-)
- Jour Informatics (2014-)
- JournalTOCs (2015-)
- Open Academic Journals Index (OAJI) (2014-)
- Proquest (2012-)
- Public Affairs Information Service (PAIS International) (2012-)
- Scipio (2012-)
- Scientific Indexing Services (SIS) (2014-)
- SHERPA/RoMEO (2014-)
- TUBITAK-ULAKBİM (Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı) (2015-)
- Türk Eğitim İndeksi (Index of Turkish Education) (2014-)
- UlrichsWeb (2012-)
- Worldwide Political Science Abstracts (WPSA) (2012-)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi

Pınar HACİHASANOĞLU, Tansel HACİHASANOĞLU, Zuhal AKGÜN

Müşteri E-Şikâyetlerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi: Katılım Bankaları Örneği

Analysis of Customer E-Complaints by Content Analysis: The Case of Participation Banks. 368

Melih DİNÇER

Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık Çerçevesinde Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi: Ukrayna – Rusya Savaşı'nın AB Enerji Politikası Üzerindeki Etkisi

Analysis of European Union-Russia Energy Relations in the Framework of Asymmetrical Interdependence: The Impact of Ukraine – Russia War on the EU Energy Policy 394

Ahmet KÂHİLOĞULLARI

Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve CO2 Emisyonları İlişkisi: OECD Ülke Grubu Üzerine Bir Analiz

The Relationship Between Foreign Direct Investments and CO2 Emissions: An Analysis of the OECD Countries 434

Bersu BAHTİYAR, Erdem GÜDENOĞLU

Türkiye’de Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Zamana Göre Değişen Nedensellik Testlerinden Bulgular

The Relationship between Exchange Rates and Foreign Trade in Turkey: Evidence from Time-Varying Causality Tests. 454

Omca ALTIN

AB'nin Siber Güvenlik Alanındaki Politikalarının ve Uygulamalarının Etkinliği:
Bir Siber Güvenlik Temsilcisi Olarak AB'nin Yeterliliği

*Effectiveness of EU Policies and Practices in the Field of Cyber Security: EU's
Competence as a Cyber Security Representative.....* 482

Yağmur TOKATLIOĞLU

Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin Türkiye'de BİST Endeksi ve Döviz Kuru
Oynaklıklarındaki Rolü: GARCH-MIDAS Yaklaşımı

*The Role of Global Economic Policy Uncertainty on BIST Index and Exchange
Rate Volatilities: A GARCH-MIDAS Approach* 508

Sercan YILMAZ, Murat AKÇAKAYA

Türklerde Egemenlik ve Devlet Kanunu

Sovereignty and State Law in Turks 535

Gülbahar AYDIN, Fatma Neval GENÇ

İklim Değişikliğine Bağlı Afetler ve Sürdürülebilir Kalkınma

Disasters due to Climate Change and Sustainable Development 563

Kezban ÖZÇELİK KAYNAK, Ezgi KARADAĞ, Barış ÖZTUNA

Covid-19 Pandemi Sürecinde Göreve Başlayan Sağlık Personelinde Özgecilik ve
Etik Duyarlılık Düzeyleri Arasındaki İlişki

*The Relationship Between Altruism And Ethical Sensitivity Levels In The
Healthcare Personnel Taking Work During The Covid-19 Pandemic Process
.....* 591

Ruhan ALTUN ANAYURT, Veysel METİNER

COVID- 19 Pandemisi Döneminde Sivas Numune Hastanesindeki Sağlık Çalışanlarının Kişisel Koruyucu Donanım (KKD) Kullanımının İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi

An Investigation of the Use of Personal Protective Equipment (PPE) in Sivas Numune Hospital in terms of Occupational Health and Safety during the COVID-19 Pandemic Period..... 610

Ezgi KOPUK, Hüseyin Naci BAYRAÇ

OICA Üyesi AB (14) Ülkelerinde İnovasyon Belirleyicilerinin Otomotiv Sektörü Rekabet Gücü Üzerindeki Etkisi

The Impact of Innovation Determinants on Automotive Industry Competitiveness in OICA Member EU (14) Countries 633

Bilge Nur ÖZTÜRK, Tuba BAYRAKTAR

Omo Reklamlarına Yönelik Marka İletişim Stratejisi Araştırması: Pandemi Etkisi

Brand Communication Strategy Research in Omo Advertisements: The Effect of The Pandemic 664

Mehmet Ali TAŞ, Servet ALP

Örgütsel Toksikite ile İşe Angaje Olma Arasındaki İlişkide Psikolojik Dayanıklılığın Aracı Rolü

The Mediating Role of Psychological Resilience in the Relationship between Organizational Toxicity and Work Engagement 695

Derleme

Yusuf AKKOCA

Examining Talent Management In The Context Of Organizational Theory

Yetenek Yönetiminin Örgüt Teorisi Bağlamında İncelenmesi..... 718

Bibliyografi

Ebru DEMİREL

Örgütsel Bakış Açısıyla Simbiyotik İlişkilerin Bibliyometrik Analizi ve Haritalaması

Bibliometric Analysis and Map of Symbiotic Relations from Organizational Perspective 738

Araştırma Makalesi

**Müşteri E-Şikâyetlerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi:
Katılım Bankaları Örneği**

Pınar HACİHASANOĞLU

*Sorumlu Yazar, Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat MYO
pinar.hacihasanoglu@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4595-5156*

Tansel HACİHASANOĞLU

*Yozgat Bozok Üniversitesi, İİBF
tansel@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4229-0192*

Zuhal AKGÜN

*Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat MYO
zuhal.akgun@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5737-7920*

Öz

Bu çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları ile ilgili banka müşterileri tarafından yapılan şikâyetler konu edilmiştir. Katılım bankacılığı müşterilerinin 01.01.2022 ve 30.06.2022 tarihlerini kapsayan altı aylık dönemde en fazla hangi konularda şikâyet ettiğinin belirlenmesi ve bunun içerik analizi ile ortaya konulması araştırmanın amacı olarak belirlenmiştir. Yapılan analiz neticesinde bankalarının sunmuş oldukları ürün ve hizmetler ana temasının ortaya çıktığı ve yapılan içerik analizi sonucu söz konusu temanın altı ana kategoriden oluştuğu belirlenmiştir. Yapılan şikâyetlerin frekansı baz alındığında en yüksek frekanslı ana kategorinin hesap işlemleri olduğu belirlenmiştir. Hesap işlemleri kategorisini sırasıyla yatırım işlemleri, kredi kartı ile ilgili işlemler, ATM ile ilgili işlemler ve sigorta işlemleri kategorileri izlemiştir. Ayrıca katılım bankaları ile ilgili müşteri şikâyetlerinin bir sonucu olarak müşterilerin taşıdıkları olumsuz düşünceleri kapsayan güven kaybı, mağduriyet ve olumsuz yaklaşım teması ve bu temayı oluşturan alt kategoriler de belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Bankacılık sektörü, katılım bankacılığı, müşteri şikâyetleri, online şikâyet
Jel Sınıflandırma Kodları: M15, M30, G21

**Analysis of Customer E-Complaints By Content Analysis: The Case of Participation Banks¹
Abstract**

In this study, complaints made by bank customers regarding participation banks operating in Turkey are discussed. The aim of the study was to determine which issues the participation banking customers complained about the most in the six-month period covering 01.01.2022 and 30.06.2022 and to reveal this through content analysis. As a result of the analysis, it has been determined that the theme of the products and services offered by the banks emerged and as a result of the content analysis, the theme in question consisted of six main categories. Based on the frequency of the complaints made, it has been determined that the main category with the highest frequency was the account transactions. The account transactions category has been followed by investment transactions, credit card related transactions, ATM related transactions and insurance transactions categories respectively. In addition, as a result of customer complaints about participation banks, the theme of loss of confidence, grievance and covering the negative thoughts carried by the customers and the sub-categories constituting this theme have been also determined.

Keywords: Banking sector, participation banking, customer complaints, online complaint
JEL Classification Codes: M15, M30, G21

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 22.09.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 24.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Hacıhasanoğlu, P., Hacıhasanoğlu, T. ve Akgün, Z. (2023). Müşteri e-şikâyetlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi: katılım bankaları örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 368-393. doi: 10.18074/ckuıibfd.1178431.

1. Giriş

Müşteri şikâyetlerinin online mecralar üzerinden yapılması günümüzde sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. Müşterilerin yaşadıkları olumsuz alışveriş deneyimini veya haksızlığa uğradıkları düşüncesini online olarak firmalara iletmesi problemin çözümünde ertelememe ve hız açısından önem arz etmiştir. Bunun yanı sıra farklı müşterilerden benzer şikâyetlerin ortaya konulması sorunların çözümünde katkı sağlamaktadır. Ayrıca müşteriler tarafından yapılan şikâyetlerin işletmeler açısından da önemli faydaları olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. İşletmelerin söz konusu şikâyetlere gösterdikleri reaksiyon ile müşteri sorunlarının çözüme kavuşturulması sayesinde işletme imajının korunması, iç kontrol sisteminin etkinliğinin artırılması, özellikle çalışan kaynaklı olan ve gözden kaçırılan problemlerin belirlenmesi gibi noktalarda söz konusu şikâyetler işletme lehine dönüştürülmüş olacaktır. Online mecralar üzerinden hemen hemen bütün sektörler için müşterilerden çeşitli şikâyetlerin yapıldığı ifade edilmelidir.

Bu sektörlerden biri de ekonomik hayatın merkezinde olan finans ve bankacılık sektörüdür. Ayrıca önemli bir hizmet alanı olarak ifade edilen bu sektörle ilgili çok yoğun işlemler ve bu işlemlere paralel olarak oldukça fazla şikâyetin yapıldığı söylenebilir. Aralık 2022 itibarıyla Türk Bankacılık Sektörünün, aktif büyüklüğü 14.344.402 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Sektörün aktif toplamı 2021 yılsonuna göre 5.128.939 milyon TL artmıştır. Bankaların kaynakları içinde, en büyük fon kaynağı durumunda olan mevduat 2021 yılsonuna göre %67,1 artışla 8.861.858 milyon TL olmuştur. 2021 yılsonuna göre öz kaynak toplamı %97,1 artışla 1.407.074 milyon TL olurken, Aralık 2022 döneminde sektörün dönem net kârı 433.457 milyon TL, sermaye yeterliliği standart oranı ise %19,46 seviyesinde bulunmaktadır (BDDK, 2023, s. 1). Sektörün aktif büyüklüğünün, müşteri sayısının artmasına paralel sunulan hizmetlerle ilgili memnuniyetsizliğin bir göstergesi olan şikâyet sayıları da artmıştır. 2023 yılı başı itibarıyla “www.sikayetvar.com” sitesine yapılan bankacılık ile ilgili şikâyetlerin sayısı 460.000’i aşmıştır (<http://www.sikayetvar.com/banka>). Ülkelerin ekonomik yapılarında yaşanan olumsuzluklar nedeniyle dönemler itibarıyla şikâyet çeşitleri ve yoğunlukları da farklılaşmaktadır.

Ekonomi alanında 2022 yılı başı itibarıyla tüm Dünya’da ve Türkiye’de yaşanan olumsuz ekonomik gelişmeler, Rusya’nın Ukrayna’ya saldırması ile başlayan enerji krizi ve dünya genelinde resesyon beklentisi ön plana çıkmaktadır. Yaşanan sorunların ekonomik kriz ve yüksek enflasyonu beraberinde getireceği beklenmektedir. Ekonomik kriz ve enflasyon gibi genel yapıyı bozan bu faktörlerin birçok alanda olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu alanlardan biri de finans sektörüdür. Finans alanındaki bütün aktörlerin (hem hizmet sunan hem de hizmet alan) etkilendiği bu olumsuz yapı, çıkar çatışmalarını ve çeşitli düzenlemelere karşı memnuniyetsizlikleri de beraberinde getirebilir. Bu memnuniyetsizlikler çeşitli

platformlarda şikâyet şeklinde ortaya konulacaktır. Bu noktadan hareketle, mevcut araştırmada 2022 yılının ilk altı aylık döneminde, Türkiye’de hızlı bir gelişim süreci geçirmeye başlayan katılım bankacılığı² ile ilgili banka müşterileri tarafından yapılan şikâyetler konu edilmiştir. Katılım bankacılığı müşterilerinin söz konusu dönemde en fazla hangi konularda şikâyet ettiğinin belirlenmesi ve bunun içerik analizi ile ortaya konulması araştırmanın amacı olarak belirlenmiştir.

Dünya genelinde yaşanan hızlı dijital dönüşümle birlikte tüketicilerin şikâyetlerini aktarabilecekleri birçok farklı site oluşturulmuştur. Bu amaca hizmet etmek için Türkiye’de kurulan en popüler sitelerden birisi de “www.sikayetvar.com” sitesidir. Bu araştırmada katılım bankaları ile ilgili şikâyetler, “www.sikayetvar.com” sitesinden elde edilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Müşteri Şikâyet Davranışı

Şikâyet kavramı Türk Dil Kurumu tarafından; hoşnutsuzluk belirten söz veya yazı, sızlanma, sızıltı, yakınma, yakıntı olarak tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2022). İşletmeler bakımından şikâyet ise ürünün (mal ve hizmet) hatalı üretilmesinin bir sonucuyken, müşteri açısından, beklentilerin karşılanamamasının bir sonucu olduğu şeklinde ifade edilebilir (Alabay, 2012, s. 138).

Şikâyet etmek ise; belirli finansal veya finansal olmayan hedeflere ulaşmak niyetiyle, sorumluluğu bazı kişilere, kuruluşlara veya diğer faktörlere yüklenebilecek farklı durumlar hakkında hoşnutsuzluk, memnuniyetsizlik duygularını ifade etmek anlamına gelmektedir (Liu ve Liu, 2021, s. 151).

Müşteri şikâyeti; iç veya dış bir müşteriden sözlü veya yazılı olarak bir ürün veya hizmetle ilgili memnuniyetsizlik ifadesidir (Yang ve Li, 2016, s. 2). Müşteri şikâyeti kısaca, müşterinin olumsuz geribildirimi olarak tanımlanmaktadır (Alabay, 2012, s. 142.). Müşterinin bir ürün veya hizmet hatasına tepkisi ve bunun sonucunda algılanan memnuniyetsizlikle ilgili tüm yönlerin tanımlanması ve analizi müşteri şikâyet davranışı olarak ifade edilmektedir (Garín-Muñoz, Gijón, Pérez-Amaral ve López, 2014, s. 805). Müşteri şikâyet davranışı, bir ürün veya hizmetle ilgili olumsuz bir şey iletmeyi içeren, kişi tarafından gerçekleştirilen eylem olarak tanımlanmıştır. Başka bir tanımda, bir satın alma davranışı ile ilgili olumsuz bir şey iletmeyi içeren ve o alışverişte algılanan memnuniyetsizlik tarafından tetiklenen

² Türkiye’de faaliyetlerini sürdüren katılım bankalarının aktif gelişim süreci incelendiğinde 2010 yılında 43.339 milyon TL aktif büyüklüğünün olduğu ve piyasa payının %4,31 olduğu görülmektedir. 2019 yılında ise piyasa payını %6,3’e çıkartarak, 284.459 milyon TL aktif büyüklüğe ulaşmıştır. 2021 yılında ise katılım bankacılığının toplam aktif büyüklüğü içerisindeki payı %7’i geçmiştir (TKBB, 2021).

tüm davranışsal ve davranışsal olmayan tepkiler şeklinde ifade etmiştir (Zheng, Youn ve Kincaid, 2009, s. 720).

Şikâyet ifadesi ilk bakışta olumsuzluk olarak algılansa da işletmeler açısından aksaklıkların belirlenmesinde önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Söz konusu şikâyetlerle elde edilen geri bildirim, sunulan hizmetin kalitesinin müşteri beklentileri doğrultusunda yeniden düzenlenmesine katkı sağlar ve müşteri memnuniyeti yaratmada oldukça önemli bir rekabet aracı olarak değerlendirilebilir. Kısacası, müşteriler tarafından bildirilen her şikâyetin müşteri ile işletme arasında tehlikeye giren ilişkiyi düzeltmek için bir fırsat olarak değerlendirmesi gerekir (Kılıç ve Ok, 2012, ss. 4191-4192).

2.2. E-Şikâyet (Negatif e-WOM) ve Müşteri Şikâyet Siteleri

Tüketicilerin bir mal ve hizmet satın aldıktan sonra, belirli duygular göstererek diğer tüketicilerle tüketim deneyimleri hakkında konuştukları görülmektedir. İnternet, tüketicilerin bu deneyimleri olumlu ya da olumsuz, diğer potansiyel müşterilerle geniş çapta paylaşımlarına ve e-WOM (elektronik ağızdan ağıza iletişim) aracılığıyla kendi tüketimle ilgili tavsiyelerini sunmalarına olanak tanımaktadır (Boo ve Kim, 2013, ss. 24-25). Çevrimiçi iletişimin ve e-WOM' un popülaritesi, potansiyel müşteriler için güven duygusuna yol açan bilgiler üreten e-ticarette de önemli hale gelmiştir. E-WOM iletişimi, benzeri görülmemiş ölçeklenebilirliğe ve yayılma hızına sahiptir. Özellikle pozitif e-WOM ile karşılaştırıldığında, negatif e-WOM'un satın alma kararları üzerinde güçlü bir etkisi olmaktadır (Chang ve Wu, 2014, s. 206).

Çevrimiçi şikâyet davranışı, çözüm odaklı müşteri-işletme alışveriş sürecini temsil eden "e-şikâyetler" ve sorun odaklı tüketici-tüketici iletişimini ifade eden "negatif e-WOM" olarak sınıflandırılabilir (Breitsohl, Khammash ve Griffiths, 2014, s. 1). Kotler (2002) tarafından yapılan çalışmada müşteri memnuniyetsizliği üzerine yapılan çeşitli araştırmalarda elde edilen sonuçlara yer verilmiştir. Söz konusu çalışmalarda ortaya konulan sonuçlar müşterilerin yaklaşık yüzde 25'i alışverişlerinden memnun olmamalarına rağmen, sadece yüzde 5'inin şikâyet ettiğini göstermektedir. Diğer yüzde 95'i ya şikâyet etmenin çabaya değmediğini ya da nasıl ve kime şikâyet edeceklerini bilmediklerini düşünmektedir. Şikâyet eden yüzde 5'in sadece yarısı tatmin edici bir sorun çözümü elde ettiğini ifade etmektedir. Yine de bir müşteri sorununu tatmin edici bir şekilde çözmeye ihtiyacı kritik öneme sahiptir. Ortalama olarak, memnun bir müşteri üç kişiye iyi bir ürün deneyiminden bahsederken, memnuniyetsiz müşteri 11 kişiyi etkilemektedir. Her biri bir başkasına anlatırsa, negatif söze maruz kalan insan sayısı katlanarak artabilmektedir (Kotler, 2002, s. 208).

Negatif e-WOM olarak ifade edilen çevrimiçi yapılan şikâyet davranışının daha fazla kişiye ulaşacağı düşünüldüğünde hem işletmeler hem de tüketiciler üzerindeki etkisi büyük önem kazanmaktadır. Geleneksel pazarlamada memnuniyetsizliğini

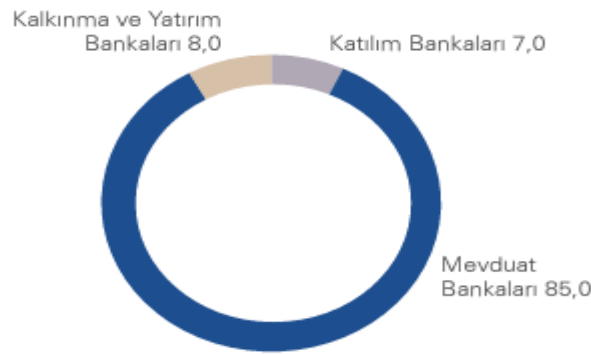
daha çok yakın çevresiyle paylaşan müşteriler, dijitalleşmeyle birlikte WEB siteleri aracılığıyla tüm dünyayla paylaşabildikleri platformlar kullanmaya başlamışlardır.

Müşteri şikâyet forumları, temelde memnun olmayan müşteriler için tasarlanmıştır. Örneğin; PlanetFeedback.com sitesi müşterilerin belirli şirketlerle ilgili olumsuz deneyimlerini dile getirmelerine olanak tanımaktadır. Yine başka bir site Complaints.com ise, müşterilerin belirli firmalar veya sundukları mal ve hizmetlerle ilgili hayal kırıklıklarını dışa vurmalarını sağlamaktadır (Kotler ve Keller, 2012, s. 73). Türkiye’de de e-şikâyet sitelerinden 2000 yılında kurulan sikayetvar.com sitesi hem uluslararası hizmet veren şirketlere hem de yerel markalara kadar birçok hizmet/ürün/sipariş ve durumun şikâyet edilebildiği en büyük oluşum şeklinde ifade edilebilir (<https://buldumz.com/sikayet-siteleri/>). Ayrıca, BTK Tüketici Şikâyeti, Tüketici Hakem Heyeti Online Başvuru, CİMER, Şikâyetim.com, Sosyal medya siteleri ve Şikâyet.com Türkiye’de hizmet veren e-şikâyet siteleri arasında yer almaktadır.

2.3. Katılım Bankacılığına Genel Bakış

Ülkelerin sosyo-ekonomik kalkınmasının dayanak noktası, birikim fazlasının tasarruf sahiplerinden toplanması ve söz konusu tasarrufların harekete geçirilmesi ile başlar. Sürecin devamında ise ihtiyaç sahibi bireylere/kurumlara kredi olanakları sağlama konusunda yasal yetkinliğe sahip bankacılık kurumları rol alır. (Mangala ve Soni, 2022, s. 1).

Türkiye’de bankacılık sisteminde 57 banka faaliyet göstermektedir. Mevduat bankaları 35, kalkınma ve yatırım bankaları 16, katılım bankaları 6 adettir (TBB, 2022).

Şekil 1: Türk Bankacılık Sektöründeki Paylar (Aktif Büyüklüğü-%) (TKBB, 2021)

Şekil 1’ de bankacılık sisteminde yer alan bankaların aktif büyüklüğünün yüzdesel olarak dağılımı yer almaktadır. Mevduat bankaları %85, kalkınma ve yatırım bankaları %8 ve katılım bankalarının %7 paya sahip olduğu görülmektedir.

Finansal sistemde katılım bankaları da tıpkı faizli bankalara benzer fonksiyonları yerine getirmekle birlikte, düzenleme ve kurallarda çeşitli farklılıklar kendisini göstermektedir. Katılım bankaları İslam dininin belirlediği esaslara göre işlemlerini yürütmektedirler. İslami bankacılık sistemi, Müslüman müşterilerin ihtiyaç ve taleplerini karşılamak için oluşturulmuştur. Çünkü İslami kaidelerde faiz almak da vermek de yasakken, geleneksel bankacılık bütünüyle faizli sisteme dayanmaktadır (Kaytancı, Ergeç ve Toprak, 2013, s. 801).

Katılım bankacılığı, faizsiz bankacılık prensiplerine uygun bir şekilde tüm bankacılık faaliyetlerini gerçekleştiren, emek-sermaye ortaklığı ya da vekâlete göre fon toplayıp, ortaklık ve finansal kiralama, alım-satım ve faizsiz bankacılık prensiplerine uygun başka yöntemlerle fon kullandıran bir bankacılık modelidir (Albaraka, 2022). Katılım bankalarının finansman sağlarken veya fon toplarken en temel özelliklerinden biri paylaşmaya dayanan katılım kavramıdır. Katılım bankaları fon toplamak için oluşturulan katılma hesapları kullanarak diğer geleneksel bankalardan ayrılarak katılım kavramını kullanmaktadır. Katılım bankaları, özel cari ve katılma hesapları vasıtasıyla fon toplamak ve bu yöntemlerle topladığı fonları faizsiz finans prensiplerine göre uygun yöntemlerle kullanılmak üzere faaliyet gösteren bankalardır (Ziraat Katılım, 2022).

Katılım bankaları esas işlevi olan fon toplama ve fon kullandırmanın yanı sıra kendi prensipleri çerçevesinde, kıymetli evrak, banka havalesi, kasa kiralaması ve fatura tahsilatı gibi bankacılık hizmetleri sunmakta, ayrıca, döviz, menkul kıymet alım satımı gibi birçok bankacılık işlemine de aracılık etmektedir. Faizsizlik ilkesiyle başta anlaştığı oranlarla müşterilerinden ortaklık esasına göre fon toplamakta daha sonra elde ettiği getiriyi paylaşmaktadır. Topladığı fonları, müşterilerinin talep ettiği mal, hak ve hizmetleri peşin satın alıp veya kiralayıp, doğrudan kredi olarak değil müşterilerine vadeli satarak veya kiralayarak getiri elde etmektedir (Kuveyt Türk, 2022).

Tablo 1: Katılım Bankaları ve Bankacılık Sektörü Başlıca Finansal Büyüklükleri (Milyon TL)(TKBB, 2021)

FİNANSAL BAŞLIKLAR		KATILIM BANKALARI			BANKACILIK SEKTÖRÜ		
		Aralık 2020	Aralık 2021	2021/2020 (%)	Aralık 2020	Aralık 2021	2021/2020 (%)
Toplanan Fonlar	TP	102.091	148.867	45,8	1.546.080	1.879.831	21,6
	YP-Döviz	149.563	318.294	112,8	1.619.278	3.005.858	85,6
	YP-Maden	69.751	89.257	28,0	289.720	417.086	44,0
	Toplam	321.405	556.418	73,1	3.455.078	5.302.775	53,5
Kullandırılan Fonlar		240.147	369.535	53,9	3.674.877	5.044.485	37,3
Takipteki Alacaklar (Brüt)		8.713	11.225	28,8	152.560	160.104	4,9
Toplam Aktif		437.146	717.338	64,1	6.106.442	9.215.458	50,9
Öz Varlık		27.607	36.310	31,5	599.590	713.955	19,1
Net Kar		3.658	5.468	49,5	57.305	92.952	62,2
Personel Sayısı		16.848	17.147	1,8	203.223	202.136	-0,5
Şube Sayısı	Yurt İçi	1.250	1.307	4,6	11.113	11.023	-0,8
	Yurt Dışı	4	4	-	75	75	-
	Toplam	1.254	1.311	4,6	11.188	11.098	-0,8

Katılım bankalarının bankacılık sektöründeki yerini daha iyi anlamak için karşılaştırmalı finansal büyüklükleri gösteren Tablo 1'i incelemek fayda sağlayacaktır. Tablo 1'e bakıldığında katılım bankalarının bankacılık sektörü tarafından toplanan fon miktarının yaklaşık %10'nuna ulaştığı görülmektedir. Katılım bankaları ile bankacılık sektörünü oluşturan diğer bankalara ait 2020 ve 2021 yıllarındaki değişim Tablo 1'de verilmiştir. Verilen incelendiğinde toplanan fonlar açısından bankacılık sektöründeki artış %53,5 iken katılım bankacılığındaki artış %73,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriler Türkiye'de katılım bankacılığına olan ilginin gün geçtikçe arttığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

3. Literatür Taraması

Lee ve Hu (2004) çevrimiçi müşterilerin otel hizmetleriyle ilgili endişelerini ve olumsuz deneyimlerini ortaya koymak amacıyla çalışmalarında, kendi seçtikleri otel müşterilerinin özel bir şikâyet sitesi olan eComplaints.com'da kaydedilen çevrimiçi şikâyetlerini analiz etmişlerdir. Yapılan analiz neticesinde şikâyetler 18 kategoride toplanmış ve müşterilerin aldıkları temel otel hizmetlerinden (düşük hizmet kalitesi ve çalışanların yaklaşımı) çoğunlukla memnun olmadıkları belirlenmiştir.

Refiana (2012) çalışmasında, Kompas.com'daki Okuyucu Mektubu sütunu aracılığıyla tüketici şikâyetlerini tanımlamayı ve sunmayı amaçlamıştır. Çalışma kapsamında Aralık 2011-Nisan 2012 döneminde toplam 168 şikâyet analiz edilmiştir. Sonuçların %85'inin şikâyet nedenlerinin şirketlere yönelik olumsuz kelimeler (hayal kırıklığına uğramış, hakkı yenmiş, müşteriye tatmin edememe, tuzaga düşürülmüş ve soyulmuş hissetme vb.) içerdiğini göstermiştir. Çalışmada,

Endonezya'daki şirketlerin tüketici şikâyetlerine yanıtlamaya önem vermediği bir diğer sonuç olarak bulunmuştur.

Gürce ve Tosun (2017) yaptıkları çalışmada e-WOM kaynağı olan www.sikayetvar.com sitesinde kargo hizmetleri başlığı altındaki şikâyetlerin içeriğini analiz etmiş ve şikâyetlerin nedenlerini incelemişlerdir. Araştırma sonucunda tüketicilerin en çok şikâyet ettiği konuların; hizmetlerin taahhüt edildiği şekilde yerine getirilmemesi, ürün ve hizmetlerin müşteriye zamanında teslim edilmemesi ve çalışanların hizmetlerinin yeterince iyi olmaması olarak belirlenmiştir.

Türkmen Barutçu ve Başak (2018) çalışmalarında, müşterilerin e-şikâyet davranışlarının neler olduğunu ve e-ticaret sitelerinin e-şikâyetlere hangi oranda cevap verdiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Veriler Türkiye'nin en popüler e-şikâyet sitelerinden olan "sikayetvar.com" da en yüksek şikâyet oranına sahip 6 e-ticaret sitesinden elde edilmiştir. Analizlerin sonucu, tüketicilerin şikâyetlerinin para iadesi, ürün iadesi, ayıplı ürün ve çağrı merkezinde çalışanlara ait davranışlara maruz kalma şeklinde olduğunu göstermiştir.

Güler ve Marşap (2019) tarafından yapılan çalışmada, şikâyetvar.com sitesi üzerinden elde edilen verilerle Türkiye'de faaliyet gösteren beş büyük banka ile ilgili şikâyet ve itirazların araştırılması amaçlanmıştır. Doküman incelemesi yöntemi kullanılarak araştırma yürütülmüştür. Araştırmada neticesinde kredi kartı üyelik ücretleri, hesap işlem ücretleri ve ATM ile ilgili teknik sorunların öncelikli şikâyet konuları olduğu belirlenmiştir.

Yıldız Erduran ve Lorcu (2020) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de bankacılık sektöründe faaliyet gösteren bankalara ait 25.390 e-şikâyet veri madenciliği yöntemiyle analiz edilmiştir. Analizler sonucunda, müşterileri şikâyetlerinde en çok bahsedilen bankalar ve en çok şikâyet edilen konular belirlenmiştir. Banka müşterilerinin "kredi kartı ücreti, iptal, şube, abonelik ücreti, müşteri hizmetleri" konularında en çok şikâyet ettiklerini ortaya koymuşlardır.

Er, Er ve Altunışık (2021) tarafından yapılan çalışmanın amacı, Covid-19 pandemisinde katılım bankalarına çevrimiçi yapılan şikâyetlerin incelenmesidir. Bu amaçla www.sikayetvar.com adlı internet sitesinde Türkiye'deki katılım bankalarına yönelik şikâyetler değerlendirilmiştir. Şikâyetler sunulan hizmetler ve ürünler ile müşteri temsilcisi kaynaklı olmak üzere iki ana tema ve bu temalara bağlı alt kategorilerden oluştuğu ortaya konmuştur. Analiz bulgularına göre, şikâyetlerin ağırlıklı olarak ürün ve hizmetler kategorinde yer alan; yatırım işlemleri, kart işlemleri, hesap işlemleri ve ATM hizmetlerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Bozpolat ve Çopur (2021) tarafından yapılan çalışmada, biri kamu diğeri özel sermayeli banka olmak üzere iki bankaya ait e-müşteri şikâyetleri incelenmiştir. Çalışmada Temmuz-Aralık 2019 zaman dilimini kapsayan altı aylık dönemde kamu

bankasına ait 7.652 ve özel sermayeli bankaya ait 10.366 şikâyet incelenmiştir. Çalışma sonucunda müşterilerin bankacılık hizmetlerinden faydalanırken yaşadıkları temel sorunlar olarak, kart kullanımı ve para transferi işlemlerinden ücret alınması, kredi kartı teslimatında kurye problemi ve kredi yapılandırma ektra masrafların alınması olarak belirlenmiştir.

Literatürde konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, hizmetlerin taahhüt edildiği şekilde yerine getirilmemesi, ürün ve hizmetlerin müşteriye zamanında teslim edilmemesi, sunulan hizmet kalitesinin yetersizliği, kredi kartı üyelik ücretleri, hesap işlem ücretleri, yatırım işlemleri, ATM ile ilgili teknik sorunların olması, müşteri hizmetleri ile ilgili sorunlar yaşanması, kart kullanımı ve para transferi işlemlerinden ücret alınması ve kredi kartı teslimatında kurye probleminin yaşanması başlıca şikâyet konuları olarak ortaya konulmuştur.

4. Araştırma

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tüm Dünya’da ve Türkiye’de pandemi sonrasında yaşanan resesyon ve stagflasyon korkuları nedeniyle ekonomik faaliyetler anlamında ciddi anlamda kriz belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya genelinde enflasyon oranlarının artması beraberinde finansal sistemde farklı ve daha sıkı düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Finansal sistemin en önemli parçası konumundaki bankalarda bu düzenlemelerden farklı şekillerde etkilenmiştir.

Türkiye’de ise enflasyon artış hızı Dünya geneline göre çok daha yüksek seviyelere çıkmış ve bankacılık sektörü bu durumdan hem faaliyetler hem de hizmet sunduğu müşteri boyutunda etkilenmiştir. Merkez Bankası tarafından belirlenen liralama hedefi çerçevesinde bankaların müşterilerini Türk lirasına yönlendirmesi, zorunlu karşılık oranlarının artırılması, kredi kullanımında belirlenen sınırlamalar, yatırım araçları ile ilgili alternatiflerin azalması ve çok çeşitli geçici çözüm yolları bankacılık sektörünü özellikle sundukları hizmet noktasında zorlamıştır. Türkiye’de son yıllarda daha fazla ilgi görmeye başlayan katılım bankaları da bu süreçten etkilenen kurumlar arasında yer almıştır. Bu noktadan hareketle araştırmanın amacı Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarına yönelik yapılan çevrimiçi tüketici şikâyetlerinin incelenmesi olarak belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda özellikle tüm Dünya’da ekonomik anlamda kriz söylemlerinin çıkmaya başladığı 01.01.2022 ve 30.06.2022 tarihlerini kapsayan altı aylık dönemde yapılan şikâyetler araştırma kapsamına alınmıştır. Türkiye’de faaliyet gösteren 6 (altı) katılım bankası ile ilgili yapılan 2.433 şikâyet değerlendirmeye alınmıştır.

4.2. Araştırmanın Kapsamı, Kısıtları ve Varsayımları

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan veriler “www.sikayetvar.com” sitesinde yer alan katılım bankaları ile ilgili şikâyetlerden oluşmaktadır. Araştırma verileri 01.01.2022 ve 30.06.2022 dönemi arasında yapılan müşteri şikâyetleri ile sınırlıdır. Çünkü söz konusu alanda müşteri şikâyetlerinin yoğun olması ve dinamik bir sürecin yaşanması bu sınırlamayı zorunlu kılmıştır. Ayrıca bu dönemin alınmasının diğer bir nedeni olarak da Dünya genelinde gündeme gelen ekonomik kriz beklentileri, buna bağlı olarak bankaları doğrudan etkileyen sıkılaştırma politikaları ve bu politikaların müşteri şikâyetlerine yansımalarının yoğun olacağı düşüncesidir.

4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

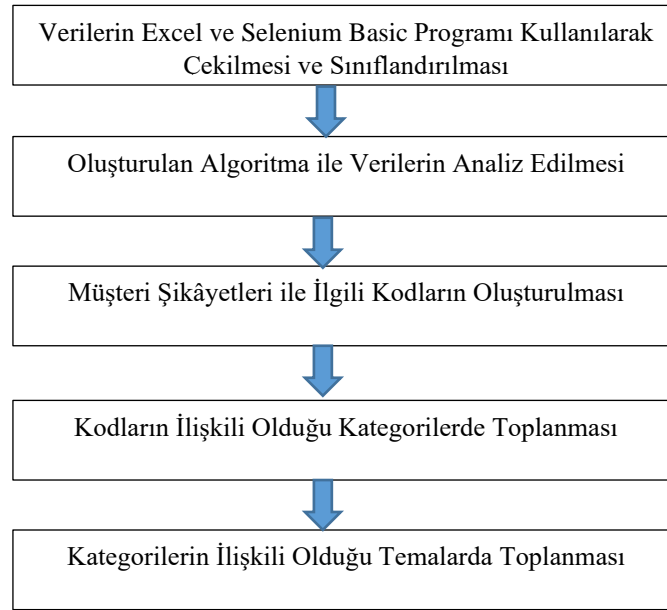
Türkiye’de tüketicilerin şikâyetlerini iletmek için kullandıkları en popüler sitelerden biri de “www.sikayetvar.com” internet sitesidir. Bu site kanalıyla 2023 yılı itibarıyla yaklaşık 10.000.000 şikâyet yapılmıştır (<http://www.sikayetvar.com/sikayetler>). Veriler de bu siteden elde edildiği için araştırmanın evreni ve örneklem çerçevesini bu sitede yer alan şikâyetler oluşturmaktadır. Sitede yer alan katılım bankaları ile ilgili belirlenen zaman periyodu çerçevesinde elde edilen 6 (altı) aylık döneme ait şikâyetler örneklem veri setini oluşturmuştur.

4.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Bu analiz tekniği, elde edilen bilgilerin ayırt edici özelliklerinin saptanması ve kıyaslanması amacıyla kullanılan bir tekniktir (Er vd., 2021, s. 1902). İçerik analizi, metin içinde yer alan belirli karakterlerden sistematik ve tarafsız sonuçlar çıkarmak amacıyla kullanılan bir araştırma tekniği olarak tanımlanabilir. İçerik analizi belirli bir veri grubundan onun içeriğine ilişkin tekrarlanabilir ve geçerli sonuçlar çıkarmak için uygulanan bir tekniktir (Koçak ve Arun, 2006, s. 22).

İçerik analizi tekniği,

- Araştırma amaçlarının belirlenmesi,
- Araştırma kavramlarının tanımlanması,
- Araştırmada kullanılacak analiz birimlerinin belirlenmesi
- Araştırma kullanılacak verilerin elde edilmesi,
- Kodlama ve kategorilerin belirlenmesi,
- Sayma, yorumlama ve sonuçların yazımı aşamalarından oluşmaktadır.

Şekil 2: Araştırma Akış Süreci

Araştırma kapsamında öncelikle 01.01.2022 ve 30.06.2022 tarih aralığına ait veriler Excel ve Selenium Basic uygulamaları vasıtasıyla oluşturulan uygun algoritmalar ile söz konusu internet sitesinden çekilmiştir. Müşterilerin yapmış oldukları şikâyetler bir veri tabanı dosyası haline getirilmiş ve şikâyetlerle ilgili kapsamlı bir okuma gerçekleştirilmiştir. Yapılan şikâyetler doğrultusunda kodlar, kodların ilişkili olduğu kategoriler ve kategorilerin ilişkili olduğu temalar oluşturulmuştur. Şikâyetlere ilişkilerin verilerin analizinde izlenen süreç Şekil 2’de şematik olarak gösterilmiştir.

5. Bulgular

Araştırma dönemi olarak belirlenen 01.01.2022 ve 30.06.2022 tarihleri arasında katılım bankaları ile ilgili “www.sikayetvar.com” internet sitesi üzerinden müşteriler tarafından yapılan, bankalar tarafından cevaplanan ve çözüme kavuşturulan şikâyetlere ilişkin veriler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Katılım Bankalarına Yönelik Yapılan Şikâyet Sayıları

Banka Adı	Müşteri Şikâyet Sayısı	Bankalar Tarafından Cevaplanan Şikâyet Sayısı	Bankalar Tarafından Cevaplanmayan Şikâyet Sayısı
Kuveyt Türk	1.517	1.443	74
Türkiye Finans	516	511	5
Emlak Katılım	14	14	0
Albaraka Türk	178	178	0
Vakıf Katılım	103	103	0
Ziraat Katılım	105	101	4
TOPLAM	2.433	2.350	83

Tablo 2 incelendiğinde belirlenen bu altı aylık dönemde en fazla şikâyetin Kuveyt Türk Katılım Bankası ile ilgili yapıldığı görülmektedir. Bu bankanın yıllardır bu alanda faaliyet gösteren bir banka olması ve müşteri portföyünün büyüklüğü³ göz önünde bulundurulduğunda şikâyet sayısının fazla olması normal olarak karşılanmalıdır. Şikâyet sayısı açısından Kuveyt Türk Katılım Bankasını sırasıyla Türkiye Finans (516 şikâyet), Albaraka Türk (178 şikâyet), Ziraat Katılım (105 şikâyet) ve Vakıf Katılım (103 şikâyet) takip etmiştir. “www.sikayetvar.com” sitesi üzerinden katılım bankaları ile ilgili müşterilerin şikâyetleri ile ilgili bankaların geri dönüşüne ilişkin değerlendirmeleri, son bir yıllık döneme ait şikâyet sayıları, çözüme kavuşturulan şikâyetlere ilişkin frekanslar, yüzdeler ve bankalar tarafından çözüme yönelik sunulan hizmetler ile ilgili teşekkür sayıları ve teşekkür yüzdeleri Tablo 3’de sunulmuştur. Burada yer alan veriler her bir banka için ayrı ayrı olarak site üzerinden elde edilmiş ve tablolastırılmıştır.

Tablo 3 incelendiğinde şikâyetlere yönelik bankalar ile ilgili değerlendirmelerde en yüksek puanın Albaraka Türk Katılım Bankasına ait olduğu ifade edilmelidir (Emlak Katılım Bankası diğer bankalara kıyasla çok düşük bir faaliyet hacmine sahip olduğu için bu banka ile ilgili veri sadece tabloda paylaşılmıştır). Yine Albaraka Türk Katılım Bankası hem şikâyetlerin çözümü hem de şikâyet sahibi müşterilerin sürecin sonunda yaptıkları teşekkür bakımından ilk sırada olduğu ifade edilebilir. Bu veriler bu katılım bankasının diğer bankalara kıyasla müşteri şikâyetleri ile ilgili daha yüksek derecede duyarlılık gösterdiği şeklinde yorumlanabilir. Tablo 3 incelendiğinde, Vakıf Katılım Bankası’nın ilgili konu başlıklarında diğer katılım bankalarına kıyasla en düşük değerlendirme puanı, şikâyetlere ilişkin en düşük çözüm yüzdesi ve süreç sonunda müşteriler tarafından yapılan teşekkür mesajlarında da en düşük yüzdeye sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu katılım bankasının müşterilerden elde edilen veriler çerçevesinde

³ 2023 itibarıyla Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının toplam müşteri sayısı yaklaşık 4.500.000’dir. Bu sayının yaklaşık 2.500.000’luk kısmını Kuveyt Türk Katılım Bankası müşterileri oluşturmaktadır (Kuveyt Türk Kurumsal Tanıtım, 2022, s. 4).

şikâyetler konusundaki duyarlılığın diğer bankalara nazaran en düşük seviyede olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3: Katılım Bankalarına Yönelik Müşterilerin Şikâyet ve Değerlendirmeleri (01.07.2021-30.06.2022)

	Ziraat Katılım Bankası	Vakıf Katılım Bankası	Albaraka Türk Katılım Bankası	Türkiye Finans Katılım Bankası	Kuveyt Türk Katılım Bankası	Emlak Katılım Bankası
Değerlendirme (1-Çok Düşük 5-Çok Yüksek)	2,5	1,8	3,1	2,1	2	3,4
Şikâyet Sayısı	203	246	442	1.134	2.800	13
Çözüm Sayısı	27	22	123	128	301	5
Çözüm Yüzdesi	13%	9%	28%	11%	11%	38%
Teşekkür Sayısı	19	14	85	77	198	5
Teşekkür Yüzdesi	9%	6%	19%	7%	7%	38%
Aylık Ziyaretçi Sayısı	11.777	6.200	5.605	17.857	76.442	416

Katılım bankaları ile ilgili şikâyetler kapsamında belirlenen süreçte müşterilerin memnuniyet yüzdeleri ve memnuniyete ait konu başlıkları Tablo 4’de verilmiştir. Burada yer alan konu başlıkları sikayetvar.com internet sitesi tarafından belirlenmiştir. Tablo 4 her bir banka ile ilgili konu başlıkları ayrı ayrı site içerisinden çekilip oluşturulmuştur. İlgili tablo incelendiğinde, Ziraat Katılım Bankası müşterilerinin bankanın sorunun çözümüne yüksek oranda daha ilgili ve sorumlu yaklaştığını ifade ettikleri belirlenmiştir (%30). Banka personelinin davranışı açısından ise en yüksek memnuniyet derecesinin Albaraka Türk müşterilerine ait olduğu tespit edilmiştir (%27). Sorunun çözüme kavuşturulmasına ve iletişim/çözüm zamanlamasına ilişkin memnuniyet derecelerine bakıldığında ise ilginç bir sonuç ortaya çıkmıştır. İlgili banka müşterileri tarafından en düşük değerlendirme puanı verilen Vakıf Katılım Bankası’nın bu iki başlıkta en yüksek puanı aldığı görülmektedir.

Bu araştırma katılım bankalarının sunmuş oldukları ürün ve hizmetler teması boyutunda gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırma kapsamında müşterilerin katılım bankalarından aldıkları veya alamadıkları hizmetlere yönelik olarak taşıdıkları olumsuz düşünceleri kapsayan güven kaybı, mağduriyet ve olumsuz yaklaşım teması ve bu temayı oluşturan alt kategoriler de belirlenmiştir.

Tablo 4: Katılım Bankalarına Yönelik Müşterilerin Şikâyet Süreci ile İlgili Memnuniyet Nedenleri (01.07.2021-30.06.2022)

Memnun Olma Nedenleri/ Banka	Ziraat Katılım Bankası	Vakıf Katılım Bankası	Albaraka Türk Katılım Bankası	Türkiye Finans Katılım Bankası	Kuveyt Türk Katılım Bankası	Emlak Katılım Bankası
İlgili ve sorumlu yaklaşıtlar	30%	26%	26%	23%	25%	33%
Personel davranışı iyiydi	23%	11%	27%	19%	22%	11%
Sorunumu çözdüler	27%	39%	25%	39%	35%	33%
İletişim/çözüm zamanlaması iyiydi	20%	24%	20%	16%	16%	22%
Diğer			2%	2%	2%	

Bankalarının sunmuş oldukları ürün ve hizmetler teması ile ilgili yapılan içerik analizi sonucu söz konusu temanın 6 (altı) ana kategoriden oluştuğu belirlenmiştir. Tablo 5’de katılım bankaları ile ilgili yapılan şikâyetlerin kategorilere göre dağılımı gösterilmektedir. Tablo 5 incelendiğinde bu temayı oluşturan en yüksek frekanslı ana kategorinin hesap işlemleri olduğu görülecektir. Hesap işlemleri kategorisini sırasıyla yatırım işlemleri, kredi kartı ile ilgili işlemler, ATM ile ilgili işlemler ve sigorta işlemleri kategorileri izlemiştir.

Hesap işlemleri ile ilgili ana kategorinin en yüksek frekanslı şikâyet başlığı şifre işlemleri ile ilgili şikâyetlerden oluşmaktadır. Bu başlık kapsamında yapılan şikâyetler incelendiğinde, ilk defa şifre alınması aşamasında ve şifre unutulması sonrası şifrenin tekrar alınması ile ilgili yaşanan sorunların şikâyet konusu olarak dile getirildiği görülmektedir. Diğer yüksek frekanslı şikâyet başlığı ise bloke işlemleri ile ilgili şikâyetlerdir. Özellikle hesaba bloke konulmasına neden olan durumun ortadan kalkmasına rağmen hesap ile ilgili blokenin kaldırılmaması ile şikâyetlerin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca banka kartı ve SIM kart blokesinin kaldırılmaması/geç kaldırılması ile ilgili şikâyetlerde yüksek frekansta olmasa da bu kategoriyi oluşturan diğer konu başlıkları arasında yer almıştır.

Bu kategoride yapılan üçüncü yüksek frekanslı şikâyetin konusunu ise dijital bankacılık dönemlerinin yoğun olarak yaşandığı günümüzde online yapılabilecek işlemler için banka şubesine gidilmesinin zorunlu kılınması oluşturmıştır.

Tablo 5: Bankalar Tarafından Sunulan Ürün ve Hizmetler Temasını Oluşturan Ana Kategorilere Ait Frekans ve Yüzdeler

TEMA		
Bankalar Tarafından Sunulan Ürün ve Hizmetler	Şikâyet Sayısı	Yüzde
Hesap İşlemleri	475	30,6%
Yatırım İşlemleri	353	22,7%
Kredi Kartı ile İlgili İşlemler	260	16,8%
ATM ile İlgili İşlemler	207	13,3%
Sigorta İşlemleri	157	10,1%
Diğer	100	6,4%
Toplam	1552	

Para transferleri ile ilgili yapılan havale veya EFT'nin gerçekleşmemesi, gerçekleşmeyen işleme ilişkin tutarın iadesinin yapılmaması/geç yapılması, günlük EFT ve havale limitlerinin yetersiz olması ve altın transferi ile ilgili şikâyetler bu kategorinin diğer başlıklarını oluşturmaktadır. Ayrıca uluslararası para transferi olan SWIFT işlemleri kapsamında, özellikle paranın ulaşmaması/geç ulaşması da şikâyet konusunu oluşturan bir diğer başlık olarak belirlenmiştir.

Tablo 6: Hesap işlemleri Ana Kategorisine İlişkin Alt Başlıklar

HESAP İŞLEMLERİ İLE İLGİLİ ŞİKAYETLER VE FREKANSLAR		
Şikâyet Türü	Frekans	Yüzde
Unutulan veya ilk defa alınacak şifre işlemleri ile ilgili şikâyetler	171	36,0%
Hesaba bloke konulması ile ilgili durumun ortadan kalkmasına rağmen blokenin kaldırılmaması	121	25,5%
Online yapılabilecek işlemler için banka şubesine gidilmesinin zorunlu kılınması	40	8,4%
Yapılan havale işleminin gerçekleşmemesi	32	6,7%
Hesap açma işlemiyle ilgili yapılan şikâyetler	30	6,3%
Ulaşmayan EFT işlemine ilişkin hesaba geri aktarımın yapılmaması	26	5,5%
Günlük EFT limitinin yetersizliği ve limit artışı yapılmaması	15	3,2%
SWIFT transfer sorunu/aktarılan paranın ulaşmaması	13	2,7%
SIM kartı bloke kaldırma ile ilgili yapılan şikâyetler	13	2,7%
Banka kartının blokesinin kaldırılmaması	7	1,5%
Altın transferi ile ilgili yaşanan sorunlarla alakalı şikâyetler	5	1,1%
Günlük havale limitinin yetersizliği ve limit artışı yapılmaması	2	0,4%
TOPLAM	475	

ATM işlemleri ile ilgili kategoriye ilişkin şikâyetlere konu olan başlıklar ise tablo 7'de verilmiştir. Tablo 7 incelendiğinde banka müşterilerinin en fazla ATM'nin

para/kart yutması/sıkışması ve bu aksaklık nedeniyle yapılamayan işleme ait para iadesinin yapılmamasını/eksik yapılmasını/geç yapılmasını şikâyet olarak konu ettikleri belirlenmiştir. Bu konu başlığını ortak ATM'ler ile ilgili yapılan işlemlerde yaşanan sorunlar izlemiştir. Katılım bankaları ile ilgili teknik anlamda ATM'lerde yaşanan uzun süreli ve sık sık arıza yapma sorunu ile ATM'lerin yetersiz olduğuna dair sorunlarda yüksek frekansta dile getirilmiştir. Birçok mevduat bankasında yaşanan, para çekme aşamasında teknik aksaklıktan kaynaklanan çekilemeyen paranın, hesaptan düşmesi sorunu ile ilgili şikâyetlerin katılım bankaları içinde var olduğu belirlenmiştir. Burada banka müşterilerinin şikâyetinin ana sebebinin söz konusu düzeltme işleminin uzun zaman alması olduğu tespit edilmiştir. ATM'lerle ilgili katılım bankalarına özgü ifade edilen diğer bir şikâyet konusu ise ATM üzerinden yapılan fiziki altın alım satım işleminde yaşanan sorunlardır. Paranın ödenmesine karşın altının ATM'den alınmaması gibi şikâyetler örnek olarak verilebilir.

Tablo 7: ATM işlemleri Ana Kategorisine İlişkin Alt Başlıklar

ATM İŞLEMLERİ İLE İLGİLİ ŞİKÂyetLER VE FREKANSLAR		
Şikâyet Türü	Frekans	Yüzde
ATM'nin para/kart yutması/sıkışması sorunu ve paranın iade edilmemesi	79	38,2%
Ortak ATM'lerden yapılan işlemlerle ilgili sorunlar	61	29,5%
ATM uzun süre düzelmeyen teknik arıza sorunu	23	11,1%
ATM'den çekilemeyen paranın hesaptan düşmesi	15	7,2%
ATM yetersizliği	14	6,8%
ATM üzerinden yapılan fiziki altın alım satım işleminde yaşanan sorunlar	10	4,8%
ATM'de yatırım hesaplarının görülmemesi	5	2,4%
TOPLAM	207	

Kredi kartı ana kategorisini oluşturan alt başlıklar incelendiğinde ilk sırada kredi kartı üyelik ücreti ile ilgili şikâyetlerin geldiği görülmektedir. Özellikle bu başlıkta yer alan şikâyetlerin büyük çoğunluğunu üyelik ücreti alınmayacağı bilgisinin verilmesine karşın, kredi kartı üyelik ücretinin alınması olduğu belirlenmiştir. Kredi kartı talebine ilişkin sürecin uzatılması, geçmişte finansal anlamda sicil bozukluğu yaşayanların bu durumlarını düzeltmelerine rağmen ret cevabı almaları veya taleplerine herhangi bir cevap alamayanların şikâyetlerinin oluşturduğu alt başlık ise en yüksek şikâyetler sıralamasında ikinci sırada yer almıştır.

Tüm Dünya'da ve ülkemizde enflasyonun hızla yükselmesinin sonuçlarından birinin yansımaları da bu ana kategoride yer alan üçüncü başlıkta kendini göstermektedir. Enflasyonun hızlı artışı nedeniyle kredi kartlarının mevcut limitlerinin yeterli olmaması ve banka müşterilerinin limit artış talebinin yoğun olması nedeniyle, limit artış talebi ile ilgili bankaların olumsuz dönüş yapması bu başlıktaki şikâyet sayısının yüksek olmasını beraberinde getirmiştir sonucuna ulaşılabilir. Bankalar tarafından kredi kartı harcamalarının özendirilmesi amacıyla

verilen altın puan, bonus veya bank kart lira gibi teşvikler ile ilgili taahhütlerin bankalar tarafından zamanında yerine getirilmemesi, kredi kartı ile ilgili şikâyetle konu olan diğer başlık olarak belirlenmiştir. Özellikle vadedilen taahhütlerin zamanında yerine getirilmemesi veya eksik tutarda yerine getirilmesi şikâyetler arasında yoğunlukla yer almaktadır. Söz konusu şikâyetler Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 8: Kredi Kartı Ana Kategorisine İlişkin Alt Başlıklar

KREDİ KARTI İLE İLGİLİ ŞİKÂyetLER		
Şikâyet Türü	Frekans	Yüzde
Kredi kartı üyelik ücreti	41	15,8 %
Kredi kartı verilmemesi veya başvuru sürecinin çok uzun olması	33	12,7 %
Kredi kartı limit artırım sorunu	33	12,7 %
Yüklenen altın puanın/bonusun kullanılmaması veya eksik altın puan/puan verilmesi	33	12,7 %
Kredi kartı ile yapılan taksitli alışverişe vade farkı konulması/kâr payı alınması veya vade yapılmaması	16	6,2%
Kredi kartı ile yapılan alışverişin iptali sonrası iadenin yapılmaması veya eksik iade yapılması	15	5,8%
Bloke teminatlı/teminatlı kredi kartı iadesine veya istenen koşulların yerine getirilmesine rağmen teminatın geri ödenmemesi	13	5,0%
Kredi kartı izinsiz işlem/güvenlik sorunu	12	4,6%
İstenmediği halde kredi kartı veya farklı özellikli kart verilmesi ve kart alınmasına yönelik zorlama	12	4,6%
Kredi kartı borç ödemesinin yansımaması/dönem borcunun yanlış hesaplanması	11	4,2%
Kaybedilen kredi kartının yenisinin talep edilmesine rağmen gönderilmemesi	10	3,8%
Kapatılan kredi kartı ile ilgili borç tahakkuk ettirilmesi	6	2,3%
Kredi kartı hesap kesim tarihinin değiştirilmemesi veya izinsiz değiştirilmesi	5	1,9%
Kredi kartının/POS cihazının teknik problem nedeniyle kullanılmaması	5	1,9%
Ek karta veya sanal karta altın puan/bonus verilmemesi	4	1,5%
Kredi kartı ile ilgili mükerrer ödemelerin alınması	4	1,5%
Kredi kartı ile ilgili teknik sorunun çözülmemesi	3	1,2%
Kredi kartı ile altın satın alınması, fakat altınların verilmemesi	2	0,8%
Teslim alınmayan kredi kartı ile ilgili teslim edildi şeklinde bilgilendirme yapılması	2	0,8%
TOPLAM	260	100%

Kredi kartı ile ilgili şikâyetleri oluşturan diğer şikâyet konularının ise şikâyet sayısına göre, kredi kartı ile yapılan taksitli alışverişe vade farkı konulması/kâr payı alınması veya vade yapılmaması, kredi kartı ile yapılan alışverişin iptali sonrası iadenin yapılmaması veya eksik iade yapılması, bloke teminatlı/teminatlı kredi kartı iadesine veya istenen koşulların yerine getirilmesine rağmen teminatın geri ödenmemesi, kredi kartı izinsiz işlem/güvenlik sorunu, istenmediği halde kredi kartı veya farklı özellikli kart verilmesi ve kart alınmasına yönelik zorlama, kredi kartı borç ödemesinin yansımaması/dönem borcunun yanlış hesaplanması ve kaybedilen kredi kartının yenisinin talep edilmesine rağmen gönderilmemesi şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu şikâyetler Tablo 9’da özetlenmiştir.

Tablo 9: Yatırım Ana Kategorisine İlişkin Alt Başlıklar

YATIRIM İŞLEMLERİ İLE İLGİLİ ŞİKÂyetLER		
Şikâyet Türü	Frekans	Yüzde
Döviz ve kıymetli maden alımında makas aralığının yüksek olması	251	71,1%
Kişiyeye özel kur uygulamasının kaldırılması	37	10,5%
Değerli maden veya döviz hesabının izinsiz kullanılarak kredi kartı ücretinin tahsil edilmesi	11	3,1%
TFX Target ve benzeri uygulamaların haber verilmeden durdurulması	10	2,8%
BES iptali ile ilgili süreç hakkında bilgi verilmemesi ve iade sürecinin kasıtlı uzatılması	8	2,3%
Bireysel emeklilik sisteminden çıkışta yüksek kesintilerin yapılması ve başlangıçta bu konuda bilgilendirme yapılmaması	6	1,7%
Yatırım hesabının açılmaması	5	1,4%
Yatırım hesabı kapatma sorunu	5	1,4%
Özel kur uygulamasında müşterilere göre farklı yaklaşılması	5	1,4%
Özel kur uygulamasına geçilmesi için kredi kartı ve mevduat bulundurma gibi ekstra taleplerin olması	5	1,4%
Satılan hisse senedi bedellerinin hesaba geçmemesi veya yatırım hesabında bulunan TL varlığın yatırım için kullanılamaması	4	1,1%
Kredi kullandırmada zorunlu BES yapılması	4	1,1%
Çeşitli yatırım araçları ile ilgili önceden bilgi verilmeden sürecin sonlandırılması	2	0,6%
TOPLAM	353	

Katılım bankaları aracılığı ile verilen yatırım hizmetlerine ilişkin müşteriler tarafından yapılan şikâyetler Tablo 9’da verilmiştir. Tablo 9 incelendiğinde yatırım kategorisinde müşteriler tarafından yapılan şikâyetlerin %71’lik kısmını, döviz ve kıymetli maden alımında makas aralığının yüksek olması başlığının oluşturduğu görülmektedir. Dünya’da ve Türkiye ekonomisinde yaşanan olumsuz gelişmelerin bu başlıkta şikâyetlerin fazla olmasının ana nedenlerinden biri olduğu ifade edilebilir. Bu dönem belirsizliklerin artması, döviz ve değerli madenlerdeki oynaklığın (volatilité) fazla olması, kamu politikalarındaki ani ve keskin değişimler

bu şikâyet başlığı olan makas aralığının fazla olması ifadesinin karşılığı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca söz konusu gelişmeler nedeniyle katılım bankaları tarafından kişiye özel kur uygulaması, anlık ve neredeyse haftanın her anı alım satım imkânı tanıyan TFX Target ve benzeri uygulamaların kullanımı durdurulmuştur. Ani gelişmeler neticesinde alınan bu kararlar banka müşterilerinin mağdur olmasına neden olmuştur. Çünkü özel kur uygulamasından faydalanmak adına müşterilerin banka lehine olan ürün ve hizmetleri satın alması gerekmektedir. Bir anda bu uygulamanın durdurulması müşterilerin bu konudaki şikâyetlerinin artmasına neden olduğu söylenebilir.

Bu konuda diğer bir şikâyet başlığı ise özel kur uygulamasının olduğu dönemde bankaların müşterilere farklı yaklaşımlar sergilemesidir. Müşterilerin şikâyetlerine konu olan diğer başlık ise TFX Target ve benzeri uygulamaların haber verilmeden durdurulması olarak belirlenmiştir. Burada müşteriler tarafından belirtilen diğer önemli şikâyet konusu ise, kredi veya kredi kartı ücretinin tahsil edilmesi adına müşterinin sahip olduğu değerli maden veya döviz hesabının izinsiz kullanılarak, ödeme yapılmak için bu kıymetlerin bozdurulmasıdır. Bir yatırımcı için bu kabul edilemez bir durumdur.

Yatırım kategorisinde yer alan şikâyetlere ilişkin diğer bir başlık ise bireysel emeklilik sistemi (BES) ile ilgilidir. BES iptal ve bu sistemden çıkış sürecinde yüksek tutarlarda kesintilerin yapılması ve başlangıçta bu konu hakkında yeterli bilgi verilmemesi şikâyet konuları olarak belirlenmiştir. Yine kredi kullanım sürecinde zorunlu BES yapılması müşteri şikâyetleri arasında yer almıştır.

Sigorta ana kategorisine ilişkin şikâyetlere ait frekans ve yüzdeler Tablo 10'da sunulmuştur. Tablo incelendiğinde bu kategoride en fazla şikâyetin erken kapatılan kredilere ilişkin sigorta prim iadesinin yapılamaması veya zamanında yapılmaması olduğu görülmektedir. Sigorta işlemleri kategorisinde yer alan ikinci yüksek frekanslı şikâyet başlığı ise bankaların müşterilere haber vermeden sigorta poliçelerini yenilemesi ve ücret kesintisi yapmasıdır. Müşterilerin şikâyetlerine konu olan diğer bir husus ise, bankalar tarafından müşterilerine kullandırdıkları krediler kapsamında, zorunlu olarak belirledikleri firmalar üzerinden sigorta yaptırmalarıdır. Bunun sonucu olarak müşterilerin piyasanın üzerinde sigorta poliçesi ödeme durumlarının söz konusu olduğu yapılan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Bu kategorideki diğer iki başlık ise sigorta poliçe iptal talebinin yerine getirilmemesi ve sigorta kapsamında şirketlerin yükümlüklerini yerine getirmemeleri olarak belirlenmiştir.

Tablo 10: Sigorta Ana Kategorisine İlişkin Alt Başlıklar

SİGORTA İŞLEMLERİ İLE İLGİLİ ŞİKÂyetLER		
Şikâyet Türü	Frekans	Yüzde
Erken kapatılan kredilere ilişkin sigorta primi iadesinin yapılmaması veya zamanında yapılmaması	45	28,7%
Müşteri bilgisi olmadan banka tarafından haber verilmeden sigorta yenilenmesi ve ücret kesilmesi	35	22,3%
Kullanılan kredi kapsamında bankaların anlaşmalı olduğu şirketler üzerinden zorunlu sigorta yaptırması	27	17,2%
Sigorta poliçe iptal talebinin yerine getirilmemesi	24	15,3%
Piyasa fiyatlarının çok üzerinde zorunlu olarak krediler için sigorta yaptırılması	15	9,6%
Sigorta şirketinin yükümlülüklerini yerine getirmemesi	11	7,0%
TOPLAM	157	

Araştırma kapsamında yer alan katılım bankası müşterilerinin katılım bankalarından aldıkları veya alamadıkları hizmetlere yönelik olarak taşıdıkları olumsuz düşünceleri kapsayan güven kaybı, mağduriyet ve olumsuz yaklaşım teması ve bu temayı oluşturan alt kategoriler de belirlenmiştir. Söz konusu kategorilere ait frekans ve yüzdeler Tablo 11’de sunulmuştur. Tablo incelendiğinde banka müşterilerinin oldukça önemli bir bölümünün çalıştıkları bankalar nedeniyle mağduriyet yaşadıklarını ifade ettikleri belirlenmiştir. Bu kategoriyi banka çalışanları tarafından sorunlara ilgisiz yaklaşıldığı düşüncesi takip etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir hususun ise, banka müşterilerinin çalıştıkları bankalara olan güven duygusunun sarsılması düşüncesinin olduğu ifade edilmelidir.

Tablo 11: Güven Kaybı, Mağduriyet ve Olumsuz Yaklaşım Teması ile İlgili Kategorilerin Frekans ve Yüzdeleri

Güven Kaybı, Mağduriyet ve Olumsuz Yaklaşım Teması ile İlgili Frekans ve Yüzdeler		
	Frekans	Yüzde
Banka işlemlerinden dolayı mağduriyet yaşandığının ifade edilmesi	328	65,9%
Sorunlara ilgisiz yaklaşımın sergilenmesi	71	14,3%
Bankaya olan güven duygusunun sarsılması	55	11,0%
Müşterilerin hayal kırıklığına uğraması	17	3,4%
Müşterilerin çalıştıkları bankalara karşı kızgınlık duyması	17	3,4%
Çalışanlar tarafından müşterilere karşı kaba davranış sergilenmesi	10	2,0%
TOPLAM	498	

6. Sonuç

Araştırma kapsamında katılım bankası müşterilerinin katılım bankaları ile ilgili yapmış oldukları şikâyetler “www.sikayetvar.com” sitesi üzerinden elde edilen veriler kullanılarak içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırma dönemi olarak 01.01.2022-30.06.2022 arasındaki altı (6) aylık periyot alınmıştır. Bu dönemin alınmasının temel nedeni Dünya ve Türkiye genelinde yaşanan ekonomik olumsuzlukların finans sistemi üzerindeki muhtemel olumsuz yansımalarının olacağını beklenmesidir. Banka müşterilerinin de bu durumdan olumsuz yönde etkileneceği düşüncesi ilgili dönemin araştırılmasını sağlamıştır.

Yapılan analiz neticesinde araştırma kapsamında yer alan bankaların sunmuş oldukları ürün ve hizmetler temasının ortaya çıktığı ve söz konusu temanın 6 (altı) ana kategoriden oluştuğu belirlenmiştir. Yapılan şikâyetlerin frekansı baz alındığında en yüksek frekanslı ana kategorinin hesap işlemleri olduğu belirlenmiştir. Hesap işlemleri kategorisini sırasıyla yatırım işlemleri, kredi kartı ile ilgili işlemler, ATM ile ilgili işlemler ve sigorta işlemleri kategorileri izlemiştir. Bu kategorileri oluşturan yüksek frekanslı konu başlıkları incelendiğinde ise, hesap işlemleri ile ilgili şifre ve hesap/kart/SIM bloke işlemleri ile ilgili şikâyetlerin yoğun olarak ifade edildiği tespit edilmiştir.

ATM kategorisi ile ilgili ATM'nin para/kart yutması/sıkışması sorunu ve paranın iade edilmemesi ve ortak ATM'lerden yapılan işlemlerle ilgili sorunlara ait şikâyetlerin geldiği; kredi kartı kategorisi ile ilgili ise kredi kartı üyelik ücreti, kredi kartı verilmemesi veya başvuru sürecinin çok uzun olması ve kredi kartı limit artırımı sorunu ile şikâyetlerin yapıldığı belirlenmiştir.

Yatırım işlemleri kategorisi ile ilgili döviz ve kıymetli maden alımında makas aralığının yüksek olması ve kişiye özel kur uygulamasının kaldırılması ile ilgili şikâyetlerin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sigorta kategorisinde ise, erken kapatılan kredilere ilişkin sigorta primi iadesinin yapılmaması/zamanında yapılmaması, müşteri bilgisi olmadan banka tarafından haber verilmeden sigorta yenilenmesi ve ücret kesilmesi, kullanılan kredi kapsamında bankaların anlaşmalı olduğu şirketler üzerinden zorunlu sigorta yaptırması konularında şikâyetlerin yapıldığı belirlenmiştir.

Ayrıca katılım bankaları ile ilgili müşteri şikâyetlerinin bir sonucu olarak müşterilerin taşıdıkları olumsuz düşünceleri kapsayan güven kaybı, mağduriyet ve olumsuz yaklaşım teması ve bu temayı oluşturan alt kategoriler de belirlenmiştir.

Banka müşterileri tarafından yapılan şikâyetlerin doğrudan bankaların yapmış oldukları düzenlemelerden kaynaklandığı ifade edilebileceği gibi, Dünya ve ülke ekonomisinde yaşanan olumsuzlukların da etkisinin olduğu ifade edilebilir. Örneğin değerli madenlerdeki alım satım makas aralığının artması, söz konusu varlık fiyatlarının oynaklığının (volatilitésinin) bir sonucu olarak

değerlendirilebilir. Enflasyonda meydana gelen hızlı yükselmesinin bir sonucu olarak mal veya hizmet fiyatlarının artması ve kredi kartı limitlerinin yükselmesi şikâyetlerin artması ile ilgili diğer bir yorum olarak ortaya konulabilir.

Literatürde yer alan bankacılık ve katılım bankacılığını konu alan Yıldız Erduran ve Lorcü (2020), Güler ve Marşap (2019) ve Er vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalarda benzer sonuçlar ortaya konulmuştur. Özellikle kredi kartı işlemleri/üyelik ücretleri, ATM teknik sorunlar ve yatırım işlemleri ile ilgili şikâyetler öne çıkan şikâyet konuları olarak tespit edilmiştir. Bu araştırmayı diğer araştırmadan farklı kılan nokta ise verilerin elde edildiği zaman diliminde ekonomide yüksek volatilitenin yaşanmasıdır. Bu nedenle bu döneme özgü şikâyetler bu araştırma ile ortaya konulmuştur. Yüksek enflasyon nedeniyle kredi kartı limitlerinin yetersiz kalması/limit artışı ve yatırım işlemlerinde makas aralığının geniş tutulmasına dair şikâyetler örnek olarak verilebilir.

Araştırma konusu ile ilgili ileride yapılacak çalışmalarda araştırma döneminin daha uzun tutulması, COVID öncesi, sonrası ve ekonomik kriz dönemleri ile ilgili müşteri şikâyetlerinin karşılaştırmalarının yapılması literatüre önemli katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alabay, M. N. (2012). Müşteri şikâyetleri yönetimi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8 (16), 137-159.
- BDDK Haber Bülteni, <https://www.bddk.org.tr/Veri/Detay/159>, Erişim Tarihi 12.02.2023.
- Boo, S. ve Kim, J. (2013). Comparison of negative eWOM intention: An exploratory study, *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 14 (1), 24-48.
- Bozpolat, C. ve Çopur, F.(2021). Banka müşterilerinin e-şikâyetlerini şikâyet forum sitesi üzerinden analiz etme, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13 (3), 2056-2071.
- Breitsohl, J., Khamash M. ve Griffiths G. (2014). Online complaint communication strategy: Anintegrated management framework for e-businesses, *Handbook of Strategic e-Business Management*, 907-933.
- Chang H.H. ve Wu, L.H. (2014). An examination of negative e-WOM adoption: brand commitment as a moderator, *Decision Support Systems*, 59, 206–218.

- Er, H., Er, M. ve Altunışık, R. (2021). COVID-19 pandemi sürecinde katılım bankalarına yönelik yapılan çevrimiçi müşteri şikâyetleri üzerine bir inceleme, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56 (3), 1894- 1914.
- Garín-Muñoz, T., Gijón, C., Pérez-Amaral, T. ve López, R. (2014). Consumer complaint behavior in telecommunications: The case of mobile phone users in Spain, *25th European Regional ITS Conference*, Brussels 2014 101444, International Telecommunications Society (ITS).
- Güler, H. N. ve Marşap, A. (2019). Türk bankacılık sektöründeki müşteri itiraz, şikâyet, talep ve önerilerinin içerik analizi ile incelenmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11 (3), 2004-2015.
- Gürce, M.Y. ve Tosun, P. (2017). Kargo hizmetlerine ilişkin müşteri şikâyetleri: bir içerik analizi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9 (3), 177-196.
- Kaytancı, B.G., Ergeç, E. H. ve Toprak, M. (2013). Katılım bankası müşterilerinde bankacılık ürün ve hizmetlerine yönelik memnuniyet: Türkiye örneği, *SESSION 7C: Sektörel Sorunlar*, 801-811.
- Kılıç, B. ve Ok, S. (2012). Otel işletmelerinde müşteri şikâyetleri ve şikâyetlerin değerlendirilmesi, *Journal of Yasar University*, 25 (7), 4189-4202.
- Koçak, A. ve Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 4 (3), 21-28.
- Kotler, P. ve Keller, K.L. (2012). *Marketing management (14th Edition)*, Prentice Hall.
- Kotler, P. (2002). *Marketing management (Millenium Edition)*, Custom Edition for University of Phoenix, Prentice-Hall, Inc.
- Kuveyt Türk Kurumsal Tanıtım (2022).
<http://www.kuveytturk.com.tr/medium/document-file-6404.vsf>,
09.03.2023.
- Lee, C. C. ve Hu, C. (2004). Analyzing hotel customers' eComplaints from an internet complaint forum, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 17 (2-3), 167-181, DOI: 10.1300/J073v17n02_13.
- Liu, P. ve Liu, H. (2021). Saliency adjusting: Metapragmatic expressions in complaint responses, *Journal of Pragmatics*, 176, 150-163.
- Mangala, D. ve Soni, L. (2022). A systematic literature review on frauds in banking sector, *Journal of Financial Crime*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JFC-12-2021-0263>

Refiana, L. (2012). Qualitative analysis about consumer complaint response through Reader s Letter column in Kompas.com, *Procedia - Social ve Behavioral Sciences*, 65, 83-87.

Türkiye Bankalar Birliği (2022). Bankacılık sisteminde banka, çalışan ve şube sayıları, Rapor Kodu: DT13.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2021). Katılım bankaları yıllık sektör bilgileri, 1-170.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2021). *Yaşayan ve gelişen katılım bankacılığı* (III. Baskı), TKBB Yayınları, Yayın No: 12.

Türkmen Barutcu, M. ve Başak, B. (2018). Customer complaints about e-commerce sites: Content analysis. *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences*, 10, 238-243 .

Yang, B. ve Li, X. (2016). Complaint handling, Linnaeus University, Bachelor Thesis.

Yıldız Erduran, G., ve Lorcu, F. (2020). The investigation of online customer complaints in the banking sector by text mining. *Business & Management Studies: An International Journal V*, 8 (5), 3835–3866.

Zheng, T., Youn, H. ve Kincaid, C. S. (2009). An analysis of customers' e complaints for luxury resort properties, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 18 (7), 718-729. DOI: 10.1080/19368620903170240.

<https://buldumz.com/sikayet-siteleri/>, Erişim tarihi: 17.09.2022.

<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 18.04.2022.

<https://www.albaraka.com.tr/tr/hakkimizda/katilim-bankaciligi>, Erişim Tarihi: 27.06.2022.

<https://www.turkiyefinans.com.tr/tr-tr/hakkimizda/katilim-bankaciligi-sistemi/Sayfalar/katilim-bankasi-nedir.aspx>, Erişim Tarihi: 27.06.2022.

<https://www.ziraatkatilim.com.tr/bizi-taniyin/katilim-bankaciligini-taniyin>, Erişim Tarihi: 27.06.2022.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Analysis of Customer E-Complaints by Content Analysis: The Case of Participation Banks

Extended Abstract

1. Introduction

Making customer complaints online has become a frequently used method today. It has been important for customers to convey their negative shopping experience or the idea that they have been unfair to the companies online in terms of non-postponement and speed in solving the problem. It should be stated that various complaints are made by customers online for almost all sectors. One of these sectors is the finance and banking sector, which is at the center of economic life. In addition, it can be said that very intensive transactions related to this sector, which is expressed as an important service area, and quite a lot of complaints are made in parallel with these processes. Due to the negativities experienced in the economic structures of the countries, the types and intensities of complaints differ from time to time. For this reason, in this research, the reflections of the problems experienced in the whole world and Turkey after the pandemic on the complaints of the bank's customers was determined as a research question.

In this study, complaints made by bank customers regarding participation banks operating in Turkey are discussed. The aim of the study was to determine which issues the participation banking customers complained about the most in the said period and to reveal this through content analysis. Especially after the pandemic, the impact of the economic problems experienced all over the world and Turkey on the banking sector and the reflections of this effect on customer complaints are among the special objectives.

Online complaints made by people can be shown as a reflection of the developments in digitalization. In particular, obtaining quick solutions to the complaint issue increases the use of these channels. In almost all areas, customer complaints are made online. One of these areas is the finance and banking sector. It can be stated that there are various international and national studies on this field in the literature. There are also various types of research on the Turkish Banking Sector, which constitutes the scope of the research.

In the study conducted by Yıldız Erduran and Lorcu (2020), the complaints of banks operating in the banking sector in Turkey have been analyzed by data mining method. As a result of the analyses, the most mentioned banks and the most complained issues in the complaints of their customers have been determined. They have revealed that the bank's customers complained the most about "credit card fees, cancellations, branches, subscription fees, customer service".

In the study conducted by Güler and Marşap (2019), it has aimed to investigate the complaints about banks operating in Turkey with the data obtained through the şikâyetvar.com website. Research has been carried out using the document review method. As a result of the research, it has been determined that credit card membership fees, account transaction fees, and technical problems related to ATM were the primary complaint issues.

The aim of Er et al. (2021)'s work is to examine the complaints made online to participation banks during the Covid-19 pandemic. For this purpose, complaints were obtained against Participation Banks in Turkey on the website www.sikayetvar.com. It has been revealed that the complaints consist of two main themes and sub-categories related to these themes: services and products provided and customer representatives. According to the findings of the analysis, it has been

determined that the complaints were mainly caused by investment transactions, card transactions, account transactions, and ATM services.

2. Method

In the study, the content analysis technique, which is among the qualitative research methods, was used. This analysis technique is a technique used to determine and compare the distinctive features of the information obtained. Within the scope of the research, first of all, the data for the period between 01.01.2022 and 30.06.2022 were taken from the website with the appropriate algorithms created through Excel and Selenium Basic applications. The complaints made by the customers were turned into a database file and a comprehensive reading was carried out about the complaints. In the next stage, first of all, the data was analyzed with the algorithm, and the codes related to customer complaints were created. In the final stage, the codes are collected in the categories they are related to and the themes are determined.

3. Results and Conclusion

As a result of the analysis, it was determined that the theme of the products and services offered by the banks emerged and this theme consisted of 6 main categories. Based on the frequency of the complaints made, it has been determined that the main category with the highest frequency was account transactions. The account transactions category has been followed by investment transactions, credit card related transactions, ATM related transactions, and insurance transactions categories respectively. Regarding the credit card category, it has been determined that complaints were made about the credit card membership fee, the lack of a credit card or the application process being too long, and the problem of increasing the credit card limit.

It has been concluded that the complaints about the high range of scissors in the purchase of foreign currency and precious metals related to the investment transactions category and the abolition of the personal exchange rate application were high. In the insurance category, the non-refund of insurance premiums for loans closed early, insurance renewal without notification by the bank without the knowledge of the customer, and deduction of fees has been determined as the main complaint issues. In addition, because of customer complaints about participation banks, the theme of loss of trust, victimization, and negative approach, which covers the negative thoughts of the customers, and the sub-categories constituting this theme has been also determined.

Similar results have been revealed in the studies conducted by Yıldız Erduran and Lorcu (2020), Güler and Marşap (2019), and Er et al. (2021) on banking and participation banking in the literature. In particular, complaints about credit card transactions/membership fees, ATM technical problems, and investment transactions have been identified as prominent complaint issues. What makes this research different from other research is that there is a high volatility in the economy during the time period when the data is obtained. For this reason, complaints specific to this period have been revealed by this research. Examples include complaints about insufficient credit card limits/limit increases due to high inflation and the wide range of scissors in investment transactions.

It may be suggested to keep the research period related to the research subject longer and to compare customer complaints before and after COVID and economic crisis periods.

Araştırma Makalesi

**Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık Çerçevesinde Avrupa Birliği-
Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi: Ukrayna – Rusya Savaşı'nın
AB Enerji Politikası Üzerindeki Etkisi**

Melih DİNÇER

Serbest Araştırmacı

melihdincerr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3079-1512

Öz

Bu makalenin amacı asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde Avrupa Birliği ile Rusya arasındaki enerji ilişkilerini analiz etmek ve 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle başlayan savaşın, AB-Rusya enerji ilişkileri üzerindeki etkisini açıklamaktır. Makalede Eurostat verilerinden yararlanılmıştır. AB'nin yeni enerji politikasının detaylı analizi gelecek araştırmalara rehber olabilir ve mevcut akademik literatüre katkı sağlayabilir. Bu makalede AB liderlerinin Avrupa kamuoyunu Rusya'ya bağımlılığı azaltacak yeni enerji stratejisi hakkında ikna etmek ve bu stratejinin haklı gerekçelerini ortaya koymak için üç katmanlı bir yaklaşım benimsediği argüman olarak öne sürülmektedir. Bu üç katmanlı yaklaşım sırasıyla ethos, pathos ve logos kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu yaklaşım Aristoteles'in ikna kuramına dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Avrupa birliği, rusya, asimetrik karşılıklı bağımlılık, enerji.

Jel Sınıflandırma Kodları: F5, F55.

**Analysis of European Union-Russia Energy Relations in the Framework of Asymmetrical
Interdependence: The Impact of Ukraine – Russia War on the EU Energy Policy¹**

Abstract

The aim of this article is to analyse the energy relations between the European Union and Russia within framework of asymmetrical interdependence and to explain effect of war, which started with Russia's occupation of Ukraine on February 24, 2022, on EU-Russia energy relations. Eurostat data are used in the article. Detailed analysis of the EU's new energy policy can guide future research and contribute to the existing academic literature. In this article, it is argued that EU leaders adopted a three-layered approach to convince European public opinion about a new energy strategy that will reduce dependency on Russia and to justify this strategy. This three-layered approach is expressed with the concepts of ethos, pathos and logos respectively. This approach is based on Aristotle's theory of persuasion.

Keywords: The European union, russia, asymmetrical interdependence, energy.

JEL Classification Codes: F5, F55.

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 28.09.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 23.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Dinçer, M. (2023). Asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde avrupa birliği-rusya enerji ilişkilerinin analizi: ukrayna-rusya savaşı'nın AB enerji politikası üzerindeki etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 394-433. doi: 10.18074/ckuiibfd.1181369.

1. Giriş

Amerika Birleşik Devletleri'nin liderliğini yaptığı tek kutuplu dünya düzeni çok kutuplu bir hâl almaktadır. BRICS ülkeleri ve özellikle Rusya başta olmak üzere yeni güç merkezleri ortaya çıkmaktadır (Öniş ve Yılmaz, 2016, s.71). Rusya'nın Avrupa'daki jeopolitik dengeyi değiştirmeye çalışması bu durumun açık göstergesidir. Bu makalenin amacı asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde AB ile Rusya arasındaki enerji ilişkilerini analiz etmek ve 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle başlayan savaşın AB tarafından büyük bir güvenlik tehdidi olarak algılandığını ifade ederek, savaşın AB-Rusya enerji ilişkileri üzerindeki etkisini açıklamaktır. Bu konunun seçilmesinin sebebi Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesinden sonra Avrupa siyasetinde yeni gelişmeler olmasıdır. Bu gelişmelerin analizinin akademik literatürdeki mevcut araştırmalara katkı sağlaması beklenmektedir. Savaştan sonra Avrupa siyasetindeki gelişmeler üç ana başlık altında sınıflandırılabilir. Birincisi, Rusya'nın jeopolitik dengeyi kendi lehine değiştirme girişimidir. Rusya Ukrayna'yı işgal ederek Avrupa'daki topraklarını genişletmekte ve yeni ekonomik ve doğal kaynaklara sahip olma fırsatına erişmektedir (Aguinis, Cope ve Martin, 2022, s.1670).

Rusya bu işgalin neticesinde jeopolitik olarak bölgedeki gücünü ve siyasi nüfuzunu artırmaya çalışmaktadır. Özellikle, tarihsel hafızası çok güçlü olan Polonya için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. İkincisi, işgalden sonra AB ile Rusya arasındaki ilişkiler sıfır noktasına inmiştir. Avrupa liderleri Rusya'yı dünya barışı ve Avrupa'nın güvenliği için direkt tehdit olarak tanımlamışlardır. Rusya'yı uluslararası toplumdan izole etmişlerdir (Fontanel, 2022, s.8). İşgalin başlamasının hemen akabinde dönemin Birleşik Krallık Başbakanı Boris Johnson Rusya Başkanı Vladimir Putin için "*diktatör*" ifadesini kullanmış ve Avrupa'ya savaşı getirdiğini söylemiştir (Gov UK, 2022). Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula Von der Leyen Rusya'nın hedefinin sadece Donbas olmadığını, aslında Avrupa'daki istikrarı ve uluslararası hukuk düzenini hedef aldığını ifade etmiştir (Euronews, 2022). Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel yaptığı basın açıklamasında Rusya'nın Avrupa'nın güvenliğini tehdit ettiğini ifade etmiştir (European Council of the European Union, 2022). Avrupa'da ortaya çıkan yeni gelişmelerin üçüncüsü, AB üyesi ülkelerin Rusya'ya ağır yaptırımlar uygulamasıdır. Rusya'yı kapitalist-liberal ekonomik sistemden izole etmişlerdir. Rus finansal kuruluşları SWIFT sisteminden çıkarılmıştır. Rus oligarkların Avrupa ülkelerinde bulunan mülkleri dondurulmuştur. Başkan Putin ve yakın çevresine ağır ekonomik yaptırımlar uygulanmasına karar verilmiştir (Dinçer, 2022, s.413).

Bu yaklaşıma karşı, Rusya Avrupa'ya ihraç ettiği doğalgazı kesmiştir. Savaşın başlamasının ardından Gazprom, Polonya ve Belarus üzerinden Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gaz tedarik eden bir ana boru hattını kapatmıştır. Haziran ayında Kuzey Akım 1 üzerinden gönderdiği doğalgazı yüzde 75 oranında azaltmıştır. Bu azaltma günlük akan doğalgazın 170 milyon metreküpten 40 milyon metreküpe

düşmesi anlamına gelmektedir. Rusya Temmuz ayında Kuzey Akım 1 boru hattını bakım sebebiyle 10 gün süreyle kapatmıştır. Kuzey Akım 1 boru hattı 2011 yılında kullanıma girmiştir ve yılda bu hattan Almanya'ya 55 milyar metreküp doğalgaz akmaktadır. Eylül ayının başında ise bu hat üzerinden doğalgaz akışını tamamen durdurmuştur (BBC, 2022).

Durdurmanın gerekçesi olarak, Rusya türbinlerden sızıntı olduğunu öne sürerek bakım yapılması gerektiğini ifade ederken, gaz türbinlerinin üreticisi Siemens Enerji Şirketi sızıntıların türbinlerin çalışmasını doğrudan etkilemediğini ifade etmektedir. AB Rusya'nın enerjiyi siyasal bir koz olarak kullandığını öne sürmektedir. AB üyesi ülkeler Rus doğalgazına ciddi oranda bağımlıdırlar ve kesintilerden şiddetli bir şekilde etkilenmektedirler. Rus doğalgazına en çok bağımlı olan ülkelerden biri olan Almanya, kesintilerden olumsuz etkilenmekte ve bu sebeple önümüzdeki kış kamu binalarında ciddi bir enerji tasarrufu yapmayı planlamaktadır. Böylece enerji harcamalarını yüzde 2 azaltmayı hedeflemektedir (BBC, 2022). AB'deki güncel gelişmeler AB ile Rusya arasındaki enerji ilişkilerini güvenlik bağlamında ele almayı zorunlu kılmaktadır (Kaveshnikov, 2010, s.585).

Savaş ortamında Rusya-AB enerji ilişkilerinin geleceği tartışmalı bir hâle gelmiştir. Rusya AB'nin en önemli enerji tedarikçisidir (Bayou, 2007, s.176). Avrupalı ulusların normal yaşam şartları içinde kullandığı enerjinin ve sanayi için gerekli olan fosil yakıtların büyük bir bölümü Rusya'dan ithal edilmektedir. Bu durum Rusya ile AB arasında asimetrik karşılıklı bağımlılık yaratmaktadır (Khusainov, 2014, s.5; Alkan, 2015, s.215; Can, 2022, s.1). Bu ilişki Avrupalı liderler tarafından bir kırılma olarak görülmektedir. Günümüzdeki savaşın temelleri 2014 yılına kadar uzanmaktadır. 2014 yılında Rusya Kırım'ı ilhak edince AB ile Rusya arasındaki ilişkiler zedelenmiştir. Ancak, günümüzdeki kadar düşük bir seviyeye inmemiştir. Günümüzde, Rusya'nın AB içindeki ülkelerle olan iletişimi ve ilişkileri tamamen kopma noktasındadır. AB'nin yeni enerji stratejisi de işgalin başlamasından kısa bir süre sonra açıklanmıştır.

Yeni strateji AB'yi 2030 yılına kadar Rusya'dan bağımsızlaştırmayı hedeflemektedir. AB, 18 Mayıs günü "*AB'yi Yeniden Güçlendirmek: Rus Fosil Yakıtlarına Bağımlılığı Azaltmak ve Yeşil Dönüşümü Hızlandırmak için Bir Plan*" başlığını taşıyan yeni enerji stratejisini açıklamıştır. Bu stratejiye göre, Rus fosil yakıtlarına bağımlılık ortadan kalkacak ve yenilenebilir enerji kaynakları Avrupa'nın temel enerji kaynağı haline gelecektir (REPowerEU Actions, 2022). Böylece, Rus fosil yakıtlarına olan bağımlılığın azaltılması beklenmektedir (Ulltan ve Saygın, 2022, s.109). Bu gelişmeler ışığında, makalede şu araştırma sorularına cevap aranacaktır: Asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde AB ile Rusya arasında enerji alanında nasıl bir ilişki vardır ve karşılıklı ilişkide ihracat avantajı hangi taraftadır? 24 Şubat 2022 günü başlayan Rusya'nın Ukrayna'yı işgali Rusya ile AB arasındaki enerji ilişkilerini nasıl etkilemiştir? Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden sonra AB'nin yeni enerji politikası nasıl şekillenmiştir? AB liderleri yeni

enerji stratejisini nasıl anlatmışlardır? Bu makalede AB liderlerinin Avrupa kamuoyunu Rusya'ya bağımlılığı azaltacak yeni enerji stratejisi hakkında ikna etmek ve bu stratejinin haklı gerekçelerini ortaya koymak için üç katmanlı bir yaklaşım benimsediği argüman olarak öne sürülmektedir. Bu üç katmanlı yaklaşım sırasıyla ethos, pathos ve logos kavramlarıyla ifade edilmektedir. AB liderlerinin demokrasinin ve özgürlüklerin yanında yer alan sosyal konumu güçlü liderler olması birinci katmanı oluşturmaktadır (ethos). AB liderlerinin insan hakları ihlalleri ve savaşın siviller üzerindeki olumsuz etkilerini dile getirmeleri duygusal olarak kitleleri harekete geçirmeyi amaçlamaktadır ve ikinci katmanı oluşturur (pathos). AB'nin Rusya'ya enerji bağımlılığından kurtulması gerektiğinin neden-sonuç ilişkisine dayandırılarak anlatılması üçüncü katmanı oluşturmaktadır (logos). Bu üç katmanlı yaklaşım Aristoteles'in ikna kuramına dayanmaktadır.

Aristoteles *Retorik* başlıklı kitabında ikna kuramını açıklamıştır. Bu kurama göre, insanlar bir konu hakkında üç faktöre dayanarak ikna edilirler. Birincisi, konuşmacının sosyal konumu ve karakteridir. Bu özellik ethos kavramıyla tanımlanır. Karakteri iyi olan ve sosyal konumu güçlü olan liderler kitleleri ikna edebilirler. İkincisi, konuşmacının duyguları harekete geçirebilme kabiliyetidir. Bu özellik pathos kavramıyla açıklanır. Konuşmacı hitap ettiği kitlenin duygularını açıklamalarıyla harekete geçirebilirse, kendi hedefinin insanlar tarafından desteklenmesini sağlayabilir. Üçüncüsü, neden-sonuç ilişkisi kurabilmektir. Bu özellik logos kavramıyla tanımlanır. Bir konuşmacı dinleyicilerini neden-sonuç ilişkileri kurarak bir konu hakkında mantıklı açıklamalar yapıp ikna edebilir (Aristoteles, 1995, s.38; Charland, 2003, ss.72-73). Bu kuram AB liderlerinin yeni enerji stratejisini anlatma şeklini ortaya koymak için kullanılmıştır.

Makale toplamda beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra, ikinci bölümde teorik yaklaşım ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, AB ile Rusya arasındaki enerji ilişkileri asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde analiz edilecektir. Dördüncü bölümde Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin AB-Rusya enerji ilişkilerini nasıl etkilediği ele alınacak ve AB'nin yeni enerji stratejisi anlatılacaktır. Sonuç bölümünde, ulaşılan sonuçlar ifade edilecek ve gelecek araştırmalarda potansiyel olarak ele alınabilecek konulara değinilecektir.

2. Literatür Taraması ve Araştırmanın Önemi

Rusya ile AB arasında enerji alanında asimetrik karşılıklı bağımlılık vardır. AB büyük oranda doğal gaz ihtiyacını Rusya'dan yaptığı ithalatla gidermektedir. Almanya başta olmak üzere AB içindeki Hollanda, İtalya, Fransa ve İspanya gibi sanayileşmiş ülkeler Rus enerjisine bağımlıdırlar. AB'nin Rusya'ya enerji alanında bağımlılığı üzerine geniş bir akademik literatür vardır (Harsem ve Claes, 2013, ss.785-786; Krickovic, 2015, s.3; Halser ve Paraschiv, 2022, s.1). 2020 yılında AB kendi enerjisinin yaklaşık olarak yüzde 42'sini üretmiştir. Buna karşı, yüzde 58'ini ithal etmiştir. Aynı yıl, AB'nin beş farklı enerji türüne ihtiyaç duyduğu ve kullandığı görülmektedir. Kullanılan enerji kaynakları petrol ürünleri, doğal gaz,

yenilenebilir enerji, nükleer enerji ve katı fosil yakıtlardan oluşmaktadır (Eurostat, 2021a). 2020 yılında AB'nin petrol ithalatında Rusya'nın payı yüzde 29'dur. Aynı yıl içinde AB'nin toplam doğal gaz ithalatının yüzde 43'ü Rusya'dan yapılmıştır (Eurostat, 2021b). Caroline Kuzemko (2014, s.66) bu bağımlılığın azaltılması için AB'nin çeşitli enerji rotaları oluşturmaya çalıştığını ifade etmektedir. Özellikle, hayata geçemese de, Nabucco hattının Rusya'yı baypas etmek için AB tarafından desteklenmiş bir proje olduğunu söylemektedir (Kuzemko, 2014, s.66). Özlem Ultan ve Didem Saygın (2022, ss.108-109) AB'nin enerji arz kaynaklarını çeşitlendirmeye çalıştığını ifade etmekte ve bu amacın gerçekleştirilmesi için Azerbaycan'ın üretici ülke ve Türkiye'nin geçiş ülkesi olarak baş müttefikler şeklinde önemlerinin arttığını ve Azerbaycan dışındaki diğer Hazar bölgesi ülkelerinin de TANAP projesine dâhil edilerek kaynakların çeşitlendirilmesi gerektiğini açıklamaktadır. AB ile Rusya arasında ekonomik ilişkilerin yanı sıra enerji ticareti önemli bir yer tutmaktadır.

Bu makalede mevcut literatüre katkı sağlamak için güncel gelişmeler ışığında AB'nin yeni enerji politikası asimetrik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde analiz edilmektedir. Makalenin önemi güvenlik kaygılarından ötürü AB'nin yeni bir enerji politikası ürettiğini ve Rusya'ya olan bağımlılığından kurtulmak istediğini ortaya koymaktır. Güvenlik kaygısını ortaya çıkaran olay Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesidir. AB liderleri Rusya'ya karşı enerji güvenliğini sağlamak isterken aynı zamanda enerjide dışa bağımlılığın tehlikesini Avrupa kamuoyuna anlatmaktadır. AB Rusya'ya karşı enerji güvenliğini sağlamak istemektedir. Birçok Avrupa ülkesinde savaşın enerji tedarikini etkilediği kamuoyunda tartışılmaktadır. Örneğin, Hollanda hükümetinden yapılan resmi bir açıklamada savaşın ekonomiyi ve enerji politikasını etkilediği açıkça ifade edilmektedir (Government of the Netherlands, 2022a). AB Rusya ile yakın ticari ve enerji ilişkilerine sahip olmasına rağmen, yeni politikalar uygulayarak bağımlılığını azaltmaya çalışmaktadır.

2.1. AB-Rusya Ekonomik İlişkileri

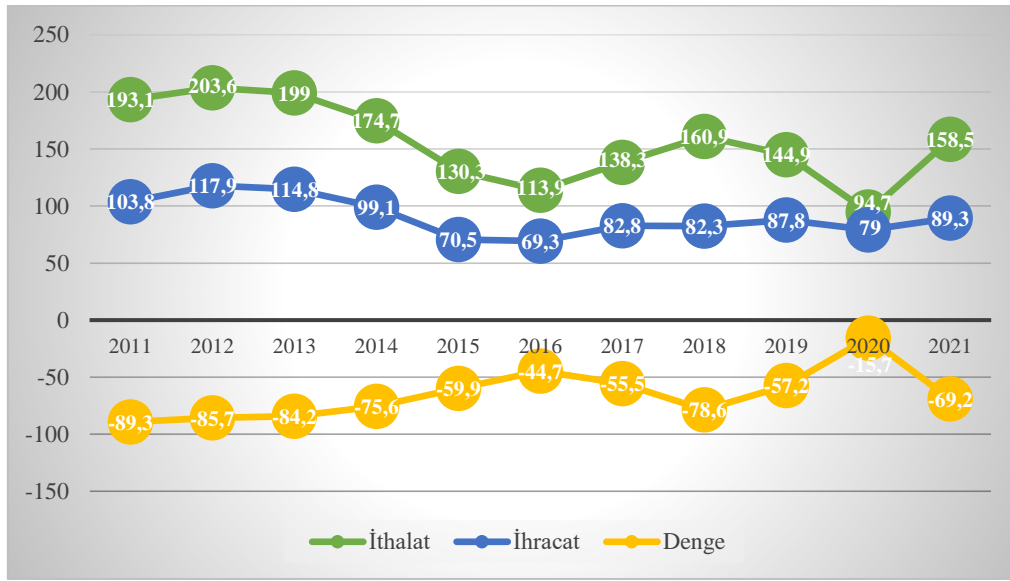
Soğuk Savaş'tan sonra AB ile Rusya arasında yeni iş birliği imkânları doğmuştur. Almanya Şansölyesi Helmut Kohl Rusya'nın AB ile ilişkilerinde nasıl bir rol alması gerektiği konusunda çalışmalar yapan önemli liderlerin başında gelmiştir. Almanya, Rusya'nın AB sistemine entegre olması için 1991 ile 2005 yılları arasında aktif bir dış politika izlemiştir. 1997 yılından itibaren Fransız-Alman-Rus zirveleri düzenlenmiştir. Rusya'nın AB ekonomisinin bir parçası hâline gelmesi için çaba sarf edilmiştir (Rahr, 2007, ss.138-139).

1 Aralık 1997 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması Rusya ile AB arasındaki ekonomik ilişkilerin yasal zeminini oluşturmuştur. Rus yetkililer AB'nin kapsayıcı politikasına olumlu cevap vermişlerdir. Ekim 1999'da Helsinki'de yapılan AB zirvesinde dönemin Başbakanı Vladimir Putin, Rusya ile AB arasında stratejik iş birliğinin geliştirilmesini önermiştir. Putin 2002 yılında AB ile Rusya arasında vizelerin kaldırılmasını teklif etmiştir. Almanya Şansölyesi

Gerhard Schröder ile enerji diyalogunu ve ilişkilerini geliştirmiştir (Rahr, 2007, ss.138-139).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Rusya'nın AB ile ticari ilişkilerinin gelişiminde bu olumlu yaklaşımların önemi yadsınamaz. Vladimir Putin'in Alman liderleriyle olan ikili ilişkileri Rusya ile AB arasında iyi ilişkilerin kurulması için önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir. Rusya ile AB arasında karşılıklı bağımlılık teorisinin öne sürdüğü gibi, askeri gündem dışında ekonomi ve enerji gündemi gibi konular önemli bir yer tutmuştur. Vladimir Putin'in ulus ötesi ilişkileri AB ile Rusya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine olanak tanımıştır. Özellikle Gazprom şirketinin UEFA ile olan sponsorluk anlaşması Rusya ile AB'yi birbirine yaklaştıran ulus ötesi bir ilişki türü olarak örnek verilebilir. Gazprom, Rus dış politikasının uygulayıcısı olan bir aktördür. Bu ortamda Rusya'nın 2008 yılındaki Gürcistan müdahalesi ilişkileri zedelese de, sıfır noktasına indirmemiştir. 2011 yılında Kuzey Akım 1 boru hattı açılmıştır. Bu hat ile AB-Rusya enerji ilişkileri ve ticareti güçlenmiştir. Rusya'nın 22 Ağustos 2012'de Dünya Ticaret Örgütü'nün 156.üyesi olması liberal kapitalist dünyanın bir parçası olmasını kolaylaştırmıştır (WTO, 2022). 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi bile bu güçlü ilişkileri sıfır noktasına indirmemiştir. Ayrıca, Donetsk bölgesindeki silahlı mücadele çoğu insanı Ukrayna ile Rusya arasındaki anlaşmazlığın kurbanı hâline getirmiştir (Bienvenu, 2019, s.1). Buna rağmen, AB ile Rusya arasındaki ilişkiler tam anlamıyla bitmemiştir.

AB ile Rusya arasında günümüzde güçlü ekonomik ilişkiler vardır. 2019'da Rusya'daki en büyük yatırımcı AB olmuştur. Rusya'daki AB doğrudan yabancı yatırımlarının toplam değeri 311,4 milyar Euro'dur. 2021 yılında AB'nin Rusya ile hizmet ticaretinde ihracatı 24,4 milyar Euro'dur. İthalatıysa 10,1 milyar Euro'dur (European Union, 2022). Hizmet ticaretinin aksine, AB'nin Rusya'ya mal ticaretinde bağımlı olduğu ifade edilebilir. Şekil 1'de görülebildiği gibi, 2011 ile 2021 yılları arasındaki veriler AB'nin Rusya'ya mal ticaretinde bağımlı olduğunu, daha fazla ithalat yaparken daha az ihracat yaptığını göstermektedir. Bu durum Rusya için bir avantaj olarak düşünülebilir ve siyasi bir pazarlık aracı olarak değerlendirilebilir. Örneğin, 2021 yılında AB, Rusya'dan 158,5 milyar Euro değerinde ithalat yapmıştır. İhracatı ise 89,3 milyar Euro'dur. Aşağıdaki şekilde görülebildiği gibi, 2011-2021 dönemi arasında ikili mal ticaretinde AB sürekli olarak açık vermiştir. İkili ilişkilerdeki mal ticaretinde ticaret açığını kapatmaya en çok yaklaşılan dönem 15,7 milyar Euro değerinde ticaret açığıyla 2020 yılı olmuştur (Eurostat, 2022a).

Şekil 1. AB'nin Rusya ile Mal Ticareti, 2011-2021

Kaynak: Eurostat, (2022a). Energy represented 62% of EU imports from Russia.
<https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220307-1> (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2022).

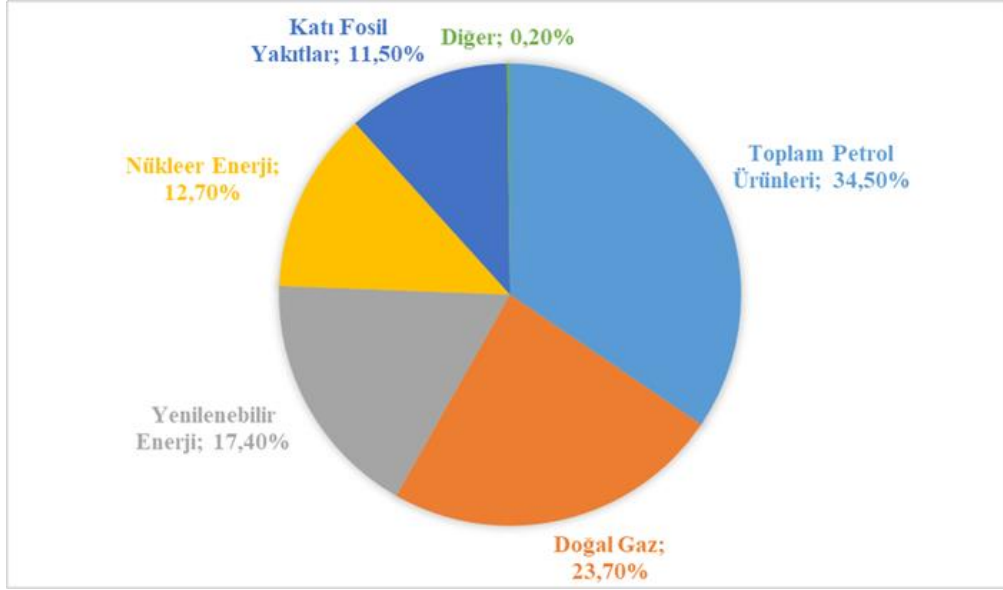
Rusya 2021 yılında AB'nin mal ihracatı için en büyük beşinci partnerken, mal ithalatı için en büyük üçüncü partnerdir. AB üyesi devletler arasında, Almanya 2021 yılında Rusya'dan hem en büyük mal ithalatçısı hem de Rusya'ya en büyük mal ihracatçısı olmuştur. AB'nin Rusya'dan aldığı malların başında doğal gaz ve katı fosil yakıtlardan olan kömür gelmektedir. 2021 yılında AB içinde Rusya'dan en çok mal ithalatı yapan üç ülke sırasıyla Almanya, Hollanda ve Polonya'dır. AB'nin 2021 yılında Rusya'dan yaptığı ithalatının tamamının yüzde 62'sini enerji oluşturmuştur (Eurostat, 2022b). AB'nin enerjide Rusya'ya bağımlı olduğu ifade edilebilir. Bağımlı olan ülkelerin başında da AB'nin sanayi devi olan Almanya gelmektedir. Almanya örneği AB'nin Rusya'ya bağımlılığını güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. 2021 yılında Almanya Rusya'dan 19,4 milyar Euro değerinde ham petrol ve doğal gaz ithal etmiştir. Bu para Almanya'nın 2021 yılında Rusya'dan yaptığı toplam ithalatın yüzde 59'una karşılık gelmektedir. Rusya ayrıca, Almanya'ya çeşitli metaller, kömür ve rafine petrol ürünlerini ihraç etmiştir. Almanya ise Rusya'ya makine-teçhizat, motorlu taşıtlar ve kimya sektörüyle ilgili ürünleri ihraç etmiştir (Statistisches Bundesamt, 2022). Bu ticaret asimetrik karşılıklı bağımlılığa sebep olmaktadır. Rusya ile AB, enerji başta olmak üzere ticari ilişkilerinde karşılıklı bağımlılık içerisindedir (Güneş ve Arslan, 2018, s.39). Ancak, siyasi pazarlık gücü Rusya'ya aittir, çünkü hem ithalat-ihracat verilerinde ihraç eden taraf olduğu görülmektedir hem de enerjiyi AB'ye tedarik eden taraftır. Enerji, Almanya gibi AB üyesi devletlerin sanayi üretimi için hayati öneme sahiptir. Hizmet ticaretinde ihraç eden taraf AB olsa bile, hizmet ticaretinin hacminin mal

ticaretine oranla çok küçük olması ve petrol, doğal gaz ve kömür gibi sanayi için hayati öneme sahip olan malların alım-satımı kadar büyük bir önem taşımaması AB'ye Rusya'ya karşı avantaj sağlamamaktadır.

2.2. AB'nin Enerjide Rusya'ya Asimetrik Bağımlılığı

AB'nin enerji ihtiyacı, birlik içerisinde üretilen ve birlik dışından ithal edilen enerji kaynaklarından sağlanmaktadır. 2020 yılında AB kendi enerjisinin yaklaşık olarak yüzde 42'sini üretmiştir. Buna karşı, yüzde 58'ini ithal etmiştir. Aynı yıl, AB'nin beş farklı enerji türüne ihtiyaç duyduğu ve kullandığı görülmektedir. Kullanılan enerji kaynakları petrol ürünleri, doğal gaz, yenilenebilir enerji, nükleer enerji ve katı fosil yakıtlardan oluşmaktadır (Eurostat, 2021a).

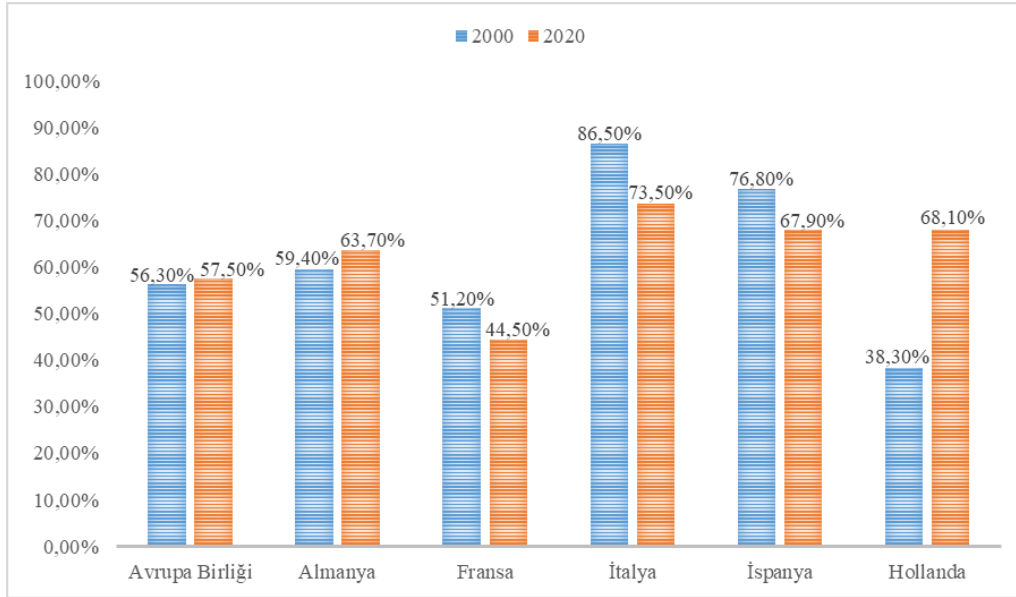
Şekil 2'de 2020 yılında AB'nin enerji kullanımı görülmektedir. Buna göre, yüzde 34,5 ile en çok petrol ürünlerinin kullanıldığı görülmektedir. Yüzde 23,7 ile ikinci sırada doğal gaz gelmektedir. Üçüncü sırada yüzde 17,4 ile yenilenebilir enerji gelmektedir. Dördüncü sırada yüzde 12,7 ile nükleer enerji bulunmaktadır. Beşinci sırada yüzde 11,5 ile katı fosil yakıtlar gelmektedir. Kalan kısım diğer kalemlerden harcanmaktadır. Bu grafiğe bakıldığında petrol ürünlerinin ve doğal gazın kullanımının bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. Katı fosil yakıtların kullanımı AB'nin yeşil enerjiye geçişini ciddi anlamda zorlaştırmaktadır. Özellikle doğal gaz konusunda AB'nin Rusya'ya bağımlılığı bu kullanımı daha problematik bir hâle dönüştürmektedir. Dış politikada Rusya'nın enerjiyi bir araç olarak kullanması AB ile arasında sorunlara sebep olmuştur. Kent Üniversitesi'nden Dr. Tom Casier (2011, s. 536) Rusya Federasyonu'nun AB için bir güvenlik tehdidine dönüştüğünü ifade etmektedir. Casier (2011, s. 536) enerji bağımlılığı meselesinin BBC başta olmak üzere Avrupa televizyonlarında bile yer aldığını ve kamuoyu tartışmalarının merkezine oturduğunu söylemektedir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nda bu sorun kuvvetli bir şekilde tekrardan gündeme gelmiştir. AB liderleri yüksek perdeden ve tek ses olarak Rusya'ya karşı eleştirel bir tavır benimserken, dış politikada Rusya'dan bağımsız olmak temel hedef hâline gelmiştir.

Şekil 2. AB'nin Enerji Kullanımı – 2020

Kaynak: Eurostat, (2021a). Where does our energy come from?
<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2a.html> (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2022).

Şekil 3'e bakıldığı zaman, AB'nin bir bütün olarak ve ayrı ayrı beş büyük ekonomisinin enerji bağımlılığının yüksek olduğu net bir şekilde görülebilir. Şekil 3'te 2000 ile 2020 yılları arasında bir karşılaştırma yapılmaktadır. AB 2000 yılında yüzde 56,3 oranında enerjide dışa bağımlıyken, 2020 yılında bu oran yüzde 57,5'e yükselmiştir. AB'nin en büyük ekonomisi olan Almanya 2000 yılında yüzde 59,4 oranında enerjide dışarıya bağımlıyken, bu oran 2020 yılında yüzde 63,7'ye yükselmiştir. Fransa, İtalya ve İspanya gibi ekonomik açıdan önemli ülkelerde bahsi geçen dönemde küçük oranlarda düşüşler görülse de, Hollanda'nın dışa bağımlılığının arttığı görülebilir. Hollanda 2000 yılında yüzde 38,3 oranında enerjide dışa bağımlıyken, bu oran 2020'de yüzde 68,1'e çıkmıştır. 2020 yılında en düşük bağımlılık Fransa için yüzde 44,5'lik oranla ölçülmesine rağmen, bu oranın bile bir ülkenin enerjide dışa bağımlılığı açısından yüksek olduğu ifade edilebilir (Eurostat, 2021b). 2020 yılındaki verilere bakıldığında AB'nin ve beş büyük ekonomisinin enerji bağımlılık oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. Bu grafik AB ekonomisinin büyük oranda enerjide dışa bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum bir kırılganlık olarak değerlendirilmelidir.

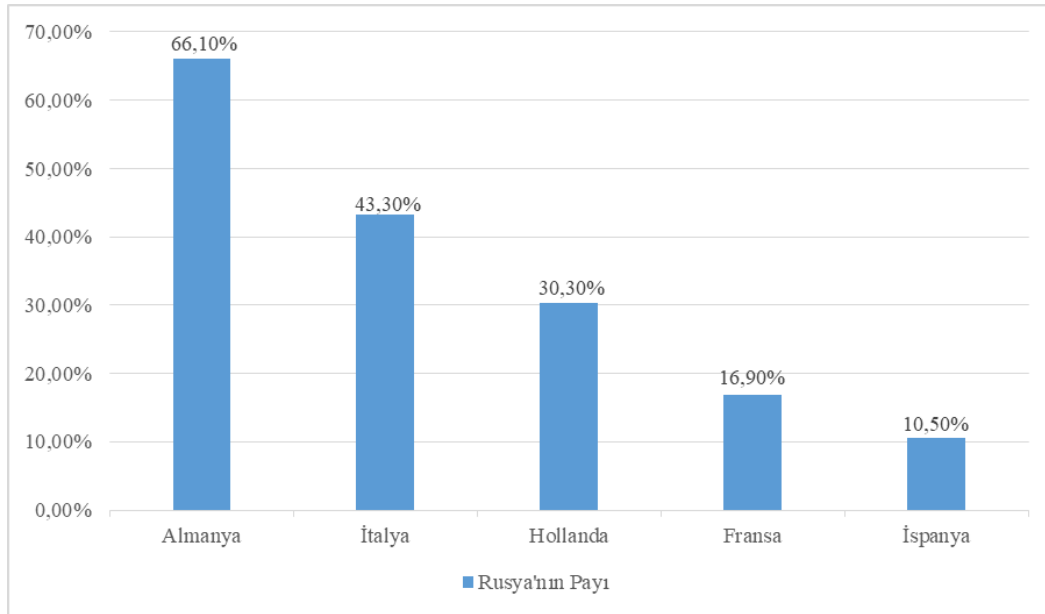
Şekil 3. AB ve Beş Büyük Ekonomisinin Toplam Enerji Bağımlılık Oranı

Kaynak: Eurostat, (2021b). From where do we import energy?
<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html> (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2022).

AB enerjide Rusya'ya bağımlıdır. Rusya AB'nin doğal gaz, ham petrol ve katı fosil yakıtlar açısından ana tedarikçisidir. 2020 yılında AB Rusya'dan yüzde 29 oranında ham petrol ithal etmiştir. Aynı yıl, Amerika Birleşik Devletleri'nden yüzde 9 oranında ham petrol ithal edilirken, Norveç'ten yüzde 8, Suudi Arabistan ve Birleşik Krallık her ikisinden de yüzde 7, Kazakistan ve Nijerya'dan ise yüzde 6 oranında ham petrol ithal etmiştir. Aynı yıl içinde AB'nin toplam doğal gaz ithalatının yüzde 43'ü Rusya'dan yapılmıştır. İthalatın yüzde 21'i Norveç'ten ve yüzde 8'i Cezayir'den yapılırken, Katar'dan yüzde 5'i gelmiştir. Çoğunluğunu kömür oluşturmak üzere katı fosil yakıtların yarısından fazlası Rusya'dan alınmıştır. 2020 yılında Rusya'dan yüzde 54 oranında katı fosil yakıt ithalatı yapılmıştır. Aynı yıl içinde katı fosil yakıtların yüzde 16'sı Amerika Birleşik Devletleri'nden alınırken, yüzde 14'ü Avustralya'dan ithal edilmiştir (Eurostat, 2021b). 2021 yılında AB'nin Rusya'dan yaptığı toplam ithalatın yüzde 62'sini enerji oluşturmuştur. Bu ithalatın parasal değeri 99 milyar Euro'dur (Eurostat, 2022a).

Şekil 4'te AB'nin beş büyük ekonomisinin 2020 yılındaki toplam doğal gaz ithalatında Rusya'nın payı gösterilmektedir. Yüzde 66,1'lik oranla Rusya en büyük doğal gaz payına Almanya'da sahiptir. Alman sanayisi büyük oranda Rus doğal gazına bağımlıdır. Almanya'nın AB'nin en önemli sanayisine sahip olduğu

düşünüldüğünde, AB sanayisinin Rusya'nın enerji kaynaklarına bağımlı olduğu ifade edilebilir. 18 Mayıs 2022 tarihinde Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen yaptığı basın açıklamasında bu bağımlılığı çok açık bir şekilde ifade etmiştir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgalini Putin'in savaşı olarak nitelendirmiş ve AB'nin Rusya'ya enerji alanında bağımlı olduğunu söylemiştir (European Commission, 2022a). Diğer ülkelere bakıldığında Almanya kadar olmasa da önemli sayılabilecek boyutta bağımlılık olduğu ifade edilebilir. İtalya'nın toplam doğal gaz ithalatında Rusya'nın payı yüzde 43,3'tür. Hollanda'da yüzde 30,3 Fransa'da yüzde 16,9 ve İspanya'da yüzde 10,5'tir. AB'nin beş büyük ekonomisinin doğal gaz ithalatında Rusya'nın payı önemli bir boyuttadır ve bu durum Rusya'ya açıkça siyasi konularda pazarlık gücü sağlayabilir. AB'nin sanayisinin büyük bir bölümünün Rus doğal gazına bağımlı olduğu ortadadır.

Şekil 4. AB'nin Beş Büyük Ekonomisinin Toplam Doğal Gaz İthalatında Rusya'nın Payı – 2020

Kaynak: Yazar tarafından Eurostat verilerinden derlenmiştir. Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy_trade/entrade.html?lang=en&lang=en &lang=en (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2022).

Özellikle sanayisi çok gelişmiş olan Almanya başta olmak üzere İtalya, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerin doğal gaz ithalatında Rusya'nın payı yüksektir. Bu durum Avrupa'nın önde gelen sanayi ülkelerini direkt olarak Rusya ile asimetrik karşılıklı bağımlılık içerisine sokmaktadır. AB, doğal gazda kırılgan bir yapıya sahiptir. Rusya'nın da AB'ye yönelik enerji politikası önem kazanmaktadır. Rusya'nın enerji politikasının en önemli ayağını AB pazarlarına yaptığı doğal gaz ihracatı oluşturmaktadır.

Şekil 5: Rusya'dan AB Ülkelerine Giden Boru Hatları

Kaynak: DW, Gazprom cuts supplies to Poland, Bulgaria, <https://www.dw.com/en/russia-gazprom-halts-gas-supplies-to-poland-bulgaria/a-61602038> (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2023).

Yukarıda Şekil 5'te görüldüğü gibi, Rusya'dan AB'ye doğal gaz gelmesi için ana boru hatları vardır. Bunlar stratejik öneme sahip hatlardır. Türk Akım hattı, Kuzey Akım 1 ve 2 hatları Türk medyasında daha çok bilinse de, Yamal ve Soyuz hatları da önem arz etmektedir. Bu hatlar Rusya'ya ciddi bir stratejik avantaj sağlamaktadır. Rusya gaz akışını istediği zaman kesme avantajına sahip olduğu için AB'nin enerji bağımlılığını siyasal bir koza çevirebilmektedir. Rusya Federasyonu'nun coğrafi ve doğal kaynak avantajı dış politikada Başkan Putin'in elini güçlendirmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada AB ile Rusya arasındaki enerji ilişkilerinin asimetrik bir karşılıklı bağımlılık yarattığı ifade edilmektedir. Özellikle, birliğin doğal gaz ithalatında Rusya önemli bir yere sahiptir (Semercioğlu, 2016, s.188). Metodolojik açıdan, makalenin sağlam temellere dayanması için Eurostat kuruluşunun verileri ve açıklayıcı grafiklerinden yararlanılmıştır. Çalışmada iki aşamalı bir yaklaşım benimsenmiştir: Betimlemek ve neden-sonuç ilişkisi kurmak. Birinci aşamada, mevcut siyasal durum betimlenmiştir. AB'nin Rusya'ya enerji alanında bağımlı olduğu literatür taraması bölümünde anlatılmıştır. Bu yaklaşım asimetrik karşılıklı bağımlılık yaklaşımıyla bilimsel bir temele oturtulmuştur. İkinci aşamada, neden-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Bu aşama, çalışmada AB'nin yeni enerji politikasının anlatıldığı bölümde gerçekleştirilmiştir. AB'nin yeni enerji politikasının sebebi olarak Rusya'nın agresif dış politikası ve buna bağlı olarak ortaya çıkan enerji güvenliği tehdidi ifade edilmiştir.

Bu makalede AB liderlerinin Avrupa kamuoyunu Rusya'ya bağımlılığı azaltacak yeni enerji stratejisi hakkında ikna etmek ve bu stratejinin haklı gerekçelerini ortaya koymak için üç katmanlı bir yaklaşım benimsediği argüman olarak öne sürülmektedir. Bu üç katmanlı yaklaşım ethos, pathos ve logos kavramlarıyla açıklanmaktadır. Bu kavramsallaştırma Aristoteles tarafından *Retorik* başlıklı kitabında ikna kuramı olarak öne sürülmüştür. Ethos kavramı kişinin sosyal konumu ve karakterini ifade eder. Konuşmacı iyi bir karaktere ve güçlü bir sosyal konuma sahipse dinleyicileri daha kolay ikna edebilir. Pathos kavramı dinleyicilerin duygularını harekete geçirmeyi ifade eder. Konuşmacı eğer dinleyicilerin duygularına hitap edebilirse onları daha kolay ikna edebilir. Son olarak, logos kavramı neden-sonuç ilişkisi kurmak anlamına gelir. Hatip dinleyicilerini ikna etmek için mantıklı ve rasyonel argümanlar ileri sürerek tezlerini neden-sonuç ilişkisi kurarak ifade ederse ikna kabiliyeti artar (Aristoteles, 1995, s.38; Charland, 2003, ss.72-73). Bu yaklaşım AB liderlerinin Rusya'ya karşı politikalarını açıklayabilme kapasitesine sahiptir. Rusya-Ukrayna Savaşı'ndan itibaren AB liderleri Vladimir Putin liderliğindeki Rusya'yı izole etmek ve enerji bağımlılığını sonlandırmak için bu üç katmanlı yaklaşımı benimsemektedir.

4. Teorik Yaklaşım: Karşılıklı Bağımlılık Teorisi

Karşılıklı bağımlılık teorisi Robert Keohane ve Joseph Nye tarafından 1977 yılında yayınlanan *Güç ve Karşılıklı Bağımlılık: Dünya Siyaseti Değişimde* başlığını taşıyan kitapla geliştirilmiştir (Kakışım, 2019, s.70). Teoriyi geliştiren yazarlar bu konuda birçok eser yayınlamışlardır (Keohane ve Nye, 1973, s.158; Keohane ve Nye, 1987, s.725; Nye, 2020, s.7). Karşılıklı bağımlılık teorisi, realizm gibi ana akım teorilerin aksine devletlerin arasındaki karşılıklı bağımlılığın dış politikada askeri gücün önemini azaltacağını, çevre ve ekonomi gibi askeri güvenlik dışındaki konuların siyasal elitlerin gündemini oluşturacağını öne sürmektedir. Uluslararası ilişkilerde işbirliği ve bağımlılık üzerine önemli bir yaklaşımdır (Yıldız, 2014, s.156). Bu teori klasik realist yaklaşıma karşı ciddi bir meydan okumadır (Hussain, Hussain ve Qambari, 2020, s.148). Kal Holsti (1978, s.513) karşılıklı bağımlılığın sanayileşmiş ülkeler arasındaki ilişkilerde yaygın görülen temel bir özellik olduğunu ifade etmektedir. Bu bölümde karşılıklı bağımlılık teorisi detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

4.1. Güç ve Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık

Asimetrik karşılıklı bağımlılık aktöre güç² veren bir siyasal durum olarak tanımlanmaktadır. Asimetrik karşılıklı bağımlılık, karşılıklı bağımlılık teorisi

² Güç, başkalarına normalde yapmayacakları şeyleri yaptırabilme becerisi olarak tanımlanır. Joseph Nye (2008, s.94) güç kavramını istenilen sonuçları elde etmek için başkalarını etkileme kabiliyeti olarak tanımlar. Realizm, liberalizm, neo-liberalizm ve neo-realizm gibi ana akım uluslararası ilişkiler teorilerinde gücün bileşenleri içerisinde ekonomi, askeri kapasite ve nüfus bulunur (Nye, 2021, s.3). Geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinde güç dengesi, güç, güvenlik ikilemi ve ulusal çıkar gibi kavramlar yaygın bir şekilde kullanılır (Carr, 1946, s.109; Morgenthau, 1948, s.13; Herz, 2003, ss.411-416). Özellikle askeri güç çok büyük önem taşır.

içerisinde açıklanan bir yaklaşımdır. Asimetrik karşılıklı bağımlılık güç kaynakları üzerinde kontrol kurma veya sonuçları etkileme kapasitesi olarak tanımlanır. İki taraflı bir ilişkide daha az bağımlı olan aktör siyasal açıdan daha büyük bir güce sahiptir, çünkü ilişkideki değişikliklerden daha çok bağımlı olan aktöre oranla daha az etkilenir. Gücün karşılıklı bağımlılıktaki rolünü anlayabilmek için, iki kavramın iyi anlaşılması gereklidir: hassasiyet ve kırılabilirlik (Ulltan ve Saygın, 2022, s.94). Hassasiyet değişikliklere karşı bir ülkede oluşan duyarlılığın derecesidir. Bir ülkenin politika değişikliğinin başka bir ülkeyi nasıl etkilediği ve ne tür maliyetlerle karşı karşıya bıraktığını anlamak için kullanılan bir kavramdır. Hassasiyet karşılıklı bağımlılığında, değişikliklerin devletleri ve toplumları ne tür maliyetlerle karşı karşıya bıraktığı analiz edilir. Hassasiyet karşılıklı bağımlılığında Amerika Birleşik Devletleri'nin, Japonya'nın ve Batı Avrupa'nın sırasıyla 1971, 1973-1974 ve 1975 yıllarında petrol fiyatlarının artışından etkilenmesi örnek verilebilir (Pulat, 2017, s.100). Bu ekonomilerin hassasiyeti ithal ettikleri petrolün miktarından ve fiyatından kaynaklanmaktaydı. ABD Japonya'ya oranla petroldeki fiyat artışlarına karşı daha az hassastı. Bunun sebebi petrol ihtiyacının küçük bir kısmını ithalattan sağlamasıydı (Keohane ve Nye, 2012, ss.9-10). Buna benzer şekilde, günümüzde AB'nin Rus enerjisine bağımlı olması hassasiyetini artırmaktadır.

İki devlet arasında asimetrik karşılıklı bağımlılık olması durumunda, bu ilişki türü sadece dış politikayı etkilememektedir aynı zamanda, ilişkide avantajlı ve güçlü olan tarafın bağımlı olan tarafa karşı iç politikada etkisini artırması girişimlerini yapmasına sebep olmaktadır. Aydın-Düzgit, Balta ve O'Donohue (2020, s.9) bu durumu Rusya'nın Türk iç politikasına etkisi üzerinden değerlendirmektedir. Rusya Türkiye'ye karşı ticarete ve enerjide asimetrik üstünlüğe sahip olduğu için kriz zamanlarında Türk iç politikasını etkilemeye dönük girişimler yapmaktadır. Türkiye-Rusya arasındaki uçak düşürme krizinde, Başkan Vladimir Putin devlet destekli RT (Russia Today) ve Sputnik kuruluşlarını kullanarak Başkan Erdoğan ve yakınlarının IŞİD ile ilişkisi olduğuna dair agresif bir propaganda söylemini yaymıştır. Bu söylem ile Türk kamuoyunda siyasi bir skandal yaratmayı hedeflemiştir. Ekonomik ilişkileri ve enerjideki ihracat avantajını kullanarak Türk iç politikası üzerinde etki kurmaya çalışmıştır. Türkiye'yi istediği düzleme çekerek dış politikada etkisi altına almak istemiştir (Aydın-Düzgit, Balta ve O'Donohue, 2020, s.10). Türkiye Cumhuriyeti'ni bu şekilde dünyanın gözünde illegal yapılarla işbirliği içinde göstermek istemiştir. Bu durum açıkça asimetrik karşılıklı

Ayrıca, neo-realizm gibi sistemik teoriler, anarşik uluslararası sistemi devletlerin gücünü ve politikalarını etkileyen bir faktör olarak ele alırlar. Devletler arasındaki güç dağılımına bakarlar. Güç kavramı literatürde sert güç, yumuşak güç, ekonomik güç ve akıllı güç olmak üzere dört sınıfa ayrılır. Ekonomik güç, paranın ve başka birtakım değişim araçlarının kullanımıyla istenilen sonuçların elde edilmesini sağlar. Sert güç, silahlı gücün ve ordunun kullanılmasıyla hedeflere ulaşmayı sağlar. Ayrıca, zorlayıcı diplomasi uygulanan yöntemler arasındadır (Wilson III, 2008, s.114). Yumuşak güç, cazibe faktöründen meydana gelir ve bunun kullanılmasıyla istenilen sonuçların elde edilmesidir (Nye, 2004, s.31). Cazibeyi sağlayan bileşenler çok çeşitli olabilir. Joseph Nye (2004, s.11) cazibeye dayanan yumuşak gücün kaynaklarını dış politika, siyasal değerler ve kültür olarak tanımlamıştır. Akıllı güç ise yumuşak güç ve sert gücün birlikte meydana getirdiği bir güç tipi olarak tanımlanabilir (Wilson III, 2008, s.115). Akıllı gücü yüksek devletler hem yumuşak güç kapasitesi hem de sert güç kabiliyetleri olan ülkelerdir.

bağımlılığın güçlü olan tarafa manipülasyon yapma ve etkileme kabiliyeti sağladığını ortaya koymaktadır. Türk iç politikasına benzer şekilde Amerika Birleşik Devletleri nüfuz etmeye çalışmakta ve askeri sanayiden ekonomiye kadar birçok alanda avantajını bir kaldıraç gibi kullanmaya çalışmaktadır.

Karşılıklı bağımlılık sosyal, siyasal veya ekonomik faktörlere bağlı olabilir. Günümüzde, internet teknolojisinin tüm dünyaya yayılması ve insanlar arasındaki iletişimin sınırları aşması neticesinde, sosyal, siyasal ve ekonomik olayların etkileri küresel boyutlara ulaşmıştır (Poyraz ve Dinçer, 2016, s.36). Gelişmiş iletişim teknolojisi hassasiyet karşılıklı bağımlılığının artmasına katkı sağlamıştır. Birbirleriyle iletişim hâlinde olan gruplar dünyada çevre sorunları üzerine gösteriler düzenlemektedir, çünkü günümüzde insanlık küresel ısınma gibi ortak sorunlarla uğraşmakta ve birçok uluslararası örgüt çevre sorunlarına karşı mücadele etmektedir. Küreselleşmenin en önemli sonuçlarından birisi sınırlar ötesi iletişim ve toplumsal bağlar kurabilme imkânıdır (Keohane ve Nye, 2012, s.11).

Karşılıklı bağımlılık teorisinde sadece hassasiyet kavramının kullanılması analiz yapmak için yeterli değildir. Buna ek olarak, kırılabilirlik kavramının da ele alınması gerekir. Kırılabilirlik, ikili ilişkide bir ülkenin zayıflığını gösterir. Kırılabilirlik bir ürün ve kaynağa bağımlı olma ve bunu dışarıdan almak şeklinde tanımlanabilir. Kırılabilirlik kavramını bir örnekle anlatmak anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Petrol ihtiyacının yüzde 35'ini ithal eden iki ülke olduğu varsayıldığında, bu iki ülkenin fiyat artışlarından aynı oranda etkileneneceği bir iddia olarak öne sürülebilir. Ancak, iki ülkeden birinin ithalat yerine, yerel kaynaklara yönelerek petrol ihtiyacını karşılama imkânına sahip olması ve diğer ülkenin bu imkânı sahip olmaması hâlinde, imkânı sahip olmayan ikinci ülkenin birinciye oranla daha kırılabilir olduğu söylenebilir (Keohane ve Nye, 2012, s.11).

Örneğin, sanayileşmiş Batılı ülkelerin Rus doğal gazına ve Ortadoğu petrollerine bağımlı olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak, bu sanayileşmiş Batılı ülkeler içinde Amerika Birleşik Devletleri doğal kaynaklarına dayalı üretim yaparak petrol ihtiyacını karşılayabilmektedir. Almanya ve Fransa gibi ülkelerin bu tip bir avantajı yoktur. Birleşik Devletler Enerji Bilgi Yönetim İdaresi'nin verilerine göre, ABD 2021 yılında günlük 18,8 milyon varil petrol üretimiyle dünyadaki toplam petrol üretiminin yüzde 20'sini oluşturarak en büyük üretici olmuştur. Aynı listede Suudi Arabistan günlük 10,8 milyon varil petrol üretimiyle ikinci ve Rusya 10,7 milyon varil petrol üretimiyle üçüncü sırada yer almıştır (U.S. Energy Information Administration, 2022). ABD'nin aynı zamanda çok büyük bir petrol tüketicisi olduğu bilinmektedir. Tüketiminin önemli bir bölümünü kendi üretiminden karşılaması dışa bağımlılığını azaltmaktadır. Buna karşın, Batı Avrupa ülkelerinin böyle bir avantajı yoktur. AB'nin en önemli sanayilerinin başında gelen Almanya petrol ve doğal gaz tüketiminde dış kaynaklara bağımlıdır. Bu örnekte görüldüğü üzere, ABD ve Almanya petrol üretimiyle ilgili politika değişikliklerinden etkilenen hassas karşılıklı bağımlılığı olan ülkeler olsalar da, ABD'nin kırılabilirliği

Almanya'ya göre daha azdır, çünkü kendi yerel kaynaklarıyla ihtiyacının bir bölümünü karşılayabilmektedir. Bu durum siyasal olarak ABD'nin hassasiyetini azaltmaktadır (Keohane ve Nye, 2012, s.11). Özetle, hassasiyet dışa bağımlılıktan ötürü başka ülkelere ve aktörlerden doğan politikalardan etkilenmek şeklinde tanımlanabilirken, kırılabilirlik bir ürün veya kaynak grubuna bağımlı olmak ve bunu ithal etmek anlamına gelmektedir.

Bir ürün veya ürün grubunun yüksek oranda ithalatı kırılabilirlik olarak ifade edilir. İthalatı yapan ülke ilgili ürün grubunda ihracatçı ülkeye bağımlı kabul edilir (Keohane ve Nye, 2012, s.13). Örneğin, enerji konusunda AB'nin Rusya'ya bağımlı olduğu ortadadır. 2021 yılında, AB'nin Rusya'dan toplam yaptığı ithalatının yüzde 62'sini enerji oluşturmuştur. Bu ithalatın parasal karşılığı 99 milyar Euro'dur (Eurostat, 2022a). Bu durum AB'nin enerji alanında kırılabilir ve Rusya'ya bağımlı olduğunu göstermektedir. Kırılabilirlik, asimetrik karşılıklı bağımlılığa yol açar. Böyle bir ikili ilişkide ithalatçı taraf diğerine oranla karşılıklı ticaretten elde ettiği ürün veya ürün gruplarına daha çok bağımlıdır. Asimetrik karşılıklı bağımlılık aktörler arasında bir güç ilişkisi olarak görülebilir (Keohane ve Nye, 2012, ss.15-16).

4.2. Karşılıklı Bağımlılığın Özellikleri

Bağımlılık ilişkisi devletlerin kırılabilirlik ve hassasiyetlerini ortaya çıkarmaktadır (Simionov ve Pascariu, 2017, ss.121-122). Karşılıklı bağımlılık teorisinin üç temel özelliği vardır. Çoklu kanallar toplumları birbirine bağlamaktadır. Bu kanallar hükümetleri yöneten siyasal elitlerin arasındaki resmi olmayan bağları ve iletişimi, hükümet dışı kuruluşları yöneten elitlerin arasındaki resmi olmayan iletişim ve bağları ve çokuluslu banka veya şirketler gibi ulus ötesi kuruluşları içermektedir (Keohane ve Nye, 2012, s.20).

Bu kanallar genel olarak devletlerarası, hükümetler arası ve ulus ötesi ilişkiler olarak tanımlanabilirler. Devletlerarası ilişkiler uluslararası ilişkilerdeki realist yazarların tanımladığı normal iletişim kanallarıdır. Hükümetler arası ilişkiler devletlerin dış politikada aktör olarak ele alındığı realist yaklaşıma hükümetleri bir alt seviye olarak eklemektedir. Ulus ötesi ilişkiler realistlerin uluslararası ilişkilerdeki devleti merkeze alan anlayışına karşı devlet dışı aktörleri sürece eklemektedir (Keohane ve Nye, 2012, s.20).

Devletlerarası ilişkilerin gündemi tutarlı bir hiyerarşi altında sınıflandırılmayan çok sayıda farklı konuyu içermektedir. Buna meseleler arasında hiyerarşinin yokluğu prensibi denilebilir. Bu prensip askeri güvenliğin sürekli bir şekilde gündemi işgal etmemesi anlamına gelir. Ulusal politikada birçok mesele ele alınmaktadır ve artık ulusal politika ile dış politika arasında sınır belirsizleşmektedir. Devletin iç ve dış politikasına ait olan konular artık birbirinden farklı bakanlıklar tarafından ele alınmaktadır. Dışişleriyle sadece dışişleri bakanlığı ilgilenmemektedir. Dışişleri bakanlığının dışındaki bakanlık ve kurumların da yabancı temsilcilerle ilişkileri

vardır (Keohane ve Nye, 2012, s.20). Bu kritere AB ile Rusya arasındaki enerji ilişkileri örnek olarak verilebilir. AB için Rusya'ya olan enerji bağımlılığı en az askeri güvenlik kadar önemle ele alınan bir konudur. Benzer şekilde, Rusya AB'nin kendisine olan enerji bağımlılığını kendi politikalarına bir kaldıraç olması için kullanmaktadır.

Eğer karşılıklı bağımlılık varsa, hükümetler başka hükümete karşı askeri güç kullanmazlar. Bu durum aynı bölgede veya farklı bölgede bulunan hükümetler arasında geçerli olabilir. Askeri güç bir ittifak içinde bulunan üyeler arasındaki ekonomik sorunların çözümü için uygun olmasa da, bloğun başka rakip bir yapı veya blokla olan siyasal ve askeri ilişkilerinde önemli olabilir (Gürkaynak ve Yalçınar, 2009, s.79). Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra AB ile Rusya arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkilerin ana odak noktasını Rusya'dan AB'ye yapılan enerji tedariki oluşturmuştur. Direkt olarak bir AB üyesi ülkeyle Rusya arasında herhangi bir askeri çatışma olmamıştır. Ancak Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesi Avrupalı politikacılar arasında güvenlik kaygılarının doğmasına sebep olmuştur. Resmi olarak Ukrayna NATO ve AB üyesi değildir. Bu sebeple Rusya ile savaşında bu grupların desteğini alsa bile, Rusya'nın bu iki yapıdan biriyle direkt olarak savaştığını iddia etmek doğru olmaz. NATO ve AB üyesi ülkeler Ukrayna'ya büyük bir silah desteği sağlasa da, Rusya ile resmen savaşa girmemişlerdir. Bu sebeple, Rusya ile AB arasındaki ilişkiler bu kritere uygun gözükmemektedir. Ancak, Rusya'nın enerjisi bir kaldıraç gibi kullanması ve AB ile ilişkilerinin gerilmesi teoriye yeni açılımlar ve özellikler katma potansiyelini barındırmaktadır.

Uluslararası ilişkilerdeki geleneksel teoriler bu üç argümanı güçlü birer iddia olarak kabul etmemektedirler. Bu üç iddia küresel ekonomi ve ekoloji konularını ve ülkeler arasındaki ilişkileri açıklamak için kullanılabilir (Keohane ve Nye, 2012, s.21). Bu argümanlar, geleneksel Uluslararası İlişkiler teorik yaklaşımlarına yeni yönelim ve açılımlar getirmektedir.

Karşılıklı bağımlılık düşükse, devletlerin dış politikadaki davranışı gücü dengelemektir. Tek kutuplu düzen ve düşük karşılıklı bağımlılık altında, hegemon devlet göreceli olarak düşük bir maliyetle savaş başlatabilir. Çok kutuplu düzende, düşük karşılıklı bağımlılık ekonomik kayıp ve güvenlik sorunu açısından düşük fırsat maliyetleri sebebiyle büyük güçler arasındaki savaş ihtimalini artırır. Çift kutuplu düzende, iki süper güç yüksek derecede güvenlik karşılıklı bağımlılığına sahipken düşük ekonomik karşılıklı bağımlılığa sahiptir. Böyle bir düzende süper güçler arasında doğrudan bir savaş pek olası değildir (He, 2008, s.496).

Zorlayıcı güç asimetrik kırılabilirliğe dayanır. Asimetri olmaksızın karşılıklı bağımlılık az bir güç avantajı yaratır. Ancak, eğer güçler arasında asimetri varsa karşılıklı bağımlılık stratejik rekabette kullanılabilir silahlar ve imkânlar sunar. Bilgiye erişim örneklerinden biridir. İki taraflı bir ilişkide bilgiye erişim avantajı olan devlet, asimetrik üstünlüğe sahip olur. Günümüzdeki küreselleşmiş toplumlarda

bilgi kaynaklarına erişim çok önemlidir. ABD'nin üstünlüklerinden birisi bilgiye erişim avantajıdır (Nye, 2020, s.8). Görüldüğü üzere, asimetri taraflar arasındaki güç, imkân ve kabiliyet farklılıklarını artıran bir faktör olarak ele alınabilir.

5. AB ve Rusya'nın Birbirlerine Yönelik Enerji Politikaları

Bu bölümde AB ve Rusya'nın karşılıklı uyguladıkları enerji politikaları ifade edilecektir. Hem Rusya hem de AB karşılıklı ilişkilerinde avantaj elde etmek için çeşitli enerji stratejileri uygulamaktadırlar.

5.1. Rusya'nın AB'ye Yönelik Enerji Politikası

Rusya'nın AB'ye yönelik enerji politikasının üç hedefi vardır. Bunlar sırasıyla ekonomik hedef, jeopolitik hedef ve güvenlik hedefi olarak ifade edilebilir (Tkachenko, 2008, s.169; Tichý, 2019, s.22).

Devlet Başkanı Vladimir Putin için Rusya'nın enerji konusundaki jeopolitik önemini dış politikada avantaj elde etmek amacıyla kullanmak, enerji ticaretinden önemli boyutlarda gelir elde etmek ve enerji kaynaklarının güvenliğini sağlarken aynı zamanda enerji kaynaklarını Rusya'nın ulusal güvenliği için siyasal bir enstrüman olarak kullanmak, enerji alanında üç ana hedeftir. AB ile güçlü enerji ilişkileri kurmak bu stratejinin temelini oluşturmaktadır (Tkachenko, 2008, s.169; Tichý, 2019, s.22).

5.1.1. Ekonomik Hedef: Gazprom'un AB Enerji Pazarlarındaki Konumunu Güçlendirmek

Ekonomik açıdan Rusya'nın enerji politikasının amacı, AB enerji piyasalarındaki varlığını artırmaktır. Bu stratejinin merkezinde doğal gaz şirketi Gazprom bulunmaktadır. Doğal gazdan elde ettiği gelirinin yaklaşık %70'ini Avrupa pazarlarındaki satışlardan elde eden Gazprom'un ana gelir kaynağı AB üyesi ülke pazarlarına yaptığı ihracattır. 2018 yılında Gazprom'un Avrupa doğal gaz pazarındaki payı yüzde 36,7'ye yükselmiştir (Reuters, 2019). Aynı yılda, Rusya'nın gayrisafi yurt içi hasılasında Gazprom'un payı yüzde 4,6'dır (Gazprom, 2020). Gazprom ayrıca Rusya'nın döviz gelirinin önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Bu nedenle Rusya, Gazprom'un AB enerji piyasalarına açılımını çeşitli şekillerde güçlendirmeye çalışmaktadır.

Gazprom ekonomik gücünü artırmak ve iş birliği imkânlarını geliştirmek için bazı stratejiler uygulamaktadır. Birinci stratejisi belirli pazarlara erişim güvenliğini sağlamaya yardımcı olan uzun vadeli sözleşmeler imzalayarak AB enerji pazarlarına açılmaktır. İkincisi, Gazprom ortak projeler ve girişimler kurarak AB enerji piyasalarına girmektedir. İş birliği karşılığında büyük şirketlere Rus stratejik projelerinde pay sunarak ortaklıklar kurmaktadır. Üçüncüsü, AB'deki gaz

piyasasının kademeli olarak liberalleştirilmesi, Gazprom'a gaz dağıtım sisteminde mülk yatırımı ve hisse satın alma fırsatı sunmaktadır (Tichý, 2019, ss.22-23).

Dördüncüsü, Gazprom ayrıca belirli ülkelerdeki Rus çıkarlarını desteklemek için gelecekte enerji ihracatının genişletilmesine olanak verebilecek ekonomik ve siyasi imkânlardan faydalanmaktadır. Günümüzde doğal gaz boru hatları ağı, mevcut iş birliği imkânları çerçevesinde karşılıklı bağımlılıkları artırdığı için tarafları iyi ilişkilerini sürdürmeye zorlamaktadır (Tichý, 2019, ss.22-23). Bu durum Gazprom için bir avantaja dönüşmektedir.

Avrupa pazarlarındaki etkisini artırmak için Gazprom'un yakın zamana kadar önemli hedeflerinden birisi de Güney Akım projesini inşa etmektir. Projenin güzergâhı Rusya'dan Karadeniz üzerinden Bulgaristan'a gidecekti, bir kol Yunanistan ve İtalya'ya, diğer kol Sırbistan, Romanya ve Macaristan'dan geçerek Avusturya'ya ulaşacaktı ve burada Batı Avrupa'ya giden gaz boru hatlarına bağlanacaktı. Güney Akım yılda 63 milyar metreküp kapasiteye sahip olacaktı (Proedrou, 2012, s.84). Ancak, Avrupa Komisyonu'nun talebi üzerine, Bulgar hükümeti, Ukrayna'ya ait olan Kırım'ın Mart 2014'te Rusya tarafından ilhakına tepki olarak boru hattına ilişkin hazırlık çalışmalarını askıya almıştır. Avrupa Komisyonu'nun baskısının ve Bulgaristan'ın Güney Akım müzakerelerine son verme kararının asıl nedeni, planlanan projenin AB mevzuatına uygun olmaması, daha doğrusu Üçüncü Enerji Paketi ile çelişiyor olmasıydı. Bu enerji paketi, doğal gaz tedarikçilerinin aynı zamanda doğal gaz boru hatlarının kontrolünü elinde tutmasını yasaklamıştır (Tichý, 2019, ss.22-24). Rusya proje iptal edilince Türkiye ile yaptığı anlaşmaya ağırlık vermiştir. 2020 yılında iki ülkenin ortaklığının sonucu olarak Türk Akımı doğal gaz boru hattı projesi açılmış ve işlevsel hâle gelmiştir.

5.1.2. Jeopolitik Hedef: Rusya'nın Transit Rotalarını Çeşitlendirmek

Rus hükümetinin 13 Kasım 2009 tarihinde kabul ettiği Enerji Stratejisi uyarınca, 2030 yılına kadar birbiriyle bağlantılı birkaç hedefe ulaşılması amaçlanmaktadır. Birincisi, Rusya AB enerji piyasalarına olan bağımlılığını azaltmayı planlamakta ve bu amaçla Rus enerji ihracatında Asya-Pasifik pazarlarının doğal gaz payını yüzde 20'ye ve petrol payını yüzde 25'e çıkarmak istemektedir (Government of the Russian Federation, 2010). Asya ülkeleriyle enerji ticaretini artırmak ve Avrupa pazarlarına olan bağımlılığını azaltmak isteyen Rusya, 2020 yılına kadar Doğu Sibirya-Pasifik Okyanusu (ESPO) boru hattının kapasitesini 80 milyon tona çıkarmayı planlamıştır (Kyiv Post, 2014). Projenin birinci safhası Aralık 2009'da tamamlanmıştır. İkinci safhası Aralık 2012'de bitirilmiştir (Overland ve Kubayeva, 2018, s.103).

Bu proje, Rus enerji endüstrisinde günümüzün en büyük projelerinden biri olarak kabul edilmektedir. İkincisi, Rusya, Ukrayna gibi transit ülkelere olan bağımlılığını da önemli ölçüde azaltmayı planlamaktadır. Baltık Denizi'nden geçmesi planlanan Kuzey Akım 2 projesi bu amacın bir ürünüdür. Üçüncüsü, Rusya, AB'nin enerji

güvenliğini artırma çabalarına yanıt vermeye ve Rusya'nın etrafından geçecek ve kendisinin önemli tedarikçi konumunu güvence altına alma konusundaki çıkarlarına aykırı olacak rekabetçi geçiş yollarının inşasını engellemeye çalışmaktadır. Bunun için Rusya'nın diğer ülkelerin Avrupa pazarına erişimini engellemesi stratejilerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu durum Türkmenistan, Kazakistan ve İran'a karşı geçerlidir (Tichý, 2019, ss.24-25).

5.1.3. Güvenlik Hedefi: Enerjinin Siyasal Bir Araç Olarak Kullanılması

Rus enerji politikasının güvenlik amacı, enerji kaynaklarının bir dış politika aracı olarak kullanılmasıdır. Bu iddia Rus enerji uzmanı Vladimir Milov (The Insider, 2021) tarafından dile getirilmiştir. Dış politika aracı olarak enerjiyi kullanmak için dört temel senaryo düşünülebilir. Birincisi, Rus gazını ve petrolünü satın alan ülkelerle ilgili olarak belirli siyasi hedeflere ulaşmak için enerji bağımlılığını kullanmaktır. İkincisi, çeşitli ülkelerde Rusya'nın çıkarlarını desteklemek için yeni boru hatları yoluyla enerji ihracatının gelecekteki genişlemeleri için potansiyel fırsatlar sunulmalıdır. Üçüncüsü, Rusya'nın, kendisinin enerji kaynaklarına bağımlı ülkelerden yatırımcıların ve enerji firmalarının petrol ve gaz çıkarma veya genişleme projelerinin yönetimine dâhil olmasını sağlamaktır. Bu ülkelerle ikili ilişkileri güçlendirmek amacıyla Rus enerji rezervlerinin artırılması gereklidir (Tichý, 2019, ss.25-26).

Dördüncüsü, başka ülkelerde petrol ve gaz ithalatını denetleyen kuruluşlar ve kendi topraklarında petrol ve gaz boru hattı ağlarını yöneten kilit enerji şirketleri üzerinde kontrol kurulması ekonomik ve politik hedeflere ulaşmak amacıyla gereklidir. Rusya'nın doğal kaynak ve emtia zenginliğini siyasi bir araç olarak kullanma isteğinin gerçek kanıtı Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan, Avrupa'ya gaz veya petrol arzında kısa süreli kesintilerle sonuçlanan ve Avrupa'ya doğrudan bir tehdit oluşturan birtakım gaz ve petrol krizlerinde görülebilir. Haziran 2014 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'ya yaptığı gaz tedarikini kesmesi bu duruma önemli bir örnektir. Rusya AB'ye karşı doğal gaz tedarikini bir koz olarak kullanarak siyasal pazarlıklarda üstünlük elde etmek istemektedir (Tichý, 2019, ss.25-26).

5.2. AB'nin Enerji Güvenliğini Sağlamak İçin Uyguladığı Stratejiler

AB, enerji güvenliğini sağlamak ve Rus gazına olan bağımlılığını azaltmak için çeşitli stratejiler uygulamaktadır. İlk strateji, AB içindeki enerji piyasalarının liberalleştirilmesidir. AB gaz piyasalarının liberalleştirilmesi, 1998 ve 2003 gaz direktifleri ve Eylül 2009'da yürürlüğe giren AB gaz ve elektrik piyasalarını düzenleyen Üçüncü Enerji Paketi tarafından sağlanmıştır. AB içinde, bu yasalar dikey olarak bütünleşmiş ulusal enerji şirketlerinin dağılmasını ve bunların alt varlıklarının ayrışmasını sağlamaktadır. Ayrıştırma ile firmalar, enerji tedarik zincirinin üretim, rafine etme ve işleme, nakliye ve dağıtım gibi çeşitli bölümlerini tek başlarına mülkiyetleri altında dikey olarak entegre etmekten men edilmektedirler. Dikey entegrasyon yeni üreticilerin ve firmaların pazara girişine

engel oluşturduğu ve dolayısıyla rekabeti sınırladığı için tüketicilere zarar vermektedir. Ayrıştırma, hem üretimden dağıtım dikey olarak entegre olan Avrupalı gaz operatörlerini etkilemektedir hem de üretici ülkelerdeki Gazprom gibi şirketlerin Avrupa'daki alt sektörlerle girmesini kısıtlamaktadır (Krickovic, 2015, ss.11-12).

Üçüncü Enerji Paketi, gaz üreticilerinin boru hatlarını işletmesini de yasaklamaktadır. Bu paket, AB üyesi ülkelere hem AB'ye gaz ihraç eden hem de boru hatlarının sahibi olan şirketlerle nasıl başa çıkılacağına dair üç seçenek sunmaktadır. İlk seçenek, enerji tedarikçisi şirketleri boru hatlarının yönetimini bağımsız bir şirkete devretmeye zorlar, ancak mülkiyeti ellerinde tutmalarına izin verir. İkinci seçenek kapsamında, enerji tedarikçileri mülkiyeti elinde tutabilir ancak yönetimi yan kuruluşlarıyla yapmak zorundadırlar. Bütün önemli kararlar ana şirketten bağımsız bir şekilde alınmalıdır. Üçüncü ve en sert seçenek, enerji tedarikçilerinin tüm doğal gaz ve elektrik ağlarını ve sistemlerini satmasını önermektedir (Krickovic, 2015, ss.11-12).

AB ayrıca Rusya ve diğer üretici ülkelere Avrupa Enerji Şartı'nı kabul etmeleri için baskı yapmıştır (Krickovic, 2015, s.12). Şartı imzalayan ülkeler, kendi enerji piyasalarını yabancı şirketlerin rekabetine açmayı ve enerji sektörlerinde yabancı mülkiyet üzerindeki kısıtlamaları kaldırmayı kabul etmektedir. Şart aynı zamanda transit özgürlüğü ilkesini de ortaya koymakta ve böylece tüm üreticilere boru hattı ağlarına erişimi garanti etmektedir (The Energy Charter Treaty, 2022). Bu son ilke, Rusya'nın enerji geçiş tekeli elinde tutan Transneft'i, kendi boru hattı sistemini Avrupa şirketlerinin erişimine açmaya zorlayacaktır. Bu şekilde AB, Türkmenistan ve Kazakistan gibi eski Sovyet topraklarındaki hidrokarbon kaynaklarına doğrudan erişim sağlayarak tedarik çeşitliliği sağlamayı amaçlamaktadır (Krickovic, 2015, s.12).

Avrupa'nın baskısına rağmen Rusya, boru hattı altyapısının kontrolünü yabancı şirketlere açmak istemediği için Avrupa Enerji Şartı'nı onaylamayı reddetmektedir. Avrupa için, enerji piyasalarının ve enerji geçişinin liberalleştirilmesi Rusya'nın kontrolündeki şirketlerin enerji kaynakları üzerindeki hâkimiyetini kırmaya yardımcı olmakta ve Rusya'nın, Avrupa'nın kendisine olan enerji bağımlılığını siyasal bir koz olarak kullanacağına ilişkin güvenlik endişelerini hafifletmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, Rusya hükümeti ve yetkililer, genel olarak Avrupa'nın enerji piyasasının liberalleştirilmesi yönündeki baskısından güvenlik endişesi duymakta ve bunun büyük ölçüde Avrupa'nın çıkarına hizmet ettiğini ve Rusya'nın istikrarlı fiyatlar ve pazarlara olan ihtiyacını görmezden geldiğini düşünmektedir. Rus yetkililer, Avrupa'nın Rusya'nın enerji kaynaklarını kontrol etmek istemesinin sebebinin Avrupa şirketlerinin çıkarları olmasından şüphelenmektedir. Bu siyasal ortamda Gazprom şirketinin AB pazarlarına hâkim olmasını istemektedirler (Butler, 2011, s.631). Avrupa devletlerinin

liberalleştirmeyi bir araç olarak kullandığını düşünmektedirler (Krickovic, 2015, s.12).

AB'nin uyguladığı ikinci strateji, Rus gazı ve petrolüne alternatifler geliştirmek için enerji arz kaynaklarını çeşitlendirmektir (Krickovic, 2015, s.13). Bu stratejinin bir parçası olarak AB, Rusya'nın kontrolündeki mevcut boru hattı sistemlerini baypas ederek Kafkasya ve Orta Asya'nın petrol ve gazını doğrudan Avrupa'ya taşıyacak bir güney enerji koridorunun geliştirilmesini teşvik etmeye çalışmıştır. Bu enerji geçiş projelerinin en başarılısı, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'dan petrolü Rusya topraklarından geçmeden Avrupa pazarlarına taşıyan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattıdır. BTC boru hattından 2021 yılında 200 milyon varil petrol akmıştır (Çal, 2008, ss.90-91; Krickovic, 2015, s.13). 2000'li yılların ikinci yarısı boyunca AB, Avrupa'nın doğal gaz tedarikini çeşitlendirmek amacıyla Kafkaslar, Orta Asya ve Orta Doğu'daki doğal gaz kaynaklarına bağlantı sağlayacak yeni bir tedarik sistemini inşa etmek için Nabucco adlı büyük bir doğal gaz boru hattı projesinin geliştirilmesine çaba harcamıştır. Ancak proje, tedarik ve maliyet ile ilgili sorunlardan ötürü üstlenici firmalara ağır gelmiştir. Sonuç olarak, Nabucco ilk planlama aşamalarını geçmekte zorlanmış ve iptal edilmiştir (Finon, 2011, s.47).

Nabucco'ya alternatif olarak AB, güney gaz koridorunu açmaya yönelik bir proje olan Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) projesine destek vermiştir. Bu projenin arkasındaki en büyük itici güç, Şah Denizi gaz sahasında TAP projesine izin verme konusunda nihai kararı veren Azerbaycan'ın devlet petrol şirketi Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) olmuştur. TAP, Türkiye-Yunanistan sınırında Şah Deniz'den ve Türkiye üzerinden gaz getiren Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) ile bağlantı kurması için planlanmıştır. Oradan gazı Yunanistan ve Arnavutluk üzerinden ve Adriyatik Denizi'nin altından İtalya'ya taşımakta ve buradan da Avrupa'nın geri kalanına götürmektedir. TAP, yol boyunca Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Makedonya ve Karadağ'dan oluşan Balkan ülkelerine gaz tedarik etmektedir. Daha kısa mesafeler ve hazır gaz arzı nedeniyle TAP, Nabucco'dan çok daha ekonomik olarak uygulanabilir bir projedir. Ancak, aynı zamanda stratejik olarak çok daha az önemlidir ve Avrupa'nın Rus gazına bağımlılığı üzerinde çok daha küçük bir etkisi olmaktadır. Bu iki boru hattı projesinde farklı gaz hacimleri öngörülmüştür: TAP için yaklaşık olarak 10 milyar metreküp ve Nabucco içinse yaklaşık olarak 31 milyar metreküp (BBC, 2009). Ancak TAP, çok iyi çeşitlendirilmiş gaz arz kaynaklarına sahip olan İtalya'ya ve gaz arzı sağlayan Balkan ülkelerine doğal gaz getirmektedir. Nabucco ise gazı doğrudan Rus gazına çok daha bağımlı olan daha büyük Orta Avrupa pazarlarına taşıyabilirdi. Bu açıdan farklı bir öneme sahipti (Krickovic, 2015, ss.13-14).

5.3. Kuzey Akım 2 Boru Hattı Projesi: Rusya'ya Enerji Bağımlılığının Artması

Kuzey Akım 2, Rusya devletine ait olan enerji şirketi Gazprom ve beş Avrupalı şirket olan Uniper, Wintershall, OMV, Engie ve Shell tarafından planlanan ve

finanse edilen doğal gaz boru hattı projesidir. Boru hattı yılda 55 milyar metreküp gaz kapasitesine sahip olacaktır ve Baltık Denizi üzerinden Rusya'dan Almanya'ya uzanan bir açık deniz rotasını takip edecektir. Hâlihazırda mevcut olan ve 2011'de açılan Kuzey Akım 1 boru hattının paralel altyapısıyla birlikte, bu enerji koridoru yılda 110 milyar metreküp taşıyabilecek ve dolayısıyla Rusya'nın 2021 yılında görüldüğü gibi yaklaşık olarak 155 milyar metreküp olan Avrupa'ya gaz ihracatının büyük bir kısmını taşıyabilme kabiliyetine sahip olacaktır. Kuzey Akım 2 projesiyle AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığının artacağı Avrupa kamuoyunda genel görüş olarak öne çıkmıştır (Siddi, 2020, ss.548-549). Ancak, 22 Şubat günü Rusya Ukrayna'daki Luhansk ve Donetsk bölgelerinin bağımsızlıklarını tanıyınca Almanya, Kuzey Akım 2 projesini durdurmuştur (Chikhladze, 2022, s.14).

6. Ukrayna'nın İşgalinden Sonra Rusya'ya Karşı AB'nin Yeni Enerji Politikası

AB Rusya'nın Ukrayna'yı işgalini büyük bir güvenlik sorunu olarak tanımlamıştır. Bu sebeple, güvenlik endişesinden ötürü yeni bir enerji politikası açıklamıştır. Bu politikanın temeli Rus enerji kaynaklarına olan bağımlılıktan kurtulmaktır. Böylece enerji güvenliği sağlanabilecektir. Bu makalede AB liderlerinin Avrupa kamuoyunu Rusya'ya bağımlılığı azaltacak yeni enerji stratejisi hakkında ikna etmek ve bu stratejinin haklı gerekçelerini ortaya koymak için üç katmanlı bir yaklaşım benimsediği argüman olarak öne sürülmektedir. Bu üç katmanlı yaklaşım sırasıyla ethos, pathos ve logos kavramlarıyla ifade edilmektedir. Söylem analizi için kullanılan bu yaklaşım Aristoteles'in ikna kuramına dayanmaktadır.

6.1. Aristoteles'in İkna Kuramı

Aristoteles *Retorik* başlıklı kitabında ikna kuramını açıklamaktadır. Bu kurama göre, bir konuşmacı dinleyenlerini ve insanları üç şekilde ikna edebilir. Birincisi, konuşmacının karakteri, konumu ve iyi niyet göstergesidir (Ethos). Dinleyenler yardımsever ve iyi niyetli insanların konuşmalarından etkilenmeye daha çok eğilimlidirler. İkincisi, konuşmacı dinleyenlerin duygularına hitap ederek onları ikna edebilir. Dinleyenlerin duygularını harekete geçirebilir (Pathos). İnsanların duyguları canlandırıldığı zaman, insanlarda konuşmacı ile duygusal bir bağ kurma ve söylemin içeriğiyle birlikte hedefini benimseme eğilimi artar. Üçüncüsü, konuşmacı dinleyenleri mantıksal açıklamalara ve gerçeklere dayanan cümleler kurarak ikna edebilir (Logos). Konuşmacı makul, mantıklı açıklamalar yaparsa ve neden-sonuç ilişkisine dayanan cümleler kurarak bir anlatı şeklini benimserse, dinleyicilerin ikna olma eğilimi yüksek olur (Aristoteles, 1995, s.38; Charland, 2003, ss.72-73). Bu kuram siyasetlerin söylem analizinde, dış politika uzmanlarının ve diplomatların politika stratejisi belirleme sürecinde tercih ettikleri söylemlerin analizinde kullanılabilir.

6.2. AB Liderlerinin Söylem Analizi: Güvenlik Sorunu Olarak Rusya'nın Ukrayna'yı İşgali

Rusya'nın Ukrayna'yı işgalini kınayan ve bu işgale karşı eleştiriler yapan AB siyasetçilerine bakıldığında söylemlerin alt düzey yetkililer tarafından değil, üst düzey AB yetkilileri tarafından yapıldığı görülmektedir. Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel ve Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen AB'nin en üst düzey yetkilileri arasındadır. Aristoteles'in ikna kuramına göre birinci kıstas olan ethos için değerlendirme yapıldığında, bu liderlerin Avrupa ülkelerinin ve bir bütün olarak AB'nin güvenliğini sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu liderler sağduyulu, yardımsever ve demokrat kişiler olarak kendilerini lanse etmektedirler. Kişilikleri itibarıyla demokrat ve hukuk düzeninin temsilcileri olarak açıklamalar yapmaktadırlar. AB'nin en önemli ortakları arasında olan Birleşik Krallık'ın Başbakanı Boris Johnson tarafından benzer açıklamalar yapılması AB'nin ve liberal kapitalist dünyanın tek bir sesle işgale karşı durduğunu göstermektedir. Vladimir Putin liderliğindeki Rusya agresif bir güç olarak tanımlanırken, AB demokrat dünyanın temsilcisi konumunda bir pozisyonu sahiplenmiştir. Benzer şekilde, Hollanda Başbakanı Mark Rutte ve Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron sağduyulu, AB'nin ve Avrupalıların huzur ve güvenliğini düşünen iyi ve demokrat lider imajı çizmişlerdir. Bu liderler pathos ve logos kavramları altında değerlendirilebilecek duyguları harekete geçiren ve neden-sonuç ilişkileri kuran açıklamalar yapmışlardır.

Rusya'nın 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna'yı işgali AB tarafından büyük bir güvenlik tehdidi olarak görülmüştür. İşgal başladıktan sonra aynı gün içinde Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel ve Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen yaptıkları basın açıklamasında Rusya'nın Ukrayna'daki saldırganlığını kınadıklarını, ortada haksız bir saldırı olduğunu ve Rusya'nın uluslararası hukuku ihlâl ederek Avrupa'nın güvenlik sistemini zayıflattığını söylemişlerdir (European Commission, 2022b). AB'nin en önemli müttefiklerinden olan Birleşik Krallık'ın o dönemdeki Başbakanı Boris Johnson, Vladimir Putin'in Avrupa haritasını kanla yeniden çizmeye çalıştığını ifade etmiştir (Express, 2022). AB liderleri saldırıyı haksız sıfatıyla nitelendirerek Avrupalıların duygularına hitap etmiştir. İnsanlarda acıma ve merhamet duygularını canlandırmaya çalışmışlardır. AB'nin en önemli ortakları arasında bulunan Birleşik Krallık'ın Başbakanı Boris Johnson Başkan Putin'in Avrupa'nın sınırlarını değiştireceğini vurgulayarak ve bunu kan akıtarak yapacağını ifade ederek insanların güvenliğe dair duygularını harekete geçirmeye çalışmıştır. Bu açıklamalara bakıldığında AB liderlerinin ve Birleşik Krallık Başbakanı'nın keskin açıklamalarla Avrupalıların duygularına hitap ettiğini göstermektedir.

AB ülkeleri Rusya'ya karşı çok ağır ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamışlardır. AB Rusya'nın Ukrayna'da uyguladığı dış politika sebebiyle 1200'den fazla bireye ve 100'den fazla kurum ve kuruluşa ağır yaptırımlar

uygulamaktadır. Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov başta olmak üzere birçok Rus yetkili ve ayrıca zengin oligarkın AB sınırları içindeki varlıkları dondurulmuştur. Ayrıca, AB hava sahası ve limanları Rus uçak ve gemilerine kapatılmıştır. Rus bankaları SWIFT sisteminden çıkarılmışlardır. Rus diplomatlar vizesiz AB sınırlarından geçememektedirler (European Council, 2022).

Yaptırım uygulanan isimler arasında Viktor Fedoroviç Yanukoviç ve Oleksandr Viktoroviç Yanukoviç gibi politikacı ve iş insanları bulunmaktadır. Rusya Devlet Duması üyeleri, Ulusal Güvenlik Konseyi üyeleri, Roman Abramoviç'in de içinde bulunduğu zengin oligarklar da yaptırıma bağlanmışlardır. Ayrıca, Rusya'ya lüks malların ve üst düzey teknolojik ekipmanın satışı yasaklanmıştır (European Council, 2022). Ayrıca, ABD ve AB Ukrayna'ya tam destek vermekte ve Ukrayna ordusuna askeri teçhizat desteği sağlamaktadır. Anti-tank roket atarları, piyadenin kullanabileceği ve omuzdan ateşlenebilen uçaksavar füzeleri ve uzun menzilli güdümlü anti-tank füzeleri göndermektedir (Le Monde, 2022).

Tehdit olarak tanımlanan Rusya'ya AB'nin enerji alanında bağımlı olması bir güvenlik sorunu olarak görülmektedir. Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen bu konuda 8 Mart günü yaptığı açıklamasında AB'yi tehdit eden bir tedarikçiye güven olmayacağını, Rus enerji kaynaklarına olan bağımlılıktan kurtulmanın gerekli olduğunu ifade etmiştir (European Commission, 2022c). AB'nin Rus fosil yakıtlarına bağımlılığı temel bir kırılganlık noktasıdır. Bu açıklamayla Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen neden-sonuç ilişkisine dayanan bir açıklama yapmaktadır. AB Rusya'ya bir tedarikçi olarak güvenmemelidir. Bunun sebebi AB'nin politikasına rağmen, Rusya'nın Ukrayna'ya işgal etmesidir. AB ile taban tabana zıt olan bu politikayla Rusya güven vermeyen bir ortak olarak değerlendirilmektedir.

AB yetkililerinin yaptığı söylemlere benzeyen açıklamaları Avrupa ülkelerinin başbakan ve devlet başkanları da yapmıştır. Hollanda Başbakanı Mark Rutte 9 Mart 2022 tarihinde Fransa'da Sciences Po Üniversitesi'nde yaptığı açıklamada, savaşın Avrupa'ya geri döndüğünü ifade etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, Avrupa kıtasının en karanlık dönemlerinden birini yaşadığını ve Başkan Putin'in Avrupa'nın üzerine revizyonizmin gölgesini düşürdüğünü söylemiştir (Government of the Netherlands, 2022b). Hollanda Başbakanı Mark Rutte bu açıklamasıyla Avrupalıların duygularını harekete geçirmeye çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na referans vererek Avrupa kıtasının en karanlık günlerini yaşadığına vurgu yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı tüm Avrupa için tam anlamıyla maddi bir yıkım olmanın ötesinde, duygusal bir yıkım olmuştur. İnsanlar eşlerini, çocuklarını ve sevdiklerini acı bir şekilde kaybetmişlerdir. Bu tarihsel hususa referans vererek, Hollanda Başbakanı Avrupalıların duygularına hitap etmiştir.

Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron (BFM, 2022) 10 Mart günü yapılan Versailles Zirvesi'nden önce Rusya'nın doğal gazı dış politikada bir silah olarak kullandığını ve bu durumun AB için gerçek anlamda bir kırılganlık olduğunu ifade

etmiştir. Bu açıklamaya paralel olarak, Zirve'den sonra ortaya konan Versailles Deklarasyonu'nda enerji bağımlılığının azaltılmasına karar verilmiştir (French Presidency, 2022). Mişik (2022) AB'nin enerji güvenliğini sağlamanın gerekli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, düşük karbonlu enerji kaynaklarının kullanımının AB politikasının temelini oluşturması gerektiğini söylemektedir (Mişik, 2022). Bu bağlamda Versailles Deklarasyonu önemli bir kilometre taşıdır. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron tarafından yapılan açıklamalara bakıldığında, neden-sonuç ilişkisine dayanan bir anlatı şeklinin benimsendiği görülmektedir. Cumhurbaşkanı Macron Rusya'nın doğal gazı dış politikada silah olarak kullandığını ifade etmiştir. Bu doğru bir açıklama olarak değerlendirilebilir. Macron'un bu açıklamayı yapması, Avrupa kamuoyunu doğru bir siyasi değerlendirme ve neden-sonuç ilişkisine dayanan bir açıklamayla ikna etmeye çalıştığını göstermektedir.

Tablo 1: Aristoteles'in İkna Kuramına Göre AB Liderlerinin Açıklamalarının Sınıflandırılması

Üç Kriter	Özellikler	AB Liderleri
Ethos	Sosyal pozisyon, karakter, iyi niyet, sağduyu, yardımsever	Konumları gereği sosyal pozisyonları güçlü olan AB liderleri sağduyulu, iyi niyetli ve demokratik dünyanın temsilcisi olan siyasetçiler olarak ortaya çıkmışlardır.
Pathos	Duygular	AB liderleri Avrupa'nın karanlık günler yaşadığını ifade ederek, savaşın Avrupa'ya geri geldiğini söylemişlerdir. Avrupa uluslarının İkinci Dünya Savaşı'nın tekrardan acı hatıralarıyla yüzleştiğini ima etmek istemişlerdir.
Logos	Neden-sonuç ilişkileri, gerçekler, öngörüler	AB liderleri Rusya'nın Ukrayna'yı işgal ederek güvenilmez bir ortak olduğunu gösterdiğini ve Başkan Vladimir Putin'in enerjiyi dış politikada bir silah olarak kullandığını söylemektedirler.

6.3. AB'nin Rusya'ya Karşı Yeni Enerji Politikası

AB Rusya'ya enerji alanındaki bağımlılığını azaltmaya ve mümkünse sıfırlamaya karar vermiştir. 8 Mart 2022 tarihinde yeni enerji stratejisinin ana hatları açıklanmıştır. Bu konuda Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen'in aynı gün yaptığı basın açıklaması aşağıdaki gibidir:

"Rus petrolünden, kömüründen ve doğal gazından bağımsız olmalıyız. Bizi açıkça tehdit eden bir tedarikçiye güvenemeyiz. Artan enerji fiyatlarının etkisini hafifletmek, bir sonraki kış için doğal gaz tedarikimizi çeşitlendirmek ve temiz enerjiye geçişi hızlandırmak için şimdi harekete geçmeye ihtiyacımız var. Daha fazla enerji verimliliğiyle birlikte yenilenebilir enerjiye ve hidrojene ne kadar hızlı geçerse, o kadar hızlı bir şekilde bağımsız olacağız ve enerji sistemimizi mükemmelleştirebileceğiz (European Commission, 2022c)."

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere, AB yetkilileri için Rusya'ya enerjide bağımlılık bir güvenlik sorunu yaratmaktadır (Demiryol, 2018, s.1448). Rusya Avrupa'yı tehdit eden bir ülke olarak algılanmaktadır. Ukrayna'daki savaş AB'nin enerji politikasını büyük ölçüde etkilemiştir. 8 Mart günü Avrupa Komisyonu Başkan Yardımcısı Frans Timmermans da benzer bir açıklama yaparak enerji konusunda kırılganlıklarla yüzleşip bağımsız olunması gerektiğini ifade etmiştir (European Commission, 2022c).

Bu yeni strateji üç sacayağından oluşmaktadır: enerjide tasarruf, tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve temiz enerjinin kullanımının yaygınlaştırılması. Yeni strateji AB'yi 2030 yılına kadar Rusya'dan bağımsızlaştırmayı hedeflemektedir. Yeni stratejinin uygulanması için koordinasyonu sağlamak amacıyla 7 Nisan 2022'de Avrupa Enerji Platformu kurulmuştur. Böylece, özellikle enerji konusunda ulusal seviye yerine, birlik seviyesinde dış politika kararlarının alımı sağlanacaktır. Bütüncül bir yaklaşım öngörülmektedir. Avrupa Komisyonu 18 Mayıs 2022 tarihinde '*AB'yi Yeniden Güçlendirmek: Rus Fosil Yakıtlarına Bağımlılığı Azaltmak ve Yeşil Dönüşümü Hızlandırmak için Bir Plan*' başlığını taşıyan yeni enerji stratejisini açıklamıştır (European Commission, 2022d).

Yeni stratejide uygulanacak birtakım dış politika kararları alınmıştır. Birincisi, ABD ve Kanada'dan alınacak sıvılaştırılmış doğal gazın artırılması hedeflenmektedir. Ayrıca, Norveç'ten daha fazla doğal gaz alımı planlanmaktadır. İkincisi, güney gaz koridorunda Azerbaycan ile iş birliğinin artırılması planlanmaktadır. Üçüncüsü, sıvılaştırılmış doğal gaz tedarikinin artırılması için Mısır ve İsrail ile anlaşmalar yapılması amaçlanmaktadır. Dördüncüsü, Cezayir ile yeniden enerji diyalogu kurmak ve sürdürmek alternatif yollardan birisi olarak görülmektedir. Bu durum Kuzey Afrika'nın Avrupa politikalarına güçlü bir şekilde entegre edilmesi anlamına gelmektedir. Beşincisi, Körfez ülkeleri içinde özellikle Katar ile diyalogun güçlendirilmesi ve yeni enerji alışverişi imkânlarının yaratılması amaçlanmaktadır. Altıncısı, Nijerya, Senegal ve Angola gibi Sahra Altı Afrika ülkelerinin ihracat potansiyellerinin keşfedilip artırılarak bundan faydalanılması planlanmaktadır (European Commission, 2022d). Tüm bu adımlar Rusya yerine, yeni tedarikçilerin arandığını güçlü bir şekilde göstermektedir.

Yeni enerji stratejisinin oluşturulmasının iki temel sebebi vardır: AB'nin Rus fosil yakıtlarına olan bağımlılığının bitirilmesi ve iklim kriziyle daha etkin mücadele edilmesi (European Commission, 2022e). 18 Mayıs 2022 tarihinde Avrupa Komisyonu yayınladığı basın açıklamasında açıkça ve net bir şekilde Rusya'nın AB'nin enerji alanında kendisine olan bağımlılığını ekonomik ve siyasi bir silah olarak kullandığını açıklamıştır. Bu açıklama AB liderlerinin Rusya'nın dış politikasında enerjinin bir silah olduğunu gördüklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, basın açıklamasında bu bağımlılığın AB'ye yaklaşık 100 milyar Euro değerinde yıllık bir maliyeti olduğu ifade edilmiştir. Bu plan çerçevesinde, güç üretiminde, sanayide ve hanelerde yenilenebilir enerjinin fosil yakıtların yerini alması

amaçlanmaktadır. Böylece AB içindeki yeşil dönüşümün Rusya'ya bağımlılığı azaltılması, iklim kriziyle daha etkin mücadele edilmesini sağlaması ve ekonomik kalkınmaya katkı vermesi beklenmektedir (European Commission, 2022e).

Akdeniz ve Kuzey Denizi'nde yeni ve büyük enerji koridorlarının oluşturulması hedeflenmektedir. Ayrıca, Ukrayna, Moldova ve Batı Balkanlar ile Doğu ülkeleri yeni enerji iş birliği imkânlarının yaratılması için desteklenecektir. Yenilenebilir enerji kaynakları konusunda özellikle güneşten faydalanma ön plana çıkmaktadır. AB, 2025 yılına kadar güneş fotovoltaik kapasitesini iki katına çıkarmayı hedeflemektedir. 2030 yılına kadar ise 600 gigawatt seviyesinde faydalanmayı planlamaktadır. Ayrıca, yeni yapılan binaların çatılarına güneş panellerinin yerleştirilmesi sağlanacaktır. Bu planın gerçekleşmesi için ek 210 milyar Euro yatırımın gerekli olduğu ifade edilmiş ve üye devletlerin Kurtarma Fonu'ndaki 225 milyar Euro değerindeki paradan faydalanabilecekleri açıklanmıştır (European Commission, 2022e).

6.4. Yeni Enerji Stratejisini Hayata Geçirmek İçin Somut Adımlar

15 Haziran'da AB, Mısır ve İsrail üçlü bir Mutabakat Zaptı imzalamışlardır. Avrupa'ya doğal gaz ihraç edilmesi konusunda anlaşmışlardır. Buna göre, İsrail, Mısır ve Doğu Akdeniz'deki diğer kaynaklardan doğal gaz Mısır'ın teknik altyapısından yararlanılarak Avrupa'ya taşınacaktır. 17 Haziran'da AB, ABD ve 11 ülke daha Küresel Metan Taahhüdü Enerji Rotasını ilan etmişlerdir. Buna göre, petrol ve doğal gaz sektörlerindeki metan emisyonlarının azaltılması için anlaşmışlardır. Böylece, hem iklimle etkin mücadele yapılacak hem de enerji güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunulacaktır. 23 Haziran'da AB Norveç ile kısa ve uzun vadede doğal gaz tedarikinin artırılması için iş birliğini geliştirme konusunda anlaşmıştır. 27 Haziran'da yeni gaz depolama kuralları kabul edilmiştir. Buna göre, bu yılın Kasım ayına kadar AB üyesi devletler depolama kapasitelerinin yüzde 80'ine kadarını dolduracaklardır. Böylece, AB'nin gelecek kış için sorun yaşamaması ve enerji güvenliğinin sağlanması için önlem alınmış olacaktır. 15 Temmuz'da AB, 'IPCEI Hy2Tech' başlıklı projesini açıklamıştır. Bu projeye endüstrideki karbon oranlarının azaltılması amaçlanmaktadır. 18 Temmuz'da AB, Azerbaycan ile Enerji Alanında Stratejik İş Birliği Mutabakat Zaptını imzalamıştır. Buna göre, AB ile Azerbaycan arasında temiz enerji ve enerji verimliliği alanında iş birliği yapılacaktır. Ayrıca, güney gaz koridorunun geliştirilerek 2027 yılına kadar AB'ye yılda 20 milyar metreküp doğal gaz taşınması hedeflenmektedir (European Commission, 2022d).

6.5. Doğal Gaz İçin Diğer Alternatifler

AB'nin Rusya'dan tamamen vazgeçmesi hâlinde yeni tedarikçilere ihtiyacı olacaktır. Doğal gaz için arz güvenliğinin sağlanması gereklidir çünkü yenilenebilir enerjiye dayalı bir düzenin kurulması ciddi zaman alacaktır. Tedarikçi ülkeler arasında Rusya çok önemli bir konumdadır çünkü BP'nin dünyadaki enerji

hakkında istatistiksel analiz için yayınladığı rapora göre, 2020 yılının sonunda Rusya'da kanıtlanmış toplam 37,4 trilyon metreküp doğal gaz rezervi vardır. Ülke bazında ele alınırsa, kanıtlanmış rezervler açısından en zengin ülke Rusya'dır. İkinci sırada 32,1 trilyon metreküp kanıtlanmış doğal gaz rezerviyle İran bulunmaktadır. Rusya'yla olduğu gibi İran ile de AB arasında çok güçlü dostane ilişkilerin olmadığı düşünüldüğünde, Rusya'nın AB'nin doğal gaz ihtiyacı için tedarikçi ülke olması oldukça sorunludur (BP, 2021).

Üçüncü sırada Katar bulunmaktadır. Katar'ın kanıtlanmış doğal gaz rezervleri 24,7 trilyon metreküptür. Körfez ülkeleri için de Katar AB ile yakın ilişkiler içinde olabilecek ve tedarikçi ülke rolünü üstlenebilecek bir ülkedir. Katar ve diğer Körfez ülkeleri demokratik olmayan ancak Batı ile iyi ilişkiler içinde olmaya çalışan hanedanların bulunduğu rejimlere sahiptir. Bu rejimlerin istikrarlı bir şekilde devam etmesi Katar'ı tedarikçi yapabilir. Dördüncü sırada 13,6 trilyon metreküp doğal gaz rezerviyle Türkmenistan bulunmaktadır (BP, 2021). Türkmenistan Rusya'nın yakın çevre doktrini içerisindeki bir ülkedir. Ancak istikrar açısından tedarikçi olabilecek potansiyeldedir. Bu ülkeler göz önüne alındığında Rusya dışındakiler için Türkiye önemli bir geçiş bölgesi olabilir. Azerbaycan da dâhil olmak üzere Kafkas ve Anadolu coğrafyasının yakın gelecekte AB için yeni geçiş projelerine ev sahipliği yapması muhtemeldir. Türkiye bu konuda önemli bir rol oynayabilir.

7. Sonuç

AB enerji alanında Rusya'ya asimetric bir şekilde bağımlıdır. Karşılıklı ticarete Rusya ihraç eden tarafken, AB ithal eden taraftır. Bu ilişkide AB'nin iki temel kaygısı vardır. Birincisi, Rusya'nın bu bağımlılığı siyasal bir koz olarak kullanıp Avrupa topraklarındaki siyasal gücünü artırmasıdır. İkincisi, Rusya 24 Şubat günü Ukrayna'yı işgal ettiğinde, Rus enerjisine bağımlı ülkelerin başında gelen Almanya dış politikada kararlı adım atmakta zorlanmıştır. Rusya ile ilişkilerin bozulmasının enerji ticaretini zayıflatacağı endişesi ortaya çıkmıştır. Devasa Alman sanayisi fosil yakıtlara büyük ölçüde bağımlıdır. Asimetric bağımlılık Rusya'ya enerjiyi siyasal bir koz olarak kullanma fırsatı vermektedir. Ukrayna'nın işgali Rusya ile AB arasındaki ilişkileri sıfır noktasına getirmiştir. AB çok ağır yaptırımlar uygulama kararı almıştır. En radikal değişikliği de enerji alanında yapmıştır. Enerjide Rusya'ya bağımlılığı ortadan kaldıracak yeni bir strateji açıklamıştır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline AB'nin enerji alanında verdiği cevap, yenilenebilir enerji kaynaklarının daha çok kullanılması ve Azerbaycan gibi yeni tedarikçilerin çeşitliliğini artırarak Rus enerjisine olan bağımlılığı azaltmak şeklinde olmuştur. Yeni enerji stratejisi aynı zamanda iklim kriziyle daha etkin bir şekilde mücadele etmeyi amaçlamaktadır. AB enerji tedarik sürecini güvenlikleştirmiş ve Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmayı kısa vadedeki en önemli hedefi olarak belirlemiştir. Bu yaklaşımın temel sebebi Rusya'nın agresif dış politikasında aranmalıdır.

Yeni enerji stratejisini Avrupa kamuoyuna anlatan AB liderleri bu süreçte üç aşamalı bir yöntem belirlemişlerdir. Bu yöntem Aristoteles'in İkna Kuramı'na dayanmaktadır. Ethos olarak ifade edilen birinci aşamada, AB liderleri dinleyicilerini etkilemek için konumlarını kullanmışlardır. AB liderleri sosyal pozisyonlarını ve siyasi konumlarını kullanarak demokrasi ile insan hakları gibi değerlerin temsilcisi olarak ön plana çıkmış, Avrupa değerlerinin savunulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Böylece, karakteristik özelliklere dayanan ve Avrupa değerleri üzerine inşa edilen bir söylem içeriğini benimsemişlerdir. Pathos olarak ifade edilen ikinci aşamada, AB liderleri Avrupa kamuoyunun duygularına hitap etmişlerdir. Avrupa kıtasında yeniden şiddetli bir savaşın acı hatıralarının canlanacağına vurgu yapmışlardır. Böylece, Avrupa halkları arasında bir dayanışmayı tetikleyerek duygusal birliktelik sağlamaya çalışmışlardır. Logos olarak ifade edilebilecek üçüncü aşamada, AB liderleri rasyonel temellere dayanan mantıklı neden-sonuç ilişkileri kurarak Avrupa kamuoyunu Başkan Putin'in AB için bir tehdit olduğuna dair ikna etmeye çalışmışlardır.

Bu makalede ulaşılan ana sonuç Ukrayna-Rusya Savaşı'nın AB'nin enerji politikası üzerinde derin bir etkisi olduğudur. Bu etki enerji politikasında geleceğe dönük değişiklikler yapılmasını tetiklemiştir. AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığından kurtulmak istemesinin temel sebebi Dr. Casier (2011, s.536) tarafından ifade edilen Rusya'nın güvenlik tehdidine dönüşme durumuna karşı bir önlem alma çabası olarak değerlendirilebilir. Yenilenebilir enerjiyle AB ülkelerinin Rus enerjisine olan bağımlılığından kurtulacağı değerlendirilmektedir.

Gelecek çalışmalarda Rusya'nın Türkiye gibi Avrupa'nın diğer ülkeleriyle ne tür enerji ilişkileri içinde olduğu ve hangi politikaların bu enerji ilişkilerini belirlediği araştırılabilir. Rusya'dan bağımsız olmak için AB ülkelerinin ne tür sanayi politikaları geliştirmesi gerektiği ifade edilebilir. Alternatif tedarikçilerin analiz edildiği bir akademik araştırma yapılabilir.

Kaynakça

- Aguinis, H., Cope, A. ve Martin, U. M. (2022). On the Parable of the Management Scholars and the Russia-Ukraine War. *British Journal of Management*, 33, 1668-1672.
- Alkan, M. N. (2015). Avrupa Birliği Enerji Güvenliği ve Ukrayna Meselesi. *Karadeniz Araştırmaları*, 44, 215-227.
- Aristoteles, (1995). *Retorik*, trans. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aydın-Düzgüt, S., Balta, E. ve O'Donohue, A. (2020). *Turkey, Russia, and the West: Reassessing Persistent Volatility, Asymmetric Interdependence, and the Syria Conflict*. Istanbul Policy Center.

- Bayou, C. (2007). Un Nouvel Aplomb sur la Scène Internationale ? L'Europe et la Diplomatie énergétique du Pouvoir Russe. *Revue internationale et stratégique*, 68, 175-186.
- BBC, (2009). Nabucco'da yeni dönem.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/07/090717_nabucco_pipeline
(Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).
- BBC, (2022). Nord Stream 1: How Russia is cutting gas supplies to Europe. Erişim adresi <https://www.bbc.com/news/world-europe-60131520>
- BFM, (2022). Gaz russe: Emmanuel Macron prévient, "nous devons nous préparer à tous les scénarios".
https://www.bfmtv.com/economie/entreprises/energie/gaz-russe-emmanuel-macron-previent-nous-devons-nous-preparer-a-tous-les-scenarios_AV-202203100514.html
- Bienvenu, J. (2019). ‘‘Constructivisme, Culture Stratégique et Russie: Analyse de l’Annexion de la Crimée de 2014’’, (Université du Québec, Science Politique).
- BP, (2021). *Statistical Review of World Energy*. 70th edition.
- Butler, E. (2011). The Geopolitics of Merger and Acquisition in the Central European Energy Market. *Geopolitics*, 16: 626–654.
- Can, H. C. ‘‘Avrupa Birliği ve Rusya arasında doğal gaz temelli karşılıklı bağımlılık ilişkisi: sıkı bağlardan çözülmeye’’, (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022).
- Carr, E. H. (1946). *The Twenty Years’ Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*. London: The Macmillan Press.
- Casier, T. (2011). The Rise of Energy to the Top of the EU-Russia Agenda: From Interdependence to Dependence? *Geopolitics*, 16: 536–552.
- Charland, M. (2003). Le langage politique. *La Communication Politique: état des savoirs, enjeux et perspectives*, Anne-Marie Gingras (ed.), 67-91. Canada: Presses de l’Université du Québec.
- Chikhladze, D. (2022). ‘‘The Geopolitics of Energy in Russia-Germany Relations: A Neorealist Interpretation’’. (Norwegian University of Science and Technology, European Studies, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Çal, S. (2008). Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (04), 89-134.
- Demiryol, T. (2018). Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (4), 1438-1455.
- Dinçer, M. (2022). The Approach of Finland to Russian Occupation of Ukraine: Securitisation of the Putin Regime. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 6 (2), 397-424.
- DW, Gazprom cuts supplies to Poland, Bulgaria, <https://www.dw.com/en/russias-gazprom-halts-gas-supplies-to-poland-bulgaria/a-61602038> (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2023).
- Euronews, (2022). Von der Leyen condemns 'barbaric' invasion of Ukraine, vows to cripple Russia's economy Access to the comments. Erişim adresi <https://www.euronews.com/my-europe/2022/02/24/von-der-leyen-condemns-barbaric-invasion-of-ukraine-vows-to-cripple-russia-s-economy>
- European Commission, (2022a). Press statement by President von der Leyen on the Commission's proposals regarding REPowerEU, defence investment gaps and the relief and reconstruction of Ukraine. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_3164 (Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2022).
- European Commission, (2022b). Press Statement of President Charles Michel of the European Council and President Ursula von der Leyen of the European Commission on Russia's unprecedented and unprovoked military aggression of Ukraine. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_1321 (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).
- European Commission, (2022c). REPowerEU: Joint European action for more affordable, secure and sustainable energy. European Commission - Press release, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_22_1511/IP_22_1511_EN.pdf (Erişim Tarihi: 10 Mart 2022).
- European Commission, (2022d). REPowerEU: affordable, secure and sustainable energy for Europe. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_en (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).

European Commission, (2022e). REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition. Brussels, 18 May 2022.

European Council, (2022). EU restrictive measures against Russia over Ukraine (since 2014).
<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).

European Council of the European Union, (2022). Press statement of President Charles Michel of the European Council and President Ursula von der Leyen of the European Commission on Russia's unprecedented and unprovoked military aggression of Ukraine.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/24/press-statement-of-president-charles-michel-of-the-european-council-and-president-ursula-von-der-leyen-of-the-european-commission-on-russia-s-unprecedented-and-unprovoked-military-aggression-of-ukraine/> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).

European Union, (2022). EU trade relations with Russia.
https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/russia_en (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).

Eurostat,https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy_trade/entrade.html?lang=en&lang=en&lang=en (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2022).

Eurostat, (2021a). Where does our energy come from?
<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2a.html> (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2022).

Eurostat, (2021b). From where do we import energy?
<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html> (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2022).

Eurostat, (2022a). Energy represented 62% of EU imports from Russia.
<https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220307-1> (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2022).

Eurostat, (2022b). Russia-EU-international trade in goods statistics.
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Russia-EU_%E2%80%93international_trade_in_goods_statistics&stable=1#EU-Russia_most_traded_goods (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022).

- Express, (2022). Ukraine War: Redrawing map of Europe in blood. Erişim adresi <https://www.express.co.uk/news/politics/1571642/Ukraine-Russia-invasion-war-boris-johnson-vladimir-putin-nato-latest>
- Finon, D. (2011). The EU foreign gas policy of transit corridors: autopsy of the stillborn Nabucco project. *OPEC Energy Review*, 35 (1), 47-69.
- Fontanel, J. (2022). Les conséquences économiques et sociales des sanctions internationales contre guerre de la Russie en Ukraine. *Paix et sécurité européenne et internationale*, 18, 1-24.
- French Presidency, (2022). The Versailles Declaration, 10 and 11 March 2022. <https://presidence-francaise.consilium.europa.eu/en/news/the-versailles-declaration-10-and-11-march-2022/>
- Gazprom, (2020). Contribution to Russia's Economy. <https://sustainability.gazpromreport.ru/en/2020/3-about-the-gazprom-group/35-contribution-to-russias-economy/> (Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2022).
- Gov UK, (2022). Prime Minister's address to the nation on the Russian invasion of Ukraine: 24 February 2022. Erişim adresi <https://www.gov.uk/government/speeches/prime-ministers-address-to-the-nation-on-the-russian-invasion-of-ukraine-24-february-2022>
- Government of the Netherlands, (2022a). Reducing dependence on Russia. Erişim adresi <https://www.government.nl/topics/gas/reducing-dependence-on-russia>
- Government of the Netherlands, (2022b). Speech by Prime Minister Mark Rutte at the university Sciences Po in Paris about the current developments in Ukraine. Erişim adresi <https://www.government.nl/documents/speeches/2022/03/09/speech-by-prime-minister-mark-rutte-at-university-sciences-po-paris>
- Government of the Russian Federation, (2010). Energy Strategy of Russia. Moscow: Ministry of Energy of the Russian Federation. Erişim adresi [http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_\(Eng\).pdf](http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_(Eng).pdf)
- Güneş, M. ve Arslan, T. (2018). Enerji Bağımlılığında Avrupa Birliği, Rusya, Türkiye Üçgeni ve Doğu Akdeniz Alanı. *International Journal of Humanities and Education*, 4 (7), 32-60.
- Gürkaynak, M. ve Yalçın, S. (2009). Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası İlişkiler*, 6 (23), 73-92.

- Halser, C. ve Paraschiv, F. (2022). Pathways to Overcoming Natural Gas Dependency on Russia—The German Case. *Energies*, 15, 1-24.
- Harsem, Ø. ve Claes, D. H. (2013). The interdependence of European–Russian energy relations. *Energy Policy*, 59, 784-791.
- He, K. (2008). Institutional Balancing and International Relations Theory: Economic Interdependence and Balance of Power Strategies in Southeast Asia. *European Journal of International Relations*, 14 (3), 489–518.
- Herz, J. H. (2003). The Security Dilemma in International Relations: Background and Present Problems. *International Relations*, 17 (4), 411-416.
- Holsti, K. J. (1978). A new international politics? Diplomacy in complex interdependence. *International Organization*, 32 (2), 513-530.
- Hussain, I., Hussain, I. ve Qambari, I. H. (2020). History of Pakistan–China Relations: The Complex Interdependence Theory. *The Chinese Historical Review*, 27 (2), 146–164.
- International Energy Agency, Which countries are most reliant on Russian energy, <https://www.iea.org/reports/national-reliance-on-russian-fossil-fuel-imports/which-countries-are-most-reliant-on-russian-energy> (Erişim Tarihi: 5 Mart 2022).
- Kakışım, C. (2019). Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7 (1), 67-89.
- Kaveshnikov, N. (2010). The issue of energy security in relations between Russia and the European Union. *European Security*, 19 (4), 585-605.
- Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (1973). Power and interdependence. *Survival: Global Politics and Strategy*, 15 (4), 158-165.
- Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (1987). Power and Interdependence Revisited. *International Organization*, 41 (4), 725-753.
- Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (2012). *Power and Interdependence*. Illinois: Longman.
- Khusainov, E. (2014). *Avrupa Birliği ve Rusya Federasyonu Güvenlik İlişkileri*. (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Krickovic, A. (2015). When Interdependence Produces Conflict: EU–Russia Energy Relations as a Security Dilemma. *Contemporary Security Policy*, 36 (1), 3-26.
- Kuzemko, C. (2014). Ideas, power and change: explaining EU –Russia energy relations. *Journal of European Public Policy*, 21 (1), 58-75.
- Kyiv Post, (2014). Reuters: Energy minister says Russia to expand ESPO to 80 million tons by 2020. <https://www.kyivpost.com/article/content/eastern-europe/reuters-energy-minister-says-russia-to-expand-espo-to-80-million-tons-by-2020-342672.html> (Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2022).
- Le Monde, (2022). Aide militaire à l’Ukraine : l’effort contrasté des Occidentaux. https://www.lemonde.fr/international/article/2022/06/02/aide-militaire-a-l-ukraine-l-effort-contraste-des-occidentaux_6128585_3210.html (Erişim Tarihi: 25 Ocak 2023).
- Milov, V. (2021). Two ends of a pipe. Vladimir Milov on why Gazprom's blackmail may cost Russia dearly. *The Insider*, 4 November, <https://theins.ru/en/opinion/vladimir-milov/246186> (Erişim Tarihi: 4 Ağustos 2022).
- Mišík, M. (2022). The EU needs to improve its external energy security. 165. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2022.112930>
- Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Nye, J. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, 94-109.
- Nye, J. (2020). Power and Interdependence with China. *The Washington Quarterly*, 43 (1), 7-21.
- Nye, J. (2021). Soft power: the evolution of a concept. *Journal of Political Power*, 14 (1), 196-208.
- Oatley, T. (2019). Toward a political economy of complex interdependence. *European Journal of International Relations*, 25 (4), 957-978.
- Overland, I. ve Kubayeva, G. (2018). Did China Bankroll Russia’s Annexation of Crimea? The Role of Sino-Russian Energy Relations, (ss.95-118) içinde, Helge Blakkisrud ve Elana Wilson Rowe (Ed.), *Russia’s Turn to the East*, Palgrave Macmillan.

- Öniş, Z. ve Yılmaz, Ş. (2016). Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region. *Third World Quarterly*, 37 (1), 71-95.
- Poyraz, E. ve Dinçer, M. (2016). Küreselleşen Dünyada Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. *Intermedia International E-journal*, 3 (4), 30-48.
- Proedrou, F. (2012). *EU Energy Security in the Gas Sector: Evolving Dynamics, Policy Dilemmas and Prospects*. Farnham: Ashgate.
- Pulat, A. (2017). Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1 (2), 93-114.
- Rahr, A. (2007). Germany and Russia: A Special Relationship. *The Washington Quarterly*, 30 (2), 137-145.
- REPowerEU Actions, (2022). European Commission,
file:///C:/Users/melih/Downloads/FS_RePower_EU_Actions_EN.pdf.pdf
- Reuters, (2019). Record Russian gas sales to Europe help Gazprom profits double. <https://www.reuters.com/article/us-gazprom-results-idUSKCN1S51DU> (Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2022).
- Semercioğlu, H. (2016). Ukrayna krizi bağlamında AB-Rusya ilişkilerinin ekonomi politikası. *EUL Journal of Social Sciences*, VII (II): 188-202.
- Siddi, M. (2020). Theorising conflict and cooperation in EU-Russia energy relations: ideas, identities and material factors in the Nord Stream 2 debate. *East European Politics*, 36 (4), 544-563.
- Simionov, L. M. ve Pascariu, G. C. (2017). The EU and Russia Shifting Away from the Economic Logic of Interdependence – an Explanation through the Complex Interdependence Theory. *European Integration Studies*, 11, 120-137.
- Statistisches Bundesamt, (2022). Facts on trade with Russia, https://www.destatis.de/EN/Press/2022/02/PE22_N010_51.html (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022).
- The Energy Charter Treaty, (2022). https://energy.ec.europa.eu/topics/international-cooperation/international-organisations-and-initiatives/energy-charter_en (Erişim Tarihi: 25 Ocak 2023).
- Tichý, L. (2019). *EU-Russia Energy Relations: A Discursive Approach*. Switzerland: Springer.

- Tkachenko, S. L. (2008). Actors in Russia's Energy Policy towards the EU, (163-192) içinde, Pami Aalto (Ed.), *The EU-Russian Energy Dialogue*, 1st Edition, Routledge.
- Ultan, M. Ö. ve Saygın, D. (2022). Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi. *Bilig*, 101, 87-114.
- U.S. Energy Information Administration, (2022). What countries are the top producers and consumers of oil? Erişim Adresi: <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>
- Wilson III, E. J. (2008). Hard Power, Soft Power, Smart Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, 110-124.
- WTO, (2022). Russian Federation. Erişim Adresi: https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/a1_russie_e.htm
- Yıldız, U. B. (2014). Avrupa Birliği–Rusya Karşılıklı Bağımlılığında Kuzey Boyutu Çevre Ortaklığı'nın Rolü. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 13 (2), 153-183.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Analysis of European Union-Russia Energy Relations in the Framework of Asymmetrical Interdependence: The Impact of Ukraine – Russia War on the EU Energy Policy

Extended Abstract

1. Introduction

The aim of this article is to explain the impact of the war on the EU-Russia energy relations, to analyse the energy relations between the European Union and Russia within the framework of asymmetrical interdependence and to express that the war, which started with Russia's occupation of Ukraine on February 24, 2022, is perceived as a major security threat by the EU. The reason for choosing this topic is that there are new developments in European politics after Russian occupation of Ukraine. The first is Russia's attempt to change the geopolitical balance in its favour. Second, after the occupation, relations between the European Union and the Russian Federation weakened. The third of the new developments in Europe is the heavy sanctions imposed on Russia by the EU member states. In the light of these political processes, the energy relations between the EU and Russian Federation should be analysed.

2. Method

In this article, the theory of asymmetrical interdependence is used. This article states that the European Union is dependent on the Russian Federation in the field of energy. Eurostat data are used to demonstrate this dependency. It is stated that the war in Ukraine negatively affected the relations between Russia and the EU. European Union leaders define Russia as a serious security threat. In this political environment, it is thought that dependence on Russian fossil fuels would be a security problem, so they determined a new energy strategy. Until 2030, the EU aims to achieve energy independence from Russia. Methodologically, a study is conducted based on Eurostat data and a generalisation is made on EU-Russia relations by going from specific information to general picture. There are three research questions: What is the relationship between the EU and Russia in the field of energy within the framework of asymmetrical interdependence, and which side has the export advantage in the mutual relationship? How did Russia's occupation of Ukraine, which started on February 24, 2022, affect the energy relations between Russia and the European Union? How has the EU's new energy policy been shaped since Russian occupation of Ukraine?

3. Results and Discussion

In the academic literature, it is explained that the European Union is dependent on Russia in the field of energy (Harsem and Claes, 2013, pp.785-786; Krickovic, 2015, p.3; Halser and Paraschiv, 2022, p.1). In 2020, the EU produced approximately 42 percent of its own energy. On the other hand, it imported 58 percent. In the same year, it is seen that the European Union needs and uses five different types of energy. The energy sources, which are used, consist of petroleum products, natural gas, renewable energy, nuclear energy and solid fossil fuels (Eurostat, 2021a). Russia's share in the EU's oil imports in 2020 is 29 per cent. In the same year, 43 per cent of the EU's total natural gas imports came from Russia (Eurostat, 2021b). Caroline Kuzemko (2014, p.66) states that the EU is trying to create various energy routes to reduce this dependency. In particular, the author says that the Nabucco line is an EU-supported project to bypass Russia, although it could not be implemented (Kuzemko, 2014, p.66). Özlem Ultan and Didem Saygın (2022, pp.108-109) state that the EU is trying to diversify its energy supply sources. They explain that for the realisation of this aim, together with Azerbaijan's importance as the producing country, the effectiveness of Turkey as a transit country has increased, and Caspian countries other than Azerbaijan should be included in the

TANAP project and resources should be diversified (Ultan and Saygı, 2022, pp.108-109). In this article, the new energy policy of the EU is analysed within the framework of asymmetrical interdependence in light of current developments in order to contribute to the existing literature. The importance of the article is to reveal that the EU has produced a new energy policy due to security concerns and wants to get rid of its dependence on Russia.

4. Conclusion

The European Union is asymmetrically dependent on Russia in the field of energy. In mutual trade, Russia is the exporting party, while the EU is the importing party. The EU has two main concerns in this relationship. The first is that Russia used this dependency as a political advantage and increased its political power in the European lands. The second is the weakness of the EU's degree of response in disputes with Russia because of this dependency. When Russia occupied Ukraine on February 24, Germany, one of the countries dependent on Russian energy, had difficulty in taking decisive steps in foreign policy. Concerns arose that the deterioration of relations with Russia would weaken energy trade. The massive German industry is heavily dependent on fossil fuels. Asymmetrical dependency gives Russia the opportunity to use energy as a political trump card. The occupation of Ukraine brought the relations between Russia and the EU to zero. The EU has decided to impose very heavy sanctions. It made the most radical change in the field of energy. The EU countries announced a new strategy that will eliminate dependence on Russia for energy. The EU's response to Russia's occupation of Ukraine is to reduce dependency on Russian energy by increasing the use of renewable energy sources and by increasing the diversity of new suppliers such as Azerbaijan. The new energy strategy also aims to tackle the climate crisis more effectively. The European Union has securitised the energy supply process and determined the policy of reducing dependency on Russia as its most important short-term goal.

Araştırma Makalesi

**Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve CO₂ Emisyonları İlişkisi: OECD
Ülke Grubu Üzerine Bir Analiz**

Ahmet KÂHILOĞULLARI

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Gökçeada Meslek Yüksekokulu
ahmetkahil@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5419-2429

Öz

İklim değişikliği çevreye ve dolayısıyla insan yaşamına etkileri bakımından son yılların en çok tartışılmakta olan konuları arasında yer almaktadır. İklim değişikliğinin temel nedenlerinden biri CO₂ emisyonlarının sera etkisi yaratmasıdır. CO₂ emisyonlarının önemli bir kısmı ekonomik faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Çeşitlilik göstermekle birlikte bu ekonomik faaliyetlerin kaynaklarından biri, bir ülkeye başka ülkelerden yapılan doğrudan yabancı yatırımlardır (DYY). Bu çalışmanın amacı doğrudan yabancı yatırımlar ile karbondioksit (CO₂) emisyonları arasındaki nedensellik ilişkisinin ampirik olarak araştırılmasıdır. Çalışma 35 OECD ülkesinden oluşan panelde 1996-2018 dönemi için yapılmıştır. Çalışmanın temel yöntemi Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Analizi'dir. Bu analizden elde edilen temel bulguların başında doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve nüfusun, CO₂ emisyonları ile herhangi bir nedensellik ilişkilerinin olmaması, buna karşın yenilenebilir enerji tüketiminden CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu gelmektedir. Çalışmadan çıkan bir diğer önemli sonuç CO₂ emisyonlarının iklim değişikliğinin yarattığı risklere karşı savunmasızlığın nedeni olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, CO₂ Emisyonları, İklim Değişikliği
Jel Sınıflandırma Kodları: F 21, Q53, Q54

**The Relationship Between Foreign Direct Investments and CO₂ Emissions: An Analysis of the
OECD Countries ¹**

Abstract

Climate change is one of the most discussed topics of recent years in terms of its effects on the environment and therefore human life. One of the main causes of climate change is that CO₂ emissions conduce to the greenhouse effect. A significant part of CO₂ emissions is due to economic activity. One of the economic activities in question is foreign direct investments to a country that make from other countries. The aim of this study is to investigate empirically the causality relationship between foreign direct investments and carbon dioxide (CO₂) emissions. The study was conducted in a panel of 35 OECD countries for the period 1996-2018. The primary methodology of the study is Dumitrescu Hurlin Causality Analysis One of the main findings of the study is that there is no causality relationship between CO₂ emissions and foreign direct investments, economic growth and population; however, there is a one-way relationship from renewable energy consumption to CO₂ emissions. Another important conclusion of the study is that CO₂ emissions are the cause of its vulnerability to climate change.

Keywords: *Foreign Direct Investments, CO₂ Emissions, Climate Change*

Jel classification Codes: *F 21, Q53, Q5*

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 03.10.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 23.03.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Kâhiloğulları, A. (2023). Doğrudan yabancı yatırımlar ve CO₂ emisyonları ilişkisi: OECD ülke grubu üzerine bir analiz. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 434-453. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1183610.

1.Giriş

Sera gazları emisyonlarındaki artışa bağlı olarak meydana gelen iklim değişikliği son yıllarda önemli bir tartışma ve çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mintzer (1992) iklim değişikliğinin bilim dünyasında en çok ilgi gören ve yüksek miktarda akademik üretime konu olan nadir alanlardan biri olduğunu söylemiştir.

İklim değişikliğinin hem nedeni hem de sonucu olarak görülebilecek küresel ısınmaya yola açan sera gazlarının başında karbondioksit (CO₂), metan, azot oksit ve florlu gazlar gelmektedir. IMF (2020) verilerine göre 20,89 trilyon dolar GSYİH'sı ile dünyanın en büyük ekonomisi olan Amerika Birleşik Devletleri'nde, 2019 yılında doğaya salınan sera gazlarının %80'ini CO₂ oluşturmakta ve bu CO₂ emisyonlarının %82'si taşımacılık, elektrik ve endüstri sektöründen kaynaklanmaktadır (Overview of Greenhouse Gases t.y.).

Yaşanmakta olan iklim değişikliği insan faaliyetleri ve çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Örneğin, Dünya Meteoroloji Örgütü (2021) raporuna göre 2021 yılının ilk dokuz ayında küresel ortalama sıcaklıklar 1850-1900 ortalamasına göre 1,08 °C artmıştır. Aynı raporda Dünya sisteminde ısının %90'ının okyanuslarda depolandığı ve dünyada CO₂ emisyonlarının %23'ünün okyanuslar tarafından emildiği ancak yaşanmakta olan iklim değişikliğinin okyanusların CO₂ emme kapasitesini azalttığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda CO₂ emisyonlarının azaltılması iklim değişikliğinin neden olduğu olumsuz etkilerin giderilmesi için büyük önem arz etmektedir.

CO₂ emisyonlarına etkileri bağlamında araştırılan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), küreselleşme ile birlikte ülkeler arasında önemli miktarda akışa yol açmaktadır. Büyük ölçüde, yaşanmakta olan Covid 19 pandemisinden kaynaklı düşümlere rağmen 2021 yılında dünyada toplam DYY akışları yaklaşık 1 trilyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir (UNCTAD 2021).

DYY çevreye direkt etkileri bakımından CO₂ emisyonlarında artış ya da azalışa neden olarak çevresel kirliliğe neden olabilmekte veya çevresel iyileşmeler sağlamaktadır. DYY akışlarının çevre üzerindeki etkileri ölçek etkisi, yapısal ve teknik etkiler olmak üzere üç temel gruba ayrılabilir. Ölçek etkisi DYY'deki artış ile birlikte üretim artışlarına bağlı olarak enerji tüketiminde de artışların olacağını ifade ederken; yapısal etki DYY dolayısıyla endüstriyel yapıda meydana gelen değişikliklere vurgu yapar ve daha çok çevreye faydalı olması beklenir. Teknik etki ise ticari açıklık ile teknolojik yeniliği artırarak CO₂ emisyonlarının yoğunluğunu azaltarak, kirliliğin azalmasını sağlar (Sapkota ve Bastola, 2017, ss.206-212; Chebbi, Olarrega ve Zitouna, 2011, ss.29-53; Paziienza, 2015, ss.55-66). Bununla birlikte Paziienza (2014) DYY-CO₂ ilişkisinin araştırıldığı çalışmaların önemli bir kısmında, çevresel düzenlemelerin yetersiz olması veya hiç olmaması durumunda, DYY'ların çevresel bozulma oranlarında artışlara yol açtığı görüşünün hakim

olduğuna dikkati çeker. Teorik açıdan DYY'ın çevreye etkileri, kirlilik sığınağı ve kirlilik halesi olmak üzere iki temel hipotez bağlamında ele alınmaktadır. Kirlilik sığınağı hipotezine göre CO₂ emisyonları ile DYY arasında aynı yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu hipoteze göre yatırımcılar DYY'da bulunulacak ülkede çevre ile ilgili düzenlemelerin zayıf olmasını gözetmekte ve yapılan yatırımlar çevre standartlarını dünya çapında düşürmektedir. Bunun ardında yatan temel neden yatırımcıların üretim maliyetlerini düşürme isteğidir. Diğer bir hipotez olan kirlilik halesine göre ise DYY iyi çevre yönetimi uygulamaları ve teknolojilerinin yayılmasına katkı vermektedir (Golub, Kauffmann ve Yeres, 2011, s.13; Blanco, Gozalez ve Ruiz, 2013, ss. 104-121).

DYY'ın iklim değişikliği üzerine etkilerinin araştırıldığı geniş bir literatürün oluştuğu söylenebilir. Martinot, Sinton ve Haddad (1997) Rusya ve Çin ülkelerinden hareketle iklim değişikliğinin etkilerini azaltabilmeye yönelik bir araç olarak teknolojik değişimi göstermekte ve bu değişimin de dış dünyadan sağlanan teknoloji transferi, çok taraflı kalkınma ve çevre yardımı vs. yanı sıra DYY ile mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir. Zhang ve Maruyama'ya (2001) göre Kyoto Protokolü'ne sonradan dahil edilen temiz kalkınma mekanizması çerçevesinde sağlanacak teşviklerle DYY iklim değişikliğinin etkilerini azaltmada önemli bir potansiyel taşıyabileceğinden DYY'ın yeşilleştirilmesi esas alınmalıdır.

Bu çalışmanın amacı DYY'ın CO₂ emisyonları üzerine etkisinin 35 OECD ülkesinden meydana gelen panel için ampirik olarak araştırılmasıdır. Bu amaca yönelik olarak ilk aşamada konu ile ilgili ampirik literatüre yer verilmiştir. Akabinde yöntem ve veri seti bölümünde analizde yer alan tüm değişkenlerin tanıtımına, çalışmanın yöntemine ve ampirik kısma temel teşkil eden ekonometrik temellere yer verilmiştir. Bulgular kısmında ise sırasıyla yapılan homojenlik, yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testlerinin sonuçlarına yer verilmiş; çalışmanın odak noktasını oluşturan Dumitrescu-Hurlin Nedensellik analizinin sonuçlarını takiben, bulguları çerçevesinde yapılan değerlendirmeyi içeren sonuç ve değerlendirme bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

2.Literatür

İklim değişikliği bağlamında CO₂ emisyonlarının DYY'dan ne yönde etkilendiğinin ampirik olarak araştırıldığı çok sayıda çalışma vardır. Bu çalışmaların önemli bir bölümü CO₂-DYY ilişkisinin Çin'de nasıl olduğuna ilişkin olmakla birlikte, diğer ülkeler ve ülke grupları açısından da çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın ise OECD ülke grubu özelinde iklim değişikliğinin ülkelerde yarattığı kırılganlığın yanı sıra bu kırılganlıklara karşı söz konusu ülkenin dayanıklılığını artırmaya ne ölçüde hazır olduğunu ifade eden ND-GAIN (Notre Dame Global Adaptation Initiative) endeksini dikkate alarak CO₂-DYY ilişkisini araştırması yönüyle literatüre katkı vermesi beklenmektedir.

Konu ile ilgili olarak literatürde yer alan bazı çalışmalar Hoffman, Ramasamy ve Yeung (2005); Fauzel (2017); Hyunh ve Hoang (2019) kendi içinde birbirinden farklı sonuçları içerirken; bazı çalışmalar ise sonuçları bakımından diğer çalışmalarla benzerlikler göstermektedir. Nitekim Blanco, Gonzalez ve Ruiz (2013); Salahuddin, Alam, Ozturk ve Sohag (2017); Ponce ve Alvarado (2019) çalışmalarında DYY'dan CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü; Abdouli ve Hammami (2020); Balli, Sigeze, Ugur ve Çatık (2021) DYY ile CO₂ emisyonları arasında çift yönlü nedensellik ilişkilerinin varlığını ortaya koymuşlardır. Öte yandan literatürde DYY'ın CO₂ emisyonlarını azalttığını bulgulayan çalışmaların Hille , Shahbaz ve Moosa (2019); Acheampong, Adams ve Boateng (2019); Omri ve Bel (2020) yanı sıra DYY'ın CO₂ emisyonlarını arttırdığını bulgulayan Aslan, Altınöz ve Polat (2020); Liu ve Zhang (2021); Farooq (2022) çalışmalar da yer almaktadır. Tablo 1'de DYY'ın CO₂ ile ilişkisini araştıran ampirik çalışmalara ilişkin literatür özeti yer almaktadır.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Yöntem	Sonuçlar
Hoffman vd. (2005)	1971-1999	Düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler	Panel Granger Nedensellik	- Düşük gelirli ülkelerde CO ₂ → DYY - Orta gelirli ülkelerde DYY → CO ₂ - Yüksek gelirli ülkelerde DYY ≠ CO ₂
Blanco vd. (2013)	1980-2007	Latin Amerika Ülkeleri	Panel Granger Nedensellik	- Kirliliğin yoğun olduğu endüstrilerde DYY → CO ₂ - Diğer sektörler için DYY'ın CO ₂ emisyonlarını arttırdığına dair kanıtlar bulunmamaktadır.
Fauzel (2017)	1980-2012	Mauritius	ARDL	- İmalat sektörü için DYY, CO ₂ emisyonlarını arttırmaktadır. - İmalat dışı sektörler için DYY çevreye herhangi bir etkide bulunmamaktadır.
Salahuddin vd.(2017)	1980-2013	Kuveyt	ARDL	DYY → CO ₂
Nasir, Hyunh ve Xuan (2019)	1982-2014	ASEAN ülkeleri	DOLS, FMOLS	DYY ile çevresel bozulma arasında anlamlı ilişkiler bulunmaktadır.
Hille vd. (2019)	2000-2011	Güney Kore'nin illeri	Eşanlı denklem tahmin yöntemi	DYY hava kirliliği yoğunluklarını azaltmaktadır.

Tablo 2 (Devamı): Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Yöntem	Sonuçlar
Huynh ve Hoang (2019)	2002-2015	Gelişmekte olan Asya ülkeleri	Sistem GMM	DYY, kurumsal kalite iyileştirmeleri söz konusu olduğunda hava kirliliğini azaltıcı etkide bulunmaktadır.
Ponce ve Alvarado (2019)	1980-2017	Çeşitli ülkeler (100 ülke)	DOLS, PDOLS, Panel Nedensellik	Küresel ölçekte DYY → CO ₂
Acheampong vd. (2019)	1980-2015	Sahra Altı Afrika Ülkeleri	GMM	DYY, CO ₂ 'yi azaltmaktadır.
Aslan vd. (2020)	1980-2018	Gelecek 11 Ülkeleri	Panel VAR	DYY, CO ₂ artışına yol açmaktadır.
Omri ve Bel (2020)	1996-2014	Gelişmekte olan ülkeler	GMM	DYY, yönetim ve teknolojik yeniliklerle etkileşim yoluyla CO ₂ 'yi azaltmaktadır.
Mahmood, Alkhateeb ve Furqan (2020)	1990-2014	Kuzey Afrika ülkeleri	Mekansal Otoregresif Model (SAR)	DYY'ın CO ₂ emisyonlarını etkilediğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.
Abdouli ve Hammami (2020)	1980-2014	Orta Doğu Ülkeleri	Eşanlı denklem tahmin yöntemi, GMM	DYY ↔ CO ₂
Liu ve Zhang (2021)	2001-2015	Çin'in Şehirleri (Çin'in %85'i)	EKK, 2 Aşamalı EKK	DYY hava kalitesini düşürmektedir. Bu etki büyük şehirlerde diğer şehirlere oranla daha fazladır.
Balli vd. (2021)	1981Q1-2021Q1	Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) Ülkeleri	MG, PMG Tahmin Yöntemleri, Panel Granger	-DYY girişlerindeki artışlar hava kirliliğini arttırmaktadır. -Japonya için DYY ↔ CO ₂
Farooq (2022)	2001-2019	Asya Ülkeleri	EKK, 2 Aşamalı EKK ve GMM	DYY daha fazla endüstriyel yayılma nedeniyle CO ₂ emisyonlarını artırmaktadır.

→ Tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

↔ Çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

≠ Nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Literatür özetinden de görüleceği üzere DYY'ın CO₂ emisyonları ile ilişkisi hakkında net bir yargıdan söz edilememektedir. Bunda yapılan çalışmalarla ilgili olarak çalışılan ülke, ülke grubu veya bölgenin yanı sıra çalışmaların kapsadığı dönem ve yöntemlerindeki farklılıklar etkili olmaktadır.

3. Yöntem ve Veri Seti

Bu çalışmada OECD üyesi (Kanada, Luxemburg ve Kosta Rika dışındaki) 35 ülke için 1996-2018 döneminde doğrudan yabancı yatırımların (DYY), CO₂ emisyonları arasındaki ilişkileri ampirik olarak analiz edilmiştir. Çalışmada yer alan değişkenlerden bağımlı değişken CO₂, kişi başına metrik ton bazında CO₂ emisyonlarını ifade etmektedir. Çalışmanın bağımsız değişkenleri ise FDI, GDP, GAIN, POP ve REN ile ifade edilen değişkenlerdir. Burada FDI, GSYİH'nın yüzdesi olarak net yabancı sermaye girişlerini temsil ederken, GDP değişkeni kişi başına düşen GSYİH'nın yıllık bazda büyüme oranını temsil etmektedir. Çalışmada yer alan GAIN değişkeni ise Notre Dame Üniversitesi tarafından geliştirilmiş olup iklim değişikliğinin şiddetlendirdiği riskleri incelemeye yarayan bir endekstir. Çalışmanın diğer bağımsız değişkenlerinden POP ülkelerdeki yıllık toplam nüfusu, REN değişkeni ise toplam nihai enerji tüketiminin bir yüzdesi olarak yenilenebilir enerji tüketimini göstermektedir. Çalışmada yer alan değişkenlerden GAIN değişkeni Notre Dame Üniversitesi'nin söz konusu endeks ile ilgili biriminden², diğer değişkenler ise Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Logaritmalar değişkenlerdeki değişimleri yüzdelik değişimlere çevirmesi ve birçok ilişkinin doğal olarak yüzdelik terimlerle ifade edilmesine olanak tanınması bakımından analizlerde yararlı olmaktadır (Stock ve Watson, 2011, s.69)³. Bununla birlikte bazı değişkenlerin oran olarak alınmalarına rağmen panellerde yer alan ülkelerin büyüklük bakımından farklı olmaları dolayısıyla mevcut şekliyle analize dahil edilmesi analiz sonuçlarını sapmalı ve tutarsız hale getirebilmektedir. Dolayısıyla bu tür değişkenlere ait veriler logaritmik formda gösterilebilmektedir. Nitekim çalışmalarında diğer değişkenlerin yanı sıra Ping ve Shah (2022), CO₂ emisyonları ve yenilenebilir enerji tüketimi değişkenleri için; Acheampong vd. (2019) ise nüfus değişkeni için logaritmik dönüştürmeye başvurmuşlardır. Bu itibarla bu çalışmada da CO₂, POP ve REN değişkenleri logaritmaları alınmak suretiyle analize dahil edilmişlerdir. Bu nedenle değişkenler analizde sırasıyla lnCO₂, lnPOP ve lnREN olarak yer almıştır.

Yukarıda açıklamaları yapılan verilerden hareketle oluşturulan panel veri biçimindeki model 1 nolu denklemde gösterilmiştir.

$$\ln CO_{2it} = \beta_0 + \beta_1 FDI_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \beta_3 GAIN_{it} + \beta_4 \ln POP_{it} + \beta_5 \ln REN_{it} + u_{it} \quad (1)$$

² GAIN endeksine ilişkin veriler <https://gain.nd.edu/> adresinden temin edilmiştir.

³ Logaritmik fonksiyonlar sadece pozitif değerler için tanımlı olduklarından ve FDI değişkeni bazı ülke ve dönemler için negatif değerlere sahip olduğundan bu değişken için logaritmik dönüştürme işlemine başvurulmamıştır.

Denklemden yer alan “*i*” terimi ülke, “*t*” terimi ise zaman boyutunu ifade etmektedir. Öte yandan hata terimi denklemden u_{it} ile temsil edilmiştir. Yine denklemden yer alan $\ln CO_2$ bağımlı değişkeni, FDI , GDP , $GAIN$, $\ln POP$ ve $\ln REN$ ise bağımsız değişkenleri ifade etmektedir.

Panel veri analizlerinde analiz sürecinde hangi testlerle devam edileceğinin belirlenmesi amacıyla homojenlik-heterojenlik testlerinin yanı sıra yatay kesit bağımlılığı testlerinin yapılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak heterojenlik sınaması için Pesaran ve Yamagata'nın (2008) geliştirdiği teste başvurulmuş ardından diğer testlere geçilmiştir. Homojenlik-heterojenlik sınamasıyla ilgili olarak kurulan hipotezler şu şekildedir:

$$H_0 = \text{Eğim katsayıları homojendir.}$$

$$H_1: \text{Eğim katsayıları homojen değildir.}$$

Panel veri analizlerinde kesitler arasında ilişkilerin var olup olmadığının araştırılmaması hatalı tahminlere yol açabilmektedir. Bu bağlamda hatalı tahminlerin önlenmesi adına yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı testleri yapılırken kesit boyutu (N) ve zaman boyutunun (T) büyüklüğü önem arz etmektedir. Çalışmada $N=35$ ve $T=23$ olması dolayısıyla değişkenlerden oluşan grubun geneli için Pesaran (2004) tarafından geliştirilen, $N>T$ koşulunu dikkate alan ve denklem 2'de gösterilen yatay kesit bağımlılığı testi yapılmıştır.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (2)$$

Denklem 2 çerçevesinde yatay kesit bağımlılığı için oluşturulan yokluk hipotezi ve alternatif hipotez aşağıda gösterilmektedir. Buna göre;

$$H_0 = \text{Yatay kesit bağımlı değildir.}$$

$$H_1 = \text{Yatay kesit bağımlıdır.}$$

Bulgular kısmında da görüleceği üzere grubun geneli için yapılan yatay kesit bağımlılığı testinin yanı sıra her bir değişken özelinde de yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir.

Panel veri analizleri kapsamında yapılması gereken birim kök testleri yatay kesit bağımlılığının bulunup bulunmamasına göre belirlenmektedir. Yatay kesit bağımlılığının bulunmaması durumunda birinci nesil birim kök testleri yapılırken, yatay kesit bağımlılığının varlığı ikinci nesil birim kök testlerinin yapılmasını gerektirmektedir. Çok sayıda ikinci nesil birim kök testi olmakla birlikte bu

çalışmada Pesaran'ın (2007) geliştirmiş olduğu ve kesitsel olarak da birim kökün varlığının araştırılmasına olanak tanıyan CIPS (Cross-Sectionally ImPesaran Shin) testine başvurulmuştur. Bu testin sağladığı önemli bir avantaj hem kesit boyutunun zaman boyutundan; hem de zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda kullanılabilmesidir. CIPS testi ile ilgili kurulan hipotezler şu şekildedir:

$$H_0 = \text{Değişken durağan değildir.}$$

$$H_1 = \text{Değişken durağandır.}$$

Çalışmada değişkenler arasında nedensellik ilişkilerinin araştırılması için Granger nedensellik testlerine dayanan ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen teste başvurulmuştur. Söz konusu nedensellik testi heterojen panellerde uygulanabilmekte ve grup ortalaması olarak Wald (Wbar) istatistiğini önermektedir. Öte yandan bu testle ilgili olarak zaman boyutu kısa olan örneklerde standartlaştırılmış ortalama Wald istatistiği (Zbar) kullanılmaktadır. Bu test çerçevesinde, kesit boyutunda $i = 1, 2, \dots, N$ ve zaman boyutunda $t = 1, 2, \dots, T$ olmak üzere x ve y gibi iki durağan değişken için kurulan model denklem 3'te gösterilmiştir.

$$y_{i,t} = a_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

Denklem 3'te a_i zaman boyutunda sabitleştirilerek kesitler yönünden yer almıştır. Yine denklemde y ve x durağan değişkenleri, $\gamma_i^{(k)}$ ve $\beta_i^{(k)}$ eğim parametrelerini, K ise tüm panel kesit birimleri için aynı olup, gecikme derecelerini temsil etmektedir. Öte yandan denklemde yer alan $\varepsilon_{i,t}$ hata terimidir.

4. Ampirik Bulgular

Çalışmanın ampirik kısmında ilk olarak eğim katsayılarının homojen olup olmadıkları test edilmiştir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen yöntemle yapılan sınamanın sonuçlarına Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 3: Eğim Katsayılarının Homojenlik Testleri

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Delta	19,089	0,0000
Delta adj.	22,887	0,0000

Tablo 2’de yer alan istatistik ve olasılık değerleri göz önüne alındığında yöntem kısmında belirtilen ve eğim katsayılarının homojen olduğu biçiminde kurulan yokluk hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Buna göre eğim katsayılarının heterojen olduğu sonucu çıkmaktadır.

Homojenlik testinin ardından gerek tüm grup için gerekse her bir değişken özelinde yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmıştır. Test bulgularının değerlendirilmesinde Pesaran’ın (2004) LM CD sonuçları dikkate alınacak olsa da; okuyucunun karşılaştırma yapmak isteyebileceği düşüncesiyle LM ve LM adj. bulgularına da yer verilmiştir. Söz konusu bulgular grubunu geneli için elde edilmiş olup Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Grubun Geneli İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test Türü	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	997,8	0,0000
LM adj.	19,12	0,0000
LM CD	10,69	0,0000

Tablo 3’te görüleceği üzere hesaplaması Denklem 2’den hareketle yapılan LM CD Testinin istatistik değeri 10,69’dur. Bu sonuç yatay kesitin bağımlı olmadığı yönündeki yokluk hipotezini bağlamında %1 anlamlılık düzeyinde reddetmektedir. Bu bağlamda yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilir. Değişkenler özelinde yatay kesit bağımlılığı araştırıldığında Tablo 4’te yer alan sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. Buna göre her bir değişken özelinde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır.

Tablo 5: Değişkenler Özelinde Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişken	CD Test İstatistiği	Olasılık Değeri
lnCO ₂	30,911	0,0000
FDI	16,413	0,0000
GDP	58,998	0,0000
lnPOP	41,463	0,0000
lnREN	54,222	0,0000

Yapılan testlerin katsayıların heterojen olduğu ve yatay kesit bağımlılığının varlığı sonucu ortaya koyması dolayısıyla birim kökün varlığı ikinci nesil testlerle araştırılması yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda yapılan CIPS testi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 6: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	İstatistik Değerleri	
	Seviyede	1. Farkında
lnCO ₂	-2,656**	-
FDI	-3,642***	-
GDP	-3,260***	-
GAIN	-2,430	-4,190***
lnPOP	-2,523	-2,092***
lnREN	-3,046***	-

Not: “***” ve “**” simgeleri sırasıyla %5 ve %1 düzeyindeki anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 5’te yer alan sonuçlara göre $\ln CO_2$ değişkeni %5; FDI, GDP ve $\ln REN$ değişkenleri ise %1 anlamlılık düzeylerinde seviyede durağandır. GAIN ve $\ln POP$ değişkenleri ise seviyede birim kök içerdiklerinden birinci farklarında birim kök araştırması yapılmış ve sonuç olarak her iki değişkenin birinci farkında %1 anlamlılık düzeyinde durağanlaştığı görülmüştür.

Birim kök analizi sonucunda GAIN ve $\ln POP$ değişkenlerinin birim kök içerdiğinin görülmesi dolayısıyla bu değişkenlerin birinci farkları alınmıştır. Farkları alınan değişkenler $\Delta GAIN$ ve $\Delta \ln POP$ olarak temsil edilecek biçimde Dumitrescu-Hurlin Nedensellik analizine geçilmiştir. Denklem 3’e dayanan analizin sonuçları Ek A’da gösterilmektedir.

Ek A’da yer alan bulgular ışığında doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve nüfusun CO_2 emisyonları ile herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı; buna karşın yenilenebilir enerji tüketiminden CO_2 ’ye doğru ve CO_2 ’den iklim değişikliğinin yaratacağı risk ölçüsüne doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Öte yandan ekonomik büyüme, iklim değişikliğinin yaratacağı risklere yönelik endeks değeri ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı; bununla birlikte yenilenebilir enerji tüketiminden doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü, nüfus ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı analizden elde edilen bir diğer bulgudur. Yapılan nedensellik analizi ayrıca iklim değişikliğinin yaratacağı risklerle ekonomik büyüme arasında nedenselliklerin bulunmadığını, bunun yanında ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü ve nüfus ile ekonomik büyüme arasında da çift yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Son olarak iklim değişikliğinin yaratacağı risklerin ölçütü olan GAIN değişkeni ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında bir nedensellik ilişkisi yokken, GAIN değişkeninden nüfusa doğru ve nüfustan yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğu analizden çıkan diğer sonuçlardır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada iklim değişikliğinin en önemli nedenlerinden biri olarak görülen CO_2 emisyonları ile özellikle küreselleşmeyle birlikte daha fazla miktarda artış gösteren doğrudan yabancı yatırım akışları arasındaki nedensellik ilişkileri ampirik olarak araştırılmıştır. Çalışma kapsadığı dönem, ar-ge harcamaları ve göç olgusu ile ilgili hususların çalışmaya dahil edilememesi dolayısıyla bazı sınırlılıklar içermektedir. Öncelikle çalışmada yer alan değişkenlere ait verilerin dönem açısından birbiri ile uyumlu olması gerekliliği ve çalışmanın yönteminin dengeli panellere uygun olması dolayısıyla çalışmanın kapsadığı dönem daha geniş tutulamamıştır. Öte yandan ar-ge harcamaları yenilenebilir enerji teknolojilerinin üretiminde önemli bir belirleyici olmasına karşın yeterli veri olmaması dolayısıyla analize değişken olarak dahil edilememiştir. Bununla birlikte son yıllarda yaşanan göç dalgası dolayısıyla ülkelerdeki insan popülasyonunun büyüklüğü hakkında nispi belirsizlikler söz

konusu olmaktadır. Başlıca yöntemi Dumitrescu-Hurlin Nedensellik analizi olan çalışmada yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testleri de başvurulan diğer yöntemlerdir. 35 OECD ülkesi için 1996-2018 dönemine ilişkin verilerin kullanılarak analiz edildiği çalışmada yer alan değişkenler bağlamında elde edilen ilk sonuç ülkeler arasında gerek panelin genelinde gerekse değişkenler özelinde ayrı ayrı yatay kesit bağımlılığının olduğudur. Bu sonuç çalışmanın uluslararası yabancı yatırım akışları ile ilgili olması dolayısıyla beklentilerle uyumludur. Nedensellik analizinin sonuçları ise doğrudan yabancı yatırımlarla CO₂ emisyonları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Bu sonuçlar Mahmood ve diğerlerinin (2020) sonuçları ile uyumludur. Bunun yanında çalışmanın sonuçları Blanco ve diğerlerinin (2013) kirlilik yaratanların dışındaki sektörlerle ilgili sonuçlarla da paralellik göstermektedir. Söz konusu çalışmalarda sonuçların bu çalışmanın sonuçlarıyla bazı yönlerden benzerliği değerlendirilirken iki hususun göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi Mahmood ve diğerlerinin (2020) çalışmada örneklemin Afrika ülkeleri olmasıdır. İkinci husus ise bu çalışmada doğrudan yabancı yatırımlarda herhangi bir sektör ayırımına gidilmeksizin analizin yapılmış olmasıdır. Öte yandan bu sonuçlar Hoffman ve diğerlerinin (2005) sonuçları ile de karşılaştırılabilir. Nitekim literatür kısmında da belirtildiği üzere Hoffman ve diğerlerinin (2005) analiz sonuçları yüksek gelirli ülkelerin oluşturduğu grup için DYY ile CO₂ emisyonları arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını ancak orta gelirli ülkeler için DYY'dan CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını gösteriyordu. Bu çalışmanın sonuçlarını Hoffman ve diğerlerinin (2005) sonuçları ile karşılaştırırken, çalışmanın OECD ülkeleri için yapıldığını ve OECD ülke grubunun orta ve yüksek gelirli ülkelerden oluştuğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Diğer çalışmaların sonuçlarıyla benzer yönlerin olmasına karşılık, çalışma Salahuddin ve diğerleri (2017); Ponce ve Alvarado (2019); Balli ve diğerleri (2021); Farooq'un (2002) çalışmalarındaki sonuçlardan farklılıklar göstermektedir. Nitekim Salahuddin ve diğerleri (2017); Ponce ve Alvarado (2019) DYY'dan CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkileri bulgulamışken; Balli ve diğerleri (2021); Farooq'un (2002) çalışmaları değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkilerine dair kanıtlar sunmuşlardır. Ekonomik büyüme ve nüfus değişkenleri için de benzer sonuçlar söz konusudur. Çalışmadan çıkan bir diğer sonuç CO₂ emisyonlarından iklim değişikliğinin yaratacağı risklere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığıdır. Çalışma ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminden ve CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedenselliği olduğuna dair kanıtı da ortaya koymaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulgular ışığında yabancı yatırımın türleri bağlamında yapılacak çalışmaların CO₂ emisyonları ile ilişkiler bağlamında daha detaylı ilişkilerin elde edilebileceği söylenebilir. Öte yandan çalışmadan elde edilen, CO₂ emisyonlarının iklim değişikliğinin yaratacağı risklerin nedeni olduğu sonucu hâlâ güncel olan ve insanlığın uzun yıllar tartışacağı iklim değişikliği konusunun önemini ampirik olarak bir kez daha ortaya koymaktadır. Bununla birlikte

yenilenebilir enerji kullanımının ekonomideki en küçük karar biriminden en büyüğüne kolaylaştırılarak yaygınlaştırılması ayrıca önem arz etmektedir. Son olarak ülkelerin CO₂ emisyonlarını tutma kapasitesi, coğrafi özellikleri gibi hususları da dikkate alacak disiplinler arası çalışmaların yapılması literatüre daha fazla katkı vermesi ve DYY'ın CO₂ emisyonları ile ilişkilerinin daha net ortaya koyulabilmesi bakımından önerilmektedir.

Ek A: Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi Sonuçları

<i>H₀</i> Hipotezleri	W-bar İstatistiği	Z-bar tilde İstatistiği	Karar
FDI , lnCO ₂ 'nin nedeni değildir.	2,64820	0,81252	FDI \nRightarrow lnCO ₂
GDP, lnCO ₂ 'nin nedeni değildir.	2,97533	1,54579	GDP \nRightarrow lnCO ₂
Δ GAIN, lnCO ₂ 'nin nedeni değildir.	1,80488	-1,10385	Δ GAIN \nRightarrow lnCO ₂
Δ lnPOP, lnCO ₂ 'nin nedeni değildir.	4,20407	4,16325	Δ lnPOP \nRightarrow lnCO ₂
lnREN, lnCO ₂ 'nin nedeni değildir.	6,70413	9,90396***	lnREN \Rightarrow lnCO ₂
lnCO ₂ , FDI'nın nedeni değildir.	4,20380	4,29942	lnCO ₂ \nRightarrow FDI
GDP, FDI'nın nedeni değildir.	2,32445	0,08682	GDP \nRightarrow FDI
lnREN, FDI'nın nedeni değildir.	4,00530	3,85448***	lnREN \Rightarrow FDI
Δ GAIN, FDI'nın nedeni değildir.	2,38481	0,16931	Δ GAIN \nRightarrow FDI
Δ lnPOP, FDI'nın nedeni değildir.	3,22495	2,01371**	Δ lnPOP \Rightarrow FDI
lnCO ₂ , GDP'nin nedeni değildir.	2,21564	-0,15707	lnCO ₂ \nRightarrow GDP
FDI, GDP'nin nedeni değildir	4,54695	5,06860	FDI \nRightarrow GDP
Δ GAIN, GDP'nin nedeni değildir.	2,15580	-0,33347	Δ GAIN \nRightarrow GDP
Δ lnPOP, GDP'nin nedeni değildir.	3,72856	3,11933***	Δ lnPOP \Rightarrow GDP
lnREN, GDP'nin nedeni değildir.	2,65250	0,82216	lnREN \nRightarrow GDP

Ek A'nın Devamı

H_0 Hipotezleri	W-bar İstatistiği	Z-bar tilde İstatistiği	Karar
$\ln\text{CO}_2$, ΔGAIN 'ın nedeni değildir.	3,90849	3,51433***	$\ln\text{CO}_2 \Rightarrow \Delta\text{GAIN}$
FDI, ΔGAIN 'ın nedeni değildir.	2,85301	1,19717	$\text{FDI} \not\Rightarrow \Delta\text{GAIN}$
GDP, ΔGAIN 'ın nedeni değildir.	1,68458	-1,36795	$\text{GDP} \not\Rightarrow \Delta\text{GAIN}$
$\Delta\ln\text{POP}$, ΔGAIN 'ın nedeni değildir.	2,50631	0,43604	$\Delta\ln\text{POP} \not\Rightarrow \Delta\text{GAIN}$
$\ln\text{REN}$, ΔGAIN 'ın nedeni değildir.	4,28331	4,33719	$\ln\text{REN} \not\Rightarrow \Delta\text{GAIN}$
$\ln\text{CO}_2$, $\Delta\ln\text{POP}$ 'un nedeni değildir.	4,17604	4,10170	$\ln\text{CO}_2 \not\Rightarrow \Delta\ln\text{POP}$
FDI, $\Delta\ln\text{POP}$ 'un nedeni değildir.	3,25773	2,08568**	$\text{FDI} \Rightarrow \Delta\ln\text{POP}$
GDP, $\Delta\ln\text{POP}$ 'un nedeni değildir.	3,77936	3,23086***	$\text{GDP} \Rightarrow \Delta\ln\text{POP}$
ΔGAIN , $\Delta\ln\text{POP}$ 'un nedeni değildir.	3,42368	2,45000**	$\Delta\text{GAIN} \Rightarrow \Delta\ln\text{POP}$
$\ln\text{REN}$, $\Delta\ln\text{POP}$ 'un nedeni değildir.	4,59539	5,02233	$\ln\text{REN} \not\Rightarrow \Delta\ln\text{POP}$
$\ln\text{CO}_2$, $\ln\text{REN}$ 'in nedeni değildir.	4,15175	4,18276	$\ln\text{CO}_2 \not\Rightarrow \ln\text{REN}$
FDI, $\ln\text{REN}$ 'in nedeni değildir.	2,62593	0,76261	$\text{FDI} \not\Rightarrow \ln\text{REN}$
GDP, $\ln\text{REN}$ 'in nedeni değildir.	3,77692	3,34257***	$\text{GDP} \Rightarrow \ln\text{REN}$
ΔGAIN , $\ln\text{REN}$ 'in nedeni değildir.	2,50768	0,43906	$\Delta\text{GAIN} \not\Rightarrow \ln\text{REN}$
$\Delta\ln\text{POP}$, $\ln\text{REN}$ 'nin nedeni değildir.	3,52429	2,67089***	$\Delta\ln\text{POP} \Rightarrow \ln\text{REN}$

Not: “*”, “**” ve “***” simgeleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyindeki anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Kaynakça

- Abdouli, M. ve Hammami, S. (2020). Economic Growth, Environment, FDI Inflows, and Financial Development in Middle East Countries: Fresh Evidence from Simultaneous Equation Models. *Journal of the Knowledge Economy*, 11(2), 479–511.
- Acheampong, A. O., Adams, S. ve Boateng, E. (2019). Do globalization and renewable energy contribute to carbon emissions mitigation in Sub-Saharan Africa? *Science of the Total Environment*, 677, 436–446. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.04.353>
- Aslan, A., Altinoz, B. ve Polat, M.A. (2021). The nexus among climate change, economic growth, foreign direct investments, and financial development: New evidence from N-11 countries. *Environmental Progress & Sustainable Energy*, 40(3), 1-9. <https://doi.org/10.1002/ep.13585>
- Balli, E., Sigeze, C., Ugur, M. S. ve Çatık, A. N. (2021). The relationship between FDI, CO2 emissions, and energy consumption in Asia-Pacific economic cooperation countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–18. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17494-3>
- Blanco, L., Gonzalez, F., ve Ruiz, I. (2013). The Impact of FDI on CO2 Emissions in Latin America. *Oxford Development Studies*, 41(1), 104–121. <https://doi.org/10.1080/13600818.2012.732055>
- Chebbi, H.E., Olarrega, M. ve Zitouna, H. (2011). Trade openness and CO2 emissions in Tunisia. *Middle East Development Journal*, 3 (1), 29-53. <https://doi.org/10.1142/S1793812011000314>
- Dumitrescu, E.I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450–1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Farooq, U. (2022). Foreign direct investment, foreign aid, and CO2 emissions in Asian economies: does governance matter? *Environmental Science & Pollution Research*, 29(5), 7532–7547.
- Fauzel, S. (2017). The impact of FDI on CO2 emission in a small island developing state: A cointegration approach. *Economics & Business Letters*, 6(1), 6–13.

- Golub, S.S., Kauffmann, C. ve Yeres, P. (2011). Defining And Measuring Green FDI: An Exploratory Review Of Existing Work And Evidence. OECD Working Papers On International Investment. DOI: 10.1787/5kg58j1cvcvk-en
- Hille, E., Shahbaz, M. ve Moosa, I. (2019). The impact of FDI on regional air pollution in the Republic of Korea: A way ahead to achieve the green growth strategy? *Energy Economics*, 81, 308–326. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.04.004>
- Hoffman, R., Lee, C.G., Ramasamy, B. ve Yeung, M. (2005) FDI and pollution: a granger causality test using panel data. *Journal of International Development*, 17(3) 311–317.
- Huynh, C.M. ve Hoang, H.H. (2019). Foreign Direct Investment and Air Pollution in Asian Countries: Does Institutional Quality Matter? *Applied Economics Letters* 26 (17): 1388–1392. doi:10.1080/13504851.2018.1563668.
- International Monetary Fund. IMF Datamapper Map (2020) https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADV_EC/WEOWORLD/USA Erişim Tarihi: 15.03.2022
- Liu, S. ve Zhang, P. (2021). Foreign Direct Investment and Air Pollution in China: Evidence from the Global Financial Crisis. *The Developing Economies*. <https://doi.org/10.1111/deve.12298>
- Mahmood, H., Alkhateeb, T. T. Y. ve Furqan, M. (2020). Exports, imports, Foreign Direct Investment and CO2 emissions in North Africa: Spatial analysis. *Energy Reports*, 6, 2403–2409. <https://doi.org/10.1016/j.egy.2020.08.038>
- Martinot, E., Sinton, J. ve Haddad, B. (1997). International technology transfer for climate change mitigation and the cases of Russia and China. *Annual Review of Energy and the Environment*, 22, 357–401.
- Mintzer, I.M. (1992). Confronting Climate Change: Risks, Implications and Responses. Ed. W. G. Chaloner *Journal of Ecology*, 81(2), 386–387. <https://doi.org/10.2307/2261512>
- Nasir, M. A., Huynh, D. T. L. ve Xuan, H. T. T. (2019). Role of financial development, economic growth & foreign direct investment in driving climate change: A case of emerging ASEAN. *Journal of Environmental Management*, 242, 131–141. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2019.03.112>

- Salahuddin, M., Alam, K., Ozturk, I. ve Sohag, K. (2018). The effects of electricity consumption, economic growth, financial development and foreign direct investment on CO2 emissions in Kuwait. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81(2), 2002–2010. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.009>
- Omri, A. ve Bel Hadj, T. (2020). Foreign investment and air pollution: Do good governance and technological innovation matter? *Environmental Research*, 185. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.109469>
- Pazienza, P. (2014). *The relationship between FDI and the natural environment: facts, evidence and prospects*. Springer Science & Business Media, New York.
- Pazienza, P. (2015) The relationship between CO2 and Foreign Direct Investment in the agriculture and fishing sector of OECD countries: Evidence and policy considerations. *Intellectual Economics*, 9 (1): 55-66. <https://doi.org/10.1016/j.intele.2015.08.001>
- Pesaran, M. H. (2004). ‘General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels.’ *Cambridge Working Papers in Economics*. <https://ftp.iza.org/dp1240.pdf>
- Pesaran, M.H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M.H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics* 142 (1): 50–93.
- Ping, S. ve Shah, S.A.A. (2022). Correction to: Green finance, renewable energy, financial development, FDI, and CO2 nexus under the impact of higher education. *Environmental Science and Pollution Research*, <https://doi.org/10.1007/s11356-022-25008-y>
- Ponce, P.ve Alvarado, R. (2019). Air pollution, output, FDI, trade openness, and urbanization: evidence using DOLS and PDOLS cointegration techniques and causality. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(19), 19843–19858. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05405-6>
- Sapkota, P. Ve Bastola, U. (2017). Foreign direct investment, income, and environmental pollution in developing countries: panel data analysis of Latin America. *Energy Economics* 64 (c): 206-212. doi: 10.1016/j.eneco.2017.04.001

State of the Global Climate 2021: WMO Provisional Report (2021) World Meteorological Organization <https://public.wmo.int/en/media/press-release/state-of-climate-2021-extreme-events-and-major-impacts> WMO 2021

Stock, J.H. ve Watson, M.W. Ekonometriye Giriş, çev. Bedriye Saraçoğlu, İstanbul 1. Basım Efil Yayınevi.

United States Environmental Protection Agency. Overview of Greenhouse Gases. <https://www.epa.gov/ghgemissions/overview-greenhouse-gases>
Erişim Tarihi: 04.03.2021

World Investment Report (2021). UNCTAD https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf

Zhang, Z. ve Maruyama, A. (2001). Towards a private–public synergy in financing climate change mitigation projects. *Energy Policy*, 29(15), 1363–1378. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(01\)00038-6](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(01)00038-6)

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Extended Abstract

Introduction

Climate change due to the increase in greenhouse gas emissions has been an important area of discussion and study in recent years. Carbon dioxide (CO₂), methane, nitrogen oxide, and fluorinated gases are the leading causes and consequences of climate change.

FDI, which has been researched in the context of its effects on CO₂ emissions, leads to a significant amount of flow between countries with globalization. Despite the declines largely due to the Covid-19 pandemic, total DYY flows worldwide in 2021 amounted to approximately \$1 trillion (Unctad 2021).

Theoretically, the environmental effects of FDI are discussed in the context of two basic hypotheses: pollution paradise and pollution halo. According to the pollution paradise hypothesis, investors are pursuing for poor environmental regulations in the FDI country and investments are lowering environmental standards worldwide. According to the pollution halo hypothesis, FDI contributes to the spread of good environmental management practices and technologies (Golub, Kauffmann, and Yeres, 2011: 13).

It can be said that a large literature has been formed in which the effects of FDI on climate change are investigated. According to (Martinot, Sinton and Haddad, 1997:357-401.), technological change is a tool to reduce the effects of climate change. This change will be possible with FDI as well as technology transfer from the outside world, multilateral development, and environmental assistance. As reported by (Zhang and Maruyama, 2001:1363-1378). Greening of FDI should be taken as a basis, as FDI can have significant potential to mitigate the effects of climate change with the incentives to be provided within the framework of the clean development mechanism that was later included in the Kyoto Protocol.

The aim of this study is to empirically investigate the effect of FDI on CO₂ emissions for a panel of 35 OECD countries.

Method

In this study, the relations between foreign direct investment (FDI) and CO₂ emissions for the period 1996-2018 for 35 OECD member countries (excluding Canada, Luxemburg, and Costa Rica) were analyzed empirically. In the study dependent variable CO₂ refers to CO₂ emissions per capita on a metric ton basis. The independent variables of the study are the variables expressed as FDI, GDP, GAIN, POP and REN. Among these variables, the FDI represents net foreign capital inflows as a percentage of GDP, while the GDP variable represents the annual growth rate of GDP per capita. The GAIN variable in the study was developed by the University of Notre Dame and is an index that examines the risks exacerbated by climate change. Among the other independent variables of the study, the POP shows the total annual population in the countries, and the REN variable shows the renewable energy consumption as a percentage of the total final energy consumption. The GAIN variable was obtained from the related unit of the University of Notre Dame, and the other variables were obtained from the World Bank database. CO₂, POP, and REN variables were included in the analysis by taking their logarithms. Therefore, the variables were included in the analysis as lnCO₂, lnPOP, and lnREN, respectively.

Failure to investigate whether there is a relationship between the sections in panel data analysis can lead to erroneous estimations. In this context, cross-section dependency tests are performed in order to prevent erroneous estimations. The size of the cross-sectional dimension (N) and the time

dimension (T) are important when performing cross-section dependency tests. Therefore, in the study, the cross-section dependency test, which was developed by Pesaran (2004) and takes into account the $N > T$ condition, was performed.

The presence of cross-sectional dependence in panel data analysis requires second-generation unit root tests. For this reason, the CIPS (Cross-Sectionally ImPesaran Shin) test developed by Pesaran (2007) was used.

In the study, a test based on Granger causality tests and developed by Dumitrescu and Hurlin (2012) was used to investigate causality relationships between variables. The causality test in question can be applied to heterogeneous panels and recommends the Wald (Wbar) statistic as the group means.

Result and Discussion

The first result obtained from this study inclusive of period 1996-2018 of 35 OECD countries, is the existence of cross-section dependence both in the panel and in the variables. The result of the causality analysis is that there is no causality between CO₂ emission and FDI. In addition, there are similar results for economic growth and population variables. Another result of the study is the existence of a unidirectional causality relationship from CO₂ emissions to the risks posed by climate change. The study also provides evidence of unidirectional causality running from renewable energy consumption to CO₂ emissions.

In light of the findings obtained from the study, it can be said that more detailed relations can be obtained in the context of the relations with CO₂ emissions in the context of the types of foreign investment. On the other hand, the conclusion obtained from the study that CO₂ emissions are the cause of the risks posed by climate change, once again empirically demonstrates the importance of climate change, which is still current and will be discussed by humanity for many years.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Zamana Göre Değişen Nedensellik Testlerinden Bulgular

Bersu BAHTİYAR

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF
bersubahtiyar@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2330-3250

Erdem GÜDENOĞLU

Sorumlu Yazar, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF
erdem.gudenoglu@beun.edu.tr, 0000-0002-9131-7104

Öz

Döviz kurları, gerek seviyesi gerekse bu seviyenin belirlenmesinde hayata geçirilen kur politikaları bağlamında önemli bir ekonomik araçtır. Başta dış ticaret olmak üzere birçok ekonomik göstereyi etkileyebilen döviz kurları, 1980’li yıllarla birlikte ihracatın merkeze alındığı yeni bir kalkınma stratejisinin benimsendiği Türkiye ekonomisi için de önem taşımaktadır. İthal girdi yoğunluğuna sahip bir üretim yapısına sahip gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de son dönemde döviz kurlarının istikrarsız bir görüntü eşliğinde yüksek bir seyir izlediği gözlemlenmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı ve sürekliliği 1994-2021 yılları arası aylık veriler yardımıyla araştırılmış, ekonomik faaliyetin yükselme ve daralma dönemlerinden oluşan konjonktürel gelişmelerin kur-dış ticaret ilişkisi üzerindeki etkileri konu edilmiştir. Yeni nesil zamana göre değişen nedensellik testlerinden yararlanılan analiz bulguları, rekabetçi kur politikalarıyla dış ticarete ülke lehine kazanımlar elde edilebileceğini savunan görüşlerin Türkiye örneğinde geçerli olmadığı yönünde kanıtlar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Döviz kuru, ihracat, ithalat, zamana göre değişen nedensellik

Jel Sınıflandırma Kodları: F10, F31, O24

The Relationship between Exchange Rates and Foreign Trade in Turkey: Evidence from Time-Varying Causality Tests¹

Abstract

The exchange rate is an important tool in terms of both its level and the policies implemented to determine it. Exchange rates, which may affect many economic indicators, especially foreign trade, are also important for the Turkish economy, which has adopted a new development strategy that focuses on exports since the 1980s. As a developing country with a production structure with a high imported input intensity, the recent domestic and international developments have led to a high course in exchange rates with an unstable outlook in Turkey. In this study, the existence and continuity of the causality relationship between exchange rate, export and import have been investigated using monthly data covering the period of 1994-2021, and the effects of different cyclical conditions on the exchange rate-foreign trade relationship have been discussed. The findings of the analysis using the novel time-varying causality tests provide evidence that the views that argue that gains in favor of the country can be achieved in foreign trade with competitive exchange rate policies are not valid in the Turkey case.

Keywords: Exchange rate, exports, imports, time-varying causality

JEL Classification Codes: F10, F31, O24

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 21.12.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 16.06.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Bahtiyar, B. ve Güdenoğlu, E. (2023). Türkiye’de döviz kuru ve dış ticaret ilişkisi: zamana göre değişen nedensellik testlerinden bulgular. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 455-481. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1222438.

1. Giriş

Küreselleşmeyle birlikte ülkeler arasındaki sınırların neredeyse ortadan kalkması ülkeler arası ekonomik, politik ve sosyal ilişkilerinin boyutunu artırmış, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler küresel rekabet alanında kazanımlarını geliştirebilmek adına dış dünya ile entegrasyonlarını sağlayacak politikalar yürütür hale gelmişlerdir. Diğer taraftan ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının daha da belirginleştiği bu dönemde özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülke yönetimleri küresel rekabette avantaj elde edebilmek için politika arayışlarına hız vermişlerdir. Bu bağlamda ulusal para biriminin uluslararası piyasalardaki, diğer para birimlerinin ise yurtiçi piyasadaki alım gücünün göstergesi olarak döviz kurları, gerek seviyesi gerekse bu seviyenin belirlenmesinde uygulanan kur politikaları çerçevesinde önemli bir ekonomik seçim olarak güncelliğini korumaktadır.

Dünya genelinde yaygın olarak uygulanan kur politikaları çerçevesinde tarihsel sürece göz gezdirildiğinde 1970'li yıllarda Bretton Woods sisteminin çözülmesi ile birlikte o döneme kadar yaygın olarak hayata geçirilen sabit kur uygulamalarının da yerini tedrici olarak dalgalı rejimlere bıraktığı görülmektedir (Kotil, 2020, s. 164). Diğer taraftan sabit kur politikalarının terk edilmesi ve döviz kurunun arz ve talep güçleri tarafından piyasada belirlendiği dalgalı kur rejimlerinin yaygınlaşması, bu rejimlerde sıklıkla gözlemlenen kur istikrarsızlıklarının dış ticaret dengesi başta olmak üzere diğer makroekonomik büyüklükler üzerindeki etkilerinin tartışılmasını hızlandırmıştır (Sağlam ve Uzun, 2020, s. 56). Bu doğrultuda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için kur politikaları ve kur istikrarı dış ticaretin boyutunu ve diğer makroekonomik unsurları etkileyen önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır (Guechari, 2012, s. 102).

Geleneksel uluslararası ticaret teorisinde, yurtiçi ve yurtdışı ürünlerin tam ikame oldukları varsayımı altında ülke parasındaki reel değer kaybının ihracatçı sektörlerle uluslararası ticarete rekabet avantajı sağlayacağı sonuçlarına ulaşılmaktadır. Söz konusu görüşe göre, rekabetçi kur politikalarıyla ülkelerin ihracat performansı artırılabilir, cari işlemler dengesinde pozitif kazanımlar elde edilebilecektir (Özmen, 2014, s. 8). Bu bağlamda kurdaki artışların ihracatı artırmak, ithalatı ise azaltmak suretiyle dış ticaret dengesini pozitif etkilemesi beklenmektedir.

Marshall (1929) ve Lerner'in (1944) vurguladığı bir diğer bakış açısı, yerel para biriminin diğer para birimleri karşısındaki değer kaybının dış ticaret üzerindeki etkisinin ithal malların yurt içi talebinin esnekliğine (e_m) ve ihraç malların yurt dışı talebinin esnekliğine (e_x) bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. İktisat literatüründe Marshall-Lerner koşulu olarak anılan bu yaklaşıma göre, devalüasyonların dış ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkisi, ithalat ve ihracat esneklikleri toplamının birden büyük olması koşuluyla ortaya çıkmaktadır. İthalat ve ihracatın kısa ve uzun dönemde esnekliklerinin farklılaşacağından yola çıkılarak ortaya konulan ve temelini Marshall-Lerner koşulundan alan J eğrisi yaklaşıma göre ise kısa

dönemdeki katılıklar, söz konusu esneklikler toplamının birden düşük olmasına yol açmakta ve dolayısıyla devalüasyonların dış denge üzerindeki etkisinin negatif olmasına sebebiyet vermektedir. Uzun dönemde ise katılıkların ortadan kalkıp esnekliklerin yükseleceğine vurgu yapan bu yaklaşım, esneklikler toplamının uzun dönemde birden büyük olacağını ve dış dengede pozitif bir seyrin gözlemleneceğini ifade etmektedir. Kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise pozitif olan seyrin ise devalüasyon sonrası süreçte J şeklinde bir grafiksel görünüm ortaya çıkaracağı savunulmaktadır (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2014, ss. 510-526).

Yurtiçi üreticiler üretimlerini artan dış talebi karşılayacak düzeyde artırma olanaklarına sahip olmadıklarında yerel para biriminin diğer para birimleri karşısındaki değer kaybı ihracatta bir artışa yol açamayacaktır. Bu bağlamda ihraç malların arz esnekliği de döviz kuru ve dış ticaret performansı arasındaki ilişkiyi belirleyen önemli unsurlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca ihraç mallara olan talebi artırması beklenen kur artışları ithalatın maliyetini de artıracığından, ihracata konu malların üretiminde ithal girdi yoğunluğu yüksek ekonomilerde devalüasyonların ihracat performansını olumsuz olarak etkilemesi de beklenti dahilindedir (Hepaktan, 2009, s. 40). Küreselleşme süreci ile paralel biçimde üretimin belirli aşamalarının ya da nihai ürünün farklı parçalarının üretiminin farklı ülkelere yayılması, ulusal ekonomilerde ihracata konu ürünlerin üretiminde ithalatı zorunlu kılmakta; diğer bir deyişle üretimin ve ihracatın ülkelerin ithalat performanslarına bağımlılığını artırmaktadır. Uluslararası ticaret yazınında dikey bütünleşme olarak adlandırılan bu süreç bir taraftan ihracatın ithalat bağımlılığını artırırken, diğer taraftan ise ihracat ve ithalatın kur esnekliklerini azaltmaktadır (Özmen, 2014, s. 56). Dolayısıyla, döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi ekonomik, sosyal ve politik unsurların ortaya çıkardığı ekonomik şekillenmeye bağlı olarak farklılaşabilmekte, farklı dönemler içerisinde döviz kuru ve dış ticaret ilişkisinin belli bir simetri içerisinde hareket etmemesine neden olabilmektedir (Iyke ve Ho, 2017, s. 381).

Üretimin kaynak ve finansman anlamında dış bağımlılığının yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde, kur hareketliliklerinin üretim olanakları ve dolayısıyla dış ticaret üzerindeki istikrarsızlık yaratıcı etkilerini daha belirgindir. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin de üretim ithal girdi bağımlılığı, ihracata dayalı büyüme modelinin benimsendiği 1980'li yıllardan itibaren dış ticaret açıklarının yapısal bir problem olarak ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Benimsenen kalkınma stratejisi gereği anahtar konumda olan ihracat performansının ithalat kapasitesiyle olan pozitif ilişkisi ülke ekonomisinin kur dalgalanmaları karşısında kırılgan bir yapı sergilemesine sebebiyet vermektedir (Kartal, 2019, s. 248; Sağlam ve Uzun, 2021, s. 56).

Bu bağlamda Türkiye açısından son dönemde yaşanan kur dalgalanmaları ile birlikte döviz kuru ve dış ticaret ilişkisi, gerek ekonomik gerekse politik çevrelerce daha yoğun tartışılan bir konu haline gelmiştir. Söz konusu dalgalanmalar ve kur

artışları ihracatçıların uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü artırmak suretiyle pozitif, üretimin ve ihracatın dış kaynak ve ithal girdi bağımlılığı gibi yapısal nedenlerle negatif etkiler ortaya çıkarma potansiyeli taşımaktadır. Bu çerçevede, Türkiye ekonomisi için dış ticarete avantaj sağlayabilecek doğru politikaların belirlenmesi mevcut kırılğanlıkların ortadan kaldırılması noktasında önemlidir. Dolayısıyla, son dönemde hem ulusal hem küresel boyutta ekonomik, sosyal ve politik kırılmaların yoğun biçimde yaşandığı Türkiye’de dış ticaretin önemli bir belirleyicisi olarak döviz kurları ile dış ticaret performansı arasındaki ilişkinin yönünün ve sürekliliğinin araştırılması, hayata geçirilen kur politikalarının ve ortaya çıkardığı sonuçların değerlendirilebilmesi için önem arz etmektedir.

Bu bilgiler çerçevesinde ele alınan bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde reel döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı, yönü ve sürekliliği araştırılmıştır. Küresel veya ulusal ölçekteki ekonomik krizler, bölgesel istikrarsızlıklar gibi sorunların yanı sıra yakın dönemde ülke ekonomisini derinden etkileyen darbe girişimi, pandemi gibi birçok ekonomik, politik ve sosyal gelişmenin yaşandığı Türkiye için döviz kurları dâhil uygulanan birçok politikanın, uygulandığı dönemin ekonomik ya da politik konjonktüründen etkilenme potansiyeli bulunmaktadır. Bu düşünceden hareketle değişkenler arasındaki ilişkinin zamana göre farklılaşabileceği motivasyonu ile gerçekleştirilen analizde, 1994:01-2021:12 dönemini kapsayan aylık verilerle yeni nesil zamana göre değişen nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Ele alınan dönem içerisinde reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkinin varlığı ve sürekliliğinin sorgulandığı bu çalışma ile kur, ihracat ve ithalat ilişkisinin güncel veriler ve güncel bir yöntemle araştırılması, ilişkinin zamana göre değişen yapısının ortaya konulması ve farklı konjonktürel gelişmelerin kur – dış ticaret ilişkisi üzerindeki etkilerinin irdelenmesi ile literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmanın müteakip bölümünde reel döviz kuru ve dış ticaret ilişkisine yönelik literatürde yapılan çalışmalar incelenmiştir. Sonraki bölümlerde veri seti ve yöntem tanıtılarak analiz bulgularına yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ampirik analizlerden elde edilen bulgular değerlendirilerek, politika önerilerine yer verilmiştir.

2. Literatür Özeti

Döviz kuru ve dış ticaret performansına gösterge büyüklükler arasındaki ilişki ekonomi literatüründe yoğun olarak tartışılan konulardan biridir. Özellikle küreselleşme süreci ile birlikte ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin boyut kazanması, uluslararası rekabette avantaj sağlamak isteyen ülkeler için döviz kuru politikalarını stratejik olarak önemli hale getirmiştir. Literatürü oluşturan çalışmalar, analizlerinde farklı dönemleri, farklı örneklemi veya farklı ekonomik büyüklükleri ele almakta, bu bağlamda ulaştıkları sonuçlar açısından da farklılaşabilmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada öncelikle yakın dönem literatürde yapılan uluslararası çalışmaların bulgularına yer verilmekte, ardından Türkiye ekonomisini inceleyen güncel çalışmalar değerlendirilmektedir.

Guechari (2012), reel döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini Cezayir ekonomisi için 1981-2008 döneminde araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları reel döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerinde kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise pozitif olmak üzere önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Cezayir'deki devalüasyonların, dış ticaret dengesinin iyileştirilmesi ile pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki zamanlar arası ilişkiyi 9 Afrika ülkesi için 1993-2009 dönemi arasında yıllık verilerle inceleyen Kodongo ve Ojah (2013) ise tekil ülkeler özelinde sabit bir sonuca ulaşmamakla birlikte, genel manada ulusal para biriminde ortaya çıkan bir değer kaybının kısa dönemde ülkelerin ödemeler dengesi pozisyonunda bir iyileşme yarattığına dair bulgulara ulaşmışlardır.

Döviz kurunun seçili bazı Güney ve Güneydoğu Asya ekonomilerinin ihracatı ve ithalatı ile ilişkisini, 1979-2010 yılları arasında araştırmayı amaçlayan Chaudhary Hashmi ve KHan (2016), çalışmaya konu olan ülkelerin yarısından fazlasında uzun dönemde döviz kuru ile ihracat arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışma bulgularına göre döviz kuru ile ithalat arasında ise yalnızca bir ülkede anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Çalışma sonuçları ayrıca, söz konusu dönem için kısa dönemde değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. Iyke ve Yu Ho (2017), Gana ekonomisine ait büyüklüklerle reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi doğrusal ve doğrusal olmayan yöntemlerle araştırmışlardır. 1986-2016 dönemi için çeyreklik verilerin kullanıldığı çalışma, ilişkinin doğrusallığı ya da doğrusalsızlığı varsayımları altında farklı sonuçlara ulaşmaktadır. Buna göre; ele alınan dönem için reel döviz kuru değişikliklerinin dış ticaret dengesi üzerinde yalnızca doğrusal olmayan etkileri bulunmaktadır. Buna göre kur artışları uzun vadede dış ticaret dengesini iyileştirirken, değer kayıplarının bir etkisi bulunmamaktadır. Benzer şekilde Arize, Malindretos ve Igwe (2017), reel efektif döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi seçili 8 ülke (Kore, Çin, Filipinler, Malezya, Singapur, Rusya, İsrail, Pakistan) örneğinde 1980-2013 ve 1994-2013 dönemleri arasında aylık veriler kullanarak incelemişlerdir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasında kısa ve uzun dönemde anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Buna göre, her bir ülke için pozitif kur şokları sonucunda ortaya çıkan ulusal para değer kayıpları dış ticaret dengesinde pozitif bir etki yaratmaktadır.

Badinger ve Clairfontaine (2018), dış ticaret ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi J Eğrisi hipotezi çerçevesinde, bir yapısal çekim modeli kullanarak analiz etmişlerdir. Seçili 47 ülke ve 97 ürün grubu için 2010:Q1-2017:Q2 dönemi verileri kullanılarak yapılan analiz bulgularına göre, döviz kurlarının dış ticaret üzerindeki etkileri ülkeler ve mal gruplarına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Genel olarak, ilk iki çeyrekte hemen gerçekleşen ve dış ticaret dengesini önemli ölçüde olumsuz etkileyen bir kısa dönemli fiyat etkisi gözlemlenirken; uzun dönemde döviz kurunda gerçekleşen bir değer kaybının ise dış ticaret dengesinde bir iyileşme ortaya çıkardığı sonucuna ulaşılmaktadır. Makroekonomik istikrarın sağlanması

konusunda dış ticaret açıklarının finansmanının önemi üzerinde yoğunlaşan Tuncay ve Özkan (2020), reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi 9 gelişmekte olan ülke için 2009-2018 dönemi verileri ile analiz etmişlerdir. Ekonomik yapı olarak benzer ülkelerin seçildiği çalışmanın sonuçları, reel döviz kurları ile dış ticaret dengesi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi 1975-2017 döneminde Fildişi Sahili örneğinde inceleyen Keho (2021), ARDL sınır testi yaklaşımını kullandığı çalışmasında, reel döviz kurunda yaşanan bir değer kaybının hem kısa hem de uzun dönemde dış ticaret dengesinde bir iyileşme sağladığını ortaya koymaktadır. Bu durum, reel döviz kurundaki değişimin Fildişi Sahili'nin dış ticaret dengesinin iyileştirilmesinde etkili olabileceğini göstermektedir.

Son yıllarda yaşanan döviz kuru hareketliliklerinin makroekonomik denge üzerindeki etkisinin yoğun biçimde tartışıldığı Türkiye örneğine yoğunlaşan literatürde de döviz kuru ve ihracat-ithalat, dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Kasman ve Kasman (2005), Türkiye'deki döviz kuru belirsizliğinin ihracat düzeyi üzerindeki etkisini 1982-2001 yılları arasında çeyreklik verileri kullanarak incelemişlerdir. Johansen eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmanın sonuçları, kur oynaklığı ile temsil edilen döviz kuru belirsizliği ve ihracat düzeyi arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. İlgili dönemde döviz kuru belirsizliği arttığında ihracat düzeyinin de arttığı gözlemlenmektedir. Hepaktan, Çınar ve DüNDAR (2011), döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Türkiye'de uygulanan döviz kuru sistemlerine bağlı olarak 1982:01-2011:07 dönemi verileriyle incelemişlerdir. Döviz kuru politikalarının dış ticaret dengesi için etkin bir araç olup olmadığını araştıran çalışmanın sonuçları, ihracat ve ithalattan reel döviz kuruna doğru olan nedenselliğin, reel döviz kurundan ithalat ve ihracata doğru olan nedensellikten daha etkin olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda çalışma, ele alınan dönem için dış ticaret dengesinin iyileştirilmesinde döviz kuru politikalarının etkili bir politika aracı olarak kullanılamayacağını savunmaktadır. Tapşın ve Karabulut (2013), 1980-2011 dönemi verileriyle Türkiye'de reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi nedensellik testleriyle incelemişlerdir. Çalışma bulguları reel döviz kurunun ithalat üzerinde etkili olduğunu, ithalat ve ihracattan döviz kuruna doğru bir nedensellik ilişkisinin ise bulunmadığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de reel döviz kurunda ortaya çıkan değişimlerin dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini Marshall-Lerner koşulu bağlamında 1989:Q1-2012:Q2 dönemi verileri ile analiz eden Göçer ve Elmas (2013), ara malları, tüketim malları ve sermaye malları ayırımına bağlı olarak gerçekleştirdiği analizde tüm mal grupları için Marshall-Lerner koşulunun geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu bulgular doğrultusunda yazarlar, Türkiye'de reel döviz kuru politikalarının dış ticaret dengesini iyileştirme amacına uygun olarak kullanılabileceğini ortaya koyarken, yalnızca kur politikalarıyla dış ticaret dengesinin sağlanmasının mümkün olmadığını savunmaktadırlar.

Kızıldere, Kabadayı ve Emsen (2014) ise Türkiye’de dış ticareti etkileyen faktörleri dış ticaretin döviz kurunda ortaya çıkan değişimlere olan duyarlılığı çerçevesinde incelemişlerdir. 1980-2010 dönemini kapsayan çalışmanın sonuçları, reel döviz kurundaki değişimlerin dış ticaret üzerindeki etkisinin önemli bir boyutta olmadığını göstermekte ve bu durumun ihracatın ithalat bağımlılığının kur politikalarının etkisinin nötr hale getirmesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Türkiye’de reel döviz kurları ve dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi 1997:01-2014:12 dönemi verileriyle araştıran Değer ve Demir (2015), reel efektif döviz kurundan dış ticaret hacmine doğru hem kısa hem de uzun dönemde bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Sonuçlara göre uzun dönemde kurda meydana gelen artış, dış ticaret hacminde kendisinde meydana gelen değişiklikten daha yüksek oranda bir azalma ortaya çıkarmaktadır. Değer ve Demir (2015)’e benzer bir analiz dönemini ele alan Açı (2016), Türkiye’de reel döviz kurları ve ihracat, ithalat arasında 1997:01-2014:11 döneminde VAR analizi ile incelediği çalışmasında, çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Türkiye’de reel efektif döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü araştıran Karaş ve Karaş (2017), 2003:01-2017:06 dönemi verilerini kullanmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edildiği çalışmada, döviz kurları ve ithalat arasında çift yönlü, ihracattan ithalata doğru ise tek yönlü bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.

Kılıç, Özberk ve Çiftçi (2018), J-Eğrisi hipotezini Türkiye ekonomisi için 1990-2015 döneminde yıllık verilerle, 1998:Q1-2016:Q3 döneminde ise çeyreklik verilerle ARDL sınır testi yaklaşımını kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışma bulguları 1990-2015 dönemi için J-eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını dolayısıyla bu dönemde yerli parada gerçekleşen değer kayıplarının dış ticaret dengesini önce kötüleştirmediğini, belli bir dönem sonrasında iyileştirmesi durumunun gözlemlenmediğini, çeyreklik verilerle çalışılan dönemde ise tam tersi bir durumun işlediğini göstermektedir. Dış ticaret hacmini etkileyen makroekonomik faktörlerden biri olarak döviz kurunda meydana gelen değişimlerin etkisini Türkiye için 2005:01-2014:02 dönemine ait verilerle inceleyen Ayhan (2019), reel döviz kurundaki oynaklığın hem ihracat hem ithalat üzerinde kısa ve uzun dönemde negatif etki ortaya çıkardığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Şahin ve Durmuş (2019) ise Türkiye’de 2003:01-2018:06 döneminde reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında uzun dönemde değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığına dair kanıtlara ulaşmışlardır. Çalışmanın sonuçları, söz konusu nedensellik ilişkilerinin dönemler itibarıyla farklılaştığını göstermektedir. Bu doğrultuda çalışmada, döviz kuru politikalarının ithalatı doğrudan, ihracatı ise ithalat üzerinden dolaylı bir biçimde etkileyeceğinin göz önünde bulundurulması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Kartal (2019), Türkiye’deki döviz kuru volatilitesi ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi 2003-2018 dönemi için 2013 yılı öncesi ve sonrasını dönemi ayrıştırarak incelemiştir. Yapılan eşbütünleşme analizinin sonuçları; 2003-2013 ve 2003-2018 dönemlerinde döviz kuru, ithalat ve ihracat serilerinin eşbütünleşik olduğunu; 2013-2018 döneminde ise

eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını göstermektedir. Diğer yandan çalışmada, 2003-2018 yılları arasında döviz kurundan ithalata doğru, 2003-2013 döneminde ise döviz kurundan hem ithalata, hem ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. 2013 yılı sonrasında ise değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Sağlam ve Uzun (2020), dış ticaret ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi 2003:1-2019:11 dönemi verileriyle eşbütünleşme ve nedensellik analizleri yardımıyla araştırmışlardır. Çalışma sonuçları değişkenler arasında eşbütünleşme bulunmadığını gösterirken; döviz kurundan hem ihracata hem ithalata, ihracattan ise yalnızca ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkilerinin varlığını ortaya koymaktadır. Kotil (2020), ihracat, ithalat ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi 2004:1-2017:12 dönemi verileriyle analiz ettiği çalışmasında, döviz kurundan ihracata ve ithalata doğru bir nedensellik ilişkisine ulaşamazken yalnızca ithalattan ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Benzer şekilde, Türkiye’de reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki uzun ve kısa dönemdeki ilişkiyi 1990:01-2019:03 dönemi verileriyle inceleyen Çatalbaş (2021), döviz kurundaki ortaya çıkan değişikliklerin kısa ve uzun dönemde ithalat üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşırken; reel kurdaki artışların kısa dönemde ihracatı artırdığına dair kanıtlara ulaşmıştır. Güler (2021), Türkiye’de reel kur şoklarının ihracat ve dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini 2013-2020 dönemi için aylık verilerle araştırmıştır. Çalışma bulguları pozitif kur şoklarının kısa dönemde ihracatı ve dış ticaret dengesini iyileştirdiğini, uzun dönemde ise ihracatı azaltarak dış ticaret dengesinin negatif etkilediğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan çalışma bulgularına göre negatif reel kur şokları ihracatı artırarak dış ticaret dengesinde iyileşme yaratmaktadır. Keskin ve Kara (2021) Türkiye’de reel efektif döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi kısa ve uzun dönem için 2003:Q1-2018:Q3 döneminde araştırmışlardır. Değişkenler arasındaki ilişkinin ARDL sınır testi ile araştırıldığı çalışmada, reel döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerinde yalnızca uzun dönemde anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Literatürde gerek Türkiye ekonomisi için gerekse diğer ülkeler için döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiye yoğunlaşılacak çok sayıda çalışma yer almaktadır. Türkiye özelinde gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde elde edilen bulguların kullanılan yöntem ve ele alınan zaman dilimine bağlı olarak değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bu gözlemlere bağlı olarak Türkiye açısından kur ve dış ticaret büyüklükleri arasındaki ilişkinin zaman içerisinde değişken bir yapı sergilediği çıkarımı yapılabilmektedir. Diğer taraftan literatürde Türkiye’de kur ve ticaret ilişkisinin zamana göre değişken bir seyir izleyeceğine dair bir çalışmaya da rastlanılmamış olması, söz konusu boşluğun doldurulması yönünde bir motivasyon oluşturmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

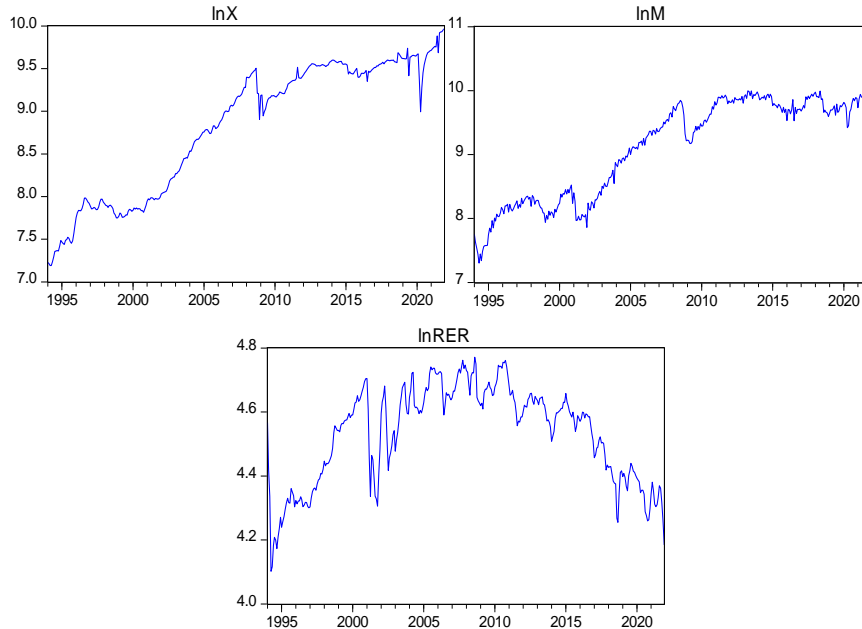
3.1. Veri Seti

Çalışmanın analiz bölümünde ihracat (X), ithalat (M) ve reel efektif döviz kuru (RER) arasındaki nedensellik ilişkisi 1994:1-2021:12 dönemini kapsayan veriler aracılığıyla araştırılmıştır. Dış ticaret verileri ABD doları cinsinden, reel efektif döviz kuru ise yurtiçi ÜFE bazlı gözlemlerle analize dâhil edilmişlerdir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	lnX	lnM	lnRER
Ortalama	8.818	9.109	4.531
Medyan	9.158	9.405	4.581
Maksimum	9.969	10.164	4.771
Minimum	7.191	7.302	4.102
Std. Sapma	0.780	0.772	0.151
Basıklık	-0.465	-0.507	-0.521
Çarpıklık	1.712	1.763	2.230
Gözlem	336	336	336

TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden (EVDS) elde edilen seriler mevsimsel bileşenlerinden arındırıldıktan sonra logaritmik gözlemlerle analize dâhil edilmişlerdir. Serilere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de gösterilmektedir. Serilerin zaman içerisindeki eğilimi ise aşağıda Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Zaman Serilerine Ait Grafikler

Serilerin zaman içerisindeki eğilimi incelendiğinde 1990'ların ortalarından itibaren artan ihracatın 2000'li yıllara gelindiğinde 2000-2001 ekonomik krizinin etkisini gösterecek biçimde azalma ve duraklama sürecine girdiği, bu yıllardan itibaren ise 2008 küresel finansal krizine kadar istikrarlı bir artış sürecinde olduğu görülmektedir. Krizin etkisiyle bu dönemde önemli bir düşüş yaşanan ihracatta 2010'lu yıllardan itibaren göze çarpan toparlanmanın 2020 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemi sürecinin etkisiyle kesintiye uğrayıp yerini şiddetli bir azalmaya bıraktığı, daha sonraki süreçte ise hızlı bir artışın yaşandığı görülmektedir. İhracatta olduğu gibi ithalat serisinde de 2001, 2008 krizleri ve pandemi döneminde daralmalar yaşansa da, genel eğilimin artış yönünde olduğu görülmektedir. Reel efektif döviz kuruna ait grafikte ise büyüklükte zaman içerisinde önemli dalgalanmaların yaşandığı, 1990'lı yılların ortalarından 2000'li yılların başına kadar değerlendirme sürecinde olan TL'nin bu yılda yaşanan krizin de etkisiyle önemli oranda değer kaybettiği görülmektedir. Kriz sonrası yıllarda yine dalgalı bir seyir gözlemlense de 2010'lu yılların başına kadar değerlendirme eğiliminde olan TL'nin bu yıllardan itibaren ise düşüş trendine girdiği gözlemlenmektedir.

3.2. Yöntem

Granger'dan (1969, 1988) bu yana popülerliğini koruyan nedensellik testlerinde esas olarak zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkisinin, bir serinin geçmiş gözlemlerinin diğer serideki cari değişimleri açıklayabilme gücüyle ilintili olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda iki durağan seri arasındaki Granger nedensellik ilişkisinin varlığı VAR(m) modeli ile şu eşitliklerle ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} y_t &= \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \dots + \alpha_m y_{t-m} + \beta_1 x_{t-1} + \dots + \beta_m x_{t-m} + \varepsilon_t \\ x_t &= \gamma_0 + \gamma_1 x_{t-1} + \dots + \gamma_m x_{t-m} + \delta_1 y_{t-1} + \dots + \delta_m y_{t-m} + \epsilon_t \end{aligned} \quad (1)$$

Eşitliklerde y_t ve x_t nedenselliğe konu zaman serilerini, m ise VAR modeli gecikme uzunluğunu göstermektedir. Modele göre örneğin x_t 'den y_t 'ye doğru nedenselliğin varlığı sonucuna $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_m = 0$ boş hipotezinin katsayıların sıfırdan farklı olduğu yönündeki alternatif hipoteze karşı reddedilmesi ile ulaşılmaktadır.

Yukarıdaki denklemlerle ifade edilen VAR modeline dayalı Granger nedensellik testleri durağan ya da durağanlığı sağlanmış değişkenler arası nedensellik testlerinde geçerlidir. Toda ve Yamamoto (1995) ve Dolado ve Lütkepohl (1996) ise belirli bir entegrasyon seviyesine sahip durağan olmayan seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin testinde kullanılmak üzere LA-VAR (gecikme ile genişletilmiş vektör otoregresif) modelini önermişlerdir. Literatürde sıklıkla Toda-Yamamoto ile anılan bu yeni yaklaşımda durağanlık seviyeleri farklı olan seriler analize konu edilebilmektedir. Bu yaklaşıma göre, düzey değerleriyle analize dâhil edilen serilerle oluşturulan VAR modeline, maksimum durağanlık düzeyi (d) kadar

ilave gecikmenin eklenmesiyle elde edilen LA-VAR(m+d) modeli kullanılarak hipotez testleri gerçekleştirilmektedir (Baum, Hurn ve Otero, 2021).

Bu çerçevede maksimum bütünleşme düzeyleri d olmak üzere nedenselliğin sorgulanacağı LA-VAR(m+d) modeli şu şekilde ifade edilmektedir:

$$\begin{aligned} y_t &= \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \dots + \alpha_{m+d} y_{t-m-d} + \beta_1 x_{t-1} + \dots + \beta_{m+d} x_{t-m-d} + \varepsilon_t \\ y_t &= \gamma_0 + \gamma_1 y_{t-1} + \dots + \gamma_{m+d} y_{t-m-d} + \delta_1 x_{t-1} + \dots + \delta_{m+d} x_{t-m-d} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (2)$$

Söz konusu modelde $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_m = 0$ boş hipotezinin reddi durumunda x_t 'den y_t 'ye doğru nedensellik ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Shi, Phillips ve Hurn (2018), Granger nedensellik testinde yaygın olarak kullanılan sabit gecikme uzunlukları ile oluşturulan VAR'a dayalı testlerin (Newbold ve Hotopp, 1986; Toda ve Yamamoto, 1995; Dolado ve Lütkepohl, 1996, vb.) nedenselliğin araştırıldığı zaman periyoduna olan duyarlılığının tartışılır hale geldiğini ifade etmektedirler. Zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkisinin uygulanan ekonomi politikaları, kurumsal düzenlemeler, yapısal değişimler gibi gelişmeler nedeniyle zaman içerisinde istikrarlı bir süreklilik görüntüsü sağlamayabileceğini savunan yazarlar, nedenselliğin dışsal olarak belirlenen alt zaman dilimlerinde testi ile zamana dayalı değişimlerin gözlemlenebilmesi bağlamında önemli bilgilerin elde edilebileceğini belirtmektedirler (Shi vd., 2018, s. 968).

Nedenselliğin ele alınan zaman dilimine olan duyarlılığı çerçevesinde değerlendirildiği pek çok çalışma vardır. Bu çalışmalardan Thoma (1994), ileriye doğru genişleyen (forward expanding) zaman penceresi yaklaşımı ile Swanson (1998) ise boyutu sabit kalmak üzere kayan (rolling) zaman penceresi yaklaşımı ile nedensellik ilişkisinin araştırıldığı zaman periyoduna olan duyarlılığının ve sürekliliğinin sorgulamaları bağlamında ilgi odağı olmuşlardır. Bu yaklaşımlara alternatif olarak Shi vd. (2018), nedenselliğin zaman duyarlılığını geriye doğru genişleyen bir pencerede özyinelemeli hesaplamaya dayalı olarak ele almışlardır.

Shi vd.'nin (2018) önerdiği ve özyinelemeli olarak genişleyen (recursive evolving) bir dizi Wald istatistiğinin temel alındığı teste dayalı yeni bir yaklaşım önermiştir. Bu yaklaşımda, f_0 testin gerçekleştirileceği minimum gözlem sayısını ifade etmek üzere, her gözlem alt kümesi için geriye doğru genişleyen bir özyineleme süreci ile Wald istatistikleri hesaplanmaktadır. Gözlemlerin bitiş noktasının f_2 olduğu, nedenselliğin araştırılacağı regresyonların başlangıç noktalarının $f_1 = f_2 - f_0$ 'dan itibaren geriye doğru genişleyeceğinin varsayıldığı bu yaklaşımda, zamana göre belirlenmiş her alt gözlem grubuna ait regresyonlardan elde edilen supremum Wald istatistikleri (SW) şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$SW_f(f_0) = \sup_{(f_1, f_2) \in \Lambda_0, f_2=f} \{W_{f_2}(f_1)\} \quad (3)$$

Eşitlikte $f_0 \in (0,1)$ minimum örneklem boyutu olmak üzere, $\Lambda_0 = \{(f_1, f_2): 0 < f_0 + f_1 \leq 1, \text{ ve } 0 \leq f_1 \leq 1 - f_0\}$ ifade etmektedir. Geriye doğru özyinelemeli genişleme sürecinde pencere büyüklüğü $f_w = f_2 - f_1 \geq f_0$ şeklinde her alt regresyonda değişkenlik göstermektedir. Bu bağlamda f_e ve f_f sırasıyla nedenselliğin başlangıç ve sonuç noktalarını göstermek üzere tek zaman değişimli bir örnekte, kronolojik olarak ilk gözlemden itibaren tahmin edilen regresyonlara ait test istatistiklerinin kritik değerleri aştığı ya da altında kaldığı durumlara ait infimumlar şu şekilde ifade edilmektedir:

$$\hat{f}_e = \inf_{f \in [f_0, 1]} \{f: SW_f(f_0) > scv\} \text{ ve } \hat{f}_f = \inf_{f \in [f_e, 1]} \{f: SW_f(f_0) < scv\} \quad (4)$$

Eşitlikte scv bootstrap kritik değerlerini² ifade ederken SW_f ise elde edilen test istatistiklerini göstermektedir. Serilere ait maksimum durağanlık düzeyine bağlı olarak LA-VAR modeline dayalı olarak çözülen nedensellik testlerinde, elde edilen test istatistiğinin belirli bir anlamlılık düzeyinde kritik değeri aştığı zaman dilimlerinde nedenselliğin varlığı, kritik değerlerin altında kaldığı dönemlerde ise nedenselliğin bulunmadığı sonuçlarına ulaşılmaktadır.

Shi vd. (2018) önerdikleri özyinelemeli genişleyen yapının Thoma (1994) ve Swanson (1998) süreçlerini birer özel durum olarak kapsadığını ifade etmektedir. Yazarlar bu yeni prosedür ile elde edilen bulguların diğer zamanla değişen iki nedensellik yaklaşımı ile karşılaştırıldığında nedenselliği tespit etme bağlamında daha üstün olduğunu, ampirik çerçevede de daha fazla nedensellik epizotlarının varlığını ortaya çıkardığını savunmaktadırlar.

4. Ampirik Bulgular

Analizin ilk aşamasında LA-VAR modeline ilave olarak eklenecek gecikme uzunluğunun tespit edilmesi için serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada bu amaçla genişletilmiş Dickey – Fuller (ADF) ve iki yapısal kırılmaya izin veren Clemente, Montañés ve Reyes (1998) birim kök testi (CMR) kullanılmıştır. İki yapısal kırılmalı CMR birim kök testinde durağanlık, kırılmaya neden olan şokun anlık olarak gerçekleştiği (AO) ve kademeli olarak gerçekleştiği (IO) varsayımlarına dayalı olarak araştırılmaktadır. Serilerin durağanlık düzeylerinin araştırıldığı test bulguları aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir.

² Shi vd.'ne (2018, 2020) göre çok sayıda alt örneklemde elde edilen test istatistikleri ve kritik değerler çokluk (multiplicity) problemlerine bağlı olarak Tip I hata ortaya çıkma ihtimalini artırmaktadır. Bu nedenle yazarlar kritik değerlerin elde edilmesinde bootstrap yönteminden yararlanmışlardır. Buna göre kritik değerler, τ_0 minimum pencere büyüklüğü ve τ_b her penceredeki sabit kontrol gözlemi sayısı olmak üzere $\tau_0 + \tau_b - 1$ gözlem büyüklüğü üzerinde B sayıda bootstrap işlemi ile elde edilen maksimum değerlerin %95'lik dilimlerine dayalı olarak hesaplanmaktadır. Bootstrap kritik değerlerin hesaplanması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Shi vd. (2018) Bölüm 4.1 ve Shi vd. (2020) Bölüm 3.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	t-ist.	Olasılık	t-ist.	Olasılık
lnX	-1.417 (0)	0.574	-2.420 (0)	0.368
lnM	-1.312 (1)	0.625	-1.832 (1)	0.687
lnRER	-2.198 (2)	0.207	-2.063 (2)	0.564
Δ lnX	-20.609 *** (0)	0.000	-20.614 *** (0)	0.000
Δ lnM	-26.511 *** (0)	0.000	-26.494 *** (0)	0.000
Δ lnRER	-12.140 *** (1)	0.000	-12.201 *** (1)	0.000

Notlar: Δ fark operatörüdür. Parantez içerisindeki sayılar gecikme uzunluklarını göstermektedir. *, ** ve *** sırasıyla yüzde 10, 5 ve 1 anlamlılık düzeylerinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Olasılık değerleri MacKinnon (1996) p-değerleridir.

Tablo 3: CMR Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	AO			IO		
	t-ist.	TB1	TB2	t-ist.	TB1	TB2
lnX	-3.934 (0)	2003-2	2006-12	-3.490 (10)	2002-5	2009-3
lnM	-4.213 (1)	2003-9	2010-4	-4.948 (9)	2001-11	2009-4
lnRER	-2.929 (12)	1998-11	2017-3	-3.329 (12)	2001-9	2016-8
Δ lnX	-7.844*** (4)	2008-10	2020-2	-17.219*** (2)	2008-11	2020-3
Δ lnM	-10.632*** (2)	2008-8	2008-12	-11.216*** (2)	2008-9	2008-11
Δ lnRER	-6.620*** (11)	2001-1	2001-11	-8.893*** (11)	2001-1	2001-3

Notlar: Δ fark operatörüdür. AO birikimli uç değer, IO ise yenileşimli uç değer modellerini ifade etmektedir. TB1 ve TB2 kırılma tarihlerini göstermektedir. Parantez içerisindeki sayılar (k) gecikme uzunluklarıdır. *, ** ve *** sırasıyla yüzde 10, 5 ve 1 düzeylerde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. AO ve IO modelleri için yüzde 1, 5 ve 10 düzeyde kritik değerler sırasıyla 5.96, 5.49 ve 5.24 olup Clemente vd. (1998) Tablo 1 ve Tablo 2'den elde edilmiştir.

Durağanlık testlerinden elde edilen bulgular, analize konu her üç serinin de birinci farklarında durağan olduklarını göstermektedir. Bu bağlamda maksimum durağanlık düzeyine bağlı olarak nedenselliğin araştırılacağı VAR modellerine ilave edilecek gecikme sayısı 1 olarak belirlenmiştir.

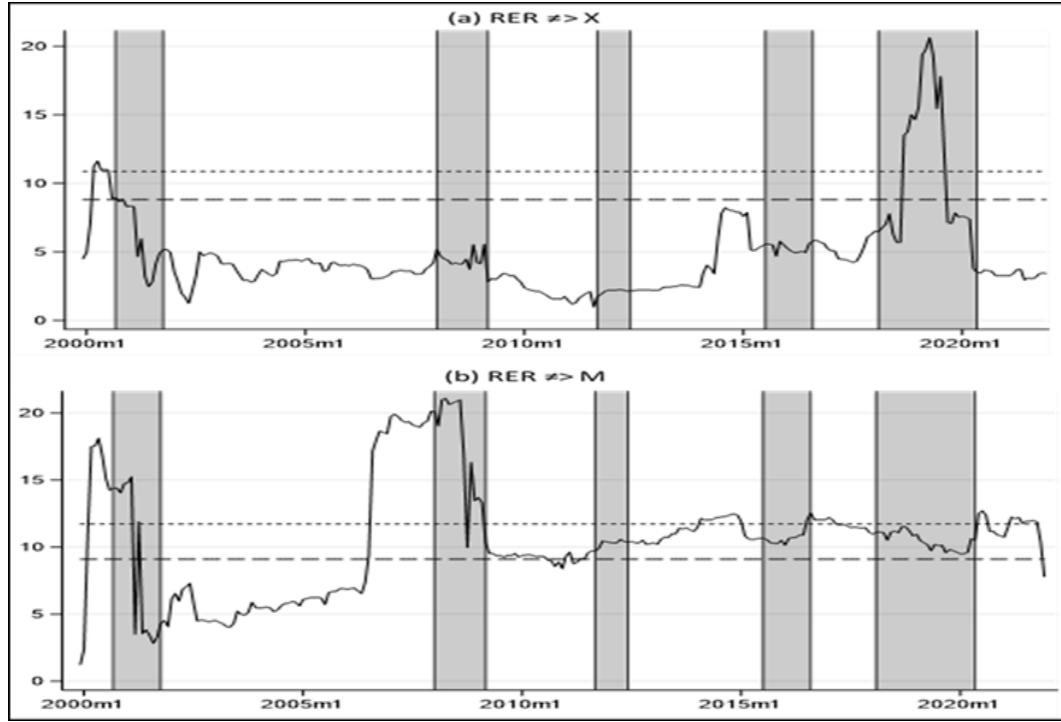
Nedensellik analizinde kullanılacak olan VAR modelinin gecikme yapısının belirlenmesi için ise bilgi kriterlerinden yararlanılmış, bilgi kriterlerinin önerdiği gecikme uzunlukları aşağıdaki Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Bilgi Kriterlerine Göre Gecikme Uzunlukları

Gecikme	AIC	SC	HQ
0	-0.241	-0.206	-0.227
1	-9.127	-8.987	-9.072
2	-9.371	-9.126 *	-9.273 *
3	-9.408	-9.058	-9.269
4	-9.423 *	-8.968	-9.241
5	-9.426	-8.866	-9.203
6	-9.407	-8.742	-9.142

Notlar: AIC, SC ve HQ sırasıyla Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn bilgi kriterleridir. *, ilgili kritere göre seçilen gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tabloya göre üç bilgi kriterinden ikisi VAR modeline eklenecek olan gecikme uzunluğunu 2 olarak işaret etmektedir. Bu çerçevede serilerin düzey değerleriyle oluşturulacak olan VAR(m) modellerinin gecikme uzunluğu $m=2$ olarak belirlenmiştir. Nedensellik testleri ise iki gecikme ile oluşturulan VAR modellerine standart Toda-Yamamoto (1995) prosedürüne uygun şekilde serilerin maksimum durağanlık düzeyi olan $d=1$ sayıda gecikme sayısı dışsal olarak eklenerek gerçekleştirilmiştir. Shi vd.'nin (2018) önerdiği özyinelemeli genişleyen pencere yaklaşımına göre gerçekleştirilen tahminlerde, heteroskedastisite dirençli (robust) tahminciler kullanılmış, yüzde 5 ve yüzde 10 düzeyde bootstrap kritik değerler 1000 tekrara dayalı olarak elde edilmiştir. Kritik değerlerin hesaplanmasında kullanılan kontrol gözlem sayısı büyüklüğü (τ_b) Shi vd. (2018) tarafından önerilen değer olan 12 olarak belirlenmiştir. Analizde örneklem büyüklüğüne bağlı olarak nedenselliklerin sınanacağı minimum pencere büyüklüğü (τ_0) 72 ay ($\approx N/5$) olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan yöntemin zamana göre değişen yapısına rağmen alt örneklem serilerinin durağanlık seviyelerinin ve LA-VAR modellerinin gecikme yapısının tüm örneklemde elde edilen değerler olarak sabit olması gerçekleştirilen uygulamanın kısıtlılıkları olarak değerlendirilebilir. Nedensellik testlerine ait bulgular Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te gösterilmektedir. Söz konusu şekillerde gölgelendirilmiş alanlar Türkiye için OECD'nin bileşik önce göstergeleri (CLI) bazlı ekonomik resesyon dönemlerini göstermektedir. Analize konu zaman dilimi içerisinde beş ayrı dönemde ortaya çıkan resesyonların başlangıç ve bitişleri ise 2000m9-2001m10, 2008m1-2009m3, 2011m9-2012m6, 2015m7-2016m8 ve 2018m2-2020m5 tarihlerinden ibarettir.

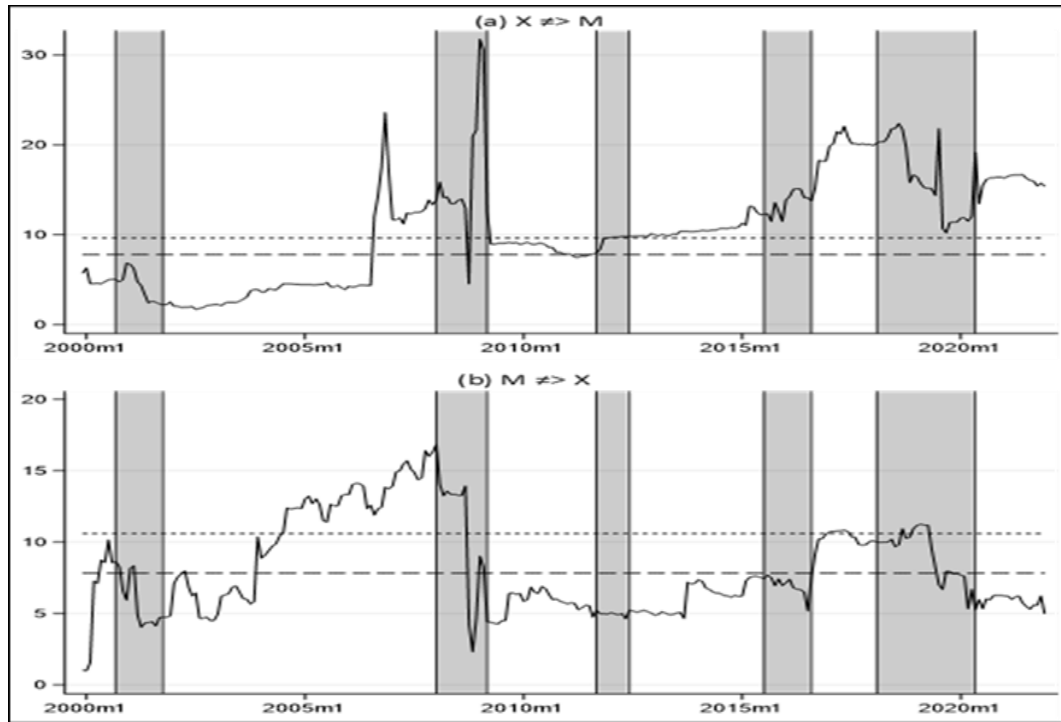

Notlar: Kısa kesikli çizgiler %5, uzun kesikli çizgiler %10 düzeylerde 1000 tekrara dayalı olarak üretilen bootstrap kritik değerleri göstermektedir. Grafikte sürekli çizgi ile gösterilen test istatistiklerinin kritik değerleri aştığı dönemler nedenselliğin bulunduğu, altında kaldığı dönemler ise nedenselliğin bulunmadığı zaman dilimleridir. Gölgeleştirilmiş alanlar OECD bileşik öncü göstergeleri (CLI) bazlı ekonomik resesyon dönemleridir.

Şekil 2: Kurdan İhracat ve İthalata Doğru Zamana Göre Değişen Nedensellikler

Şekil 2’de (a) paneli kurdan ihracata doğru, (b) paneli ise kurdan ithalata doğru zaman içerisinde değişen nedensellik ilişkilerini göstermektedir. (a) paneli incelendiğinde 2000 yılı sonrası dönemde döviz kurundan ihracata doğru nedensellik ilişkisinin sadece kısa zaman dilimlerinde gözlemlendiği, 2000 yılı sonrası dönemde döviz kurundan ihracata doğru nedensellik ilişkisinin sadece kısa zaman dilimlerinde bulunduğu görülmektedir. Elde edilen bulgularda gözlemlenen döviz kurundan ihracata doğru nedenselliğin görece daha uzun sürdüğü 2018 yılı Eylül ayı ile 2019 yılının aynı ayı arası dönem, Türkiye ekonomisi açısından 2018 yılı Şubat ayından itibaren başlayan bir resesyon sürecinin olduğu döneme rastlamaktadır. Nedensellik ilişkisinin başladığı 2018 yılı Eylül ayı ise, ABD ile yaşanan ve Türk Lirası’nın ciddi anlamda değer kaybettiği Rahip Brunson krizinin son bulduğu ve TL’nin yeniden değer kazanmaya başladığı dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu bağlamda, analize konu dönem içerisinde kurdan ihracata doğru nedensellik ilişkisinin görece daha uzun süre boyunca bulunduğu 2018 ve 2019 yılları Eylül ayları arası dönem, ekonomik daralmanın yaşandığı ancak TL’nin değer kazandığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır.

Reel döviz kurundan ithalata doğru nedensellik ilişkisinin zaman içerisindeki değişiminin gösterildiği (b) paneline göre 2000 yılı sonrası dönemde, özellikle 2006 yılı 3. çeyreğinden itibaren 2010'lu yılların başındaki kısa dönemli kesintilere rağmen döviz kurundan ithalata doğru istikrarlı bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişki, sistematik olarak yalnızca uluslararası likiditenin bol olduğu, TL'nin görece değerli ve istikrarlı bir seyir izlediği ve herhangi bir resesyonun yaşanmadığı 2002 yılı sonrasında 2007 yılına kadar olan süreçte kesintiye uğramıştır. Bu yıldan sonra ise, en az yüzde 10 anlamlılık düzeyinde ithalat, istikrarlı bir şekilde döviz kurunun Granger nedeni olarak göze çarpmaktadır.

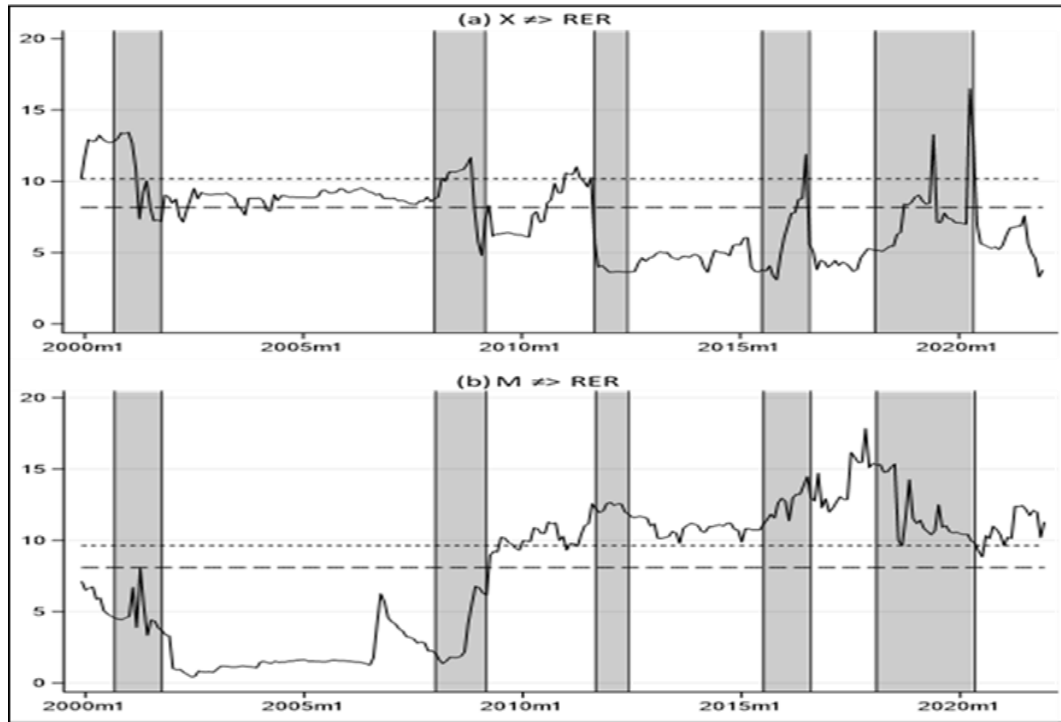
Notlar: Kısa kesikli çizgiler %5, uzun kesikli çizgiler %10 düzeylerde 1000 tekrara dayalı olarak üretilen bootstrap kritik değerleri göstermektedir. Grafikte sürekli çizgi ile gösterilen test istatistiklerinin kritik değerleri aştığı dönemler nedenselliğin bulunduğu, altında kaldığı dönemler ise nedenselliğin bulunmadığı zaman dilimleridir. Gölgeleştirilmiş alanlar OECD bileşik öncü göstergeleri (CLI) bazlı ekonomik daralma dönemleridir.

Şekil 3. İthalat ve İhracat Arasındaki Zamana Göre Değişen Nedensellikler

İthalat ve ihracat arasındaki zamana göre değişen nedensellik ilişkilerinin birlikte olarak gösterildiği Şekil 3'te (a) panelinde ihracattan ithalata doğru, (b) panelinde ise ithalattan ihracata doğru nedensellik ilişkilerinin zaman içerisindeki durumu gösterilmektedir. Şekilde üstteki (a) paneli incelendiğinde Türkiye'de 2006 yılı Temmuz ayından itibaren 2010 yılındaki 1 aylık, 2011 yılındaki ise 5 aylık kısa dönemli kesintiler haricinde ihracattan ithalata doğru sürekli bir nedenselliğin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, ihracattan ithalata

doğru nedenselliğin bulunduğu yıllar döviz kurundan ithalata doğru nedenselliğin bulunduğu yıllarla dönemsel olarak paralellik göstermektedir. Buna göre, yüksek büyüme oranlarının yakalandığı, döviz kurunun görece istikrarlı olduğu 2001 krizi sonrası ekonomik ve politik istikrar sürecinde, 2006'nın ortalarına kadar ihracattan ithalata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmazken; bu dönemden itibaren ithalat, ihracatın Granger nedeni olarak göze çarpmaktadır.

Elden edilen bulgulara göre ithalattan ihracata doğru nedensellik ilişkisi ise 2000 yılının ilk aylarında ortaya çıksa da, 2001 krizi ile ortadan kalkmıştır. 2001 krizi sonrası ekonomik istikrar sürecinde ise, 2004 yılından 2009 yılına kadar ithalattan ihracata doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008 yılında ortaya çıkan ve Türkiye'de etkileri 2009 yılından itibaren derinleşen küresel finansal krizle birlikte kesintiye uğrayan ithalattan ihracata doğru nedensellik ilişkisi, 2016 yılının 4. çeyreği ve 2019 yılının 3. çeyreği arasında yeniden ortaya çıkmış; daha sonraki süreçte ise ithalattan ihracata doğru nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Notlar: Kısa kesikli çizgiler %5, uzun kesikli çizgiler %10 düzeylerde 1000 tekrara dayalı olarak üretilen bootstrap kritik değerleri göstermektedir. Grafikte sürekli çizgi ile gösterilen test istatistiklerinin kritik değerleri aştığı dönemler nedenselliğin bulunduğu, altında kaldığı dönemler ise nedenselliğin bulunmadığı zaman dilimleridir. Gölgelendirilmiş alanlar OECD bileşik öncü göstergeleri (CLI) bazlı ekonomik daralma dönemleridir.

Şekil 4. İthalat ve İhracattan Kura Doğru Zamana Göre Değişen Nedensellikler

Şekil 4'te ise (a) ve (b) panellerinde sırasıyla ihracattan ve ithalattan döviz kuruna doğru zamana göre değişen nedensellik ilişkileri gösterilmektedir. (a) panelinde gösterilen ihracattan kura doğru nedenselliklere göre, döviz kurunun ihracatın istikrarlı bir şekilde Granger nedeni olduğu dönem, 2002 yılı ile 2009 yılları arasındaki ekonomik istikrar dönemidir. Analize konu dönem boyunca TL'nin en güçlü olduğu ve kur oynaklığının en düşük olduğu bu yılları takiben ortaya çıkan küresel finansal krizin ardından ise, ihracattan kura doğru nedensellik ilişkisi sürekliliğini yitirmiş, daha kısa ve tekil dönemlerde gözlemlenir hale gelmiştir. Şeklin (b) panelinden görüleceği üzere, 2008 küresel finansal krizinin ardından, o döneme kadar kur üzerinde nedensellik etkisi göstermeyen ithalattan döviz kuruna doğru kesintisiz bir nedensellik ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular, 2001 krizinin ardından ortaya çıkan istikrarlı kur ve pozitif ekonomik performans döneminde ihracattan kura doğru, 2008 küresel finansal krizini takiben küresel likidite bolluğunun son bulduğu dönemden itibaren ise ithalattan döviz kuruna doğru nedensellik ilişkilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kur, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin zamana göre değişen nedensellik testleri aracılığıyla incelendiği çalışmanın Şekil 2 (a) panelinde gösterilen bulguları, analize konu dönemde reel kurdan ihracata doğru nedensellik ilişkisinin yalnızca 2000 yılının ikinci ve üçüncü çeyreklerinde ve 2018 yılı Eylül ayından itibaren bir yıl boyunca var olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan aynı şeklin (b) paneline göre kurdan ithalata doğru ise 2007 yılı sonrası dönemde süreklilik arz eden bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu bulgular kur ve dış ticaret büyüklükleri arasındaki ilişkinin zaman içerisinde değişkenlik gösterdiği, kurdan ithalata nedenselliğin varlığı, ihracata doğru ise nedenselliğin bulunmadığı yönünde kanıtlara ulaşan Şahin ve Durmuş'un çalışması ile (2019) ile tutarlıdır. Elde edilen sonuçlara göre, kurdan ithalata doğru nedensellik ilişkisindeki benzer biçimde 2007 sonrası dönemde ihracattan ithalata doğru süreklilik gösteren bir nedensellik ilişkisini varlığı da göze çarpmaktadır. Diğer taraftan, analiz sonuçları 2008 küresel finansal krizi sonrası süreçte Türkiye'de reel kur ile ithalat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bu bulgu Karas ve Karas'ın (2017) kur ve ithalat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine dair bulgularını desteklemekle birlikte, söz konusu çift yönlü nedenselliğin esas olarak küresel kriz sonrası uluslararası likidite imkânlarının daraldığı dönemden itibaren geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

5. Sonuç ve Politika Önerileri

Geleneksel uluslararası ticaret teorisi ulusal para birimlerindeki değer kayıplarının ihracat üzerinde pozitif, ithalat üzerinde negatif etkiler ortaya çıkaracağını ifade etmektedir. Bu bağlamda, geleneksel teoride dış ticarete sağlayabileceği kazanımlara yapılan vurgu ile rekabetçi kur politikalarına alan tanınmakta, kur rekabeti ile ulusal ekonomiler lehine kazanımlar elde edilebileceği savunulmaktadır. Ancak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yurtiçi üretimin ve dış

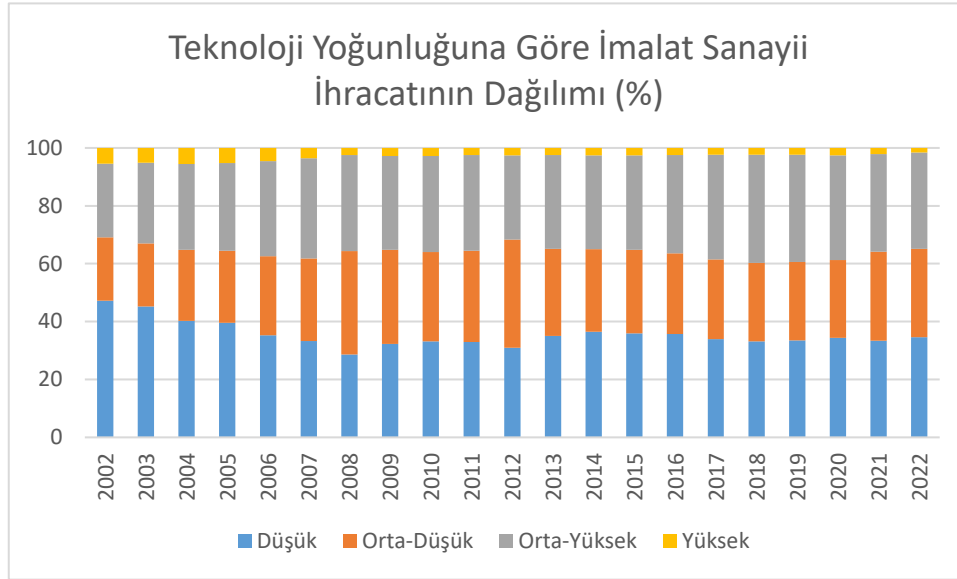
ticaretin yapısı, ticarete konu ürünlerin kompozisyonu ve üretimlerindeki ithal girdi bağımlılığı, talep ve arz esneklikleri gibi faktörler; hayata geçirilen kur politikalarının ve kur hareketliliklerinin dış ticaret üzerindeki etkilerinin geleneksel teorideki beklentiye uygun olarak gerçekleşmemesine yol açabilmektedir.

1980’li yıllardan itibaren önceki dönemde uygulanan ithâl ikameci politikaların terk edilip ihracatın öneminin arttığı yeni bir yaklaşımın benimsendiği Türkiye ekonomisinde, ihracat performansı büyüme ve kalkınmada en önemli kıstaslardan biri haline gelmiştir. İhracata dayalı büyüme stratejisinin benimsendiği bu dönemden itibaren uygulanan kur stratejileri ve ortaya çıkan kur seviyelerinin ekonomi üzerindeki etkileri de daha yoğun tartışılır konular haline gelmiştir. Literatür incelendiğinde, ihracatın ithal girdi bağımlılığı, ihraç edilen ürünlerin teknoloji yoğunluğunun ve dolayısıyla elde edilen katma değer düşüklüğü; ithalatta ise ihracattakinin tam tersi bir görüntünün olması gibi problemlerin 1980’li yıllardan itibaren dış ticaret açıklarının ortaya çıkmasına ve zaman içerisinde kronikleşmesine yol açtığı görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde yapısal bir sorun olarak ihraç edilen ürünlerin üretimindeki ithal girdi bağımlılığı ülke ekonomisinin kur dalgalanmaları karşısında kırılgan bir yapı sergilemesine yol açmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de dış ticaret üzerindeki etkileri noktasında rekabetçi kur politikalarının etkinliği, yakın dönemde yeniden tartışılmalı önemli bir konu başlığı haline gelmiştir. Bu çerçevede ele alınan çalışmada, reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat değişkenlerine ait 1994-2021 dönemini kapsayan aylık gözlemler kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi, zaman içerisindeki sürekliliği bağlamında değerlendirilmiştir. Zamana göre değişen nedensellik testlerinden yararlanılan analizde, 2000 yılı sonrası dönemde döviz kurundan ihracata doğru tekil zaman dilimleri ve kısa periyotlarda, kurdan ithalata doğru ise 2006 yılının ikinci yarısından itibaren sürekli ve istikrarlı nedensellik ilişkilerinin varlığına dair kanıtlara ulaşılmıştır. Çalışma sonuçları, rekabetçi kur politikaları ile dış ticarete ülke lehine kazanımlar elde edilebileceği yönündeki görüşlerin ele alınan dönemde Türkiye örneğinde geçerli olmadığı yönünde kanıtlar sunmaktadır.

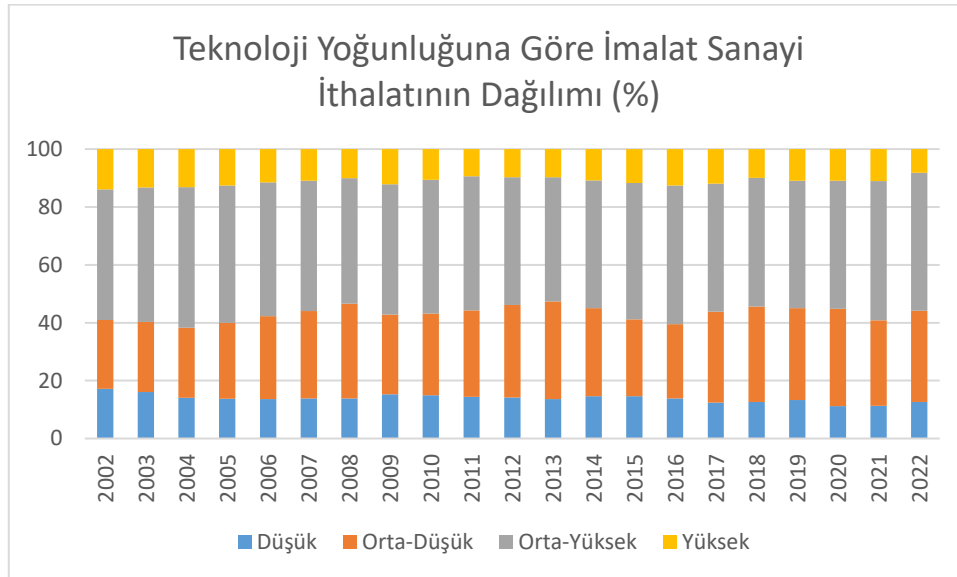
İhracat ve ithalat arasındaki karşılıklı nedenselliğin araştırıldığı test sonuçlarına göre, Türkiye’de 2006 yılı ikinci yarısından itibaren ihracattan ithalata doğru istikrarlı bir nedensellik ilişkisi göze çarpmaktadır. İthalatın ihracat üzerindeki belirleyiciliği 2004 yılından 2009 yılına kadar süreklilik arz ediyor olsa da, öncesi ve sonrası diğer dönemlerde istikrarsız bir yapı sergilemektedir. İhracat ve ithalattan döviz kuruna doğru nedensellik ilişkisini sorgulandığı testlere göre ise, 2002-2009 yılları arasında ihracattan kura doğru varlığı gözlemlenen nedensellik ilişkisi, bu yıldan itibaren sürekliliğini ve istikrarını yitirmekte; istisnai bir görüntü sergilemektedir. İthalattan kura doğru nedensellik ise ihracattan kura doğru gözlemlenen ilişkinin aksine 2010’lu yıllardan itibaren sürekli ve istikrarlı bir görüntü sergilemektedir.

Rekabetçi kur politikalarıyla ihracat performansının artırılmayacağı, kur hareketliliklerinin ağırlıklı olarak ithalat performansı üzerinde etkilerinin bulunduğu yönünde kanıtlara ulaşılan çalışma, ekonomik karar vericilerin ihracatı artırmak için kur politikalarından ziyade ihracat performansını ve dış ticaret dengesini olumsuz olarak etkileyen yapısal ve kronik problemlere yoğunlaşmaları gerektiğini savunmaktadır. İhracatın ve ithalatın ana mal gruplarına göre dağılımlarına bakıldığında, ülke ekonomisinin enerji başta olmak üzere diğer malların üretiminde kullanılan ara mal ve yatırım mallarını yoğun olarak ithal ederken; ağırlıklı olarak yine ara mal ihraç ettiği dikkat çekmektedir. Söz konusu büyüklüklerin teknoloji yoğunlukları incelendiğinde, düşük ve düşük-orta teknoloji ürünlerin ihracatının; görece yüksek teknoloji malların ise ithalatının yüksekliği göze çarpmaktadır (Bkz. Ek Grafik 1-4). Bu bağlamda ülkenin ihracat performansının artırılıp dış ticarete fazla elde edilebilmesi için başta enerji olmak üzere üretimde yabancı girdi bağımlılığının azaltılmasına yönelik politikalar geliştirilmeli, ihracatın kompozisyonunda yüksek teknolojili ve yüksek katma değerli malların payını artırmak üzere bilim ve sanayi politikalarının koordinasyonu sağlanmalıdır. Yerli girdi ile gerçekleştirilen üretimin desteklenmesi, üretimde katma değeri artıracak AR-GE faaliyetlerinin teşviki ve yaygınlaştırılması bu çerçevede uygulanabilecek politikalar olarak sıralanabilir.

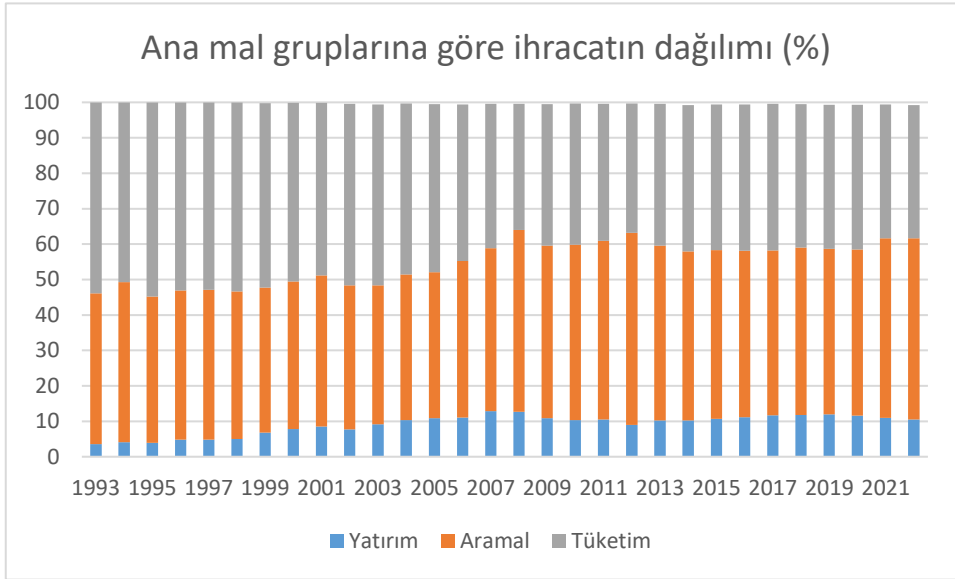
Ek Grafik 1: Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayii İhracatının Dağılımı

Not: TÜİK'in ISIC Rev. 4'e göre yayınladığı dış ticaret istatistiklerinin yazarlar tarafından Eurostat'ın NACE Rev. 2 sınıflandırmasına uyarlanması ile hesaplanan verilere dayalı olarak oluşturulmuştur.

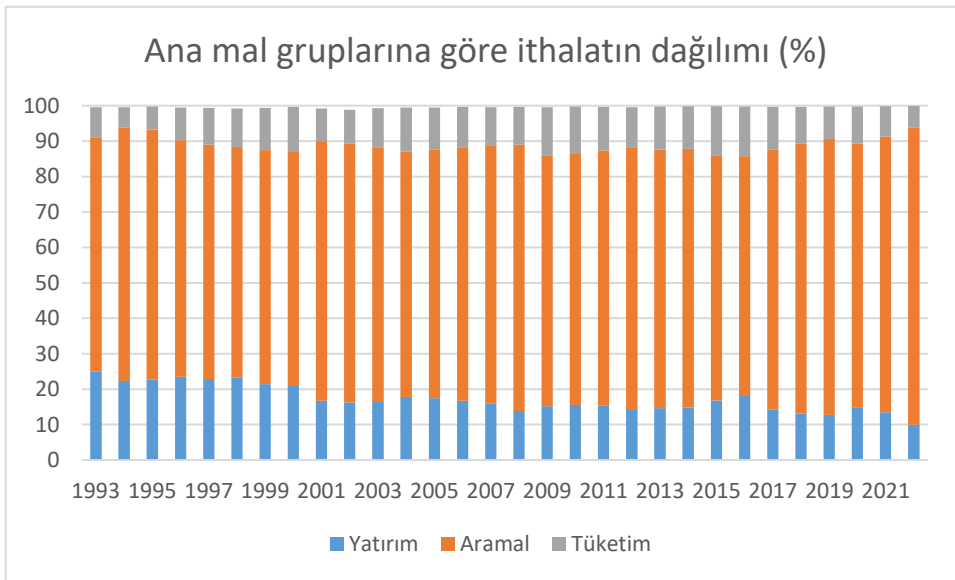
Ek Grafik 2: Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayii İthalatının Dağılımı

Not: TÜİK'in ISIC Rev. 4'e göre yayınladığı dış ticaret istatistiklerinin yazarlar tarafından Eurostat'ın NACE Rev. 2 sınıflandırmasına uyarlanması ile hesaplanan verilere dayalı olarak oluşturulmuştur.

Ek Grafik 3: Ana Mal Gruplarına Göre İhracatın Dağılımı (%)

Not: TÜİK'in BEC sınıflandırmasına göre dış ticaret verileri kullanılarak yazalar tarafından oluşturulmuştur.

Ek Grafik 4: Ana Mal Gruplarına Göre İthalatın Dağılımı (%)

Not: TÜİK'in BEC sınıflandırmasına göre dış ticaret verileri kullanılarak yazalar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynakça

- Açıcı, Y. (2016). Türkiye’de reel döviz kuru ve dış ticaret ilişkisinin var analizi ile incelenmesi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 8(14), 41-53. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.264357>
- Arize, A. C., Malindretos, J. and Igwe, E.U. (2017). Do exchange rate changes improve the trade balance: An asymmetric nonlinear cointegration approach. *International Review of Economics & Finance*, 49, 313-326. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2017.02.007>
- Ayhan, F. (2019). Türkiye ekonomisinde döviz kuru oynaklığının dış ticaret üzerindeki etkisinin analizi. *Business and Economics Research Journal*, 10(3), 629-647. <https://doi.org/10.20409/berj.2019.190>
- Badinger, H. and Fichet de Clairfontaine, A. (2019). Trade balance dynamics and exchange rates: In search of the J-curve using a structural gravity approach. *Review of International Economics*, 27(4), 1268-1293. <https://doi.org/10.1111/roie.12426>
- Baum, C. F., S. Hurn, and J. Otero (2021). The dynamics of U.S. industrial production: A time-varying Granger causality perspective. *Econometrics and Statistics*. <https://doi.org/10.1016/j.ecosta.2021.10.012>
- Chaudhary, G. M., Hashmi, S. H. and Khan, M. A. (2016). Exchange rate and foreign trade: a comparative study of major South Asian and South-East Asian countries. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 230, 85-93. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.09.011>
- Clemente, J., Montañés, A. and Reyes, M. (1998). Testing for a unit root in variables with a double change in the mean, *Economics Letters*, 59(2), 175-182. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(98\)00052-4](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(98)00052-4)
- Çatalbaş, N. (2021). The Relationship among import, export, and real exchange rate in Turkey. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 11(1), 49-72. <https://doi.org/10.26579/jocrebe.91>
- Değer, O. ve Demir, M. (2015). Reel efektif döviz kuru ve dış ticaret hacmi arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 52 (604), 7-21.
- Dolado, J. J. and Lütkepohl, H. (1996). Making Wald test work for cointegrated VAR systems. *Econometric Reviews*, 15(4), 369-386. <https://doi.org/10.1080/07474939608800362>

- Göçer, İ. ve Elmas, B. (2013). Genişletilmiş Marshall-Lerner koşulu çerçevesinde reel döviz kuru değışimlerinin Türkiye'nin dış ticaret performansına etkileri: Çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 7(1), 137-157.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438.
- Granger, C. W. J. (1988). Some recent development in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1-2), 199-211.
- Guechari, Y. (2012). An empirical study on the effects of real effective exchange rate on Algeria's trade balance. *International Journal of Financial Research*, 3(4), 102-115. doi: 10.5430/ijfr.v3n4p102
- Güler, A. (2021). Reel döviz kuru şoklarının ihracat ve dış ticaret dengesi üzerindeki asimetrik etkileri: Türkiye için NARDL Yaklaşımından Kanıtlar. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 950-970. <https://doi.org/10.33206/mjss.869125>
- Hepaktan, C. E., Çınar, S. ve Dünder, Ö. (2011). Türkiye'de uygulanan döviz kuru sistemlerinin dış ticaret ile ilişkisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 3(5), 62-82.
- Hepaktan, C. E. (2009). Türkiye'nin Marshall-Lerner koşuluna ilişkin parçalı eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi*, 16(1), 39-55.
- Iyke, B. N. and Ho, S. Y. (2017). The real exchange rate, the Ghanaian trade balance, and the J-curve. *Journal of African Business*, 18(3), 380-392. <https://doi.org/10.1080/15228916.2017.1315706>
- Karaş, G. ve Karaş, E. (2017). Reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki ilişki: Türkiye özelinde ekonometrik bir değerlendirme. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(Special Issue), 27-46.
- Kartal, G. (2019). Türkiye'de son dönemde yaşanan döviz kuru volatilitésinin dış ticarete etkisi üzerine bir uygulama eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Fiscoeconomia*, 3(1), 246-258. doi: <https://doi.org/10.25295/fsecon.2019.01.010>
- Kasman A. ve S. Kasman (2005). Exchange rate uncertainty in Turkey and its impact on export volume. *METU Studies in Development*, 32, 41-58.
- Keho, Y. (2021). Real exchange rate and trade balance dynamics in Cote d'Ivoire. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 11(1), 61-69. <https://doi.org/10.32479/ijefi.10857>

- Keskin, H. ve Kara, M. (2021). Türkiye’de reel efektif döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *International Journal of Social Science Research*, 10(2), 273-284.
- Kılıç, R., Özbek, R. İ. ve Çiftçi, İ. (2018). Türkiye için J-eğrisi hipotezinin geçerliliği: ARDL sınır testi yaklaşımı. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 4(7), 112-128.
- Kızıldere, C., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö. S. (2014). Dış ticaretin döviz kuru değişimlerine duyarlılığı: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 12, 39-54.
<https://doi.org/10.18092/ijeas.74487>
- Kodongo, O. and Ojah, K. (2013). Real exchange rates, trade balance and capital flows in Africa. *Journal of Economics and Business*, 66, 22-46.
<https://doi.org/10.1016/j.jeconbus.2012.12.002>
- Kotil, E. (2020). Exports, imports, and the exchange rate_A causality analysis for Turkey (2004-2017). Grima, S. et al. (Ed.), Contemporary studies in economic and financial analysis (pp. 163-170). Emerald Publishing Limited.
- Krugman, P. R., Obstfeld, M. and Melitz, M. J. (2014). *International economics: theory and policy*. 10. Baskı. Boston, Pearson.
- Marshall, A. (1929). *Money credit and commerce*. 3. Baskı. London: Macmillan.
- Lerner, A. P. (1944). *The economics of control: Principles of welfare economics*. London: Macmillan.
- Newbold, P. and Hotopp, S. M. (1986). Testing causality using efficiently parametrized vector ARMA models. *Applied Mathematics and Computation*, 20(3-4), 329-348. [https://doi.org/10.1016/0096-3003\(86\)90010-X](https://doi.org/10.1016/0096-3003(86)90010-X)
- Özmen, E. (2014). Reel döviz kuru ve Türkiye dış ticaret dinamikleri. *Economic Research Center Working Papers in Economics*, 14(12), 1-138.
- Sağlam, M. ve Uzun, S. (2020). An empirical study on foreign trade and exchange rate analysis in Turkey: Cointegration and causality analyses. Akay Unvan, Y. and Serbestoğlu, İ. (Ed.), Current researches in economics and administrative sciences (pp. 56-73). Montenegro: Ivpe Cetinje.
- Shi, S., Hurn, S. ve Phillips, P. C. (2020) Casual change detection in possibly integrated systems: Revisiting the money-income relationship. *Journal of*

Financial Econometrics, 49, 18(1), 158-180,
<https://doi.org/10.1093/jfinec/nbz004>

Shi, S., Phillips, P. C. ve Hurn, S. (2018). Change detection and the causal impact of the yield curve. *Journal of Time Series Analysis*, 39(6), 966-987.

Swanson, N. R. (1998). Money and output viewed through a rolling window. *Journal of Monetary Economics*, 41(3), 455-474.
[https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(98\)00005-1](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(98)00005-1)

Şahin, D. ve Durmuş, S. (2019). Türkiye’de reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 210-223.

Tapşın, G. ve Karabulut, A. T. (2013). Reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 13(26), 189-204.

Thoma, M. A. (1994). Subsample instability and asymmetries in money-income causality. *Journal of Econometrics*, 64(1-2), 279-306.
[https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)90066-3](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)90066-3)

Toda, H. Y. and Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)

Tuncay, Ö. ve Özkan, G. (2020). Gelişmekte olan ölkelerde reel döviz kurları ile dış ticaret ilişkisi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(11), 871-884.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

The Relationship between Exchange Rates and Foreign Trade in Turkey: Evidence from Time-Varying Causality Tests

Extended Abstract

1. Introduction

The increase in the size of economic relations between countries with globalization paves the way for domestic decision-makers to use their will to raise national interests in the field of international competition. In this context, exchange rates remain up-to-date as an important economic choice within the framework of both their levels and the policies applied to determine the levels. According to the traditional approach of international trade theory, competitive exchange rate policies will increase the export performance of countries, and gains can be achieved in the current account balance. Therefore, in traditional theory, with the emphasis on gains in foreign trade, competitive exchange rate policies are recognized, and it is argued that gains in favor of national economies can be achieved with currency competition. However, factors such as the structure of domestic production and foreign trade, the composition of tradable products and the dependence on imported inputs in their production, and the elasticity of demand and supply, especially in developing countries, may cause the effects of exchange rate movements on foreign trade not to be realized in accordance with the expectations in traditional theory. In this study, which is handled within the framework of this information, the existence and continuity of the causality relationship between the real exchange rate, exports and imports in the Turkish economy have been investigated. In this context, it is aimed at contributing to the literature by concentrating on the effects of different cyclical periods on the exchange rate and foreign trade relationship.

2. Literature

In the literature, there are many empirical studies on the relationship between exchange rate and foreign trade performance in samples from both developed and developing countries. In the case of Turkey as a developing country, the effects of exchange rates on foreign trade stand out as a frequently discussed and researched issue. The findings of the empirical studies conducted on the Turkish sample show a diversity similar to that in the international literature. In this context, it is observed that the findings obtained from the empirical studies conducted for Turkey differ according to the period under consideration and the short-term - long-term results. The observation obtained from the literature creates the impression that the relationship between exchange rate, export and import varies over time and may not be continuous, and creates motivation for investigating the continuity of the relationship.

3. Data and Methodology

In the study, employing monthly exchange rates, exports and imports data covering the period 1994:01-2021:12 for Turkey, recursive expanding approach to the time varying causality suggested by Shi et al. (2018) has been used. According to Shi et al (2018), the recursive expanding approach includes the time-varying causality tests of its predecessors, Thoma (1994) and Swanson (1998), as a special case, and it achieves more effective results than these methods in determining causality.

4. Findings

The findings of the study reveal that the causality from the real exchange rate to exports in the analyzed period is limited to single and short time episodes. On the other hand, from exchange rate to import, there is a continuous causality relationship in the post-2007 period. These findings are consistent with the study of Şahin and Durmuş (2019), which reveals that the relationship between

exchange rate and foreign trade volumes varies over time, and that there is causality from exchange rate to imports and that there is no causality towards exports. According to the results, there is a continuous causality relationship from exports to imports in the post-2007 period, similar to the causality relationship from the exchange rate to imports. On the other hand, the results of the analysis provide evidence for the existence of a bidirectional causality relationship between the real exchange rate and imports in Turkey after the 2008 global financial crisis. While this finding supports the findings of Karaş and Karaş (2017) regarding the bidirectional causality relationship between exchange rates and imports, it also reveals that the mentioned bidirectional causality has been valid mainly after the period when international liquidity facilities narrowed after the global crisis.

5. Conclusion

The study provides evidence that export performance cannot be improved with competitive exchange rate policies, and that exchange rate movements are predominantly effective on import performance. For this reason, it is argued that economic decision makers should focus on structural and chronic problems that negatively affect exports and the foreign trade balance rather than exchange rate policies in order to increase exports. Considering the distribution of exports and imports in terms of broad economic categories, it is noteworthy that while the Turkish economy heavily imports intermediate goods -especially energy- and investment goods, used in the production of other goods, it mainly exports intermediate goods. When the goods subject to export and import are examined in terms of technology intensities, it is observed that the exports of low and low-medium technology products and the imports of high technology goods are relatively higher. In this context, this study argues that in order to increase export performance and obtain a surplus in foreign trade, policies should be developed to reduce foreign input dependence in production, especially energy. Therefore, science and industrial policies should be coordinated in order to increase the share of high technology and high value-added goods in the composition of exports

Araştırma Makalesi

AB'nin Siber Güvenlik Alanındaki Politikalarının ve Uygulamalarının Etkinliği: Bir Siber Güvenlik Temsilcisi Olarak AB'nin Yeterliliği

Omca ALTIN

Kastamonu Üniversitesi, İİBF

oaltin@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2529-4979

Öz

Bu çalışmada; AB'nin siber güvenlik alanındaki politikaları ve uygulamaları ele alınarak, bu politika ve uygulamaların ne kadar etkin olduğu ve bir siber güvenlik temsilcisi olarak nitelendirilen AB'nin bu alandaki yeterliliği değerlendirilmeye çalışılacaktır. Birlik ve Birlik üye ülkeleri arasındaki ortak vizyon eksikliği ve Birliğin hükümetler arası karakteri siber güvenlik alanında Birliği sınırlayan iki ana faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, Birliğin siber güvenlik stratejisinin uygulanmasını zorlaştırmakta ve bir siber güvenlik temsilcisi olarak siber tehditler karşısında etkili bir duruş sergileyememesine neden olmaktadır. Birliğin siber güvenlik tehditleri karşısında etkili bir rol oynayabilmesi için öncelikle AB ekseninde ortak bir siber güvenlik anlayışı yaratması gerekmektedir. Aynı zamanda, üye devletlerin aynı güvenlik topluluğuna ait olmaları ve benzer çıkarılara sahip olmaları sebebiyle aralarında bir bölgesel iş birliği yaratılması ve siber güvenliğe ilişkin ulusal stratejilerinde bir koordinasyon sağlanması önemli olacaktır. Diğer yandan, uluslararası iş birliğini sağlayacak olan kurumsal düzenlemeler ve süreç planlamaları öncelikli hâle getirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Avrupa birliği, AB'nin siber güvenlik politikaları ve uygulamaları, siber güvenlik, siber saldırı, siber tehdit.

Jel Sınıflandırma Kodları: D80, F50, K24, O33.

Effectiveness of EU Policies and Practices in the Field of Cyber Security: EU's Competence as a Cyber Security Representative¹

Abstract

In this study, the EU's policies and practices in the field of cyber security will be discussed, and how effective these policies and practices are and the competence of the EU, which is described as a cyber security representative, in this field will be tried to be evaluated. The lack of a common vision between the Union and the Union's member states and the intergovernmental character of the Union appear as two main factors limiting the Union in the field of cyber security. This situation complicates the implementation of the Union's cyber security strategy, causes it fail to take an effective stance against cyber threats as a cyber security representative. In order for the Union to play an effective role in the face of cyber security threats, it must first create an understanding of cyber security on the axis of the EU. At the same time, since the member states belong to the same security community and have similar interests, it will be important to create a regional cooperation between them and to coordinate their national strategies on cyber security. On the other hand institutional arrangements and process planning that will ensure international cooperation should be prioritized.

Keywords: European union, EU's cyber security policies and practices, cyber security, cyber attack, cyber threat.

JEL Classification Codes: D80, F50, K24, O33

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 04.04.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 05.06.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Altın, O. (2023). AB'nin siber güvenlik alanındaki politikalarının ve uygulamalarının etkinliği: bir siber güvenlik temsilcisi olarak AB'nin yeterliliği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 482-507. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1276923

1.Giriş

Bilginin değerinin giderek artması ile birlikte içinde bulunduğumuz çağ, bilgi çağı olarak tavsif edilmekte olup, ihtiyaç duyulan bilgiye sürekli gelişim ve dönüşüm gösteren bilgi ve iletişim teknolojileri yardımıyla hızlı ve kolay bir biçimde erişilebilmekte ve bilgi paylaşılabilmektedir. Dolayısıyla, insanlık için tarihin başlangıcından günümüze kadar her dönem son derece önemli olan bilgiye, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağlamış olduğu olanaklarla etkin bir biçimde erişilmesi, bilginin iletilmesi, işlenmesi, muhafaza edilmesi ve kullanılması neticesinde ülkelerin ekonomik, siyasi ve askeri güçlerinin olumlu yönde yükselişi siber ortamın önemini daha fazla artırmaktadır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler doğrultusunda siber ortamın sağladığı olanak ve avantajlar yanında siber ortamın; saldırı, tehdit, zarar verme vb. amaçlarla kullanılması bireylerin, kurumların ve ülkelerin ciddi zarara uğramalarına sebep olmaktadır. Diğer bir ifade ile bilginin günümüzde elektronik bir ortamda bulunması ve saklanması, onu siber saldırılara açık bir hâle getirmekte, dolayısıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin faydalarından daha çok siber saldırılar üzerine odaklanılmaktadır. Dolayısıyla, bu durum siber güvenliği oldukça önemli bir konu hâline getirmekte, bilgi ve iletişim sistemlerinin siber saldırılardan korunmasının diğer deyişle siber güvenliğin sağlanmasının yolları aranmaktadır. Bu doğrultuda, ülkeler tarafından bilgi ve verilerin güvenliğinin sağlanması amacıyla etkin bir siber güvenlik stratejisi, politikası geliştirilmesi zorunlu bir hâle gelmektedir. Diğer taraftan, AB de siber güvenliğin sağlanması hususunda çeşitli stratejiler ve politikalar geliştirmeye çalışan bir aktördür.

AB, 1985’de Avrupa Komisyonu tarafından yaratılan, siber güvenlik politikasındaki çalışmalarının başlangıç noktası olan “Tek Pazar İnsiyatifi”nden günümüze kadar ekonomik açıdan faydanın sağlanması, temel hakların korunması, siber saldırıların engellenmesi, dijital sistemlere duyulan güvenin artırılması ve aktörler arasındaki iş birliğinin daha da güçlü bir hâle getirilmesi gibi hedefler kapsamında sosyo-ekonomik odaklı siber güvenlik stratejileri ve politikaları geliştirmektedir. Siber güvenliğin sağlanması noktasında çeşitli stratejiler ve politikalar geliştiren AB’nin bunun yanında siber güvenlik ile ilgili bütüncül dolayısıyla kolektif bir vizyonu içeren ortak bir tanıma sahip olmadığı görülmektedir. Diğer bir söylemle, AB, siber güvenlik kavramının ortak bir paydada tanımlanması ve aynı zamanda standartlaştırılmasında ciddi bir eksikliğe sahiptir. Birlik üyesi devletlerin siber güvenlik ile ilgili kendine özgü tanımlamaları ve stratejileri bulunmaktadır. Dolayısıyla, AB ve üye devletleri arasındaki ortak vizyon eksikliği ve Birliğin hükümetler arası karakteri, siber güvenlik alanında Birliği sınırlandıran iki ana faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Birliğin siber güvenlik stratejisinin uygulanmasını zorlaştırmakta, bir siber güvenlik temsilcisi olarak siber tehditler karşısında etkili bir duruş sergileyememesine neden

olmakta ve küresel rolüne zarar vermektedir. Böylece, Birliğin uluslararası alanda diğer güçlerle ilişkilerindeki başarısı da bundan olumsuz yönde etkilenmektedir.

Bu doğrultuda, Birliğin siber güvenlik tehditleri karşısında etkili bir rol oynayabilmesi için öncelikle AB kapsamında siber güvenlik kavramının terminolojik açıdan ortak bir paydada tanımlanması ve standartlaştırılması, farklı bir söylemle AB ekseninde bir siber güvenlik anlayışı yaratılması gerekmektedir. Aynı zamanda, üye devletlerin aynı güvenlik topluluğuna ait olmaları ve benzer çıkarılara sahip olmaları sebebiyle aralarında bir bölgesel iş birliği yaratılması ve siber güvenliğe ilişkin ulusal stratejilerinde bir koordinasyon sağlanması önemli olacaktır. Bunun yanı sıra, siber güvenlik tehditlerinin sınır aşan bir niteliğe sahip olması sebebiyle bu tehditlerle baş edilebilmesi için Birliğin uluslararası alanda kilit ortaklarla da iş birliği yapması gerekmektedir. Bu çerçevede, uluslararası iş birliğini sağlayacak olan kurumsal düzenlemeler ve süreç planlamaları öncelikli hâle getirilmelidir.

Literatür analiz edildiğinde; siber güvenliğe, AB'nin siber güvenlik alanındaki stratejilerine ve politikalarına, AB'nin bu alandaki etkinlik ve yeterliliğine ilişkin çalışmaların kısıtlılığı nedeniyle bu alanda önemli bir boşluğun olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, söz konusu çalışma ile AB'nin siber güvenlik alanındaki politika ve uygulamalarının ne kadar etkin olduğu ve bir siber güvenlik temsilcisi olarak nitelendirilen Birliğin, bu alandaki yeterliliği değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle siber güvenlik ve ilgili kavramlara değinilmekte, ardından siber güvenlik kavramı, AB kapsamında ele alınmakta, hemen sonrasında AB'nin siber güvenlik alanındaki politikaları ve uygulamalarına yer verilerek, son kısımda AB'nin siber güvenlik alanındaki politika ve uygulamalarının etkinliği, bir siber güvenlik temsilcisi olarak AB'nin yeterliliği değerlendirilmektedir.

2. Siber Güvenlik ve İlgili Kavramlar

Bilginin öneminin her geçen gün artması ile birlikte içinde bulunduğumuz çağ, bilgi çağı olarak tavsif edilmekte olup, ihtiyaç duyulan bilgiye sürekli gelişim ve dönüşüm hâlinde olan bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla hızlı ve kolay bir şekilde erişilebilmektedir. Dijital dünya her ne kadar internet ile ilişkilendirilse de bilgisayarların arka planında yer alan bireyleri ve aynı zamanda onların bağlantılarının toplumları hangi yönde değiştirdiğini içeren bir siber uzay bulunmaktadır (Singer ve Friedman, 2014, s. 14).

Siber, ister makinede olsun ister hayvanda olsun kontrol ve iletişim teorisi alanına atıfta bulunan sibernetik teriminden türetilen, siber uzayı ifade eden bir önektir ve elektronik iletişim ağları ve sanal gerçekliği ifade etmektedir (Craig, Thibault ve Purse, 2014, s. 14; Oxford University Press, 2014). Siber uzay terimi ise William Gibson tarafından kaleme alınan, bilgisayar ve bilgisayar kümeleri arasında hareket eden ve saf bilgiden meydana gelen üç boyutlu bir uzay vizyonunun ele alındığı

1984 tarihli “Neuromancer” isimli roman aracılığıyla popüler hâle gelmiştir (Craigen, Thibault ve Purse, 2014, s. 14). Bu doğrultuda, siber uzay, bilgilerin çevrimiçi olarak depolandığı, paylaşıldığı ve iletildiği bilgisayar ağları (ve onların arkasındaki kullanıcılar) alanı şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, siber uzay her şeyden önce bir bilgi ortamıdır ve oluşturulan, saklanan ve en önemlisi de paylaşılan sayısal verilerden oluşmaktadır. Bu, onun yalnızca fiziksel bir yer olmadığı ve bu sebeple herhangi bir fiziksel boyutta ölçüme meydan okuduğu anlamına gelmektedir. Ancak siber uzay tamamen sanal değildir. Verileri depolayan bilgisayar ile onun akmasına izin veren sistemler ve altyapıdan oluşmakta olup, ağ bağlantılı bilgisayarların internetini, kapalı intranetleri, fiber optik kabloları, hücreli teknolojileri ve uzay tabanlı iletişimi de içermektedir (Singer ve Friedman, 2014, ss. 13-14).

Siber alanda yaşanan ilerlemeler, bilgiye erişimi, bilginin çoğaltılmasını ve paylaşılmasını çok daha kolay bir hâle getirmektedir. Birçok ülkede hizmetler siber alana taşınarak, hizmetlerin çok daha rahat ve hızlı sunulması sağlanmaktadır (Atakan, 2021, ss. 27-28; Kurnaz ve Önen, 2019, s. 83). Ancak bilginin günümüzde elektronik bir ortamda bulunması ve saklanması, maruz kaldığı riskleri artırmakta, onu siber saldırılara açık bir duruma getirmektedir (Kurnaz ve Önen, 2019, s. 83). Başka bir söylemle, siber alanın önemi her geçen gün artarken, siber alanda karşı tarafta yer alanların bilgilerini ve bilgi sistemlerini olumsuz bir şekilde etkileme isteği ve ihtiyacı olarak tanımlanan siber saldırılar ve dolayısıyla çoğunlukla dijital araçların suçlular tarafından çalmak ya da yasa dışı faaliyetlerde bulunmak için kullanılması olarak ifade edilen siber suçlar da aynı hızda artmaktadır (Singer ve Friedman, 2014, s. 85; Şenol, 2017, s. 1). Özellikle 2007 yılında Rus bilgisayar korsanları tarafından Estonya bilgi sistemlerine yönelik gerçekleştirilen saldırı neticesinde internet ve bankacılık hizmetlerinin durma noktasına getirilmesi ve ülkenin hem ekonomik hem de toplumsal açıdan zarara uğramış olması bir siber saldırı örneğidir. Bunun yanında 2008’de gerçekleşen Rusya-Gürcistan Savaşı’nda Gürcistan’a gerçekleştirilen siber saldırılar neticesinde haberleşme, finans ve elektrik sistemlerinde önemli ölçüde problemler ortaya çıkmıştır. 2010 yılında ise endüstriyel kontrol sistemlerini hedef alan ve en tehlikeli yazılım olarak ifade edilen “Stuxnet” yazılımı aracılığıyla İran nükleer zenginleştirme programına zarar verilmiştir. Diğer yandan, 2014’te yapımcı Sony Pictures Firması’na gerçekleştirilen siber saldırılar neticesinde Kuzey Kore lideri ile ilgili yaklaşık 44 milyon dolara mal olduğu belirtilen filmin gösterimden kaldırılması ve 2016 yılında ABD’nin doğu tarafına hizmette bulunan sistem altyapılarına yönelik yapılan siber saldırılar neticesinde ülkenin internet bağlantısının %90’ına engel olunması ve bu durumun çok ciddi ekonomik zararlara yol açması gibi örnekler de dünyada yaşanan ve medyaya yansıyan diğer siber saldırı örnekleridir (Şenol, 2016, ss. 11-12; Şenol, 2017, ss. 2-3). Özellikle bu siber saldırıların, 2009 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Ulusal Araştırma Konseyi tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada “bilgisayar sistemleri, ağlar ya da bilgiyi ve/veya bunlarda yerleşik olan ya da bunları taşıyan programları bozmak, aldatmak, küçük düşürmek veya yok

etmek için yapılan kasıtlı hareketler” şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Singer ve Friedman, 2014, s. 68). Tüm bu olaylar da siber alanın bir takım hedefler doğrultusunda etik dışı kullanılabilirdiğini göstermekte (Nezgitli ve Benzer, 2020, s. 11), siber olay ve saldırıların ülkelerin, kurum ve kuruluşlarının güvenliğine yönelik ciddi tehlikelere neden olabileceği sonucuna varılmaktadır (Şenol, 2017, s. 3).

Tarihsel süreç içerisinde yaşanan siber saldırılar neticesinde kişilerin ve ülkelerin görmüş olduğu zararların ciddi boyutlara ulaşması, bilgi ve bilişim sistemlerinin kötü amaçlı saldırılara yönelik korunması ihtiyacını doğurmuş ve bu ihtiyaç siber güvenlik ve siber caydırıcılık kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siber caydırıcılık, siber alanda bilişim sistem ve altyapılarına saldırı gerçekleştirmeyi planlayan saldırganı, saldırıdan vazgeçirme olarak ifade edilirken (Şenol, 2017, ss. 1,4), siber güvenlik ise gizlilik, bütünlük ve kullanılabilirliği sağlamak amacıyla ağları, bilgisayarları, programları ve verileri herhangi bir saldırı, hasar ve yetkisiz erişimden korumak için tasarlanmış teknolojiler, uygulamalar, süreçler, müdahaleler bütünüdür (Public Works and Government Services Canada. Translation Bureau, 2012, s. 24). Diğer bir ifade ile siber güvenlik, elektronik verilerin suça ya da yetkisiz kullanımına karşı korunma durumu ya da bunun için alınan tedbirlerdir (Oxford University Press, 2014). Özellikle giderek artan siber saldırılar, siber güvenlik konusunu bireylerin, ülkelerin, kurumların, NATO, AB gibi uluslararası kuruluşların en önemli konularından biri durumuna getirmektedir. (Ünver ve Canbay, 2010, s. 94). Özellikle AB siber alanın güvenliğini sağlamaya yönelik çeşitli stratejiler ve yasal düzenlemeler oluşturmakta, siber güvenlik stratejilerini uygulamak amacıyla ilgili kurumları faaliyete geçirmektedir (Kurnaz ve Önen, 2019, ss. 82-83). Kısaca siber alanın tehlikelerinin farkında olan bireyler, kurum, kuruluş ve ülkeler siber güvenlik konusunun üzerinde durmakta, siber saldırıları ulusal güvenliğe tehdit oluşturan faktörlerden biri olarak görmekte, birinci sırada elektronik haberleşme, su yönetimi, enerji, kritik kamu hizmetleri, bankacılık, ulaştırma ve finans alanları gibi önemli altyapılar olmak üzere bireyleri, kurum ve kuruluşları siber saldırılardan korumak amacıyla çeşitli çözümler üretmekte, politikalar ve stratejiler geliştirerek bunları uygulamaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin sağladığı olanaklardan etkin bir biçimde faydalanabilmek için bilgi ve iletişim sistemleri ile altyapılarının, giderek artan ve çeşitlenerek devam eden siber saldırılara karşı korunmasının yolları aranmakta, siber güvenlik alanında stratejiler geliştirilmeye çalışılmaktadır (Şenol, 2017, ss. 3-4). Ancak büyük imkân ve avantajlarının yanı sıra bilinmedik riskleri de içinde barındıran, doğası gereği gizli, öngörülemez, zamansız ve sınırsız olan siber alanda tehditlere karşı yeni savaşma normları, teknikleri ve işbirlikçi ilişkiler geliştirmek de bir hayli zor olmaktadır (Akarçay ve Ak, 2018, ss. 195, 208-209).

3. AB Çerçevesinde Siber Güvenlik Kavramı: Kavramsal Netlik Eksikliği

Siber güvenlik kavramı AB çerçevesinde ele alındığında, AB kapsamında siber güvenliğe ilişkin bütüncül bir anlayışın ve kolektif bir vizyona sahip, ortak bir tanımın yapılmadığı görülmektedir. 7 Şubat 2013 tarihinde Avrupa Komisyonu'na yayımlanan ve Birliğin siber güvenlik politikasının somut bir zemine oturması kapsamında son derece önemli bir belge olan “Siber Güvenlik Strateji Belgesi” açık, güvenli ve kesin bir siber güvenlik tanımı içermemektedir. Aynı zamanda, söz konusu strateji belgesinin 2017’de revize edilmiş hâlinde ve 11 Mart 2019’da Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanmış, 27 Haziran 2019’da da yürürlüğe girmiş “Siber Güvenlik Yasası”nda da siber güvenliğe ilişkin bir tanım bulunmamaktadır. Ancak Birliğin, Birlik üye devletlerinin ve iş dünyasının problemlerinin önüne geçme, çözüm üretme ve bu problemlere cevap verme yeteneğini geliştirmek amacıyla 13 Mart 2004 tarihinde tüzel bir kişilik olarak kurulan “Avrupa Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı (ENISA)” siber güvenliğin tanımına yer vermektedir. ENISA özellikle siber saldırılar esnasında koordinasyon yükümlülüğüne sahip olan, ulusal siber güvenlik stratejilerinin koordinasyonunu sağlayan, üye ülkelere, Birliğin kurum ve kuruluşlarına ve özel sektöre uzmanlık ve bilgi temin eden, ağ ve bilgi güvenliği ile bağlantılı Birlik politikalarının uygulanması ve gelişiminin sağlayan bir ajanstır. ENISA’da siber güvenlik; bilgi, bilgi sistemleri, altyapılar ve uygulamaların siber saldırılardan korunması şeklinde ifade edilmektedir (Akbaş, 2022, s. 22; ENISA, t.y.; Helmbrecht, Purser ve Klejnstrup, 2012, s. 13; Köksoy, 2020, s. 639; Sliwinski, 2014, s. 469). Ayrıca, ENISA, siber güvenliğin sağlanmasına yönelik katmanlardan meydana gelen bir piramite sahiptir. Bu çerçevede, piramitin katmanları; “Demokrasi ve İnsan Haklarının Korunması: Siber etik, siber demokrasi, siber insan hakları ve AB değerlerini korunması”, “Küresel İstikrarın Korunması: Siber normların ve siber diplomasinin tesis edilmesi”, “Dijital Tek Pazarın Korunması: Dijital tek pazarın siber saldırılardan korunması”, “Kritik Altyapıların Korunması: Enerji, ulaşım, finans gibi dijital hizmetlerin korunması” ve “Temel Güvenlik Önlemleri: Siber uzay kullanıcılarının güvenliğinin sağlanması”ndan oluşmaktadır. ENISA’nın siber güvenliğin sağlanmasına yönelik yaratmış olduğu bu piramit çerçevesinde görülmektedir ki siber güvenlik şemsiye bir kavramı oluşturmakta ve bu kapsamda resmi ve aynı zamanda genel olarak kabul edilen bir tanımdan bahsedilememektedir. Buna karşın söz konusu yaklaşım, siber güvenlik kavramını tanımlamaya yönelik somut bir adım olarak değerlendirilmektedir (ENISA, 2017, s. 4; Köksoy, 2020, ss. 639-640). Tüm bunlardan da anlaşılacağı gibi AB ekseninde bir siber güvenlik anlayışı ortaya çıkarmak oldukça zor bir hususu teşkil etmektedir (Sliwinski, 2014, s. 469).

AB üye ülkelerinin siber güvenliğe yönelik kendi stratejileri ve kavramsallaştırmaları mevcuttur (Sliwinski, 2014, s. 469). Birlik üyelerinin birçoğunun siber güvenliği kendilerince tanımladıkları görülmektedir. Örneğin Almanya siber güvenliği, siber uzayın kullanılabilirliğinin sağlanması, siber uzayda

yer alan verilerin bütünlüğü, özgünlüğü ve aynı zamanda gizliliğinin korunması şeklinde tanımlarken (Federal Ministry of the Interior, Building and Community, 2021, ss. 39, 125, 127), Polonya'nın ise siber güvenlik ile ilgili somut bir tanım yapmadığı görülmektedir. Aynı şekilde, 2018'de yeniden düzenlenen Çekya'nın kendi siber güvenlik strateji belgesinde de siber güvenlikle ilgili bir tanım bulunmamaktadır (Köksoy, 2020, s. 641; Ministry of Digital Affairs, 2017). AB üye devletlerinin siber güvenliğe yönelik kendi stratejilerinin ve kavramsallaştırmalarının olmaları ciddi problemlere yol açmaktadır. Ortak bir siber güvenlik tanımının, siber güvenlik kavramının neleri içermesi gerektiğine ilişkin tutarlı, ortak bir Avrupa anlayışının bulunmaması, siber güç, siber savunma ve siber güvenlik stratejisi gibi kavramlarda da kavramsal farklılıklar meydana getirmekte, Avrupa'nın siber tehditlere karşı tepkilerinin de zayıf kalmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda, kavramsallaştırma farklılıkları farklı yaklaşımları da beraberinde getirmektedir (Köksoy, 2020, s. 640; Sliwinski, 2014, ss. 469-470,479). Diğer bir ifade ile AB üye devletlerinin siber güvenliğe ilişkin yaklaşımları da birbirlerinden farklılık göstermektedir. Fransa askeri ve istihbarat odaklı bir yaklaşım benimserken, Almanya ve Hollanda gibi devletlerin ise daha çok sivil ve hukuki temelli bir yaklaşım benimsedikleri görülmektedir. Bunun yanında, Estonya ise askeri ve istihbarat aynı zamanda da sivil ve hukuki odaklı bir yaklaşıma sahiptir. Dolayısıyla, AB çerçevesinde siber güvenlik kavramının terminolojik açıdan ortak bir paydada tanımlanmasında ve standart bir hâle getirilmesinde ciddi bir eksikliğin mevcut olduğu gözlemlenmekte (Köksoy, 2020, s. 641), bu konuda tam olarak net bir duruş sergilenmemektedir (Sliwinski, 2014, s. 469).

4. AB'nin Siber Güvenlik Alanındaki Politikaları ve Uygulamaları

AB'nin siber güvenlik alanındaki politikaları, uygulamaları ve hedefleri çerçevesinde, 2013'de Avrupa Komisyonu'nca yayımlanmış olan "Avrupa Birliği'nin Siber Güvenlik Stratejisi" belgesi siber güvenlik alanındaki ilk somut adım olması yönünden oldukça önemlidir. Bu doğrultuda, AB'nin siber güvenlik politikalarının, bahsedilen belgeden öncesinde ve sonrasında atılan adımlar şeklinde ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla, öncelikle 2013'de yayımlanmış olan Siber Güvenlik Strateji Belgesi öncesindeki döneme yer verilecektir (Köksoy, 2020, ss. 644-645).

1985'de Avrupa Komisyonu tarafından yaratılan "Tek Pazar İnsiyatifi" AB'nin siber güvenlik politikasındaki çalışmalarının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yine aynı sene Avrupa Komisyonu'nca yayımlanmış olan Beyaz Kitap'ta bilgi teknolojileri ve telekomünikasyon alanında ortaya çıkan gelişmeler ve bu gelişmelerin AB ortak pazarı üzerindeki etkisine değinilmiştir. Aynı zamanda, yeni bilgi teknolojilerinin kullanımının ekonomik büyümeyi de sağlayacağı ifade edilmiştir (European Commission, 1985, ss. 20,31).

1994'de kabul edilen "Bangemann Raporu" ile Birliğin siber güvenlik politikasının kapsamı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu rapor çerçevesinde, Birliğin siber güvenlik

politikası çok daha görünür bir duruma gelmiş, aynı zamanda aktörler arasındaki iş birliğinin daha güçlü bir hâle gelmesine, fikri mülkiyet haklarının korunmasına, internet korsancılığı ile mücadele edilmesine ve Birliğin sosyo-ekonomik gelişimi sırasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin oynadığı rolün önemine vurgu yapılmıştır (Bangemann, 1994; European Council, 1994).

Diğer taraftan, merkezi gerçek kişiler olan ve verilerin işlenmesi esnasında kişilerin haklarının ve özgürlüklerinin korunmasını kapsayan 25 Kasım 1995'deki "Verilerin Korunması Direktifi" (European Parliament and Council, 1995); bilgi güvenliği, ekonomik güvenlik, ulusal güvenlik, fikri mülkiyet, özel hayatın korunması faktörlerini kapsayan 16 Ekim 1996 tarihindeki "İnternetin Yasal Olmayan ve Zararlı İçeriğine İlişkin Belge" (Commission of the European Communities, 1996, s. 3); siber uzay kaynaklı tehditleri ilk defa kapsamlı bir şekilde ele alan (Commission of the European Communities, 2001, ss. 9-15), güvenliğin artırılmasına yönelik somut teknik önlemler yaratan (Commission of the European Communities, 2001, ss. 20-25), ağ ve bilgi güvenliğinin ilk defa tanımının yapıldığı, siber güvenlik ekseninde aktörler arasındaki iş birliğinin önemini ifade eden 2001'deki "Ağ ve Bilgi Güvenliğine İlişkin Öneri (NIS Proposal)" (Akbaş, 2022, s. 22; Commission of the European Communities, 2001, ss. 9, 26-27; Köksoy, 2020, s. 646); gerçek kişiler ile birlikte tüzel kişileri de kapsayan 31 Temmuz 2002'deki "Elektronik Haberleşme Sektöründe Gizliliğin Korunması Direktifi" (Official Journal of the European Communities, 2002, ss. 37-47); Birliğin siber güvenlik alanındaki politikalarının ve aynı zamanda mevzuatının uygulanması sürecine destek sağlayacak kurumlara duyulan ihtiyaç nedeniyle, Birliğin, Birlik üye ülkelerinin ve iş yaşamının problemlerinin önüne geçme, çözüm üretme ve bu problemlere cevap verme yeteneğini geliştirmek, siber saldırı esnasında koordinasyon yükümlülüğüne sahip olan, ulusal siber güvenlik stratejilerinin koordinasyonunu sağlayan üye ülkelere, Birliğin kurumlarına ve özel sektöre uzmanlık ve bilgi temin eden, ağ ve bilgi güvenliği ile bağlantılı Birlik politikalarının uygulanması ve gelişimini sağlamak üzere "Avrupa Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı (ENISA)" nın tüzel bir kişilik olarak 13 Mart 2004 tarihinde kurulması (Akbaş, 2022, s. 22; ENISA, t.y.); Birlik çerçevesinde meydana gelen siber saldırılara ilişkin cezai yaptırımların yükseltilmesi amacıyla üye ülkeler ile iş birliğini amaçlayan 23 Şubat 2005'deki "Bilgi Sistemlerine Saldırıları Hakkında AB Konseyi Çerçeve Kararı" (Official Journal of the European Union: 2005, ss. 68-69); suçların saptanması ve araştırılması için üye ülkelerin yasal mevzuatlarında belirtilen telefon ve e-posta bilgilerinin saklanması yükümlülüğüne yer verilen 15 Mart 2006 tarihli "Verilerin Saklanması Direktifi" (Official Journal of the European Union, 2006); 31 Mayıs 2006'da ağ ve bilgi güvenliği politikasını faaliyete geçirme amacıyla yaratılan "Güvenli Bilgi Toplumu İçin Strateji Belgesi" (European Union, 2006) Birliğin siber güvenlik politikasının gelişimi noktasında son derece önemli rol oynamıştır. Bunun dışında, 2012'deki "AB Bilgisayar Acil Ekibi'nin (CERT-EU) ve 2013'de siber suçlara yönelik sınır aşan faaliyetlerin koordinasyonunu sağlayan, bu alana ilişkin teknik uzmanlık temin eden ve yetkileri git gide daha da

yükseltilen “Avrupa Siber Suç Merkezi”nin (European Cybercrime Centre-EC3) yaratılması da Birliğin siber güvenlik politikası açısından oldukça önemli olmuştur (Köksoy, 2020, s. 647).

7 Şubat 2013 tarihinde Avrupa Komisyonu’na yayımlanmış olan “Siber Güvenlik Strateji Belgesi” Birliğin siber güvenlik politikası ile ilgili somut bir adım atılması ekseninde oldukça önemli bir belgedir. Bu strateji, AB’nin geleceği için öncelik olacak beş temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar; siber dayanıklılığa ulaşmak, siber suçları büyük ölçüde azaltmak, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası ile ilgili siber savunma politikaları ve yetenekleri geliştirmek, siber güvenlik için endüstriyel ve aynı zamanda teknolojik kaynaklar sağlamak ve Birlik için istikrarlı bir uluslararası siber uzay politikası yaratmak ve AB’nin temel değerlerini teşvik etmektir (European Commission, 2013, ss. 4-5; Kovacs, 2018, s. 17; Köksoy, 2020, s. 647). 2013’deki strateji belgesinin ardından Birlik, siber alandaki politikalarını daha da güçlendirmeye çalışmıştır. Bu hedef doğrultusunda, 2015’de siber suçlarla mücadele konusunu ön plana alarak “Güvenlik Üzerine Avrupa Gündemi” ve malların, hizmetlerin, sermayenin, kişilerin serbest dolaşımının mümkün olduğu; kişilerin, işletmelerin milliyetlerine ve ikamet yerlerine bakılmaksızın, adil bir rekabet ve verilerin korunması şartlarında çevrimiçi faaliyetlere problemsiz bir biçimde ulaşılabilirdiği ve bunları kullanabildiği, dijital ekonominin güçlendirilmesini temel alan “Dijital Tek Pazar” a yönelik strateji oluşturulmuştur. Dijital Tek Pazar’a ulaşmanın Avrupa’nın dijital ekonomide dünya lideri konumunu sürdürmesinde ve Avrupalı şirketlerin küresel olarak büyümesinde önemli bir rol oynayacağı belirtilmiştir (European Commission, 2015a, s. 2, European Commission, 2015b, s. 3; Köksoy, 2020, ss. 647-648). Diğer taraftan 6 Temmuz 2016 yılında Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilmiş olan ağ ve bilgi sistemlerinin güvenliğini yükseltmeyi, siber güvenlik konusunda üye ülkeler arasında iş birliğini artırmayı hedefleyen ve ilk yasal düzenleme olarak kabul edilen NIS Direktifi 2016 Ağustos’ta yürürlüğe girmiştir (European Commission, t.y.; Köksoy, 2020, s. 648). Direktif; ENISA’ya da üye devletlere Direktifin uygulanabilmesi, ağ ve bilgi sistemlerinin güvenliği çerçevesinde destek sağlama gibi bazı yükümlülükler getirmiştir. Aynı zamanda, 7 Şubat 2013 tarihinde Avrupa Komisyonu’na yayımlanmış olan “Siber Güvenlik Strateji Belgesi”nin 2017 yılında yeniden “Dayanıklılık, Caydırıcılık ve Savunma: AB İçin Güçlü Bir Siber Güvenlik Oluşturmak” ile revize edilmiş olması (Akbaş, 2022, s. 23), siber güvenlik politikasının güçlendirilmesi kapsamında son derece önemli bir adım olmuşken, 2017’den beri çalışılan ve 11 Mart 2019’da Avrupa Parlamentosu’nun onaylamış olduğu “Siber Güvenlik Yasası” ise bu alanın yasal bir seviyeye taşınması noktasında önemli bir adım olmuştur. Bu yasa, 27 Haziran 2019 tarihinde yürürlüğe girmiş ve yasa kapsamında özellikle siber güvenlik tehditleri ve saldırıları ile mücadelede üye ülkelere destek olma noktasında ENISA’nın yetki alanının daha da güçlendirilmesi (European Commission, 2017a; Köksoy, 2020, s. 648) ve bağımsızlığı, sağladığı öneri ve yardım kararlarının bilimsel ve teknik kalitesi hakkında siber güvenlikle alakalı bir uzmanlık merkezi hâline getirilmesi

hedeflenmiştir. Yasa ile Ajansın, üye devletlere siber güvenlik ile ilgili politikalarının geliştirilmesi ve uygulanmasında yardımcı olacağı ve aynı zamanda üye ülkelerin sınır dışı olaylarında, siber tehditlerin engellenmesi ve bunlara cevap verilmesi sırasındaki eylemlerinin tamamlanabilmesi için Birliğin siber güvenlik kapasitesinin yükseltilmesi noktasında önemli bir rol oynayacağı ifade edilmiştir (Nezgitli ve Benzer, 2020, s. 12). Diğer yandan Siber Güvenlik Yasası ile bütüncül bir yaklaşımla uygulanacak NIS 2 Direktifi teklifinin, Avrupa Komisyonu'na Aralık 2020 tarihinde sunulması ile ENISA'ya tedarik zincirlerine yönelik risk değerlendirmesinde bulunmak, aktörler arasında iş birliğini artırmak, siber güvenlik alanına ilişkin belirli aralıklarda raporlar düzenlemek, gereken bilgi sistemlerini oluşturmak gibi birçok yükümlülük verilmesi de öngörülmüştür (Akbaş, 2022, s. 24). Siber Güvenlik Yasası'nda bilgi ve iletişim teknolojileri çerçevesinde bütün üye ülkelerde geçerliliği olacak bir siber güvenlik sertifikasının meydana getirilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Bu doğrultuda, AB Siber Güvenlik Yasası, dijital ortamın daha da güvenli bir hâle getirilmesini hedefleyen Birliğin genel siber politikasının bir parçası olarak görülmüştür (European Commission, 2017a; Köksoy, 2020, ss. 648-649).

Aralık 2020 tarihinde Avrupa Komisyonu tarafından sunulan NIS 2 Direktifi, Aralık 2022'de Avrupa Birliği Resmi Gazetesi'nde resmi olarak yayınlanmış ve 16 Ocak 2023'de yürürlüğe girmiştir. NIS Direktifi'nin yerini alan NIS 2 Direktifi, ekonomik açıdan önemli hizmetler sağlayan ya da faaliyette bulunan kuruluşlara uygulanan siber güvenlik gereksinimlerinin, siber güvenlik türü, ayrıntı düzeyi ve denetim yöntemi bakımından üye devletlerde farklılık göstermesi nedeniyle üye devletlerin siber güvenlik düzenlemelerindeki ve siber güvenlik önlemlerinin uygulanmasındaki farklılıkları ortadan kaldırmayı ve daha fazla kurumu ve sektörü etkili bir şekilde önlem almaya zorlayarak, uzun vadede Avrupa'da siber güvenlik seviyesini artırmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede, yasal dayanağı Avrupa Birliği'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma'nın 114. maddesi olan NIS 2 Direktifi, AB'de siber güvenliği güçlendirme adına atılmış son derece önemli bir adım olmuştur (Akbaş, 2022, s. 24; Negreiro, 2013, ss. 1, 7; Kaya ve Aksöz, 2023; Lawels, 2022; Official Journal of the European Union, 2022a, ss. 81).

Enerji, sağlık, ulaşım ve dijital altyapı başta olmak üzere tüm sektörlerde siber güvenlik risk yönetimi önlemleri ve raporlama yükümlülükleri için asgari standartlar belirlemiş olan NIS 2 Direktifinde ön plana çıkan bazı düzenlemelere yer verilmiştir. Özellikle ekonomi ve toplum için önemli işlevleri yerine getiren iç pazardaki tüm kamu ve kuruluşların yeterli siber güvenlik önlemleri almasını sağlayan kurallar koyularak, ilgili tüm sektörlerde AB'de faaliyet gösteren bir dizi işletmenin siber dayanıklılık düzeyinin artırılması hedeflenmiştir. Telekomünikasyon, sosyal medya platformları ve kamu yönetimi gibi yeni sektörler de NIS 2 Direktifi kapsamına dâhil edilerek, mevcut NIS direktifinin kapsamı önemli ölçüde genişletilmiş, dolayısıyla NIS 2 kapsamındaki sektörlerde faaliyet gösteren ya da hizmet sağlayan tüm orta ve büyük ölçekli kuruluşların NIS 2

Direktifinde belirtilen kurallara uyması sağlanmaya çalışılmıştır. Çevrimiçi pazar yerleri, arama motorları ve bulut hizmet sağlayıcıları olarak üç kategoriye ayrılan dijital hizmet sağlayıcıları ve temel hizmet operatörleri arasında yapılan ayırımı ortadan kaldırılması gerektiği vurgulanmış ve temel bilgi ve iletişim teknolojisi için güçlendirilmiş tedarik zinciri siber güvenliğinin oluşturulması hedeflenmiştir (Negreiro, 2013, s. 7; Kaya ve Aksöz, 2023; Yenyıldız, t.y.a, s. 2).

Aynı zamanda, direktifin kapsadığı sektörlerde iç pazar genelinde dayanıklılıktaki tutarsızlıkların, ulusal denetim ve yaptırımı düzenleyen hükümlerin, üye devletlerin yetkili makamlarının yeteneklerinin, güvenlik ve olay raporlama gerekliliklerinin, fiili kapsamın uyumlu hâle getirilmesi ile azaltılması amaçlanmıştır. Direktifte olay müdahalesi, tedarik zinciri güvenliği, şifreleme ve güvenlik açığı ifşası dâhil olmak üzere tüm şirketlerin aldıkları önlemlerin bir parçası olarak ele alması ve uygulaması gereken güvenlik önlemleri için bir listeye yer verilmiş, aynı zamanda bir siber tehdit durumu söz konusu olduğunda olay raporlamaya yönelik iki aşamalı bir yaklaşım önerilmiştir. Bu çerçevede, şirketlerin herhangi bir siber tehdit durumuyla karşılaştıklarını ilk fark ettikleri andan itibaren 24 saat içinde yetkili makamlara ilk raporlarını, bir ay sonra da nihai raporlarını sunmaları gerektiği belirtilmiştir. Direktifte aynı kuruluşların siber güvenlik risk yönetimine ilişkin kuralları ya da direktifte belirtilen raporlama yükümlülüklerini ihlal etmesi hâlinde kullanılacak yaptırım yetkilerinin asgari bir listesinin belirlenmesi ve bu tür bir uygulama için Birlik genelinde açık ve tutarlı bir çerçeve oluşturulması gerektiği de ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, bağlayıcı talimatlar, bir güvenlik denetiminin tavsiyelerini uygulama emri, güvenlik önlemlerini direktifin gerekliliklerine uygun hâle getirme emri ve 10 milyon Euro ya da şirketin toplam küresel yıllık cirosunun %2'sine varan daha yüksek idari para cezaları gibi asgari bir idari yaptırım listesi öngörülmüştür (Negreiro, 2013, s. 7; Kaya ve Aksöz, 2023; Official Journal of the European Union, 2022a, ss. 105; Yenyıldız, t.y.a, ss. 2-3).

Diğer yandan, büyük ölçekli siber güvenlik konularını içeren vakalarda, yetkili makamlar arasında güven düzeyini artıracak önlemler alınarak, daha fazla bilgi paylaşarak, kurallar ve prosedürler belirlenerek, ortak durumsal farkındalık düzeyinin, kolektif hazırlık ve yanıt verme kabiliyetinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Önerilen yeni kurallar; net sorumluluklar, uygun planlama ve daha fazla iş birliği getirerek, Birliğin, büyük ölçekli siber güvenlik olaylarını ve krizlerini önleme, ele alma ve bunlara yanıt verme şeklini geliştirmek amaçlı koyulmuştur. Aynı zamanda direktifle üye devletlerin bir plan benimsemesini, Birlik düzeyinde siber güvenlik olaylarına ve krizlerine müdahaleye katılmaktan sorumlu ulusal yetkili makamların atanmasını gerektiren bir AB kriz yönetimi çerçevesi oluşturulması öngörülmüştür. AB çapındaki siber güvenlik olaylarının koordineli yönetimini desteklemek ve düzenli bilgi alışverişini sağlamak için bir AB Kriz İrtibat Organizasyonu Ağı'nın ve ortak siber güvenlik düzeyinin yüksek bir seviyeye çıkmasını kolaylaştırmak için eşli öğrenme mekanizmasının kurulması

da öngörülen diğer hususlar olmuştur (Negreiro, 2013, ss. 7-8; Yeni yıldız, t.y.a, s. 2).

2017 yılında yeniden “Dayanıklılık, Caydırıcılık ve Savunma: AB İçin Güçlü Bir Siber Güvenlik Oluşturmak” ile revize edilen “Siber Güvenlik Strateji Belgesi”, 2020 yılında “AB’nin Dijital On Yıl İçin Siber Güvenlik Stratejisi” ile son şeklini almıştır. “AB’nin Dijital Geleceğini Şekillendirmek”, “Avrupa İçin İyileştirme Planı” ve “AB Güvenlik Birliği Stratejisi”nin ana ögesi olan ve 16 Aralık 2020’de yayımlanan “Yeni AB Siber Güvenlik Stratejisi” ile birlikte AB’nin siber güvenlik tehditlerine karşı kolektif direncinin artırılması, tüm vatandaşların ve işletmelerin güvenilir hizmetlerden ve dijital araçlardan faydalanmasının sağlanması hedeflenmiştir. Strateji, Birliğin siber uzayda uluslararası normlar ve standartlarla ilgili öncü rolünün artırılmasına, insan haklarına, hukukun üstünlüğüne, temel özgürlüklere ve demokratik değerlere dayalı olan küresel, açık, istikrarlı ve güvenli bir siber alanın teşviğini sağlamak için dünyanın birçok yerindeki ortaklarla iş birliğini geliştirmesine imkân sağlamıştır. Dolayısıyla, Strateji, “siber dayanıklılığın sağlanması”, “siber suçların azaltılması”, “siber savunma politikasının geliştirilmesi”, “siber güvenlik sanayi ve teknolojileri için gerekli kaynağın tesisi” ve “AB için bütüncül uluslararası bir siber güvenlik politikasının yapılandırılması” gibi beş önceliği olan alana odaklanmıştır (Akbaş, 2022, s. 23; European Commission, 2020).

2022’de Avrupa Komisyonu tarafından 2020 tarihli AB’nin Dijital On Yıl İçin Siber Güvenlik Stratejisi doğrultusunda dijital bileşenli bir ürün ya da yazılım satın alan, kullanan tüketicileri ve işletmeleri korumak amacıyla dijital ürünler ve hizmetler için yeni siber güvenlik kuralları oluşturulmasını hedefleyen “Siber Dayanıklılık Yasası” (Cyber Resilience Act, CRA) başlıklı tüzük taslağı yayınlanmıştır. Yasa, yazılım ve dijital donanım ürünlerinin çok daha az güvenlik açığı ile piyasaya girişini ve dijital özelliklere sahip bir ürünün yaşam döngüsü boyunca siber güvenliği garanti etmesini sağlayarak güvenli ürünlerin ortaya çıkması için koşullar yaratmak ve aynı zamanda kullanıcıların dijital özellikler içeren ürünler seçerken ve kullanırken, siber güvenlik konusunu göz önünde bulunduracakları bir ortam oluşturmak üzere iç pazarın düzgün bir biçimde işlemesine yönelik iki temel hedef ortaya koymuştur. Aynı zamanda, yazılım ve dijital donanım üreticilerinin siber güvenlik kurallarına uyumunu kolaylaştıran tutarlı bir güvenlik çerçevesi yaratmak, üreticilerin, tasarım ve geliştirme sürecinden itibaren dijital unsurlar içeren ürünlerin güvenliğini ve tüm yaşam döngüsü boyunca güvenliğini geliştirmelerini sağlamak, dijital unsurlar içeren ürünlerin güvenlik özelliklerinin şeffaflığını artırmak, işletmelerin ve vatandaşların, dijital unsurlar içeren ürünleri güvenli bir biçimde kullanmalarını sağlamak da yasanın özel hedeflerini oluşturmuştur (European Commission, 2022; Yeni yıldız, t.y.b).

2025 yılında yürürlüğe girmesi öngörülen “Dijital Operasyonel Dayanıklılık Yasası” (Digital Operational Resilience Act, DORA) da siber güvenlik alanında atılmış önemli bir adım olmuştur. Büyük miktarda kişisel ve finansal veriye sahip olan finans firmalarının her geçen gün dijital süreçlere, sistemlere daha fazla bağımlı bir hâle gelmesi ve buna bağlı olarak bilgi ve iletişim teknolojisi sistemlerine yönelik tehditlerin ciddi oranlarda artması neticesinde benimsenen DORA ile Avrupa’da yer alan tüm finans sektörünün bilgi ve iletişim teknolojisi kaynaklı olaylara karşı dayanıklılığının artırılması ve tüm finans sektörüne yönelik ortak standartlar getirilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, ilgili sektörde operasyonel dayanıklılığın teşvik edilmesi, sağlanması ve daha da geliştirilmesi amacıyla DORA’da finansal kuruluşlara yönelik bazı düzenlemelere ve yükümlülüklere yer verilmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojisi son yıllarda finansal hizmetlerin sağlanmasında hatta tüm finansal kuruluşların günlük işlerinin yürütülmesinde kritik bir öneme sahip olmuştur. Bu durum, finansal firmaların, bilgi ve iletişim teknolojisi kaynaklı olayları ve ardından gelebilecek mali ve itibari zararı önlemek için gelişmiş ve güncel iletişim ve teknoloji yetenekleri ile donatılmış olması gerekliliğini ön plana çıkartmıştır. DORA ayrıca finansal kuruluşlara bilgi ve iletişim teknolojisi ile ilgili hizmetler veren ve bulut platformları, veri analitiği ve denetim hizmetleri gibi son derece kritik konumlarda faaliyette bulunan bazı bilgi ve iletişim teknolojileri hizmet sağlayıcılarına ilişkin de özel yükümlülükler içermiştir. DORA’nın veri raporlama hizmet sağlayıcıları, yatırım firmaları ve sigorta aracıları gibi finansal kuruluşların dışında bilgi ve iletişim teknolojileri üçüncü taraf hizmet sağlayıcıları için de bir uygulama alanına sahip olacağı belirtilmiştir (Official Journal of the European Union, 2022b, ss. 1, 79; Özden, 2023; Pavlidis, 2021; 474).

DORA, Birlik yasal düzenlemelerinde ayrı ayrı ele alınmış olan operasyonel risk gerekliliklerinin bir unsuru olarak bilgi ve iletişim teknolojisi risk gerekliliklerini birleştirmeyi ve geliştirmeyi hedeflemiştir. Siber güvenlik ile ilgili diğer Birlik mevzuatlarından farklı olarak DORA ile daha önceki yasal düzenlemelerdeki eksikliklerin ve tutarsızlıkların giderilmesi için gerekli adımlar atılmış ve bilgi ve iletişim teknolojisi risk yönetimi yetkinlikleri, raporlama, operasyonel dayanıklılık testi ve bilgi ve iletişim teknolojisi üçüncü taraf risk denetimi ile ilgili öngörülmüş olan kurallar aracılığıyla bilgi ve iletişim teknolojisi riskine dikkat çekilmiştir. DORA, ileri seviyede bir ortak dijital operasyonel dayanıklılık düzeyine ulaşılabilmesi amacıyla finansal kuruluşlar için uygulanacak gereklilikleri, bilgi ve iletişim teknolojisi üçüncü taraf hizmet sağlayıcıları için gözetim çerçevesinin oluşturulması ve yürütülmesine ilişkin kuralları, yetkili makamlar arasında iş birliğine ve DORA çerçevesindeki tüm konularla ilgili olarak yetkili makamlar tarafından denetim ve uygulamaya yönelik kuralları belirlemiştir. DORA, finansal kuruluşların bilgi ve iletişim teknolojisi risk yönetimi, bilgi ve iletişim teknolojisi ile ilgili olay raporlama ve bildirim, operasyonel ya da güvenlik ödemesiyle ilgili olay raporlama, dijital operasyonel dayanıklılık testi, bilgi ve istihbarat paylaşımı ve bilgi ve iletişim teknolojisi üçüncü taraf risk yönetimi esaslarına dayanarak

operasyonların her aşamasında dijital dayanıklılığın sağlanmasını hedeflemiştir (Özden, 2023).

Tüm bu belgeler göz önünde bulundurulduğunda, Birliğin siber güvenlik ile ilgili çalışmalarının başlangıç noktası olan 1985’den günümüze kadar ekonomik açıdan faydanın sağlanması, temel hakların korunması, siber saldırıların önüne geçilmesi, dijital sistemlere duyulan güvenin artırılması ve aktörler arasındaki iş birliğinin daha da güçlendirilmesi gibi hedefler kapsamında siber güvenlik politikalarını geliştirmeye çalıştığı görülmektedir (Köksoy, 2020, s. 651).

5. AB’nin Siber Güvenlik Alanındaki Politikalarının ve Uygulamalarının Etkinliği: Bir Siber Güvenlik Temsilcisi Olarak AB’nin Zayıflığı

AB Soğuk Savaş sonrası ilk yıllarda önemli başarılarla sahip olmasına rağmen, bugün gerçek ağırlığını ortaya koyma ve güçlü yönlerinden yararlanma noktasında başarısız olmaktadır. Yaygın olarak iki faktörün bunda etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, AB’nin etkisi ve nüfuzunun ortak bir küresel politika eksikliğinden muzdarip olmasıdır. Oysa ikili ya da çok taraflı düzeyler arasındaki daha fazla sinerji, daha tutarlı ve görünür bir küresel role katkıda bulunarak, AB’nin ortaklara daha kararlı ve tutarlı bir mesaj sunmasına olanak yaratacaktır. İkincisi ise Birliğin yükselen güçlerle olan ilişkilerinde üye devletler arasındaki mevcut farklılıklardır. AB’nin, yükselen güçlerle ilişkilerini geliştirmek için üye devletler arasındaki farklılıkları çözmesi gerekmektedir. AB birleştiğinde hem çok taraflı hem de ikili seviyelerde çok daha güçlü bir oyuncudur. AB’nin, Birleşmiş Milletler’de, NATO’da, Çin gibi partnerler ile ilişkilerinde başarılı olması ancak AB üye ülkelerinin kendi aralarında fikir birliğine varmasıyla mümkün olacaktır. Üye ülkeler arasında daha fazla fikir birliği için çalışmak, liderlik ve özenli bir diplomasi gerektirmektedir. Bu, AB’nin küresel rolünü güçlendirmesi açısından son derece önemli bir koşuldur. Bu ilk adım atıldığında, üye ülkeler AB çizgisine uymayan ikili anlaşmalara son verebilecek ve AB, Rusya, Çin ve diğer küresel güçlerin yanında ağırlığını koyma güvenine sahip olacaktır. AB her ne kadar üye devletlerin yetenekleri aracılığıyla “Büyük Güç” statüsü adayı olarak kabul edilme potansiyeline sahip olsa da Birlik kendisini yeni bir küresel güç dengesi oluşturmaya aktif bir katılımcı olarak tasavvur etmemektedir (Stokes ve Whitman, 2013, ss. 1102-1103).

Aynı zamanda, AB’de ortak egemenlik varlığı söz konusudur. Ortak egemenlik ile kastedilen AB’nin ve ayrı ayrı üye devletlerin egemenlikleri değil toplam egemenliktir. Bu durumda hem Birlik hem de üye devletler egemendir. Yalnızca Birlik ve ulusal seviyedeki karar alma çerçevesinde düşünülmemesi gereken egemenlik, bölünen ve paylaşılan bir kavramdır. Böylece, AB’de gücün kullanılma şekli çeşitli düzeylerde ortaya çıkmaktadır. Yetkilerin bazıları ulusal karar alma mekanizmasından bir üst birim olarak nitelendirilen AB’ye aktarılırken, bazıları ise alt birimlere aktarılmaktadır. Bu nedenle Birliğin çok katmanlı bir yönetim yapısının olduğu söylenebilir (Tekin, 2002, ss. 81,85-86). Özellikle AB’de dış ve

güvenlik politikasının uygulanması sorunludur. Bunun nedeni bu alanın hükümetler arası bir mantıkla çalışıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, aynı genel zayıflıklar AB'nin siber güvenlik stratejisinde de bulunmaktadır. Bu durumun arkasında, AB'nin bir siber güvenlik temsilcisi olarak rolüne ilişkin hem belirli üye devletler hem de tüm kurum nezdinde gerçek bir Pan-Avrupa vizyonuna sahip olamaması yatmaktadır (Sliwinski, 2014, ss. 479-480). Bu doğrultuda, AB'yi bir siber güvenlik temsilcisi olarak sınırlayan iki temel faktör bulunmaktadır. Birincisi Birliğin hükümetler arası yapısı, ikincisi ise siber güvenlik alanında AB ile üye ülkeler arasındaki ortak vizyon eksikliğidir (Sliwinski, 2014, s. 468). Her ne kadar her geçen gün ulusal makamlar, siber alanda daha yakın bir iş birliği kurma konusunda kararlı olduklarını dile getirselere de, gerçekte taahhütleri oldukça sınırlı kalmakta, daha çok siber güvenliğin ticaret ve iletişim ile ilgili yönlerine odaklanmaktadır (Sliwinski, 2014, s. 480).

AB'nin bilgi ve iletişim teknolojilerine ilgisinin başlangıç noktası olarak kabul edilen 1985'de yayımlanan Beyaz Kitap'tan 2019'da yürürlüğe giren Siber Güvenlik Yasası'na kadar geçen süre zarfında, Birliğin siber güvenlik yaklaşımı sosyo-ekonomik merkezli olmuştur. Avrupa Komisyonu'nun hazırlamış olduğu ve 1 Ocak 1993 tarihine kadar tek pazar yaratma amacını ortaya atan 1985'deki "Beyaz Kitap", "iç pazar/tek pazar" kavramının kurucu anlaşmada yer almasını sağlayan ve 1 Temmuz 1987'de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi (ATS), 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe girerek, Avrupa Birliği'ni kuran Maastricht Antlaşması (AB Anlaşması-ABA) ile bu durumun çok daha kesin bir hâl almıştır (Köksoy, 2020, s. 649). Diğer yandan ekonomik ve sosyal kalkınmada ağ ve bilgi sistemlerinin ana faktörler olduğunun ifade edildiği 2001'deki "NİS Önerisi" (Commission of the European Communities, 2001, ss. 2, 16); bilgi ve iletişim teknolojilerinin sosyal etkileşim ve ekonomik büyüme açısından büyük önem taşıdığı ve finans, enerji, ulaştırma gibi alanlarda önemli bir role sahip olduğunun belirtildiği 2013'de yayımlanan "Siber Güvenlik Strateji Belgesi" (European Commission, 2013, s. 2); ekonominin dijital teknolojiye bağımlılığından ve siber güvenliğin sağlanmasında ekonomik ve sosyal yapı temelli önlemler alınmasının öneminden bahsedilen 2013'deki Siber Güvenlik Strateji Belgesinin 2017'de yeniden düzenlenmiş şekli (European Commission, 2017b, 2); yine diğer belgelerde de vurgulandığı gibi ağ ve bilgi sistemlerinin ekonomik büyüme ve sosyal refah için kilit bir role sahip olduğunun yinelenildiği 2019'da yürürlüğe girmiş olan "Siber Güvenlik Yasası" (Official Journal of the European Union, 2019, s. 15) Birliğin bilgi ve iletişim teknolojilerine yaklaşımının, dolayısıyla siber güvenlik politikasının sosyo-ekonomik temelli olduğunu gösteren önemli örneklerden bazılarıdır (Köksoy, 2020, s. 651).

AB, siber güvenlik stratejisini uygularken, 5 temel sorunun çözülmesi gerekmektedir (Sliwinski, 2014, s. 480). Öncelikle, siber saldırılarda gerek saldırıya engel olma ve saldırı boyunca gerekse saldırının ardından devam eden adli süreç esnasında uluslararası iş birliği gerekli bir hâl almaktadır. Özellikle ulusal bilgi

güvenliği stratejilerinde siber tehditlerin sınır aşan bir niteliğinin olduğu ve bu sebeple uluslararası iş birliği olmadan bir devletin tek başına kendini sayısal bir ortamda güvende hissetmesinin mümkün olamayacağı belirtilmektedir. Siber güvenlik problemlerinin birey, kuruluş ve hatta ülkelerin sosyal ve iktisadi faaliyetleri için önemli bir tehdit olduğu günümüzde bu tehditlerle baş edilebilmesinde ulusal imkânlar tek başına yeterli olmayıp uluslararası iş birliği olanaklarından yararlanmak gerekmektedir (Güngör, 2015, ss. 57,69). Ancak buna rağmen, siber casusluk söz konusu olduğunda, uluslararası iş birliği, devletler arasındaki farklı çıkarlar ve rekabet gibi basit sebeplerle hayal kırıklığı yaratabilmektedir. Bu doğrultuda, üye ülkelerin siber güvenliğe ilişkin ulusal stratejilerinin koordinasyonu, Birliğin kısa vadede en büyük hedefi olacaktır. Ancak tüm Birlik üye ülkeleri aynı güvenlik topluluğuna ait olduğundan ve önemli bir çıkar yakınsaklığı paylaştığından, aralarında bölgesel bir iş birliği oluşturulması gerekmektedir. Aynı şekilde, uluslararası alanda Çin, ABD gibi kilit ortaklarla iş birliği kurmak da son derece önemli olacaktır. Aksi hâlde uluslararası iş birliği olmadan Birlik siber güvenlik tehditlerine karşı etkili bir duruş sergileyemeyecektir (Sliwinski, 2014, ss. 472, 480). Bu doğrultuda, uluslararası iş birliğinin sağlanmasında kurumsal düzenlemelere ve süreç planlamalarına ihtiyaç duyulacaktır (Güngör, 2015, s. 57). İkinci olarak, teknoloji devletler arasındaki ve içindeki güç dengesini değiştirme noktasında oldukça önemli bir faktördür. Bu açıdan internet, yönetenler üzerinde önemli bir baskı meydana getirerek bilgiye kolay ulaşılmasını sağlamaktadır. Teknolojik alanda ortaya çıkan gelişmeler ve iletişimin serbestleşmesi, devletlere siber suçlara karşı mücadelelerinde ya da kritik altyapının korunmasında "fazladan yardım" sağlayabilecek şekilde bireyleri ve özel kuruluşları güçlendirmektedir (Sliwinski, 2014, s. 480).

Öte yandan siber uzay, tüm teknolojik öncüllerinden farklı, bir iletişim aracı oluşturmanın dışında bilgi oluşturmanın, depolamanın, değiştirmenin ve kullanmanın da baskın bir şekli olarak nitelendirilmektedir (Sheldon, 2011, s. 101; Sliwinski, 2014, s. 480). Üçüncüsü, AB siber güvenlik stratejisinin gelecekte zorunludan kurumsala, yapısal ve üretkenliğe kadar farklı siber güç biçimlerini içermesi önemli olacaktır. Sadece dört formun dengeli bir kombinasyonu, gerçekten stratejik bir yaklaşıma izin verecektir. Diğer taraftan Avrupalıların, siber güvenliğe yönelik büyüyen tehditlerin yalnızca kendi devletlerinin güvenliğini değil, aynı zamanda, tüm AB'nin güvenliğini de etkilediğinin farkına varmaları gerekmektedir. Dördüncü olarak siber uzayın fiziksel altyapısının kontrolünün stratejik ve taktiksel açıdan son derece kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Deibert, Rohozinski ve Crete-Nishihata, 2012, s. 17). Söz konusu kontrolünse Avrupa devletleri açısından sağlanması serbest piyasa ekonomilerinde devletin rolünün ekonomiden ekonomiye değişmesi nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Öte yandan, Colin Crouch modern Batı toplumlarının post-demokrasi olgusuyla karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Bu, devletin işlevlerinin çoğundan çekilmesi ve böylece güvenlik gibi kamu mallarının özel aktörlere açılması şeklinde ifade edilmektedir. Bu noktada, AB politika yapıcılarına hem devletlerin hem de AB'nin siber

güvenlikteki rolünü tanımlamaları için bazı sorumluluklar yüklemektedir. Devletin ve AB'nin siber güvenlikteki rolünün AB politika yapıcılarının tarafından kararlı bir şekilde tanımlanması diğer taraftan özel işletmecilerin de güvenlik ihlalleri söz konusu olduğunda (özellikle kritik altyapı ve siber suç durumunda) hangi koşullarda ne derece yükümlülüklerinin olduğunu bilmelerini sağlayacak ve hatta onları sorumluluklarının yer aldığı daha ayrıntılı bir mevzuat takip etmek zorunda bırakacaktır. Birlik, siber güvenlik stratejisini uygularken, çözülmesi gereken temel sorunlar noktasında son olarak, siber güvenlik ya da siber güvenlik stratejisi ile gerçekte ne kastedildiğinin AB siber güvenlik stratejisinde açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Aynı zamanda, AB siber güvenlik stratejisi ulusal eylemlerin koordinasyonundan çok daha fazlasına ihtiyaç duymaktadır. İhtiyaç duyulan şey, zorlukların ve tehditlerin doğaüstü bir şekilde algılanması ve bunları ele alacak uygulanabilir araçlara sahip olunmasıdır. Böyle bir yaklaşım, belki de uzun süredir Avrupa entegrasyonunu karakterize eden yayılmanın yardımıyla, devlet güvenlik politikalarını daha da Avrupalılaştıracaktır (Sliwinski, 2014, s. 480-481).

6. Sonuç

Bilginin değerinin git gide artması neticesinde içinde yer aldığımız çağ bilgi çağı olarak ifade edilmekte olup, ihtiyaç duyulan bilgiye sürekli gelişim ve dönüşüm hâlinde olan bilgi ve iletişim teknolojileri yardımıyla hızlı ve kolay bir biçimde ulaşılabilmekte ve aynı zamanda bilgi paylaşılabilir. Bu durum, bilgi ve iletişim teknolojilerini günlük hayatımızın vazgeçilmez bir parçası hâline getirmektedir. Her dönem önemini koruyan bilgiye bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaratmış olduğu imkânlarla erişilebilmesi, bilginin iletilmesi, saklanması ve kullanılması ile birlikte ülkelerin ekonomik, siyasi ve askeri güçlerinin olumlu bir yönde yükselişe geçmesi siber ortamın önemini daha da artırmaktadır. Ancak bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla siber ortamın sağlamış olduğu faydaların yanında bu ortamın tehdit, zarar verme, saldırı gibi amaçlarla kullanılması kişilere, kurumlara ve ülkelere ciddi zararlar vermektedir. Kısaca bilginin elektronik bir ortamda bulunması ve muhafaza edilmesi, onu siber saldırılara açık bir hâle getirmektedir. Bu durum da siber güvenlik konusuna ilginin yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla, siber tehditlerin ve saldırıların git gide artması ile beraber bilgi ve iletişim sistemlerinin bu tehdit ve saldırılardan korunmasının farklı bir söylemle siber güvenliğin sağlanmasının yolları aranmaktadır. Bu doğrultuda, bilgi ve iletişim sistemlerinin siber saldırılardan korunması diğer deyişle bilgi ve verilerin güvenliğinin sağlanması kapsamında siber güvenlik alanında etkili ve uygulanabilir stratejiler ve politikalar geliştirmek ülkeler için gerekli bir hususu teşkil etmektedir. Bu noktada, AB'nin de siber güvenliğin sağlanması kapsamında çeşitli stratejiler ve politikalar geliştirmeye çalışan bir aktör olduğu görülmektedir.

1985'de Avrupa Komisyonu tarafından yaratılan "Tek Pazar İnsiyatifi" AB'nin siber güvenlik politikasındaki çalışmalarının başlangıcını oluşturmaktadır. Birlik "Tek Pazar İnsiyatifi"nden günümüze kadar ekonomik açıdan faydanın

sağlanması, temel hakların korunması, siber saldırıların engellenmesi, dijital sistemlere duyulan güvenin artırılması ve aktörler arasındaki iş birliğinin daha da güçlendirilmesi gibi hedefler doğrultusunda sosyo-ekonomik merkezli siber güvenlik stratejileri ve politikaları geliştirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, siber güvenlik konusu AB tarafından üzerinde durulan son derece önemli bir konu hâline gelmiştir. Bu durumdan hareketle, AB'nin siber güvenlik alanındaki politikalarının ve uygulamalarının ne kadar etkin olduğunun ve bir siber güvenlik temsilcisi olarak nitelendirilen AB'nin bu alandaki yeterliliğinin değerlendirilmeye çalışıldığı bu çalışmada AB çerçevesinde siber güvenlik ile ilgili bütüncül aynı zamanda kolektif bir vizyona sahip ortak bir tanımın olmadığı görülmektedir. Birlik üye devletlerinin siber güvenlik ile ilgili kendine özgü tanımlamaları ve stratejileri bulunmaktadır. Bu durum, Avrupa'nın siber tehditlere karşı etkili bir duruş sergileyememesine neden olmaktadır. AB'nin siber tehditlere karşı etkili bir duruş sergileyebilmesi için öncelikle AB ekseninde bir siber güvenlik anlayışı yaratılması gerekmektedir.

AB'nin hükümetler arası yapısı, Birlik ve üye ülkeler arasındaki ortak vizyon eksikliği, Birliği siber güvenlik alanında sınırlayan iki temel faktörü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bir siber güvenlik temsilcisi olarak nitelendirilen Birliğin hem üye devletler hem de kurum nezdinde Pan-Avrupa vizyonuna sahip olmadığı görülmektedir. Bu durum, Birliğin siber güvenlik stratejisinin uygulanmasını zorlaştırmakta, bir siber güvenlik temsilcisi olarak Birliğin küresel rolüne zarar vermekte ve uluslararası alanda diğer güçlerle ilişkilerindeki başarısını olumsuz yönde etkilemektedir. Birlik üyesi ülkeler her seferinde siber güvenlik alanında iş birliği konusundaki kararlılıklarını vurgulasalar da bu söylemlerinin oldukça sınırlı kaldığı ve gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Bu doğrultuda, üye devletlerin aynı güvenlik topluluğuna ait olmaları ve benzer çıkarılara sahip olmaları sebebiyle aralarında bir bölgesel iş birliği yaratılması ve siber güvenliğe ilişkin ulusal stratejilerinde bir koordinasyon sağlanması önemli olacaktır. Aynı zamanda, siber güvenlik tehditlerinin sınır aşan bir niteliğe sahip olduğu düşünüldüğünde tehditlere etkili bir yanıt verilebilmesi için Birlik uluslararası alanda kilit ortaklarla iş birliği yapması, bunun için de uluslararası iş birliğini sağlayacak olan kurumsal düzenlemelerin ve süreç planlamalarının öncelikli hâle getirilmesi gerekmektedir.

Kısaca, siber güvenliğin sağlanması çerçevesinde çeşitli stratejiler ve politikalar geliştiren ve geliştirmeye devam eden Birliğin, siber güvenlik tehditleri karşısında çok daha etkin bir duruş sergilemesi ve aynı zamanda strateji ve projelerinin siber güvenlik alanında etkili olabilmesi için AB düzeyinde ortak bir siber güvenlik anlayışı yaratılması, siber güvenlik ve siber güvenlik stratejisi ile tam olarak ne kastedildiğinin AB siber güvenlik stratejisinde açıkça ifade edilmesi, üye devletler arasında bölgesel bir iş birliğinin geliştirilmesi ve üye devletlerin siber güvenliğe ilişkin ulusal stratejilerinde koordinasyon sağlanması, Birliğin uluslararası alanda kilit ortaklarla iş birliği yapması ve dolayısıyla uluslararası iş birliğini sağlayacak düzenlemelere ve süreç planlamalarına öncelik verilmesi Birliğin kısa vadede gerçekleştirmesi gereken hedefleri arasında yer almalıdır.

Kaynakça

- Akarçay, P. ve Ak, G. (2018). Rethinking cyber warfare: Timeless, normless and unconstrained. *IKSAD Journal*, 4(9), 195-214.
- Akbaş, G., B. (2022). Avrupa Birliği siber güvenlik politikası ve ENISA. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Stratejik Araştırmalar ve Verimlilik Genel Müdürlüğü, 34(398), 1-50.
https://edergi.sanayi.gov.tr/File/Journal/2022/2/2_2022.pdf (Erişim Tarihi: 26 Şubat 2023)
- Atakan, M. (2021). Siber güvenlik risklerinin ve Covid 19 salgınının uzaktan denetim üzerindeki etkileri. *Denetim*, 11(22), 27-39.
- Bangemann, M. (1994). Recommendations to the European Council. <https://www.cyber-rights.org/documents/bangemann.htm> (Erişim Tarihi: 06 Ocak 2023)
- Commission of the European Communities. (1996). Illegal and harmful content on the internet. <http://aei.pitt.edu/5895/1/5895.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)
- Commission of the European Communities. (2001). Network and information security: Proposal for a European policy approach. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52001DC0298&from=EN> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)
- Craigen, D., Thibault, D. N. ve Purse, R. (2014). Defining cybersecurity. *Technology Innovation Management Review*, 13-21.
- Deibert, J. R., Rohozinski, R. ve Crete-Nishihata, M. (2012). Cyclones in cyberspac: Information sharing and denial in the 2008 Russia-Georgia war. *Security Dialogue*, 43(1), 3-24.
- ENISA. (t.y.). About ENISA. <https://www.enisa.europa.eu/about-enisa> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)
- ENISA. (2017). ENISA overview of cybersecurity and related terminology. <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-position-papers-and-opinions/enisa-overview-of-cybersecurity-and-related-terminology> (Erişim Tarihi: 4 Ocak 2023)
- European Commission. (1985). Completing the international market. <https://eur-lex.europa.eu/legal->

[content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51985DC0310&from=EN](#) (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023)

European Commission. (2013). Cybersecurity strategy of the European Union: An open, safe and secure cyberspace. https://eeas.europa.eu/archives/docs/policies/eu-cyber-security/cybsec_comm_en.pdf (Erişim Tarihi: 13 Ocak 2023)

European Commission. (2015a). The European agenda on security. <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/125863/EU%20agenda%20on%20security.pdf> (Erişim Tarihi: 13 Ocak 2023)

European Commission. (2015b). A digital single market strategy for Europe. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0192&from=EN> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)

European Commission. (t.y.) NIS Directive. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/network-and-information-security-nis-directive> (Erişim Tarihi: 13 Ocak 2023)

European Commission. (2017a). Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on Enisa, the "EU cybersecurity agency", and repealing regulation (EU) 526/2013, and on information and communication technology cybersecurity certification ("Cybersecurity act"). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017PC0477&from=EN> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2023)

European Commission. (2017b). Joint communication to the European Parliament and the Council: Resilience, deterrence and defence: Building strong cybersecurity for the EU. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017JC0450&from=en> (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2023)

European Commission. (2020). New EU cybersecurity strategy and new rules to make physical and digital critical entities more resilient. [New_EU_Cybersecurity_Strategy_and_new_rules_to_make_physical_and_digital_critical_entities_more_resilient.pdf](#) (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2023)

European Commission. (2022). Cyber Resilience Act. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/cyber-resilience-act> (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2023).

- European Council. (1994). Presidency conclusions.
https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00150.EN4.htm (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023)
- European Parliament and Council. (1995). Directive on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31995L0046> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)
- Negreiro, M. (2013). The NIS 2 Directive: A high common level of cybersecurity in the EU. European Parliament.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689333/EPRS_BRI\(2021\)689333_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689333/EPRS_BRI(2021)689333_EN.pdf) (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023)
- European Union. (2006). Strategy for a secure information society (2006 communication). <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/strategy-for-a-secure-information-society-2006-communication.html> (Erişim Tarihi: 9 Ocak 2023)
- Federal Ministry of the Interior, Building and Community. (2021). Cyber Security Strategy for Germany 2021. <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/it-internet-policy/cyber-security-strategy/cyber-security-strategy-node.html> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2023)
- Güngör, M. (2015). Ulusal bilgi güvenliği: Strateji ve kurumsal yapılanma, Uzmanlık Tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü Bilgi ve Belge Yönetim Daire Başkanlığı, Yayın No:2919. http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2015/11/Ulusal_Bilgi_Guvenligi_Strateji_ve_Kurumsal_Yapilanma.pdf (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2023)
- Helmbrecht, U., Purser, S. ve Klejnstrup, R. M. (2012). Cyber security : Future challenges and opportunities. ENISA. <https://www.btg.org/wp-content/uploads/2012/01/ENISA-Cyber-Security-Report-2011.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2023)
- Kaya, B. M. ve Aksöz, E. (2023). NIS 2 Direktifi: AB’de yeni siber güvenlik kuralları. Turkish Law Blog.
<https://turkishlawblog.com/insights/detail/nis2-direktifi-abde-yeni-siber-guvenlik-kurallari> (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023)
- Kovacs, L. (2018). Cyber security policy and strategy in the European Union and NATO. Land Forces Academy Review, 23(1), 16-24.
<https://doi.org/10.2478/raft-2018-0002>

- Köksoy, F. (2020). Avrupa Birliği'nin siber güvenlik politikası: Kurumsalcılık mı tutarlılık mı?. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(15), 635-674. doi:10.17752/guvenlikstrjtj.807014
- Kurnaz, S. ve Önen, M. S. (2019). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'nin siber güvenlik stratejileri. *International Journal of Politics and Security*, 1(2), 82-103.
- Lawels. (2022). The NIS2 directive was officialy published in the official journal of the EU. <https://lawels.com/en/2022/12/27/the-nis2-directive-was-officially-published-in-the-official-journal-of-the-eu/> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2023)
- Nezgitli, S. ve Benzer, R. (2020). Avrupa Birliği siber güvenlik kanunu. *Bilişim Sistemleri ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 10-17.
- Ministry of Digital Affairs. (2017). National framework of cybersecurity policy of the Republic of Poland for 2017-2022: Respecting the rights and freedoms in cyberspace comprehensive approach to security cybersecurity as an important element of the state policy. https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/Cybersecuritystrategy_PL.pdf (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2023)
- Official Journal of the European Communities. (2002). Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002: Concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector (Directive on privacy and electronic communications). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002L0058&from=EN> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2023)
- Official Journal of the European Union. (2005). Council framework decision 2005/222/JHA of 24 February 2005 on attacks against information systems. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32005F0222&from=EN> (Erişim Tarihi: 9 Ocak 2023)
- Official Journal of The European Union. (2006). Directive 2006/24/EC of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 on the retention of data generated or processed in connection with the provision of publicly available electronic communications services or of public communications networks and amending directive 2002/58/E. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006L0024> (Erişim Tarihi: 9 Ocak 2023)

- Official Journal of the European Union. (2019). Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union agency for cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing regulation (EU) No 526/2013 (cybersecurity act).
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0881&from=EN> (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2023)
- Official Journal of the European Union. (2022a). Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555> (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023)
- Official Journal of the European Union. (2022b). Regulations: Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022: On digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R2554> (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2023)
- Oxford University Press. (2014). Oxford online dictionary. Oxford: Oxford University Press.
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/Cybersecurity> (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2023)
- Özden, Ü. S. (2023). AB finansal hizmetler sektörü aktörleri için operasyonel dayanıklılık yasası yürürlüğe girdi. Erdem&Erdem. <https://www.erdem-erdem.av.tr/bilgi-bankasi/ab-finansal-hizmetler-sektoru-aktorleri-icin-dijital-operasyonel-dayaniklilik-yasasi-yururluge-girdi> (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2023)
- Pavlidis, G. (2021). Europe in the digital age: Regulating digital finance without suffocating innovation. *Law, Innovation and Technology*, 13(2), 464-477. DOI: 10.1080/17579961.2021.1977222
- Public Works and Government Services Canada. Translation Bureau. (2012). Emergency management vocabulary: Terminology bulletin 281. Gatineau: Public Works and Government Services Canada.
<https://publications.gc.ca/site/eng/417764/publication.html> (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2023)

- Sheldon, B. J. (2011). Deciphering cyberpower: Strategic purpose in peace and war. *Strategic Studies Quarterly*, 95-112.
- Sliwinski, F. K. (2014). Moving beyond the European Union's weakness as a cyber security agent. *Contemporary Security Policy*, 35(3), 468-486. <https://doi.org/10.1080/13523260.2014.959261>
- Singer, P. W. ve Friedman, A. (2014). Cyber security and cyber war: What everyone needs to know. New York: Oxford University Press.
- Stokes, D. ve Whitman, G. R. (2013). Transatlantic triage? European and UK 'grand strategy' after the US rebalance to Asia. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 89(5), 1087-1107.
- Şenol, M. (2016). Siber güçle caydırıcılık ama nasıl?. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*, 2(10), 10-17.
- Şenol, M. (2017). Türkiye'de siber saldırılara karşı caydırıcılık. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*. 3(2), 1-9.
- Tekin, K. (2002). Avrupa Birliği ve egemenlik kavramı. *Türk İdare Dergisi*, 434, 71-87.
- Ünver, M. ve Canbay, C. (2010). Ulusal ve uluslararası boyutlarıyla siber güvenlik. *Elektrik Mühendisliği*, 438, 103.
- Yeniyıldız, N. S. (t.y.a). AP ve Konseyden siber güvenlik kurallarını güçlendirmeye yönelik yeni adımlar. İktisadi Kalkınma Vakfı. https://www.ikv.org.tr/images/files/Siber_Guvenlik_Kurallarinin_Guclendirilmesi_Bilgi_Notu.pdf (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023)
- Yeniyıldız, N. S. (t.y.b). Avrupa Komisyonundan Siber Dayanıklılık Yasası. İktisadi Kalkınma Vakfı. [https://www.ikv.org.tr/images/files/Siber_Dayaniklilik_Yasasi_Bilgi_Notu\(1\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/Siber_Dayaniklilik_Yasasi_Bilgi_Notu(1).pdf) (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2023)

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Effectiveness of EU Policies and Practices in the Field of Cyber Security: EU's Competence as a Cyber Security Representative

Extended Abstract

1. Introduction

With the increase in the value of information each passing day, information can be accessed quickly and easily through information and communication technologies, which show a very rapid transformation and development in the age we live in that is characterized as the information age. In other words, the positive rise of the economic, political and military powers of the countries as a result of being able to access, transmit, process, protect and use information with the opportunities provided by information and communication technologies, which have maintained their importance from the beginning of human history to this day, has made information and communication technologies indispensable elements of our lives, and therefore the importance of the cyber environment has increased even more.

In addition to the advantages of the cyber environment with the developments in information and communication technologies, the use of this environment for attack, threat, harm, etc. causes serious damage to individuals, institutions and countries. To put it in a different way, the fact that information is found and stored in an electronic environment today has made it vulnerable to cyber attacks, therefore focus has been more on cyber attacks, rather than the advantages of information and communication technologies. Since this situation has made cyber security a very important issue, ways of protecting information and communication technologies from cyber attacks and thus ensuring cyber security have been sought. Within this context, it has become necessary for countries to develop an effective cyber security strategy and policy to protect information and communication systems from cyber attacks and to ensure the security of information and data. EU, in particular, is an actor that strives to develop various strategies and policies for ensuring cybersecurity. In this regard, this study tries to evaluate how effective the EU's policies and practices in the field of cyber security are and the competence of EU which is described as a cyber security representative, in this field.

2. Evaluation and Discussion

The "Single Market Initiative", created by the European Commission in 1985, is the starting point for the EU's cybersecurity policy efforts. The EU has been working on developing socio-economic-based cybersecurity strategies and policies with the goal of achieving economic benefits, preventing cyberattacks, protecting fundamental rights, increasing trust in digital systems, and enhancing collaboration among actors from the beginning of the "Single Market Initiative" until the present day. It is seen that the Union, which has developed various strategies and policies to provide cyber security, does not have a common definition that includes a holistic, collective vision regarding cyber security. In other words, EU has an important deficiency in defining the cyber security concept on a common ground and in standardizing it at the same time. Each EU member state has its own unique definitions and strategies regarding cyber security. Thus, the lack of a common vision between the Union and its member states, as well as the intergovernmental structure of the Union, emerge as two main factors limiting the Union. This situation complicates the implementation of the Union's cyber security strategy, causes it fail to take an effective stance against threats as a cyber security representative and negatively affects its global role. Thus, the success of the EU in its relations with other powers in the international arena is also negatively affected by this situation.

3. Conclusion

In order for the EU to play an effective role in the face of cyber security threats, firstly, it is necessary to define and standardize the concept of cyber security in a common ground in terms of terminology, in other words, to create a cyber security understanding within the framework of the Union. Moreover, since the member states belong to the same security community and have similar interests, it will be important to create a regional cooperation between them and to coordinate their national strategies on cyber security. In other respects, because of the cross-border nature of cyber security threats, the Union should also cooperate with key partners in the international arena in order to deal with these threats. In this context, institutional arrangements and process planning that will ensure international cooperation should be prioritized.

Araştırma Makalesi

**Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin Türkiye’de BİST Endeksi
ve Döviz Kuru Oynaklıklarındaki Rolü: GARCH-MIDAS
Yaklaşımı**

Yağmur TOKATLIOĞLU

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF
yagmur.tokatlioglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0003-0134-6321

Öz

Oynaklık tahmini uygulayıcılar ve politika yapıcılar için önemli bir araçtır. Bu çalışmada, düşük ve yüksek frekanslı değişkenlerin aynı modelde yer almasına imkân tanıyan GARCH-MIDAS yöntemi kullanılmış ve GEPU Endeksinin Türkiye’de hisse senetleri fiyatları ve döviz kuru oynaklığını tahmin etmedeki rolünün ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Her modelde düşük frekanslı bağımsız değişken olarak GEPU Endeksinin alındığı, yüksek frekanslı bağımlı değişken olarak ise hisse senetleri fiyatlarını temsilen seçilmiş BİST Endeksleri, ABD Dolar ve Euro kurunun alındığı dokuz model kurulmuştur. Modellerin hepsinde kısa dönem parametrelerinin istikrarlı ve kısa dönem oynaklıkların kalıcı olduğu; GEPU Endeksinin BİST-100, BİST30, BİST Tüm-100, BİST Hizmet, BİST Mali ve BİST Sınai endekslerinde yer alan hisse senetleri fiyatları ile ABD Dolar ve Euro kurlarının uzun dönem oynaklıkları üzerinde önemli bir pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Küresel ekonomik-politik belirsizlikte yaşanan bir artış, BİST endekslerini ve döviz kurlarını değişken hale getirecektir. Bu durum, Türk Borsası ve döviz piyasasının küresel ekonomik-siyasi olaylara entegre olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: BİST endeksi, döviz kuru, GEPU endeksi, oynaklık tahmini, GARCH-MIDAS

Jel Sınıflandırma Kodları: C53, D80, G17

**The Role of Global Economic Policy Uncertainty on BIST Index and Exchange Rate
Volatilities: A GARCH-MIDAS Approach¹**

Abstract

Volatility forecasting is an essential task for practitioners and policymakers. Employing GARCH-MIDAS, which includes low- and high-frequency data in the same model, this study investigates the role of the GEPU Index on Turkish stock prices and exchange rate volatilities. Nine models were established in which BIST Indices, US Dollar, and Euro exchange rates are high-frequency dependent variables, and GEPU is used as a low-frequency independent variable in these models. It is found that short-term parameters are stable and short-term volatilities are persistent in all models, and GEPU has a positive and significant influence on the long-run volatility of BIST-100, BIST-30 BIST-100 BIST All Shares-100, BIST-Services, BIST-Financial, BIST-Industrials Indexes, and US Dollar and Euro exchange rates. High GEPU leads to high volatility in BIST Indexes and exchange rates. All those results imply that the Turkish stock market and the exchange rates have been integrated into global economic-political events.

Keywords: BIST index, exchange rate, GEPU index, volatility forecasting, GARCH-MIDAS

JEL Classification Codes: C53, D80, G1

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 21.04.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 16.06.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Tokatlıoğlu, Y. (2023). Küresel ekonomik politik belirsizliğin türkiye’de BİST endeksi ve döviz kuru oynaklıklarındaki rolü: GARCH-MIDAS yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 508-534. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1286397.

1. Giriş

Ekonomik ve siyasi sisteme yönelik büyük şokların zaman içinde makro belirsizlikte büyük değişikliklere neden olduğu görölmektedir (Bloom, 2006). Makroekonomik belirsizlik, arz tarafında firmalar ve talep tarafında hanehalkları aracılığıyla çıktı üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir (IMF, 2012). Son yıllarda borsa getirisi, döviz kurları, kripto para birimleri, altın ve ham petrol fiyatlarının ekonomik-politik belirsizlik ile arasındaki karşılıklı ilişkiye artan bir ilgi söz konusudur. Bazı sektörler siyasi ve ekonomik belirsizliklere daha fazla duyarlıdır ve bu belirsizlik, piyasalarda meydana gelen oynaklıklar üzerinde etkili olmaktadır (Yu, Fang ve Sun, 2018a).

Bollerslev, Hood, Huss ve Pedersen (2018)'in belirttiği üzere riskin ölçülmesi, tahmin edilmesi ve kontrol edilmesi ekonomi teori ve uygulamasının merkezinde yer almaktadır. Ekonomi literatüründe belirsizlik ve oynaklık ilişkisi uzun süredir tartışılan bir konudur. Belirsizlik ortamı hem üretici hem tüketici hem de politika yapıcılarının karar verme süreçlerini ve davranışlarını doğrudan etkileyecek, bu durum harcamaların kısıtlanmasına, yatırımların ertelenmesine ve/veya finansal karar verme süreçlerinde daha az riskli alanların tercih edilmesine neden olacaktır. Angelini, Bacchiocchi, Caggiano ve Fanelli (2019) çalışmalarında belirsizliğin ekonomi üzerinde oynadığı rolü üç başlık altında toplamıştır: Birincisi, artan belirsizlik reel faaliyetlerdeki daralmayı tetikler; ikincisi, belirsizlik ekonomik durgunluklar sırasında daha yüksek olma eğilimine girer; son olarak üçüncüsü ise belirsizlik şoklarının etkileri zaman içinde sabit değildir. Farklı veri ve metodolojiler kullanılarak oluşturulan belirsizlik endekslerinin (VIX (Volatility Index), ESI (Economic Sentiment Index), UCRY (Cryptocurrency Uncertainty Index), BSI (Bloomberg Political Risk Index)) yanında literatürde Baker, Bloom ve Davis (2016) tarafından geliştirilen Ekonomik Politik Belirsizlik (EPU) Endeksi ve Davis (2016) tarafından önerilen Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik (Global Economic Policy Uncertainty Index-GEPU) Endeksi en sık kullanılan belirsizlik endekslerindedir. Baker vd. (2016) politika belirsizliğinin hisse senedi fiyatlarındaki dalgalanmaların, yatırım oranlarının ve istihdam artışının üzerinde önemli etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. EPU ve GEPU endeksleri hisse senedi, petrol, döviz kuru, kripto para, altın gibi finansal piyasalardaki oynaklıklar üzerinde ekonomik politik belirsizliğin etkisini ölçmek için önemli bir araç sağlamaktadırlar (Wei, Liu, Lai ve Hu, 2017; Fang, Chen, Yu ve Qian, 2018; Yu vd. 2018a; Yu, Fang ve Sun, 2018b; Li, Ma, Zhang ve Zhang, 2020; Ma, Zhou, Cai ve Deng, 2019; Zhou, Jiang, Zeng ve Lin, 2020; Liu, Zhang, Yan ve Wen, 2021; Xia, Sang, He, ve Wang, 2022). Yatırım riskini değerlendirmek isteyen piyasa aktörleri, oynaklığı doğru bir şekilde tahmin etmek istediklerinde ekonomik ve politik belirsizliği de dikkate almalıdırlar (Fang vd., 2018).

Hem ulusal hem de küresel piyasalarda yaşanan belirsizliklere karşı Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin piyasaları daha kırılğan yapıda olabilmektedir. Bu

çalışmada, GEPU Endeksinin Türkiye’de hisse senetleri fiyatları ve döviz kuru oynaklığını tahmin etmedeki performansı incelenecektir. Hisse senedi piyasalarının ya da döviz kuru oynaklığının ekonomik politik belirsizlik ile yakından ilgili olduğunu gösteren çalışmalar literatürde mevcuttur (Bernanke, 1983; Baker, Bloom ve Davis 2012; Cochran, Mansur ve Odusami, 2012; Antonakakis, Chatziantoniou ve Filis, 2013; Pástor ve Veronesi, 2013; Brogaard ve Detzel, 2015; Liow, Liao ve Huang, 2018; Zhou vd. 2020). Sum (2012) çalışmasında Avrupa’da ekonomik-politik belirsizlikte meydana gelen değişikliklerin Avrupa Birliği ve Türkiye’nin de içinde bulunduğu bazı ülkelerin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini incelemiş ve bu belirsizliğin Türkiye borsa getirilerini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Kısacası, GEPU Endeksi Türkiye hisse senetleri fiyatları ve döviz kuru oynaklığını tahmin etmek için uygun bir ölçüttür.

Bu çalışmada ise farklı frekanstaki serilere ilişkin oynaklık tahmini yapan GARCH-MIDAS modeli kullanılmıştır. Düşük frekanslı bağımsız değişken olarak aylık GEPU Endeksinin alındığı çalışmada, yüksek frekanslı bağımlı değişkenler olarak ise hisse senetleri fiyatları ve döviz kurları alınmıştır. Hisse senetleri fiyatlarını temsilen günlük BİST 100 Endeks (XU100), BİST 30 Endeks (XU030), BİST Tüm-100 Endeksi (XTUMY), BİST Hizmet Endeksi (XUHIZ), BİST Mali Endeks (XUMAL), BİST Sınai Endeks (XUSIN), BİST Teknoloji Endeksi (XUTEK) ve günlük döviz kurları için ABD Dolar (Döviz Alış) ve Euro (Döviz Alış) kuru alınmış ve 9 farklı GARCH-MIDAS modeli tahmin edilmiştir.

Bu çalışma, GEPU Endeksinin hisse senetleri fiyatları ve döviz kuru oynaklık tahmininde henüz Türkiye için ele alınmamış bir yöntem olan GARCH-MIDAS modeli ile tahmin ederek literatüre katkıda bulunmaktadır. Bu kapsamda, çalışmanın ikinci bölümünde literatür taramasına, üçüncü bölümünde ise veri seti ve tanımlayıcı istatistiklere yer verilecektir. Dördüncü bölümde oynaklık modelleri ile GARCH-MIDAS modeli tanıtılacak, beşinci bölümde çalışmada ulaşılan bulgular sunulacaktır. Çalışma, son bölüm olan değerlendirme ve sonuç ile tamamlanacaktır.

2. İlgili Literatür

Son yıllarda uluslararası literatürde, GARCH-MIDAS modelinin farklı alanlardaki oynaklık tahmini için geniş bir uygulama alanı bulduğu dikkati çekmektedir: Hisse senedi getiri oynaklığı (Asgharian, Hou ve Javed, 2013); borsa oynaklığı (Girardin ve Joyeux, 2013; Fang, Lee ve Su, 2020; Özsoy ve Doğan, 2022), petrol şokları (Salisu ve Gupta, 2021), iklim değişikliği (Oloko, Adediran ve Fadiya, 2022), sıcak para getirisi (Wei, Yu, Liu ve Cao, 2018); emtia vadeli işlemlerinin oynaklığı (Mo, Gupta, Li ve Singh, 2018); petrol fiyatları oynaklığı (Amendola, Candila ve Scognomillo, 2017; Pan, Wang, Wu ve Yin, 2017), fiyat dalgalanmaları (Wang, Ma, Liu ve Lang, 2021); petrol piyasası oynaklığı ile küresel finansal döngü (Salisu, Gupta ve Demirer, 2022); kripto para piyasasının oynaklığı (Conrad, Custovic ve Ghysels, 2018; Walther, Klein ve Bouri, 2019); Google trendleri (Xu, Bo, Jiang ve

Liu, 2019); döviz kuru oynaklığı (You ve Liu, 2020; Tokatlıoğlu, 2022); yeşil yatırımın piyasa oynaklığı ile petrol şokları (Yaya, Ogbonna ve Vo, 2022); Baltık Kuru Yük Endeksi oynaklığı ile COVID-19 pandemisi (Xu, Zou ve Zhou, 2022).

Uluslararası literatürde belirsizlik endekslerinin ya da jeopolitik risklerin petrol fiyatları, hisse senedi piyasası, altın fiyatları, döviz kuru, kripto para birimleri ve borsa oynaklıkları üzerindeki etkisinin GARCH-MIDAS modeli ile sıklıkla araştırılmaktadır, ancak ulusal literatür için aynısını söylemek mümkün değildir. Bu kapsamda literatür taramasının bundan sonraki kısmında belirsizlik endeksleri ya da jeopolitik riskleri düşük frekanslı değişken olarak alan ve yüksek frekanslı değişkenlerin oynaklığını GARCH-MIDAS ile modelleyen çalışmalara yer verilecektir.

Wei vd. (2017) hem GEPU Endeksi hem çeşitli EPU Endeksleri hem de küresel petrol talebi-arzı gibi değişkenlerle ham petrol piyasası oynaklığını tahmin etmek için GARCH-MIDAS modelini kullanmışlar ve EPU endekslerinin petrol piyasası oynaklığını üzerinde önemli etkiler olduğunu vurgulamışlardır. Fang vd. (2018), düşük frekanslı GEPU Endeksi ile yüksek frekanslı altın getirisini ele aldığı çalışmalarında GEPU Endeksinin altın piyasası oynaklık tahmininde önemli bir gösterge olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yu vd. (2018a) GARCH-MIDAS modelinin yanında DCC-MIDAS modeli ile yaptıkları çalışmalarında GEPU Endeksinin ham petrol ve ABD endüstri düzeyinde hisse senedi piyasalarındaki oynaklıkları tahmin etmişlerdir. GEPU Endeksinin etkisini bazı sektörler için pozitif bazıları için ise negatif bulurken, endüstriler genelinde GEPU'nun uzun vadeli oynaklıklara olan etkisinin pozitif olduğu vurgulamışlardır. Bir diğer çalışmada Yu vd. (2018b), yine GEPU Endeksinin Çin hisse senedi piyasasının oynaklığı için öngörü gücüne sahip olup olmadığını araştırmışlar ve günlük olarak alınan Şangay Bileşik Endeksi oynaklığının küresel ekonomiden etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Li vd. (2020) de Çin borsa oynaklığı üzerine çalışmışlar, GEPU Endeksinin yanında EPU Endeksi değişkenini de ele almışlardır. Yazarlar GEPU ve EPU Endekslerinin aynı dönem içinde birlikte yükseldiklerinde, GEPU'nun Çin borsa oynaklığını tahmin etmede daha etkili olduğunu bulmuşlardır.

Ma vd. (2019) EPU Endeksinin ham petrol getiri oynaklığı üzerindeki etkisini ve hangi EPU Endeksinin daha yüksek bir tahmin gücü olduğunu araştırmışlardır. Çalışmada, ham petrol getiri oynaklığı için ABD EPU Endeksinin uzun dönemde, Çin EPU Endeksinin ise son bir yıl için en iyi tahmin performansına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Salisu, Gupta, Bouri ve Ji (2020) altı farklı aylık küresel ekonomik koşulun, beş metal için günlük getiri oynaklığı üzerindeki etkisini ölçmek için GARCH-MIDAS modelini kullanmışlar ve küresel ekonomik koşulların altın piyasasının getiri oynaklığı üzerinde önemli olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Zhou vd. (2020)

Çin ve ABD EPU Endekslerini oranlayarak görelî bir EPU endeksi oluşturmuşlar ve bu endeksin Çin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çin-ABD EPU oranının Çin döviz kurunun uzun vadeli oynaklığı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ve GARCH-MIDAS modelinin geleneksel GARCH tipi modellerden daha iyi performans sergilediğini göstermişlerdir.

Liu vd. (2021), farklı EPU Endekslerinin Avrupa Birliği karbon fiyatları oynaklığı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir. Yu ve Huang (2021), Çin EPU Endeksinin hisse senedi oynaklık tahmin performansını arttırdığı sonucuna ulaşırken; Fan, Khaskheli, Raza ve Shah (2022) aylık EPU Endeksi ile G7 ülkelerinin üç aylık konut fiyatları oynaklığını tahmin etmişler ve EPU Endeksinin, konut fiyatlarındaki oynaklığın önemli bir belirleyicisi olduğunu tespit etmişlerdir. Xia vd. (2022) düşük frekanslı değişken olarak EPU Endeksinin yanında Kripto Para Belirsizlik Endeksini de ele almışlar ve bu endekslerin Bitcoin oynaklığını tahmin etmedeki performanslarını GARCH-MIDAS yöntemi ile araştırmışlardır. Uzun dönemli Bitcoin oynaklığı üzerinde EPU Endeksinin olumsuz, Kripto Para Belirsizlik Endeksinin ise olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

GARCH-MIDAS modelinde yüksek frekanslı değişkenlerin oynaklığını tahmin etmek için düşük frekanslı değişken olarak jeopolitik riski ele alan çalışmalarda vardır. Liu, Ma, Tang ve Zhang (2019) jeopolitik riskin petrol oynaklığı üzerinde önemli olduğunu vurgularken; Ndako, Salisu ve Ogunsiji (2021) küresel veya ülkeye özgü jeopolitik riskin Endonezya ve Malezya'daki İslami hisse senetlerinin getiri oynaklığını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Yang, Zhang, Yi ve Peng (2021) farklı ülkelerin jeopolitik risklerinin Çin'in borsa oynaklığını nasıl etkilediğini GARCH-MIDAS ile analiz etmişler ve birkaç yükselen ekonomi dışında, küresel ve bölgesel jeopolitik risklerin çoğunun Çin borsası oynaklığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Türkiye'de GEPU Endeksinin hisse senetleri fiyatları ve döviz kurları üzerindeki etkilerini ele alan kısıtlı çalışmalara bakıldığında, bu konunun GARCH-MIDAS modeli ile incelenmediği dikkati çekmektedir. Gürsoy (2021) çalışmasında GEPU Endeksi ile Dolar kuru, Euro kuru ve BİST100 Endeksi arasındaki ilişkiyi Hatemi-J Asimetrik Nedensellik testi ile araştırmış, GEPU Endeksi ile döviz kurları arasında pozitif bir nedensellik tespit ederken, BİST 100 Endeksi ile GEPU Endeksi arasında nedensellik tespit etmemiştir. Gürsoy ve Kılıç (2021) DCC-GARCH modelini kullanarak yaptıkları çalışmada GEPU Endeksi ile BİST bankacılık Endeksi arasında iki yönlü güçlü bir oynaklık etkileşimi tespit ederken, Korkmaz ve Güngör (2018) de GARCH modeli ile GEPU Endeksi ve seçilmiş BİST endeksleri arasında benzer sonuçlar elde etmiştir.

Altay (2015)'ın Gölge Olasılık Teorisi'ni kullandığı çalışmasında risk ve muğlaklığın getiri oranları üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna varmıştır. Tiryaki ve Tiryaki (2019), ARDL metodunu kullandıkları çalışmalarında hem kısa

hem de uzun dönemde BİST hisse senedi getirileri ile ABD EPU Endeksi arasında negatif ilişki tespit etmişlerdir. Piyasalardaki oynaklığın yatırımcıda yarattığı korku ve riski ölçen VIX Endeksi ile yaptıkları çalışmalarında Kök ve Nazlıoğlu (2020) VIX'in pozitif oynaklığından BİST 100 Endeksinin negatif oynaklığına nedensellik ilişkisi tespit ederken, Başarır (2018) VIX'ten BİST 100 Endeksine tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Sadeghzadeh ve Elmas (2018) VIX endeksi, tüketici güven endeksi ve BİST işlem miktarının hisse senedi getirilerini etkileyen en önemli değişkenler olduğunu tespit etmişlerdir. Sadeghzadeh Emsen ve Aksu (2020) çalışmalarında belirsizlik endeksi ile BİST 100 Endeksi arasında asimetric ilişki ve uzun dönemde belirsizlik endeksindeki yaşanan şokların borsa endeksinde ters yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

3. Veri Seti ve Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışmada yüksek frekanslı değişken olarak hisse senedi getirilerini temsilen BİST endeksleri ve döviz kurları (iş günü) alınırken düşük frekanslı değişken olarak ise GEPÜ Endeksi (aylık) alınmıştır. İş günü olarak alınan değişkenler, resmi tatil günlerinde değer almamaktadır ve bu nedenle bahsi geçen günler hafta sonları gibi modele dahil edilmemiştir.

3.1. Değişkenler

Çalışmada BİST 100 Endeks-GEPÜ, BİST 30 Endeks-GEPÜ, BİST Tüm-100 Endeksi-GEPÜ, BİST Hizmet Endeksi-GEPÜ, BİST Mali Endeks-GEPÜ, BİST Sınai Endeks-GEPÜ, BİST Teknoloji Endeksi-GEPÜ ile ABD Dolar kuru-GEPÜ ve Euro kuru-GEPÜ olmak üzere 9 farklı GARCH-MIDAS modeli kurulmuştur. Değişkenlerinin durağanlıklarının sağlanması için GEPÜ Endeksinin aylık büyüme oranı ile BİST Endeksleri ve döviz kurlarının günlük büyüme oranları kullanılmıştır. Tablo 1'de modellerde kullanılan değişkenler, değişkenlerin açıklamaları ile dönemleri ve veri kaynakları ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir.

Tablo 1: Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Değişken Açıklaması	Frekans	Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi	Veri Kaynağı
<i>Bağımsız Değişken</i>					
GEPÜ	Aylık Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik Endeksi	Aylık	Ocak 1997	Aralık 2022	Economic Policy Uncertainty
<i>Bağımlı Değişkenler</i>					
BİST 100	BİST 100 Endeksi (XU100), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.1997	30.12.2022	TCMB / EVDS
BİST 30	BİST 30 Endeksi (XU030.IS), Kapanış Fiyatları	Günlük	03.01.1997	30.12.2022	Yahoo Finance

Tablo 1'in devamı: Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Değişken Açıklaması	Frekansı	Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi	Veri Kaynağı
BİST Tüm-100	BİST Tüm-100 Endeksi (XTUMY), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.2009	30.12.2022	TCMB / EVDS
Hizmet	BİST Hizmet Endeksi (XUHIZ), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.1997	30.12.2022	TCMB / EVDS
Mali	BİST Mali Endeks (XUMAL), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.1997	30.12.2022	TCMB / EVDS
Sınai	BİST Sınai Endeks (XUSIN), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.1997	30.12.2022	TCMB / EVDS
Teknoloji	BİST Teknoloji Endeksi (XUTEK), Kapanış Fiyatları	Günlük	01.01.2009	30.12.2022	TCMB / EVDS
Dolar	ABD Doları (Döviz Alış)	Günlük	01.01.1997	30.12.2022	TCMB / EVDS
Euro	Euro (Döviz Alış)	Günlük	04.01.1999	30.12.2022	TCMB / EVDS

Modellerdeki bağımlı değişkenler

Piyasada oluşan hareketleri takip edebilmek, dayanak varlık olması ve yatırım araçları için karşılaştırma ölçütü olarak kullanılması için Borsa İstanbul (Borsa İstanbul, 2023) tarafından hesaplanan BİST endekslerinden biri olan ve Türkiye'de en bilinen ve en önemli endeks olarak kabul edilen BİST 100 endeksi, piyasa değeri ve işlem hacmi bakımından en yüksek 100 hisse senedinden oluşturulmaktadır. Buna paralel bir biçimde, BİST 30 Endeksi de piyasa değeri ve işlem hacmi en yüksek olan 30 hisse senedinin performansını gösteren bir endekstir. BİST Tüm-100, BİST 100 Endeksinde yer alan 100 hisse senedi haricinde kalan Borsa İstanbul pazarlarında işlem gören hisse senetlerini göstermektedir. BİST Hizmet, BİST Mali, BİST Sınai ve BİST Teknoloji Endeksleri ise ait oldukları sektörde hizmet veren ve Borsa İstanbul'da işlem gören hisse senetlerinin endeksleridir.

Modellerdeki bağımsız değişken: Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik Endeksi

Baker vd. (2016) tarafından geliştirilen Ekonomik Politik Belirsizlik (EPU) Endeksi, ülkelerin ekonomik (Economic-E) aktivitedekilerindeki ve politikalarındaki (Policy-P) belirsizliği (Uncertainty-U) ölçen bir endekstir. Davis (2016) tarafından önerilen Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik (Global Economic Policy Uncertainty Index-GEPU) Endeksi ise zaman içerisinde güncellenmiş ve

günümüzde küresel ekonomileri kapsayan 21 ÷lke² için ulusal EPU Endekslerinin Gayrisafi Yurt İçi Hasıllarının (GSYH) ağırlıklı ortalaması ile hesaplanmaktadır. Bu endekste yer alan ÷lkeler, küresel üretimin %71'ini ve piyasa döviz kurlarının %80'ini kapsamaktadır (EPU, 2022).

Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik Endeksinin hesaplanması, metin madenciliğine dayanır ve gazetelerin yayınlanma sıklığına bağlı olarak oluşturulur. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri için aylık olarak oluşturulan EPU endeksi 10 büyük gazetenin taranması ile elde edilir. Gazetelerin dijital arşivlerinde EPU kriterlerini karşılamak için bir yazının ekonomi (E), politika (P) ve belirsizlik (U) ile ilgili üç kategoride yer alan terimleri içermesi gerekir. Son aşamada ise ele alınan gazetelerdeki standartlaştırılmış, ölçeklendirilmiş sayıların aylara göre ortalaması alınır. Kısacası, her bir ulusal EPU endeksi o ay içinde ekonomi politikası belirsizliğini tartışan gazete yazılarının oransal sıklığını yansıtır (Baker vd., 2016).

GEPÜ Endeksi yatırımcılar, araştırmacılar, hükümetler, politika yapıcılar gibi ekonomik aktörler tarafından dünya genelinde ekonomik politik belirsizliği ölçmek için sıklıkla kullanılır. Yüksek EPU Endeksi, yatırımcıların güvenini azaltan ve borsada eş zamanlı olarak sert düşüşe neden olan dalgalı bir makroekonomik politika ortamına zemin hazırlayacaktır (Fang vd., 2018).

Modellerin hepsinde bağımsız değişken olarak alından GEPÜ Endeksi Ocak 1997'den aylık olarak yayınlanmaktadır. GEPÜ Endeksi, cari fiyatlar ile GSYH ve satın alma gücü paritesine göre ölçülen GSYH olmak üzere iki farklı şekilde hesaplanmaktadır; bu çalışmada satın alma gücü paritesine göre ölçülen GSYH'nın ağırlıklı ortalamasına göre hesaplanan GEPÜ Endeksi kullanılmıştır. GEPÜ Endeksi, 1997 yılından itibaren aylık olarak hesaplanan bir veri olduğu için modellerde kullanılan diğer değişkenlerin geçmiş dönem verileri olsa bile bağımlı değişkenler 01.01.1997 tarihinden itibaren başlatılmıştır. Ancak BİST Tüm-100 Endeksi, BİST Teknoloji Endeksi ve Euro kuru serilerinin 1997 yılına uzanan verileri olmadığı için GEPÜ, BİST Tüm-100 Endeksi ve BİST Teknoloji Endeksi modellerinde Ocak 2009 ve Euro kuru modelinde ise Ocak 1999 yılından itibaren alınmıştır.

3.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 2'de modellerde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Modellerde büyüme oranları kullanıldığı için tanımlayıcı istatistikler değişkenlerin büyüme oranları için verilmiştir. BİST endekslerinin standart sapma değerlerinin yaklaşık 2, döviz kurların standart sapması ise yaklaşık 1 civarında iken GEPÜ Endeksinin oldukça düşüktür (0.190). Değişkenlerin gözlem sayıları,

² Avustralya, Brezilya, Kanada, Şili, Çin, Kolombiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Hindistan, İrlanda, İtalya, Japonya, Meksika, Hollanda, Rusya, Güney Kore, İspanya, İsveç, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri.

başlangıç dönemleri değişiklik gösterdiği için birbirlerinden farklıdır. Modellerin tamamında bağımsız değişken olan GEPU Endeksinin aylık frekansta, bağımlı değişkenlerin ise iş günü frekansında olması sebebiyle gözlem sayıları arasındaki farklar vardır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem sayısı	Ortalama	Medyan	Standart sapma	Minimum	Maksimum	Çarpıklık	Basıklık
GEPU	311	0.020	-0.010	0.190	-0.367	1.018	1.400	7.126
BİST 100	6327	0.120	0.130	2.229	-18.110	19.450	0.192	10.411
BİST 30	6345	0.109	0.105	2.666	-98.999	19.300	-7.923	307.440
BİST Tüm-100	3420	0.124	0.200	1.348	-20.550	25.060	-0.433	61.757
Hizmet	6327	0.119	0.110	2.114	-17.520	18.930	0.253	12.513
Mali	6327	0.125	0.090	2.519	-18.810	19.070	0.263	9.346
Sınai	6327	0.122	0.170	1.967	-16.480	19.780	-0.042	12.366
Teknoloji	5494	0.089	0.120	2.248	-17.920	20.490	0.095	12.646
Dolar	6383	0.086	0.040	1.131	-25.470	39.760	5.926	298.109
Euro	5890	0.072	0.020	1.164	-25.290	38.340	5.298	253.375

3.3. Birim Kök Testleri

Değişkenlerin durağanlıklarını test etmek için Genişletilmiş Dickey-Fuller (1979) ve Phillips-Perron (1988) birim kök testi uygulanmış, hem sabit terim içeren model hem de sabit terim ve trend parametresi içeren modellerin t istatistikleri, olasılık ve kritik değerleri Tablo 3'te verilmiştir. Her iki modelde de hem Genişletilmiş Dickey-Fuller ve hem de Phillips-Perron birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 3: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit terim ve trend parametrelili model					
	Genişletilmiş Dickey-Fuller test			Phillips-Perron test		
	t İstatistiği	p Değeri	%1 Kritik Değer	t İstatistiği	p Değeri	%1 Kritik Değer
GEPU	-20.4302***	0.0000	-3.9879	-24.5441***	0.0000	-3.9879
BİST 100	-77.7115***	0.0001	-3.9595	-77.7228***	0.0001	-3.9595
BİST 30	-77.3085***	0.0001	-3.9595	-77.3343***	0.0001	-3.9595
BİST Tüm-100	-37.9309***	0.0000	-3.9609	-60.2915***	0.0000	-3.9608
Hizmet	-78.7822***	0.0001	-3.9595	-78.7795***	0.0001	-3.9595
Mali	-78.0719***	0.0001	-3.9595	-78.0734***	0.0001	-3.9595
Sınai	-32.9402***	0.0000	-3.9597	-77.5945***	0.0001	-3.9595
Teknoloji	-72.8979***	0.0001	-3.9598	-72.9367***	0.0001	-3.9598
Dolar	-48.0966***	0.0000	-3.9596	-71.0848***	0.0000	-3.9595
Euro	-46.1783***	0.0000	-3.9597	-67.4244***	0.0000	-3.9596

Tablo 3'ün devamı: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Genişletilmiş Dickey-Fuller test			Phillips-Perron test		
	t İstatistiği	p Değeri	%1 Kritik Değer	t İstatistiği	p Değer	%1 Kritik Değer
GEPÜ	-20.4558***	0.0000	-3.4513	-24.4240***	0.0000	-3.4513
BİST 100	-77.6910***	0.0001	-3.4312	-77.7036***	0.0001	-3.4312
BİST 30	-77.2623***	0.0001	-3.4312	-77.2952***	0.0001	-3.4312
BİST Tüm-100	-37.8607***	0.0000	-3.4322	-60.2877***	0.0001	-3.4321
Hizmet	-78.7803***	0.0001	-3.4312	-78.7776***	0.0001	-3.4312
Mali	-78.0319***	0.0001	-3.4312	-78.0372***	0.0001	-3.4312
Sınai	-32.9370***	0.0000	-3.4314	-77.5923***	0.0001	-3.4312
Teknoloji	-72.8648***	0.0001	-3.4314	-72.9219***	0.0001	-3.4314
Dolar	-48.0904***	0.0001	-3.4313	-71.0823***	0.0001	-3.4312
Euro	-46.1815***	0.0001	-3.4314	-67.4304***	0.0001	-3.4313

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir.

4. GARCH-MIDAS Modeli

Oynaklık tahmini yalnızca finansal piyasalarda değil, yatırım kararı ve portföy oluşturma, varlık fiyatlandırması, menkul kıymet değerlemesi, risk yönetimi, para politikası ve makro-ekonomik politika oluŐurmada önemli bir araç haline gelmiştir (Poon ve Granger, 2003). Bu sebeple oynaklık tahmini ve oynaklık modellerinin tahmin performansı hem araştırmacılar hem uygulayıcılar hem de politika yapıcılar için dikkat çekici bir konu haline gelmiştir. Gauss Markov teoremi, hata terimin varyansının zaman içerisinde sabit kalacağını varsayar. Ancak zaman serilerinde sıklıkla karşılaşılan ve yüksek hareketli dönemin düşük hareketli bir dönemi takip etmesi sonucunda bu varsayım sağlanamayacaktır (Ağaslan ve Gayaker, 2020). Oynaklığın zaman içindeki değişimini araştıran ve varyansın zamana bağlı olarak değişimine müsaade eden ekonometrik modeller 80'li yılların başında literatürde yerini almaya başlamıştır. 1982 yılında Engle tarafından geliştirilen Otoregresif Koşullu DeđerŐen Varyans (AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity-ARCH) ve 1986 yılında Bollerslev'in geliştirdiği Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu DeđerŐen Varyans (Generalized AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity-GARCH) modellerinde hata teriminin koşullu varyansı zamanın bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir.

Oynaklık modelleri literatürde hızlı bir Şekilde geliŐmeye devam etmiş (ARCH-M, GARCH-M, EGARCH, TARARCH, PARARCH, GJR-GARCH, VEC-GARCH, F-GARCH, CCC-GARCH, BEKK-GARCH, DCC-GARCH) ve Engle, Ghysels ve Sohn (2013) ise farklı frekanstaki deđerŐkenleri aynı anda modele dahil eden ve yüksek frekanslı deđerŐkenlerin oynaklığını tahmin eden Karma Frekanslı Veri rneklemede Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu DeđerŐen Varyans (Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity variant of Mixed Data Sampling-

GARCH-MIDAS) modelini geliştirmişler. Geleneksel zaman serileri modellerinde, değişkenlerin aynı frekansa sahip olması gerekmektedir, ancak özellikle ekonomide farklı frekanstaki seriler etkileşim içindedir. Yüksek frekanslı seriler hem ulusal hem de küresel piyasalarda meydana gelen rassal şoklardan doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkilenmektedir. Yüksek frekanslı serileri toplulaştırma işlemine tabi tutarak düşük frekanslı seriye dönüştürme işlemi seride bilgi kaybına neden olmaktadır (Marcellino, 1999). Ghysels, Santa-Clara ve Valkanov (2004) tarafından geliştirilen MIDAS yönteminde bilgi kaybı olmadan farklı frekanstaki serilere ait parametreler tek bir modelde tahmin edilebilir.

Engle vd. (2013) GARCH-MIDAS modelini (1) ve (2) no'lu denklem aracılığıyla göstermektedir:

$$r_{i,t} = \mu + \sqrt{\tau_t * g_{i,t}} \varepsilon_{i,t} \quad , \forall i = 1, \dots, N_t \quad (1)$$

$$\varepsilon_{i,t} | \Phi_{i-1,t} \sim N(0,1) \quad (2)$$

(1) no'lu denklemde yer alan $r_{i,t}$ yüksek frekanslı verinin t ayının i . günündeki getirisini (r) temsil etmektedir. Oynaklık bileşeni olan $\sqrt{\tau_t * g_{i,t}}$, kısa dönemli varyans bileşeni ($g_{i,t}$) ve uzun dönemli varyans bileşeni (τ_t) olmak üzere iki bileşene ayrılarak incelenmektedir. $\Phi_{i-1,t}$, t döneminin ($i - 1$). gününe kadar ayarlanan bilgileri temsil ederken, μ ise yine ($i - 1$). gününe kadar olan getirilerin koşullu ortalamasını ifade etmektedir. $\varepsilon_{i,t}$ ise $\Phi_{i-1,t}$ koşuluna bağlı normal dağılıma sahip hata terimidir ve bağımsız ve aynı dağılıma sahip (iid) özelliğini taşımaktadır (Wang, Ma ve Liu, 2020, s.799).

Engle vd. (2013), oynaklık bileşeninin kısa dönemli varyans bileşeni $g_{i,t}$ 'nin GARCH (1,1) sürecinde olduğu varsayarlar:

$$g_{i,t} = (1 - \alpha - \beta) + \alpha \frac{(r_{i-1,t} - \mu)^2}{\tau_t} + \beta g_{i-1,t} \quad (3)$$

$g_{i,t}$, GARCH-MIDAS modelinin GARCH bileşenini oluşturmaktadır. α , ARCH parametresini ve β ise GARCH parametresini temsil etmektedir ve durağanlık koşulunun sağlanabilmesi adına bazı varsayımlara ihtiyaç vardır. $\alpha > 0$, $\beta \geq 0$ ve $\alpha + \beta < 1$ varsayımlarının sağlanabilmesi için kısa dönem bileşende α ve β parametreleri için En Çok Olabilirlik Tahmini başlangıç değerleri sırasıyla 0.05 ve 0.9'dur.

Uzun dönemli varyans bileşeni τ_t ise GARCH-MIDAS modelinin MIDAS bileşenini oluşturmaktadır ve yavaş değişen bir ağırlık fonksiyonuna dayanan MIDAS regresyon filtrelemesi çerçevesinde hesaplanmaktadır; τ_t , dışsal bir

değişkene dayalı olarak dzeldilmiş gerçekleşen varyans olarak tanımlanır (Li vd., 2020).

$$\tau_t = n + \theta \sum_{k=1}^K \varphi_k V_{t-k} \quad (4)$$

(4) no'lu denklemde yer alan θ , gecikmeli değişkenlerin (V_t) ağırlığını ifade etmektedir. Bu çalışmada θ , gecikmeli GEPÜ indeksinin uzun dönemli hisse senedi getirileri ve döviz kurları oynaklığı üzerindeki ağırlıklı etkilerini göstermektedir. GARCH-MIDAS modeli, kısa dönemli bileşenin yanında uzun dönemli bileşeni de vererek, oynaklık tahmini yapılan değişkenlerdeki sadece kısa vadede değil aynı zamanda uzun vadede meydana yapısal değişiklikleri ve trendleri yakalama imkanı sunar.

Koşullu varyansların negatif olmaması için log dönüşümü kullanılır (Liu vd., 2019):

$$\log(\tau_t) = m + \theta \sum_{k=1}^K \varphi_k(\omega_1, \omega_2) RV_{t-k} \quad (5)$$

$$RV_t = \sum_{i=1}^{N_t} r_{i,t}^2 \quad (6)$$

(5) ve (6) no'lu denklemlerde yer alan RV gerçekleşen varyansı, k ise minimum Bayes Bilgi Kriteri ile tespit edilen optimum gecikme uzunluğunu, başka bir deyişle oynaklığın düzeltildiği dönemlerin sayısını göstermektedir. $\tau_t > 0$ koşulunun sağlanması gerekir ve uzun dönem parametreleri olan θ, ω ve m 'nin En ok Olabilirlik Tahmini başlangıç değerleri sırasıyla 0.1, 5 ve 0.01 değerlerini almaktadır. Bununla birlikte $\theta = 0$ değerini alırsa uzun dönemli bileşen sabit bir sayıya dönüşmüş olacak ve bu durum $r_{i,t}$ 'nin koşulsuz varyansının zaman içinde değişemeyeceği, sabit kalacağı anlamına gelir (Amendola vd, 2017, s.160). Bu nedenle θ parametresinin başlangıç değerinin sıfır olmayacağı varsayılmaktadır.

Engle vd. (2013), (5) no'lu denklemi Beta fonksiyonu ile aşağıdaki gibi hesaplamaktadır.

$$\varphi_k(\omega) = \frac{(k/K)^{\omega-1}}{\sum_{j=1}^K (j/K)^{\omega-1}} \quad (7)$$

$$\varphi_k(\omega_1, \omega_2) = \frac{(k/K)^{\omega_1-1}(1-k/K)^{\omega_2-1}}{\sum_{j=1}^K (j/K)^{\omega_1-1}(1-j/K)^{\omega_2-1}} \quad (8)$$

Parametre tahminin En Çok Olabilirlik Yöntemi'ne dayanan GARCH-MIDAS modelinin Log-Olabilirlik Fonksiyonu (9) no'lu denklemde gösterilmiştir.

$$LLF = -\frac{1}{2} \sum_{t=1}^T \left[\log(2\pi) + \log g_{i,t}(\Phi) \tau_t(\Phi) + \frac{(r_{i,t} - \mu)^2}{g_{i,t}(\Phi) \tau_t(\Phi)} \right] \quad (9)$$

Zhou vd. (2020) yaptıkları çalışmada GARCH-MIDAS modelinin volatilité tahmin performansını geleneksel GARCH tipi modelleri ile (GARCH, EGARCH, TGARCH, PGARCH) karşılaştırmak için MSE, MAE, HMSE, HMAE ve QLIKE gibi çeşitli kayıp fonksiyonlarını kullanmışlardır. Çalışmada GARCH-MIDAS modelinin geleneksel GARCH tipi modellerinden daha iyi performans gösterdiğini ve EPU Endeksinin döviz kuru oynaklığını tahmin etmede başarılı olduğunu ortaya koymuşlardır.

5. Bulgular

Bu çalışmada GEPÜ Endeksinin, hisse senedi getirileri ve döviz kuru oynaklığının kısa ve uzun dönemli bileşenleri üzerindeki tahmin gücü GARCH-MIDAS yöntemi ile araştırılmıştır³. Yüksek frekanslı değişkenler olan BİST 100, BİST 30, BİST Tüm-100, BİST Hizmet, BİST Mali, BİST Sınai, BİST Teknoloji Endeksleri ile ABD Dolar ve Euro kuru serilerinin bağımsız değişkenler olarak alındığı 9 farklı modelin tahmin sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Bahsi geçen modellerin her birinde düşük frekanslı olan GEPÜ Endeksi bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. Tablo 4'te GARCH-MIDAS yönteminin en yüksek olabilirlik ile tahmin edilen başlangıç parametresi olan μ , kısa dönem parametreleri olan α ve β (3 no'lu denklem) ve uzun dönem parametreleri olan θ , ω ve m (5 no'lu denklem) ile bunların olasılık ile BIC değerleri verilmiştir. Çalışmada günlük ve aylık serilerin birleştirilmesi yapıldığı ve bir ayda 22 iş günü olduğu için birleştirme periyodu (N) 22 olarak alınmıştır. 5 no'lu denklemde yer alan MIDAS gecikmeleri ise 24 olarak alınmıştır⁴; bu durum uzun vadeli koşullu varyansın, 24 ay süresince gerçekleşen oynaklığın MIDAS ağırlıkları ortalaması ile belirleneceğini göstermektedir (Ghysels, 2017).

³ Analizlerde Ghysels (2017) tarafında yazılan "MIDAS Matlab Toolbox" kodları kullanılmış ve analizler Matlab R2018a ile yapılmıştır. Talep üzerine, kodlar ve kullanılan veri setleri araştırmacılarla paylaşılabilir.

⁴ Modellerdeki gözlem sayıları fazla olduğu için 24 gecikme sayısı analizlerde sorun yaratmamaktadır.

GEPU Endeksinin hisse senetleri fiyatları oynaklığı üzerindeki etkileri

Tipik bir GARCH modelinde α ve β parametre tahminlerinin toplamının 1 olması gerekmektedir. GARCH-MIDAS modelinin temelini oluşturan Spline-GARCH modelini geliştiren Engle ve Rangel (2008)'in çalışmasında belirtildiği gibi bu modellerde α ve β toplamının birden k ama bire yakın olması beklenmektedir. BİST 100 Endeks-GEPU modelinde toplam oynaklığın kısa dönemli bileşeni olan α ve β parametreleri istatistiksel olarak anlamlıdır ve $\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9855$ 'dir ve 1'den kktr. α ve β toplamının birden k ama bire yakın olması, tahmin edilen GARCH-MIDAS modelinin kısa dönem parametrelerine göre istikrarlı olduğu anlamına gelmektedir. β parametresinin ($\hat{\beta} = 0.8963$) 1'e yakın ve istatistiksel olarak anlamlı olması, BİST 100 Endeksinde yer alan hisse senetleri fiyatlarında meydana gelen oynaklığın kalıcılığına işaret etmektedir.

Tablo 4: GARCH-MIDAS Modelinin Tahmin Sonuçları

Modeller	Başlangıç parametresi	Kısa dönem parametreleri		Uzun dönem parametreleri			BIC	Gözlem sayısı	Düzeltilmiş gözlem sayısı	Log-Olabilirlik
	μ	α	β	θ	ω	m				
BİST 100	0.0012*** (0.0000)	0.0893*** (0.0000)	0.8963*** (0.0000)	0.0560*** (0.0000)	36.8120*** (0.0042)	0.0004*** (0.0000)	-32428	6781	6077	16240.6
BİST 30	0.0010*** (0.0013)	0.0789*** (0.0000)	0.8161*** (0.0000)	1.7251*** (0.0000)	1.3982*** (0.0000)	0.0003*** (0.0000)	-28551	6721	6017	14301.9
BİST Tüm-100	0.0013*** (0.0000)	0.3537*** (0.0000)	0.6203*** (0.0000)	0.0952*** (0.0085)	31.2600*** (0.0001)	0.0005*** (0.0006)	-18896	3650	2946	9472.58
BİST Hizmet	0.0013*** (0.0000)	0.1485*** (0.0000)	0.8323*** (0.0000)	0.0292 (0.1821)	18.7100 (0.2024)	0.0005*** (0.0000)	-33544	6781	6077	16798.5
BİST Mali	0.0012*** (0.0000)	0.0866*** (0.0000)	0.8964*** (0.0000)	0.0713*** (0.0001)	34.7330*** (0.0060)	0.0005*** (0.0000)	-30503	6781	6077	15277.9
BİST Sınai	0.0013*** (0.0000)	0.1154*** (0.0000)	0.8659*** (0.0000)	0.0439*** (0.0001)	43.1310** (0.0138)	0.0003*** (0.0000)	-34325	6781	6077	17189.1
BİST Teknoloji	0.0015*** (0.0000)	0.1879*** (0.0000)	0.7331*** (0.0000)	-0.2283*** (0.0000)	1.0010*** (0.0000)	0.0005*** (0.0000)	-27216	5870	5166	13634.2
Dolar	0.0008*** (0.0000)	0.1155*** (0.0000)	0.8292*** (0.0000)	0.1749*** (0.0000)	2.5170*** (0.0000)	0.0001*** (0.0000)	-61981	9493	8789	31017.7
Euro	0.0006*** (0.0000)	0.2480*** (0.0000)	0.7459*** (0.0000)	1.2693** (0.0147)	2.4220*** (0.0000)	0.0007** (0.0132)	-56604	8761	8057	28329.3

Parantez içindeki değerler olasılıkları göstermektedir.

***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 düzeyinde istatistiksel anlamlılıkları göstermektedir.

Toplam oynaklığın kısa dönemli bileşeni olan $g_{i,t}$ 'nin α ve β katsayılarının tahminleri BİST 100 Endeksinde olduğu gibi diğer tüm BİST endeksleri ile kurulan modellerde pozitif ve %1 düzeyinde anlamlıdır. BİST 30 ($\hat{\beta} = 0.8161$), BİST Hizmet ($\hat{\beta} = 0.8323$), BİST Mali ($\hat{\beta} = 0.8964$), ve BİST Sınai ($\hat{\beta} = 0.8659$) endekslerinin bağımlı değişken olduğu modellerde tahmin edilen β parametreleri 1'e yakındır ve bu durum bahsi geçen bu endeksler içinde yer alan hisse senetleri fiyatlarında meydana gelen oynaklığın yüksek derecede kalıcılık gösterdiğine işaretler. Bağımlı değişkenin BİST 30 Endeks ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.8950 < 1$), BİST Tüm-100 Endeksi ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9739 < 1$), BİST Hizmet Endeksi ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9807 < 1$), BİST Mali Endeks ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9830 < 1$), BİST Sınai Endeks ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9813 < 1$), BİST Teknoloji Endeksi ($\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9210 < 1$) olduğu modellerin tamamı kısa dönem parametrelerine göre istikrarlıdır.

BİST Tüm-100 ($\hat{\beta} = 0.6203$) ve BİST Teknoloji ($\hat{\beta} = 0.7331$) modellerinde tahmin edilen β parametrelerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, bu endekslerdeki oynaklığın kalıcılığına işaret etmekle birlikte diğer endekslerden daha düşük olması, bu endeksleri temsil eden hisse senetleri fiyatlarında meydana gelen oynaklığın görece daha az kalıcı olduğunu göstermektedir. Modeller arasında α parametresinin daha büyük ve β parametresinin daha küçük olması, ele alınan endekste yer alan hisse senetlerinin şoklara karşı daha savunmasız olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda ele alınan BİST endekslerinden, BİST 100 Endeksinde yer alan hisse senetleri haricindeki hisse senetlerini temsil eden BİST Tüm-100 Endeksinin şoklara karşı en savunmasız endeks olduğunu söyleyebiliriz.

GARCH-MIDAS modelinin tahmininde ikinci olarak toplam oynaklığın uzun dönemli bileşeni olan τ_t denkleminde yer alan m , log-olabilirlik fonksiyonunun başlangıç değerini, ω , MIDAS regresyon için gerekli olan ağırlığı ve θ ise düşük frekanslı değişken olan GEPÜ Endeksinin yüksek frekanslı değişkenlerin oynaklığı üzerindeki toplam etkisini göstermektedir. θ parametresinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, yüksek GEPÜ Endeksinin bağımlı değişkende uzun dönemde yüksek oynaklığa yol açacağı anlamına gelmektedir.

Tablo 4'ten de görüldüğü üzere BİST 100 Endeksi modelinde θ parametresi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\hat{\theta} = 0.0560$). Bu durum, GEPÜ Endeksinin BİST 100 Endeksinde yer alan hisse senetlerinin uzun dönem fiyat oynaklıkları üzerinde önemli ve pozitif etkisi olduğu anlamına gelmektedir. BİST 30, BİST Tüm-100, BİST Mali ve BİST Sınai Endekslerinin bağımlı değişken olduğu modeller incelendiğinde hepsinde θ parametresinin pozitif ve %1 düzeyinde anlamlı olması, küresel belirsizliğin uzun dönemli BİST endeksleri oynaklığı üzerinde önemli bir pozitif etkisi olacağı anlamına gelmektedir. BİST Hizmet Endeksinin ise pozitif ancak sınırda olmak üzere istatistiksel olarak anlamsız ($p = 0.18$) olduğu gözükmektedir. Kısacası yüksek GEPÜ Endeksi, uzun dönemde bahsi geçen bu endekslerin daha değişken olmasına neden olacaktır. BİST

Teknoloji Endeksi ile kurulan modelde θ parametresinin negatif ($\hat{\theta} = -0.2283$) ve istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmesi, bu endekste yer alan hisse senetlerinin henüz diğer endekslerin küresel piyasalara entegre olduğu kadar entegre olmadığını şeklinde yorumlanabilir.

GEPU Endeksinin döviz kurları oynaklığı üzerindeki etkileri

Tablo 4'ten görüleceği üzere hem ABD Dolar kuru-GEPU hem de Euro kuru-GEPU modellerinin her ikisinde de toplam oynaklığın kısa dönem parametreleri olan α ve β pozitif ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Modellerde sırasıyla $\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9447 < 1$ ve $\hat{\alpha} + \hat{\beta} = 0.9938 < 1$ koşulları sağlandığı için döviz kuru ile kurulan GARCH-MIDAS modellerinin kısa dönem parametrelerine göre istikrarlı olduğu söylenebilir. ABD Dolar kuru ile kurulan modelde $\hat{\beta} = 0.8292$ ve Euro kuru ile kurulan modelde $\hat{\beta} = 0.7459$ olmak üzere parametrelerin 1'e son derece yakın tahmin edilmesi, döviz kurlarında meydana gelen oynaklığın yüksek derecede kalıcılık gösterdiğine işaret etmektedir.

GEPU Endeksinin uzun dönemli ABD Dolar kuru ($\hat{\theta} = 0.1749$) ve Euro kuru ($\hat{\theta} = 1.2693$) oynaklığı üzerinde %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır. Bu durum, küresel olarak yaşanan belirsizliğin uzun dönemli döviz kuru oynaklığı üzerinde önemli ve pozitif etkisi olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle yüksek GEPU Endeksinin, yüksek döviz kuru oynaklığına yol açtığını söyleyebiliriz.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Son yıllarda, küresel çapta hem ekonomik hem de politik açıdan birçok belirsizlik yaratacak ekonomik krizler, Çin-ABD ticaret anlaşmazlığı, COVID-19 ve Rusya-Ukrayna çatışması gibi bir dizi büyük olay meydana gelmiştir (Xia vd., 2022). Bu belirsizlikler ekonomiler açısından ele alınması ve belirsizliklerin rolünün ve etkilerinin incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur. Günümüzde araştırmacılar, uygulayıcılar ve politika yapıcılar tarafından finansal piyasalarda, yatırım kararları ve portföy oluşturmada, varlık fiyatlandırmasında, menkul kıymet değerlemesinde, risk yönetiminde, para ve hatta makro-ekonomik politikalarda oynaklık tahmini ve bu modellerinin tahmin performansı sıklıkla ele alınmaktadır (Poon ve Granger, 2003).

Yüksek frekanslı serilerde meydana gelen oynaklık aynı zamanda düşük frekanslı ulusal ya da küresel makro-ekonomik göstergeler ile de etkileşim içindedir. Bu çalışmada küresel üretimin yaklaşık %71'ini kapsayan ve ülkelerin ekonomik aktivite ve politikalarındaki belirsizliği ölçen Küresel Ekonomik Politik Belirsizlik (GEPU) Endeksi düşük frekanslı (aylık) makro-ekonomik gösterge olarak ele alınırken yüksek frekanslı (günlük) değişkenler olarak ise hisse senetleri fiyatları ve döviz kurları alınmıştır. GEPU Endeksi literatürde sıklıkla oynaklık

modellerinde kullanılan bir değişkendir; GEPU Endeksi yüksek olduğunda, yatırımlar azalacak ve tasarruflar artacaktır; bu durum likiditenin dūřuře geemesine ve piyasalardaki risk ve oynaklığın artmasına neden olacaktır (Yu vd., 2018a).

GEPU Endeksinin, Tūrkiye'deki hisse senetleri fiyat oynaklığı ve dōviz kuru oynaklığı tahminindeki etkisi, farklı frekanstaki değişkenlerin aynı modelde yer almasına izin veren GARCH-MIDAS modeli ile tahmin edilmiştir. Hisse senetleri fiyatlarını temsilen BİST 100 Endeks (XU100), BİST 30 Endeks (XU030), BİST Tūm-100 Endeksi (XTUMY), BİST Hizmet Endeksi (XUHIZ), BİST Mali Endeks (XUMAL), BİST Sınai Endeks (XUSIN), BİST Teknoloji Endeksi (XUTEK) serileri alınırken dōviz kuru için ise ABD Dolar kuru (Dōviz Alış) ve Euro kuru (Dōviz Alış) serileri alınmıştır. Bahsi geçen serilerin bağımlı değişken olduğu modellerde GEPU Endeksi bağımsız değişken olarak alınmış ve 9 farklı GARCH-MIDAS modeli kurulmuştur.

GARCH-MIDAS modellerinin hepsinde toplam oynaklığın kısa dōnem parametreleri istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir. Hem BİST endeksleri hem de dōviz kurlarındaki kısa dōnem parametrelerinin istikrarlı ve bu serilerin kısa dōnem oynaklıklarının kalıcı olduğu sōylenebilir. Hisse senetleri fiyatlarını temsil eden BİST endeksleri arasında şoklara karşı en savunmasız endeksin BİST 100 Endeksi haricindeki hisse senetlerini temsil eden BİST Tūm-100 Endeksi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. BİST 100 Endeksinin, piyasa ve işlem hacmi bakımından en yüksek 100 hisse senedinden oluşan bir endeks olduğu için şoklara karşı daha dayanıklı olması beklenmektedir. Sektōrel bazda incelendiğinde ise BİST Teknoloji Endeksindeki hisse senetlerinin BİST Hizmet, Mali ve Sınai endekslerinde yer alan hisse senetlerine gōre şoklara karşı en savunmasız endeks olduğu gōr÷lmektedir.

Toplam oynaklığın uzun dōnem bileşenin eđim parametresi BİST 100, BİST 30, BİST Tūm-100, BİST Mali ve BİST Sınai Endeksleri ile kurulan GARCH-MIDAS modellerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durum GEPU Endeksinin bahsi geçen BİST endekslerinde yer alan hisse senetleri fiyatlarının uzun dōnemli oynaklığı üzerinde önemli bir pozitif etkisi olduğuna işaret eder. Bunun yanında GEPU Endeksinin, dōviz kuru oynaklıklarının uzun dōnem bileşeni ile de pozitif yōnlū bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yüksek GEPU Endeksi, uzun dōnemde ABD Dolar ve Euro kurunun daha değişken olmasına neden olacaktır.

Tūrkiye için GEPU Endeksinin hisse senetleri fiyatları ve dōviz kuru oynaklığını GARCH-MIDAS modeli ile ele alan bir çalışma olmasa da farklı yōntemlerin kullanıldığı Altay (2015), Korkmaz ve Gūngōr (2018), Tiryaki ve Tiryaki (2019), Sadeghzadeh Emsen ve Aksu (2020), Gūrsoy ve Kılıç (2021) alışmalarında elde edilen bulgular ile bu çalışmanın bulguları paralellik gōstermektedir. Bunların yanında bu çalışmanın dōviz kuru ile ilgili bulguları Gūrsoy (2021) alışması ile paralellik gōstermekte iken BİST 100 Endeksi ile ilgili bulguları için aynısını sōylemek mōmkūn değildir. GARCH-MIDAS modeli ile oynaklık tahminin yapan

Yu vd. (2018a), Yu vd. (2018b), Li vd. (2020), Zhou vd. (2020), Yu ve Huang (2021) çalışmaları ile bu çalışmanın bulguları yine paralellik arz etmektedir.

Kısacası oynaklığın kısa ve uzun dönem bileşenleri incelendiğinde, hisse senetleri fiyatları ve döviz kurlarında meydana gelen oynaklığın kalıcı olduğu ve GEPÜ Endeksinin hisse senetleri fiyatları (BİST 100, BİST 30, BİST Tüm-100, BİST Hizmet, BİST Mali ve BİST Sınai Endeksleri) ve döviz kuru oynaklıklarının uzun dönem bileşeni üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yüksek GEPÜ Endeksi bu hisse senetleri fiyatları ile döviz kurlarında yüksek bir oynaklığa yol açmaktadır ve bu durum hem Türk Borsasının hem de döviz kurlarının küresel ekonomik ve siyasi olaylara entegre olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışma ile yalnızca kısa dönemde değil uzun dönemde de GEPÜ'nün bahsi geçen hisse senetleri fiyatları ve döviz kuru piyasasının zamanla değişen oynaklığını öngörmedeki önemi ortaya konmuştur. Politika yapıcıların yanı sıra yatırımcılar ve piyasa aktörlerinin yalnızca ulusal piyasadaki ekonomik göstergeleri değil, küresel çaptaki ekonomik ve politik gelişmeleri takip etmelerinin gerekliliği günümüzde kaçınılmaz olmuştur.

Kaynakça

- Ağaslan, E., ve Gayaker S. (2020). Türkiye Ekonomisindeki Emisyon Hacminin Düşük ve Yüksek Frekanslı Modeller ile Öngörüsü. *Bankacılar*, 31(114), 30-49.
- Altay, E. (2015). Knight Belirsizliği: Risk ve Muğlaklığın Borsa İstanbul Aşırı Getiri Oranları Üzerindeki Etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 9(2), 45-72.
- Amendola, A., Candila, V., ve Scognomillo, A. (2017). On the Influence of US Monetary on Crude Oil Price Volatility. *Empirical Economics*, 52(1), 155-178.
- Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., ve Filis, G. (2013). Dynamic co-movements of stock market returns, implied volatility and policy uncertainty. *Economics Letters*, 120(1), 87-92.
- Angelini, G., Bacchiocchi, E., Caggiano, G., ve Fanelli, L. (2019). Uncertainty across volatility regimes. *J. Appl. Econometrics*, 34(3), 437-455.
- Asgharian, H., Hou, A. J., ve Javed, F. (2013). The importance of the macroeconomic variables in forecasting stock return variance: A GARCH-MIDAS approach. *Journal of Forecasting*, 32(7), 600-612.

-
- Baker, S.R. Bloom, N., ve Davis, S. (2012). Has Economic Policy Uncertainty Hampered the Recovery? Chicago Booth Research Paper No. 12-06, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2000734>
- Baker, S.R., Bloom, N., ve Davis, S.J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131(4), 1593-1636.
- Başarır, Ç. (2018). Korku endeksi (VIX) ile BIST 100 arasındaki ilişki: Frekans alanı nedensellik analizi. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(2), 177-191.
- Bernanke, B. S. (1983). Irreversibility, Uncertainty, and Cyclical Investment. *Quarterly Journal of Economics*, 98(1), 85-106.
- Bloom, N. (2006). The impact of uncertainty shocks: Firm-level estimation and a 9/11 simulation. CEP Discussion Papers, No:718, Centre for Economic Performance, LSE.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, 31(3), 307-327.
- Bollerslev, T., Hood, B., Huss, J., ve Pedersen, L.H. (2018). Risk everywhere: modeling and managing volatility. *The Review of Financial Studies*, 31(7), 2729–2773.
- Borsa İstanbul. (2023). BIST Endeksleri, <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/2915/bist-endeksleri>
- Brogaard, J., ve Detzel, A. (2015). The asset-pricing implications of government economic policy uncertainty. *Management Science*, 61(1), 3-18.
- Cochran, S.J., Mansur, I., ve Odusami, B. (2012). Volatility persistence in metal returns: A FIGARCH approach. *Journal of Economics and Business*, 64(4), 287–305
- Conrad, C., Custovic, A., ve Ghysels, E. (2018). Long-and short-term cryptocurrency volatility components: A GARCH-MIDAS analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, 11(2), 23.
- Davis, S. J. (2016). An Index of Global Economic Policy Uncertainty. National Bureau Of Economic Research, NBER Working Paper No. 22740.
- Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time-Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.

- Engle, R. F. (1982). Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
- Engle, R. F., ve Rangel, J. G. (2008). The spline-GARCH model for low-frequency volatility and its global macroeconomic causes. *Review of Financial Studies*, 21(3), 1187-1222.
- Engle, R. F., Ghysels, E., ve Sohn, B. (2013). Stock Market Volatility and Macroeconomic Fundamentals. *The Review of Economics and Statistics*, 95(3), 776-797.
- EPU. (2022). Economic Policy Uncertainty. <https://www.policyuncertainty.com/index.html> (Erişim Tarihi: 05.03.2023).
- Fan, T., Khaskheli, A., Raza, S. A., ve Shah, N. (2022). The role of economic policy uncertainty in forecasting housing prices volatility in developed economies: Evidence from a GARCH-MIDAS approach. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, ahead-of-print, <https://doi.org/10.1108/IJHMA-03-2022-0040>.
- Fang, L., Chen, B., Yu, H., ve Qian, Y. (2018). The importance of global economic policy uncertainty in predicting gold futures market volatility: A GARCH-MIDAS approach. *Journal of Futures Markets*, 38(3), 413-422.
- Fang, T., Lee, T. H., ve Su, Z. (2020). Predicting the long-term stock market volatility: A GARCH-MIDAS model with variable selection. *Journal of Empirical Finance*, 58, 36-49.
- Ghysels, E. (2017). MIDAS Matlab Toolbox. <https://www.mathworks.com/matlabcentral/fileexchange/45150-midas-matlabtoolbox>. (Erişim tarihi: 19.08.2022).
- Ghysels, E., Santa-Clara, P., ve Valkanov. R. (2004). The MIDAS Touch: Mixed Data Sampling Regression Models. CIRANO, ISSN: 1198-8177, <https://escholarship.org/uc/item/9mf223rs>. (Erişim Tarihi: .20.04.2023).
- Girardin, E., ve Joyeux, R. (2013). Macro Fundamentals as a Source of Stock Market Volatility in China: A GARCH-MIDAS Approach. *Economic Modelling*, 34, 59-68.
- Gürsoy S., ve Kılıç E. (2021), Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin Türkiye CDS Primi ve BİST Bankacılık Endeksi Üzerindeki Volatilite Etkileşimi: DCC-

- GARCH Modeli Uygulaması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1323-1334.
- Gürsoy, S. (2021). Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin (GEPU) Döviz Kuru, Enflasyon ve Borsa Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar. *Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey*, 3(5), 120-131.
- IMF. (2012). Coping with High Debt and Sluggish Growth. World Economic Outlook October 2012, Washington, DC: International Monetary Fund.
- Korkmaz, Ö., ve Güngör, S. (2018). Küresel Ekonomi Politika Belirsizliğinin Borsa İstanbul'da İşlem Gören Seçilmiş Endeks Getirileri Üzerindeki Etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(ICEESS' 18), 211-219.
- Kök, D., ve Nazlıoğlu, E. H. (2020). Finansal Piyasalarda Asimetrik Nedensellik: Bıst100, VIX ve Döviz Kuru Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 55, 245-262.
- Li, T., Ma, F., Zhang, X., ve Zhang, Y. (2020). Economic policy uncertainty and the Chinese stock market volatility: Novel evidence. *Economic Modelling*, 87, 24–33
- Liow, K.H., Liao, W.C., ve Huang, Y. (2018). Dynamics of international spillovers and interaction: Evidence from financial market stress and economic policy uncertainty. *Economic Modelling*, 68, 96–116.
- Liu, J., Ma, F., Tang, Y., ve Zhang, Y. (2019). Geopolitical risk and oil volatility: A new insight. *Energy Economics*, 84, 104548.
- Liu, J., Zhang, Z., Yan, L., ve Wen, F. (2021). Forecasting the volatility of EUA futures with economic policy uncertainty using the GARCH-MIDAS model. *Financial Innovation*, 7, 76.
- Ma, R., Zhou, C., Cai, H., ve Deng, C. (2019). The forecasting power of EPU for crude oil return volatility. *Energy Reports*, 5, 866–873.
- Marcellino, M. (1999). Some Consequences of Temporal Aggregation In Empirical Analysis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 17(1), 129-136.
- Mo, D., Gupta, R., Li, B., ve Singh, T. (2018). The macroeconomic determinants of commodity futures volatility: evidence from Chinese and Indian markets. *Economic Modelling*, 70, 543–560.

- Ndako, U. B., Salisu, A. A., ve Oguniji, M. O. (2021). Geopolitical risk and the return volatility of Islamic stocks in Indonesia and Malaysia: A GARCH-MIDAS approach. *Asian Economics Letters*, 2(3), 1–5.
- Oloko, T. F., Adediran, I. A., ve Fadiya, O. T. (2022). Climate Change and Asian Stock Markets: A GARCH-MIDAS Approach. *Asian Economics Letters*, 4(Early View).
- Özsoy, F., ve Doğan, N. (2022). Deterministic Effects of Volatility on Mixed Frequency GARCH in Means MIDAS Model: Evidence from Turkey. *International Econometric Review*, 14(1), 1-20.
- Pan, Z., Wang, Y., Wu, C., ve Yin, L. (2017). Oil price volatility and macroeconomic fundamentals: A regime switching GARCH-MIDAS model. *Journal of Empirical Finance*, 43, 130–142.
- Pástor, L., ve Veronesi, P. (2013). Political uncertainty and risk premia. *Journal of Financial Economics*, 110(3), 520-545.
- Phillips, P.C.B., ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346
- Poon, S.H., ve Granger, C.W. (2003). Forecasting volatility in financial markets: A review. *Journal of Economic Literature*, 41 (2), 478e539.
- Sadeghzadeh Emsen, H., ve Aksu, L. (2020). Borsa İstanbul ve Belirsizlik Endeksi Arasındaki İlişkilerin Doğrusal Olup Olmadığına Dair İncelemeler (1998:01- 2018:12). *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, 24 (1), 445-462.
- Sadegzadeh, K., ve Elmas, B. (2018). Makro-ekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Getirilerine Etkilerinin BIST’de Araştırılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 80, 207-232.
- Salisu, A. A., ve Gupta, R. (2021). Oil shocks and stock market volatility of the BRICS: A GARCH-MIDAS approach. *Global Finance Journal*, 48, 100546.
- Salisu, A. A., Gupta, R., ve Demirer, R. (2022). Global financial cycle and the predictability of oil market volatility: Evidence from a GARCH-MIDAS model. *Energy Economics*, 108, 105934.
- Salisu, A. A., Gupta, R., Bouri, E., ve Ji, Q. (2020). The role of global economic conditions in forecasting gold market volatility: Evidence from a GARCH-MIDAS approach. *Research in International Business and Finance*, 54, 101308.

- Sum, V. (2012). Economic policy uncertainty and stock market performance: Evidence from the European Union, Croatia, Norway, Russia, Switzerland, Turkey and Ukraine. *Journal of Money, Investment and Banking*, 25, 99-104. <https://ssrn.com/abstract=2094175>
- Tiryaki, H. N., ve Tiryaki, A. (2019). Determinants of Turkish Stock Returns under the Impact of Economic Policy Uncertainty. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, (22), 147-162.
- Tokatlıoğlu, Y. (2022). Türkiye’de Döviz Kuru Oynaklığının Kısa ve Uzun Dönem Bileşenlerinin Tahmini, E. Ağaslan, Y. Tokatlıoğlu içinde, *İktisadi Gelişmelerin Ekonometrik Analizi Paket Program Uygulamaları İle birlikte (R, Matlab, Stata)* (s. 197-244), Ankara: Gazi Kitabevi
- Walther, T., Klein, T., ve Bouri, E. (2019). Exogenous drivers of Bitcoin and Cryptocurrency volatility—A mixed data sampling approach to forecasting. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 63, 101133.
- Wang, L., Ma, F., ve Liu, G. (2020). Forecasting stock volatility in the presence of extreme shocks: short-term and long-term effects. *Journal of Forecasting*, 39, 797–810.
- Wang, L., Ma, F., Liu, G., ve Lang, Q. (2021). Do extreme shocks help forecast oil price volatility? The augmented GARCH-MIDAS approach. *International Journal of Finance & Economics*. Early View. Doi: <https://doi.org/10.1002/ijfe.2525>.
- Wei, Y., Liu, J., Lai, X., ve Hu, Y. (2017). Which determinant is the most informative in forecasting crude oil market volatility: Fundamental, speculation, or uncertainty? *Energy Economics*, 68, 141–150.
- Wei, Y., Yu, Q., Liu, J., ve Cao, Y. (2018). Hot money and China’s stock market volatility: further evidence using the GARCH–MIDAS model. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 492, 923–930.
- Xia, Y., Sang, C., He, L., ve Wang, Z. (2022). The role of uncertainty index in forecasting volatility of Bitcoin: fresh evidence from GARCH-MIDAS approach. *Finance Research Letters*, 52, 103391.
- Xu, L., Zou, Z., ve Zhou, S. (2022). The influence of COVID-19 epidemic on BDI volatility: an evidence from GARCH-MIDAS model. *Ocean & Coastal Management*, 229, 106330.

- Xu, Q., Bo, Z., Jiang, J., ve Liu, Y. (2019). Does Google Search Index Really Help Predicting Stock Market Volatility? Evidence from the Modified Mixed Sampling Model on Volatility. *Knowledge-Based Systems*, 166, 170-185.
- Yang, M., Zhang, Q., Yi, A., ve Peng, P. (2021). Geopolitical risk and stock market volatility in emerging economies: Evidence from GARCH-MIDAS model. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 2021, 1159358.
- Yaya, O. O. S., Ogbonna, A. E., ve Vo, X. V. (2022). Oil shocks and volatility of green investments: GARCH-MIDAS analyses. *Resources Policy*, 78(February), 102789.
- You, Y., ve Liu, X. (2020). Forecasting short-run exchange rate volatility with monetary fundamentals: A GARCH-MIDAS approach. *Journal of Banking & Finance*, 116, 105849.
- Yu, H., Fang, L., ve Sun, B. (2018a). The role of global economic policy uncertainty in long-run volatilities and correlations of U.S. industry-level stock returns and crude oil. *Plos One*, 13(2), 1-17.
- Yu, H., Fang, L., ve Sun, W. (2018b). Forecasting performance of global economic policy uncertainty for volatility of Chinese stock market. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 505, 931-940.
- Yu, X., ve Huang, Y. (2021). The impact of economic policy uncertainty on stock volatility: Evidence from GARCH-MIDAS approach. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 570, 125794.
- Zhou, Z., Fu, Z., Jiang, Y., Zeng, X., ve Lin, L. (2020). Can economic policy uncertainty predict exchange rate volatility? New evidence from the GARCH-MIDAS model. *Finance Research Letters*, 34, 101258.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

The Role of Global Economic Policy Uncertainty on BIST Index and Exchange Rate Volatilities: A GARCH-MIDAS Approach

Extended Abstract

1. Introduction

In recent years, there has been a growing interest in the interrelationship between stock market returns, exchange rates, Bitcoin, gold, and crude oil prices, and economic and political uncertainty. Some sectors are more sensitive to political and economic uncertainty, which impacts market volatility (Yu, Fang, & Sun, 2018a). The Economic Political Uncertainty (EPU) Index, developed by Baker, Bloom, and Davis (2016), is an index that measures the uncertainty in countries' economic activity and policy. The Global Economic Political Uncertainty (GEPU) Index proposed by Davis (2016) is calculated as the weighted average of the GDP of national EPU Indices for 21 countries covering global economies. The countries included in this index represent 71% of global output and 80% of market exchange rates, according to the EPU (2022). A high EPU Index will set the stage for a volatile macro-economic policy environment that reduces investor confidence and causes a simultaneous sharp decline in the stock market (Fang, Chen, Yu, & Qian, 2018).

Emerging market economies like Turkey may be more vulnerable to uncertainties in domestic and global markets. In this study, we analyze the performance of the GEPU Index in forecasting the volatility of stock prices and exchange rates in Turkey. Volatility forecasting has become essential in financial markets, investment decisions, portfolio construction, asset pricing, security valuation, risk management, monetary policy, and macroeconomic policy-making (Poon & Granger, 2003). For this reason, volatility forecasting and the predictive performance of volatility models have become hot topics for researchers, practitioners, and policymakers alike. This study contributes to the literature by estimating the volatility of stock prices and exchange rates of the GEPU Index with the GARCH-MIDAS model. This Method has yet to be considered for Turkey.

2. Data Set and Method

This study employs the Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Mixed Data Sampling (GARCH-MIDAS) model to forecast volatility for series with different frequencies. We use the monthly GEPU Index as the independent variable with a low frequency and the daily stock prices and exchange rates as the dependent variables with high frequencies. Specifically, we use the BIST-100 Index, BIST-30 Index, BIST All Shares-100 Index, BIST-Services Index, BIST-Financial Index, BIST-Industrial Index, and BIST-Technology Index to represent stock prices, and the US Dollar and Euro exchange rates for exchange rates, and estimate nine different models.

The BIST-100 Index is composed of the 100 stocks with the highest market capitalization and trading volume, and it is used as an underlying asset and benchmark for investment instruments (Borsa Istanbul, 2023). It is considered the most well-known and most important index in Turkey. The BIST-30 Index is composed of the performance of the 30 stocks with the highest market capitalization and trading volume. BIST All Shares-100 Index comprises stocks traded on Borsa Istanbul markets, excluding the 100 stocks in the BIST 100 Index. The BIST-Services, BIST-Financials, BIST-Industrials, and BIST-Technology Indices are the indices of stocks traded on Borsa Istanbul that provide services in their respective sectors.

This study employs the GARCH-MIDAS model developed by Engle, Ghysels, and Sohn (2013), which simultaneously incorporates variables of different frequencies into the model and estimates the volatility of high-frequency variables. Engle et al. (2013) estimate the GARCH-MIDAS model

using the equation $r_{i,t} = \mu + \sqrt{\tau_t * g_{i,t}} \varepsilon_{i,t}$. The volatility component $\sqrt{\tau_t * g_{i,t}}$ is analyzed by dividing it into two components: the short-run variance component ($g_{i,t}$) and the long-run variance component (τ_t).

3. Results

In all GARCH-MIDAS models, the short-run parameters of aggregate volatility are estimated to be statistically significant. The short-run parameters of both BIST indices and exchange rates are stable, and the short-run volatility of these series is persistent. Among the BIST indices representing stock prices, it is concluded that the most vulnerable index to shocks is the BIST All Shares-100 Index, which represents stocks other than the BIST-100 Index. The BIST-100 Index is expected to be more resilient to shocks since it comprises the 100 stocks with the highest market capitalization and trading volume. On a sectoral basis, stocks in the BIST-Technology Index are more vulnerable to shocks than stocks in the BIST Services, Financials, and Industrials indices.

The slope parameter of the long-run component of total volatility is positive and statistically significant in GARCH-MIDAS models with BIST-100, BIST-30, BIST All Shares-100, BIST-Financial, and BIST-Industrial indices. So, the GEPU Index significantly positively impacts the long-run volatility of stock prices in these BIST indices. In addition, the GEPU Index is also found to have a positive relationship with the long-run component of exchange rate volatility. A higher GEPU Index will lead to a more volatile US Dollar and Euro exchange rate in the long run.

4. Conclusion

In recent years, several significant events have occurred globally, such as economic crises, the China-US trade dispute, COVID-19, and the Russia-Ukraine conflict, creating much economic and political uncertainty (Xia et al., 2022). These uncertainties have led to the need to analyze the role and impact of uncertainties on economies. When the short- and long-run components of volatility are analyzed in this study, it is concluded that the volatility in stock prices and exchange rates is persistent and that the GEPU Index has a positive effect on the long-run component of stock prices (BIST-100, BIST-30, BIST All Shares-100, BIST-Services, BIST-Financial, and BIST-Industrials indices) and exchange rate volatility. A high GEPU index leads to high volatility in these stock prices and exchange rates, suggesting that both the Turkish stock market and the exchange rate market are integrated into global economic and political events. Nowadays, it has become inevitable for policymakers, investors, and market actors to follow not only economic indicators in the national market but also economic and political developments on a global scale.

Araştırma Makalesi

Türklerde Egemenlik ve Devlet Kanunu

Sercan YILMAZ

Sorumlu Yazar, Serbest Araştırmacı

ylmaz.sercan29@gmail.com, ORCID: 0009-0002-5925-1843

Murat AKÇAKAYA

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF

akcakaya76@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0976-9054

Öz

Türklerin devlet kavrayışının izinin sürülebileceği temel kaynaklardan biri devlet kanunlarıdır. İslamlaşma öncesindeki ve sonrasındaki bütün değişim çağlarında istikrarlı bir varlık gösteren bu metinler, Türk toplumunun yasa, düzen, egemenlik ve siyaset düşüncelerini bütünlükle ihata eder. Bu çalışmada Türklerin devlet yasalarını egemenlik kavramını merkeze alarak, öncelikle batılı egemenlik düşüncesindeki gelişimin sağladığı kavram setini kullanarak ve sonrasında da bu kavram setinin ve batılı egemenlik yaklaşımını aşarak, Türklerin kendilerine özgü siyasal tecrübesinin doğurduğu egemenlik kavrayışı incelenmiştir. Bu çerçevede hukuki düşüncenin istisna hali ile hukuk ve egemen ikiliğinin ilişki tarzının, Türklerin törü/töre, hükümdar ve devlet ilişkisiyle, İslamlaşma sonrasında da bu ilişkiye eklenen hukuki bir metot olan istihsan kavramları etrafında tetkiki yapılmıştır. Bu ilişki sarmallarının, batılı egemenlik düşüncesinin egemen ve hukuk çatışması üzerinden kurduğu ikiliğin aksine, Türklerin siyasal geleneğinde egemen ve hukuk birlikteliğiyle kendine özgü bir egemenlik kavrayışına sahip olarak, günümüz egemenlik tartışmalarına da katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Egemenlik, istisna hali, istihsan, töre/ törü, devlet kanunu

Jel Sınıflandırma Kodları: N75, K10, K40

Sovereignty and State Law in Turks¹

Abstract

One of the main sources from which the Turks' understanding of the state can be traced is state laws. These texts, which showed a stable existence before and after Islamization, completely encompass the ideas of law, order, sovereignty and politics of Turkish society. In this study, the concept of sovereignty created by the Turks' unique political experience has been examined, by centered the state laws of the Turks on the concept of sovereignty, firstly using the concept set provided by the western sovereignty perspective, and then surpassing this concept set and the western sovereignty approach. In this context, the state of exception of legal thought and the relationship style of the law and sovereign duality were examined around the Turkish töre/törü. After that, the relationship between the ruler and the state, and the concepts of istihsan, a legal method added to this relationship after Islamization. It is concluded that these relationship spirals will contribute to today's sovereignty debates by having a unique understanding of sovereignty with the unity of sovereignty and law in the political tradition of the Turks, contrary to the dichotomy established by the Western idea of sovereignty over the conflict of sovereignty and law.

Keywords: Sovereignty, state of exception, istihsan, töre/törü, state law

JEL Classification Codes: N75, K10, K40.

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 07.04.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 06.06.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Yılmaz, S. ve Akçakaya, M. (2023). Türklerde egemenlik ve devlet kanunu. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 535-562. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1279232.

1. Giriş

Türklerin tarih boyunca devletli bir toplum olduğu vurgulanır. Toplumların siyasal birlikliklerinin kurumsallaşmış yapısı olan devletler, ait oldukları toplumun metafizik kavrayışlarını, siyasal kültürlerini ve hukuksal yaklaşımlarını yansıtan ve tarih boyunca çok az değişime uğramış siyasal yapılardır. Türklerin de devletle kurduğu ilişki, yine onların devlet mefhumuyla kendilerine özgü bir kavrayışı doğurduğunu kabulüne dayanır. Popüler literatürde devlet geleneği olarak anlatılabilen bu kavrayış tarzının Türk tarihinde izi sürülebilecek en belirgin kaynaklarını devlet kanunları oluşturmaktadır. Bir toplumu devlet anlayışının belirlenmesinde yine o devletin egemenlik yapısının incelenmesiyle mümkün olurken, devlet kanunları bu sahanın en somut inceleme nesnelere olmaktadır.

Egemenlik, devletlerin karakteridir. Egemenlik kavramının devlet ile sahip olduğu yakın ilişki, siyasal kültür içindeki ideolojik yönelimleri, toplumsal kültürü ve siyasal tarihin bütün tecrübelerini ihata eden bir yapıyı meydana getirir. Egemenliğin bu niteliğinin önemli yansımalarından biri, kavramın tanımlandığı kültürün önceliklerini yansıtması ve dolayısıyla objektif bir tanımına erişmenin zorluğuyken diğeri de kavramın batı merkezli tarihi gelişimi yansıtmak üzere tanımlanmasıdır. Öyle ki batıda gelişen egemenlik literatürü, önce devlet ve kilise çatışmasını yansıtırken, 20.yy'daki gelişimi de demokratik devlet ile diktatörlüklerin çatışmalarından beslenir, netice itibariyle egemenliğe yapılan tanımlar da bu çatışan tarafların değerlerine göre şekillenmiştir. Bugün de egemenlik tartışmaları bu ekseninde devam etmektedir. Egemenlik kavramına yönelik, batı dışı toplumlara ve devletlere yönelik bakış ise analitik bir tahlilin dışında ve tek yönlü bakışla mutlakiyet yönetimlerinin belirginleştirildiği bir çerçeve içinde kalmaktadır. Dolayısıyla bu devletlere dair egemenlik tahlilinde, devlet kavramının, toplumsal ve siyasal kültür, ideoloji ve düşünce birikimlerinden uzak kalınmaktadır. Egemenlik kavramının batıdaki tecrübesinin ulaştığı nihai tanım, egemenliğin bölünemez, devredilemez, sürekli ve kişilerüstü bir nitelik arz eden yapısına işaret eder. Ancak bu tanım, bir devletin egemenlik yapısının incelenmesinde ve bu inceleme üzerinden o kültürdeki devlet anlayışının kavranmasında yeterli bir araç sağlamamaktadır. Dolayısıyla egemenlik kavramı, toplumların dünya görüşü, hukuk kavrayışları ve siyasal kültürleri ile olan ilişkisi bakımından analitik bir gözleme tabi tutulmalıdır.

Çalışmamızda egemenlik kavramının, Türk devletlerinin devlet yasası geleneği üzerinden, Türklerin siyasal kültürü içinde nasıl konumlandığı ve şekillendiği tahlil edilmiştir. Türklerin devletli yaşantılarında, kendilerine dair oluşturdukları kamu hukuku ve özerk siyasal alanın kuruluş tarzı bakımından sahip oldukları devlet geleneğinin, batıdaki gelişimin tarihsel olarak öncülü ve egemenliğin günümüzde ulaştığı tartışmaları da ihata eden çeşitliliğe sahip olduğunu ifade edebiliriz. Türklerin devlet ve egemenlik kavrayışlarındaki bu öznelik, batı literatüründe 20.yy'da erişilen egemen ve hukuk ilişkisinin niteliğinde somutlaşmaktadır. Bu

özellik ise en kısa ifadesiyle, egemen iradesinin ya da hukukun belirleyiciliğinin bir diğerinin aleyhinde vurgulanarak tek yönlü kavranışının dışında, egemen iradesi ile hukukun belirleyiciliğinin tek potada kaynaşmasıdır.. Bu tek yönlü tanımlamanın aksine, egemen iradesi ile hukuki aşkınlığın girdiği diyalektik ilişki bakımından, egemenlik kavramının devlet içindeki yansımalarının gözlemlenebildiği ve yeni bir egemenlik yaklaşımını da oluşturmak mümkün olabilir.

Türklerin devlet kavrayışını izini sürebileceğimiz bu kavramsal yapı içinde çalışmamız iki bölüm üzerinde şekillenmektedir. İlk bölümde egemenlik kavramının batıdaki gelişimi tarihsellik içinde ele alınarak, ulaştığı nihai çerçeve içinde, egemenliğin objektif analizini sağlayacak kavram setinin tespiti ve İslam öncesi ile sonrası Türklerin egemenlik kavrayışlarının izahı yer alacaktır. İkinci bölümde de ilk bölümden ulaşılan kavramsal zemin üzerinden, Türklerin ya da onların kültürel etkileriyle şekillenen devlet kanunların egemenlik kavramıyla tetkiki yapılacaktır. Nihayetinde Türklerin kendilerine özgü devlet kavrayışının ulaştığı tanım ile Türklerin devlet geleneğinin ne olduğunun tahliline odaklanılacaktır.

2. Egemenlik Nedir?

Egemenlik siyaset bilimi literatüründeki en genel tanımı ile iktidar sahipliğinin, iktidar gücünün hiçbir sınırlandırılmaya tabi tutulmaksızın, bu gücün kişilerüstü biçimde sürekli, sınırsız, kısıtsız, parçalanamaz ve denetlenemez boyutlarıyla var olmasını ifade eder (Koçak, 2006, s.73-77). Bu tanımın uzamlarına bakıldığında, Batıda gelişen siyasal tarihin oluşturduğu iktidar mücadeleleri karşısında, iktidarın ortaçağdaki ontolojik ve hukuki parçalanmışlığının neticesinde meydana gelen ve bir iktidar mücadelesinin neticesini oluşturan boyutlarını ihtiva etmektedir.

2.1. Egemenliğin Tarihselliği

Egemenlik literatürü büyük oranda batılı siyasal gelişimin izlediği yolda şekillenmiştir. Ortaçağ Avrupa'sının Kilise ve kilisenin temsil ettiği papalık hukukunun dışında kalan laik kesimin (ruhban olmayanlar, yani imparator, kral vb.) arasındaki iktidar paylaşımından doğan, iktidar sahipliğinin yeniden ve laik kesim lehine düzenlenmesi sürecinin bir parçasıdır. Burada Kilise, Papa'nın otoritesinde temsil edilen ve Kilisenin Tanrısal meşruiyetine dayanarak, laik kesimin - ki imparator, kral, feodal beyler ya da özerk şehirler gibi ruhban sınıfı dışında kalan kesimler – iktidarının sınırlarının hiyerarşik olarak çizildiği, iktidarın Kilise ve laik kesimin temsilcileri arasında paylaşılırak oluşturulan sözleşmeler düzeni içinde ve yine kurgulanan bütün bir iktidar yapısının Tanrısalıktan güç alan Kilisenin onayının sağladığı meşruiyetle şekillendiği bir bütünlüksüz ve laik iktidarlar açısından da istikrarsız bir zemindir. Kilise ve laik kesim arasındaki bu gerilim büyük oranda yeni gelişen sosyal sınıflar ekonomik çerçevenin desteklediği sosyoekonomik atmosferde ve yoğunluklu olarak da hukuki teorilerin ve siyasal teorinin derciyle bütünlük oluşturmaktadır. 12.yy'da başlayan laik kesimin

kendisini kiliseden ve onun teolojik hukukundan özerkleştirme eğiliminde, laik kesimin en güçlü aktörleri olan İmparatorlukların ve krallıkların, temel hukuki argümanı Roma Hukuku'na dayanarak; Roma Hukuku'nun *res publica* yani kamusal alan ve bu alanda tek bir siyasal hakimiyet yetkisini tanıyan *imperium* yani kamusal güç doktrindir. Bu doktrin kralların/impatorların feodal siyasal düzenin birer parçası olan vassallarına karşı ve kendi süzereni olan papalara karşı kendi iktidar haklarını güvence altına almalarının aracı oluştururken, netice itibarıyla laik kesimlerin “kamusal iyiliğin” ve “ortak faydanın” gereği doğrultusunda hareket ettikleri kabulüne dayalıdır (Ağaoğulları, 2018, s.268). Bu kabulün siyasal teorilerdeki en belirgin karşılığı ise Machiavelli'nin ve Bodin'in görüşlerinde somutlaştığını ifade edebiliriz. Benzer bir şekilde iktidarı, iktidarın hukuki kapsamıyla değil de iktidarın gücü ve etkileriyle tanımlanma eğilimi, bu şekilde de egemen figürü oluşturarak, iktidarın doğuşundan kullanımına kadar tanrısalıktan arındırılmış – bir bakıma Kiliseden bağımsızlaşmış- iktidar kurgusu gözlemlenir olmaktadır. Bu bağlamda Machiavelli ile iktidarın “en üstün emretme gücü”ne sahip olması iktidar sahipliğinin yasallık ve meşruiyet zeminine sahip olması için yeterlidir. Hatta bu gücünü kullanan iktidar ahlaki kaideler de dahil olmak üzere, iktidar gücünün sınırları bakımından hiçbir ilkeye tabi değildir (Pehlivan, 2020 s.30). Dolayısıyla kamu düzenini ve güvenliğini korumakla mükellef olan iktidarın, iktidar oluşunun kaynağı olan siyasal düzenin varlığının dayandığı ilkeler dışında herhangi bir dinsel ya da geleneksel ilke ve kurallarla kayıtlı olmayışı, hem Machiavelli'nin laik iktidar alanını genişletme çabasına işaret ederken hem de siyasetin dışsal bir bağa referansı olmaksızın özerk bir alan olarak kurgulanmasının imkanını oluşturmuştur. Machiavelli siyasal teorisini bu yönde kurgularken “egemenlik” kavramını kullanmaz, fakat siyasal kurgusunun işaret ettiği “egemen” figürü için özerk siyasal alanı hazırlamıştır. Sonrasında Jean Bodin'in bu sürece katkısıyla “egemenlik” kavramını teorik bir bağlamda ilk defa kullanarak, “egemen” figürünü daha net tanımına ulaştırmıştır. Artık siyasal alanın Kilise gibi dışsal etkilerden arındırılmış özerk alan oluşu kemale erişirilmiştir.

Bodin siyasetin özerkliğinin sağlanmasında adeta Machiavelli'nin izini takip eder. Egemenliğin günümüzde eriştiği tanımın özünü oluşturacak şekilde, onu mutlak, sürekli, devredilemez ve bölünemez özellikleriyle anlatır. Buna göre devletin en üstün buyurma gücü mutlak bir güç olarak hiçbir sınıra tabi değildir; kamusal alanın içinde devletin varlığına mündemiç olan egemenlik kişilerüstü ve sürekli bir nosyondur. Öyle ki siyasal gövdenin ruhu gibi olan egemenlik hiçbir kayıt altında devlet iktidarının bölünmezliği ve ikincil bir güce devredilmezliğini içerir. Egemenliğin ulaştığı bu tanım, egemen ve egemenlik ilişkisi içinde asıl belirleyici soruyu beraberinde getirir. Böylece egemenliğin doğasının tahliline dair bir kapı aralar. Buna göre siyasal düzenin varlığının tehlikede olduğu durumlarda, halkın çıkarları için siyasal düzenin öngördüğü kurallar ve yasalar ile egemen bağı sürdürülebilir mi? Egemenliğin kanunlar ve kanunlardan doğan sorumluluklarına yönelik bağlılık ilişkisi bir yönüyle de toplumla da toplum yararı doğrultusunda kurduğu sözleşmenin içeriğidir. İşte bu noktada halkın yararı için Bodin egemenin

bu bağıllığının kırılabilceğini vurgular. Aslında egemen figürünün varlığı acil durumlar içinde belirginleşerek, olağanüstü hallerin egemenliğin doğasına dair belirleyiciliğini gözler önüne serer. Bodin'in bu tespiti ve tavrı ile egemenlik literatürü siyaset ile hukuk arasındaki belirlenim ilişkisi içine sıkışarak, *siyasetin mi hukuksal düzeni belirlediği yoksa hukuksal düzen içinde hukukun aşkın ilkeleriyle siyasal alanın kayıtları olduğu* iki farklı egemenlik yaklaşımına kaynaklık oluşturulur. İlk yaklaşımın eriştiği modern kuramsal yapı *desizyonist* hukuk doktrini içinde egemen kararının hukuku belirleyerek siyasal düzen içinde en üstün güç olarak Bodinci bir egemen arayışını berraklaştırırken; ikinci yaklaşım ise egemen figürünün hukuk gibi aşkın bir kayıt altına alınmadan tiranlaşmayı doğuracağı ve özerk siyasal alanı arayışının özerk insan kavrayışını baskılayacağı bir zeminin oluşmasına tanıdığı imkan nedeniyle, egemenin hukuk ile baskılanarak, hukuk düzenin ve siyasal düzenin korunmasının egemen ile değil, düzenin güvenliğinin kuvvetler ayrılığı ve bu ayrılığı meşrulaştıran hukuk devleti ilkeleri sağlanabileceği *normativist* doktrinini oluşturur.

2.1.1. Normativist Hukuk ve Egemen

Devletin varoluş sorunlarına odaklanmadan, devlet iktidarını hukuk düzeni eşitleyerek, yine hukuk düzeninin çizdiği sınırlarda, devlete dair her türlü güç kullanımının meşruiyeti inşa edilir. Buna göre hukukun hiçbir istisnaya uğramadan, düzenin kendi içinde hukuksal yasallık ve normlar hiyerarşisi içinde uygulandığı hukuksal sistemde, devlet ile hukuk eşitlenerek, aslında somut bir egemen figürü etrafında şekillenen egemenlik düşüncesinden, egemenliğin hukuk içinde eritildiği bir siyasal hukuksal yapı oluşturulur (Schmitt, 2021, s. 46-47; Kelsen, 2020, s.119). Desizyonist görüşle bu bakımdan çatışarak, hukukun belirleniminin, egemen figürünün şahsında ya da kurumsal kişiliğinde somutlaşan kamu yararı ve esenliği amaçlarıyla, siyasal alanın belirlenimine tabi tutulamayacağı görüşü hakimdir. Oluşan bu yapının doğal bir uzamı olarak, devlet iktidarının kullanımda, iktidarın eklere ayrılarak, her türlü iktidar kullanımının belli kural ve yasal sınırlarla meşruiyetinin yeniden üretilmesi sağlanır (Kelsen, 2020, s.71, 127-130). Dolayısıyla devlet denilen yapı aslında hukuksal süreçlerin, hiyerarşilerin ve hukuki kuralların bir bütününden ibarettir (Kelsen, 2020, s.130). Bu yapı içinde egemen figürü ile somutlaştırılacak tek yapı, yine hukuk düzeninin kendisidir. Hukuk da varlığı kadimden gelen ve aşkın tarihselliği ile günümüze ulaşan ontolojik varlığıyla meşrulaştırır.

2.1.2. Desizyonist Hukuk ve Egemen

Desizyonist hukuk doktrinin en önemli figürlerinden biri olan Carl Schmitt'in egemenlik, hukuk ve karar arasında kurduğu ilişki, egemenlik düşüncesinin nihayetinde 20.yy'da ulaştığı zirve noktasını teşkil eder. Klasik dönemin egemenlik tartışmaları, Kilise karşısında imparatorların ve kralların veya Anglosakson dünyada da parlamentonun ve onda temsil edilen sosyal sınıfların monarşi karşısındaki özerk siyasal alanlarının savunusu oluştururken; Carl Schmitt

egemenlik nosyonunu ontolojik yapısını inceleyerek, devletin varoluşunun hem antropolojik doğasını hem de hukukun ortaya çıkışının niteliğini ve kamu düzeninin hukuksal ve siyasal yapıyla olan ilgisini içerecek bir anlatıyla izaha girişir.

Carl Schmitt, Jean Bodin'in egemeni *acil durumlardaki* hukuksal düzenin kayıtlarıyla sorumsuzluğu olabileceği tespitinden hareketle, egemenlik fikrini *olağanüstü hâl* kavramını kullanarak açıklar. Schmitt, "Egemen, olağanüstü hale karar verendir." ifadesiyle Schmitt, egemenlik kavramının hukukla kurduğu ilişkinin boyutunu ortaya koyar (Schmitt, 2016, s.13). Ona göre egemenlik ve egemenlik kavramının uhdesinde somutlaştırılan egemen, olağanüstü hale karar vererek, siyasal birliği, kamu düzenini ve güvenliğini her türlü normsal sınırdan yalıtılarak koruyandır (Schmitt, 2016, s.20-21). Böylece hukukilik ile egemenliğin bulanık ilişkisi içinde, nihayetinde kriz anlarından çıkma iradesini gösterecek olan egemenin hem kriz anının varlığını tanımlayan hem de kriz anlarında olağanüstü reaksiyonlar gösteren doğasına vurgu yapmış olur. Olağanüstü halin temel niteliği, hukuk düzeninden istisna halini oluşturmasıdır (Agamben, 2020, s.9, 13). Yani siyasal düzenin varoluş krizi içinde kendisini yeniden korumak ve kurmak için hukuktan ve her türlü aşkın değerden yalıtılmışlık hali istisna halini oluşturur.

İstisna hali, hukuksal alan ile siyasal alanın ayırım çizgisi üstünde bir sınır kavramı olarak, sınırın da siyasal alana dahil olduğu bir zemini meydana getirir (Çelebi, 2008, s.134; Schmitt, 2016, s.13). Bu zeminin ana buyurucu edimleri ise *karardır* (Schmitt, 2016, s.14-15). Schmitt hem istisna halinin varlığının tespitinde hem de oluşan istisna halinin gerekleri doğrultusunda siyasal düzenin korunmasında, hukuki kurallar değil, egemen *kararlarının* kurucu unsur olduğunu vurgular. Dolayısıyla siyasal düzenin de hukuksal düzenin de kuruluşu *kararlar* ile imkân kazanır. Böylece her türlü hukuksal ve siyasal düzenin varoluşunun başlangıcında bir egemen kararının varlığı yatar. Schmitt bu durumu izah ederken teolojik bir metafor kullanır, öncelikle devlet ve iktidara ait bütün kavram setinin dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramları olduğunu belirterek, olağanüstü hali dinin mucizelerine, kararları da Tanrı kelamına izdüşümsel olarak yerleştirir (Schmitt, 2016, s.43). Kriz anlarındaki mucizevi müdahale, tanrısallaşmış egemen figürünün iradesiyle ve onun ilahi tınlı kararlarıyla somutlaşır.

Schmitt'in egemenlik kavramsallaştırmasında en önemli hareket noktası istisna halidir. İstisna halinin niteliğine yönelik bir çözümleme ise egemenliğin herhangi bir tarihsellikten arındırılarak, ontolojik doğasını anlamaya imkan tanıyabilecekken, bu sayede egemenliğin istisna haliyle kavramsallaştırılması, egemenlik kavramının batılı kavram setinin uygulanacağı iktidar yapılarında yaşanacak eksiklikleri de ikame edebilme fırsatını sağlayabilir.

2.2. Egemenlik ve İstisna Hali

İstisna halinin hukuk ile kurduğu ilişkinin fiili durumdaki genel karşılığının zorunluluk hali olduğunu ifade edebiliriz. Zorunluluk hali, aslında kriz durumları

karşısında, mevcut siyasal ve hukuki düzenin yıkılmasını engellemeye ya da eskiyen düzenin yerine yenisini inşa etmeye yönelik, yürütme erkinin-egemenin kullandığı istisna halinin temeline yerleşmiş bir kavramdır (Agamben, 2020, s.36). Diğer taraftan devletin varlığının ve güvenliğinin, özelde de kamu düzenin ve güvenliliğinin ne şekilde ve hangi koşullarda krize gireceği ve varlığının tehdit altında olabileceğinin ne zaman gerçekleşebileceğinin belirli normlarla ifadesinin güçlüğü; hatta olgusal olarak varlığını düzen, güvenlik ve refah ile meşrulaştıran hiçbir siyasal sistemin kendisine karşı varoluşsal krizleri betimlemesindeki olgusal zorluklar, zorunluluk hallerinin ve dolayısıyla da hukuk düzeninde oluşabilecek istisna halini teker teker ve pozitif bir şekilde belirlemesini mümkün kılmaz (Schmitt, 2016, s.17). Schmitt'in betimlemesiyle istisna halinin ne olduğu üç koşulla ifade edilebilir. Buna göre;

- a) “İstisnai hal yani mevzu öngörülme-yen hal ancak son derece tehlikeli devletin varlığını tehdit edecek bir durum ve bunun gibi olarak tanımlanabilir ama gerçeğe uygun olarak tarif edilemez,
- b) Acil bir durumun ne zaman söz konusu olduğu kesin olarak belirlenebilir ne de böyle bir durumda nelerin meydana gelebileceği içeriksel olarak tek tek sayılabilir. Hele gerçekten son derece acil bir durum ve bunun bertaraf edilmesi söz konusu olduğunda,
- c) Bütün bu nedenlerden dolayı olağanüstü halde hukuk devleti anlayışına uygun bir yetkiye de yer yoktur. Anayasa böyle bir durumda olsa olsa kimin müdahaleye yetkili olduğunu belirtilebilir.” (Schmitt, 2016, s.14)

Genel bir kaide olarak “zorunluluğun yasa-sı olmaz (*necessitas legem non habet*)”. Zorunluluğun yasa-sının olmayacağı kabulünün, birbirine zıt görünen mantıksal iki çıkarımı vardır. Bunlar, “zorunluluk hiçbir yasa tanımaz” ve “zorunluluk kendi yasa-sını yaratır” (Agamben, 2020, s.36). Bu iki durumda da istisna halinin zorunluluk hali ile ortaya koyduğu bütünlük belirginleşirken, istisna halinin oluşturduğu ve dayandığı yasallık da ortaya çıkmış olur. Fiili durumlarla, tekil görünümlemlerle ortaya çıkan zorunluluk hali, normatif ve pozitif hukuk düzeninde tanımlanamadığı ölçüde, siyasal ve hukuki düzenin korunması kaygısıyla kendi yasallığını üretir. Fiili bir durumdan kaynaklandığı için de yasa-nın sahip olacağı genellikle ve normatiflikle bir lafza sahip değildir. Buna karşın, fiili bir durumdan kaynaklandığı ve siyasal-hukuki düzenin korunmasına matuf zemin hazırladığı için de yasa-nın sahip olduğu ortak iyiliğe hitap eden özelliğiyle de zorlayıcı güce sahiptir (Agamben, 2020, s.36-37). Dolayısıyla zorunluluk, istisna hali içinde yasal olmayana yasal kılmak amacını taşımayarak, istisna halindeki yasa ihlalinin meşru ve haklı gösterilmesine hizmet eder (Agamben, 2020, s.37). Bu nedenle de yasa ile kavranması zor ve güç bir kavramdır.

2.3. Türkler ve Egemenlik

Egemenlik literatürü, Avrupa'nın kendine has iktidar yapılarının doğurduğu iktidar mücadelelerinin şekillendirdiği ve büyüttüğü batı merkezli bir literatürdür.

Dolayısıyla batıda gelişen bu kavram setinin doğu toplumlarındaki iktidarların doğasını anlamak için yetersiz kalacağı açıktır. Bu nedenle istisna hali ve onu doğuran zorunluluk halinin ortaya çıkardığı siyaset ve hukuk ilişkisinin niteliği egemenlik düşüncesinin ontolojik doğasına kapı aralarken, egemenliğin batı dışı toplumlardaki mahiyetini de kavramayı kolaylaştırabilir.

2.3.1. İslam Öncesi Egemenlik Yapısı

Türklerin İslam öncesi toplum, devlet ve siyaset ilişkilerinin mahiyetini belirleyen ana kavramlar *kut* ve *törüdür*.² Bu başlıkta bu iki kavramın birbirleriyle ilişkileri öncelikle Orhun Kitabeleri'ndeki ve Kutadgu Bilig'deki anlatımlarının bu kavramları nasıl betimlediği üzerinden şekillenecektir.

Kut, Türklerin hem Tanrıyla olan ilişkilerin metafizik çerçevesi hem de siyasal alanda kut törü bağlantısıyla da ana meşruiyet tanımıdır. Kut saadet, baht, mukaddes, ikbal, saygınlık gibi anlamlarla da karşılanan bir kavram olsa da nihayetinde Kut, erdemli bir insan olmakla kurduğu ilişkiyle, bir kişinin sahip olabileceği meziyetin ideal sınırlarını meydana getirir (Yılmaz, 2014, s.327). Kişilerin toplumsal sınıfına ve iş bölümündeki yerine göre buldukları konumlarında en üst noktada yetkinliğe erişimlerini sağlayan ve onların gayretleriyle tamamlanan, erdemlerde ve niteliklerde tamlık durumudur. Kutun erdemle kurduğu ilişki nedeniyle de her insan kuta sahip olabilir, sadece kişinin erdemlerinde gayretle ve erdemlerin sınırları içinde var olması yeter şarttır. Dolayısıyla kişinin varoluşundaki ideal ontolojik varlığının kemaline imkân tanıyan erdemleri hayatına tatbikte gayret göstermeyen kutu ondan gidebilir. Bunun doğal bir neticesi de toplumsal hayat içindeki güven ve saygı ilişkisinin ortadan kalmasıdır. Haliyle kut erdemlerde gösterilen gayretle ve erdemlerin neliğinin de içeriğinin bilgi ile tanımlanması bakımından da bilgiyle kazanılan bir şeydir (Yılmaz, 2014, s.314). Bu bağlamda devlet yöneticisinin kut sahibi olması, hükümdarlık kutuna sahip olması, yani hükümdarlığa dair ideal nitelikleri haiz olması anlamına gelir ki, kut sahibi olduğu için de tanrı nimetlerinden kendisinin ve toplumunun da yararlanmasını sağlayan, ideal bir yönetici olarak toplumsal ve metafizik anlam küresinde meşru bir idareci olur Roux, 2011, s.90; Arsal, 2020, s.118). Aslında kut, hükümdar meşruiyetinin ana sütununu oluşturur. Kutun meşrulaştırıcı niteliği siyasal iktidarın kendisine ve ne olduğuna dair bir anlam taşımaz ama siyasal iktidarı meşruiyetinin bir göstergesi olarak siyasal iktidarda işlerin yolunda gittiğinin işaretidir.

Kutun erdemle kurduğu ilişkinin, erdemle bilgi ile olan ilişkisi nedeniyle bir alt ayrıma daha tabi olmasını zorunlu kılmaktadır. Buna göre kut sahibi bir hükümdarın meşruiyet kazanmasına paralel olarak, iktidar sahibinin sahip olduğu erdemler bakımından bilginin yansıması bakımından da adalet ve akıl ile

² Çalışmanın devamında, konun bağlamına göre “törü” ve “töre” kavramları birbirlerinin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır.

betimlenebilir (Yılmaz, 2014, s.332). Akıl ve adaletin iktidardaki pratik karşılığı da tördür. Törü hem kutun erdemle kurduğu ilişkide erdemın bilgisi bakımından belirleyicidir, hem de meşruiyeti kazanan iktidarın yönetim düzeninin akıl ve adaletle idare etmesinin yol haritasını çizen istikametidir. Törü'nün bütün bu niteliklerini öncelikle Kitabelerde “il-devlet” ile ilişkili kullanılışından ve toplumsal düzenin törü ile olan ontolojik bağına dair betimlemelerden (Taşağıl, 2019, s.43), Kutadgu Bilig’de de törü ile devletin ve toplumsal yapının genel düzenleyici kuralları olduğu vurgularıyla devlet düzeni bağlamındaki önemi daha belirgindir (İnalçık, 2005, s.11-26). Hatta törü için Kutadgu Bilig’deki “göğün direği” benzetmesiyle, törünün sadece toplumsal düzeni niteleyen bir özelliği olmayıp metafizik bir belirlenime sahip bir yapıyı da betimlenmesinin aracısı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla törü, sözlü geleneğe sahip olan bir toplumda, kut, erdem, akıl ve adalet gibi soyut kavramların somut bir gerçekliği olarak devletin anayasası gibidir (Köymen, 2019, s.200-201).

Törünün oluşumu, yukarıda anlatılan metafizik meşruiyetin bütününe oturacak şekilde, Tanrısal kelamın değişimlerden azade bir niteliğe sahip olmayıp, doğrudan dünyada yaşayanların günün koşullarıyla düzenlediği sonrasında da düzenleyenlerin de törüye bağlı olduğu norm ve usullerin bir bütünüdür. Törü, hükümdarlık kutuna sahip olmayı gerektiren birtakım erdemlere sahip olan kağan tarafından düzenlenebilir (Golden, 2006, s. 173; Yılmaz, 2014, s.349). Törü pratik olarak değişebilir de olsa, içinde törüyü oluşturan ilkeler bakımından değişmezliği de barındırır. Öyle ki törü, könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık) ilkelerine uygun olmalı ve kut sahibi kağanın bilgeliği ve bu erdemlerinin ruhuyla düzenlenmelidir (Taşağıl, 2019, s.43-44). Bu öyle bir ilişkidir ki, erdemlere göre yaşamının sınırları ve kuralları törü tarafından belirlenirken ve bir bakıma kut sahibi olacak kişilerin, kutu da törü tarafından belirlenmiş olur.

Törü sahip olduğu ilkelerin dışında, değişime açık bir yapıdadır. Bu değişim ise olağan bir değişim düzenine sahip değildir. Öyle ki bu değişimin niteliği, değişimin zamanı ve siyasal koşulların varlığı ile ilgili olup, olağanüstü zamanların ve istisnai durumların bir neticesinin parçası olarak görülebilir. Törünün yeniden düzenlenmesi ya da değişimleri siyasal ve toplumsal kriz anlarına özgü istisnai durumları oluşturması, Kitabelerde de görülen bir anlam ayırımına tabidir. Kitabelerde “törü tutmak” ya da “törü itmek” tabirleri, yok olan siyasal ve toplumsal düzenden sonra kağanların yeniden bu düzeni sağlamak için gösterdikleri törü faaliyetleri olarak yansıtılır ve törünün kaybedilmesi veya bozulması da siyasal toplumsal yapının çökmesi ile ilişkilendirilmektedir (Yılmaz, 2014, s.351). Törenin kağan tarafından düzenlenebilir olduğu siyasal ve zamansal aralık, kriz döneminin neden olduğu ve egemen kararının tezahürü olarak siyasal kimliğin muhafazasını amaçlayan istisnai nitelikli kağan salâhiyetinin bir uzantısıdır. Törünün kağan tarafından düzenleniş şekil, bir bakıma törü ile kurulan toplumsal ve siyasal düzenin, hukuki kaidelerinin etkinliği zemininde istisna halinin oluşum sürecine benzemektedir. Öyle ki kağanın törü üzerindeki etkisi, ilkesel olarak düzenleme

yetkisi şeklinde tanımlansa da düzenlemenin zaman ve siyasal durum ile tahditlenmesi, kağanın *sınırsız* bir düzenleyicilik işlevine sahip olmadığı en belirgin göstergesidir. Öyle ki törünün, kağan tarafından düzenlenişinden, onun kut dolayısıyla erdem ve dolayısıyla da törünün ilkesel yapısından doğan değişmez nitelikleriyle bağlantısı da kağanın törü üzerindeki etkisinde de *sorumsuz* bir çerçeve içine giremeyeceğini tahkim eder. Dolayısıyla istisna hali kuramında, bu halin olağanüstü şartlarla ve zorunluluk haliyle olan ilişkisin bir uzamı olarak, siyasetin hukuku belirlediği ve korumakla amaçlanan siyasal düzen için değerlerden yalıtılmış ya da onları aşan kararların meşru olduğu bir durumu betimlemesinin ötesinde, istisna halinin de kurallı bir yapısının Türklerin siyasal tecrübelerinde üretildiğini göstermektedir.

Törünün istisna halinin siyaset ve hukuk olguları arasındaki belirsizliği giderici etkisi, törünün olağan koşullar içindeki onu düzenleyecek olanın kağanın iradesini hem kutla girdiği dolayimli ilişkide hem de kut sahibi olma imkanını oluşturan erdemlerin çerçevesinin belirlenmesindeki törünün etkileriyle, kağan törü etkileşiminde diyalektik bir ilişki doğurmasında yatar. Törü hem meşruiyet kaynağı kutun neliğini belirler, kutun kazanılmasındaki erdemlerin içeriğini netleştirir hem de kut sahibi olan törünün ilkesel kodlarına uygun olarak da bu meşruiyet ilişkisi içinde kriz durumlarında siyasal birlik ve toplumsal düzen için törüyü düzenler. Dolayısıyla egemen-hükümdar olarak Kağan, mutlak olan bir gücü uhdesinde barındırmaz ve töreyle kurulmuş toplumsal-siyasal sistemin bir parçası olarak egemenliğinin görünümü, olağanüstü koşullarda dahi, düzenin ruhunun dışına çıkamaz. Böylece, Türklerin İslam öncesi siyasal tecrübelerinde, istisna hali içinde dahi egemenin konumu, sınırsız ve sorumsuz bir hükümdar profilinden uzaktır.

2.3.2. İslam Sonrası Egemenlik Yapısı

Olağanüstü hal durumlarında belirginleşen istisna halinin, İslam öncesi Türk siyaset ve hukuk geleneğindeki kut-törü ilişkisiyle hukuk ve siyasetin olgusal olarak birleştiği bu görümü, İslamlaşma sonrasında da kendini yeniden ürettiğini ifade edebiliriz. Türklerin metafizik kabullerinden neşet eden kut-törü ilişkisinin, siyasal kültür üzerindeki yansımalarının devamı ve bu nedenle de İslam dünyasında özerk bir siyaset kültürü inşa edilmesi bakımından da müstesna bir örnek olarak, Türklerin bir taraftan da Hanefilik mezhebine dahil olmalarıyla da ilişkilidir.

Törünün Türklerin hayat kavrayışında ve siyasal kültürlerinde nasıl bir öneme sahip olduğu ifade ederken, siyasal geleneğin İslamlık içinde devamı törünün de İslam hukuk kültürü içine yerleşmesiyle mümkün olmuştur. İslam öncesi ve İslam sonrası siyaset kültüründe hem törünün merkezi rolünün devamı hem de siyasal kültürün muhafazası Hanefi fikhının hukukun kaynakları doktrininde, diğer Sünni ve Şii mezheplerden farklı olarak, istisna halinin hukuku olarak da ifade edebileceğimiz, “istihsan” müessesini oluşturması etkili olmuştur. İstihsan müessesesinin Türk-İslam devlet hayatındaki merkezi rolüne bu bağlamda değinen İnalçık ve Köprülü de meselenin İslam hukuk geleneğinde ayrıksı ve bağımsız bir hukuki kültür

oluşturması odağında yaklaşımlarını şekillendirmiştir (Köprülü, 2019, s.30; İnalçık, 2005, s.40). İslam dünyasının geleneksel fihhi yapısında, kamu hukuku temelli ayrı bir devlet-insan ve hukuk ilişkisinin vurgulandığı bu çalışmalarda, böyle bir hukuk ayrımının doğmasına neden olan siyasal kültür ve hukuk ilişkisine doğrudan değinilmemiştir. Bu nedenle istihsan müessesinin öncelikli neticesi, İslam öncesi ve sonrası arasında devlet-törü ve siyaset ilişkisinin devamlılığını sağlayacak bir çerçeve çizmesi olduğunu ifade edebiliriz.

İstihsan, fihhi bir metot olarak “örf, zaruret veya nass ile sabit olan hüküm ve maslahatlar gibi hususlardan ötürü kıyas kurallarına muhalefet etmektir.” (Şener, 1974, s.118). Bu tanımın genişletilmiş haline bakıldığında istihsan, hukukun korumaya çalıştığı üstün bir normun ya da hukuki ilkelerin (Kur’an ve sünnet ile korunan ilkler), klasik hukuki çözümlerle korunmasının sakıt olabileceği ya da kamu yararı ve toplumsal düzenin korunmasında amaçlanan sonuçların elde edilemeyeceği haller karşısında, klasik hukuk kaynak ve yönetmelerinden (Kuran, sünnet, icma ve kıyas kaynaklarından) farklı olarak, oluşan zaruretlere doğrultusunda örf (törüye) uygun olarak çözüm üretilmesi sürecidir (Dirik, 2018, s.217). İstihsanın hukuki bir kaynak kabul edilmesi, Hanefi mezhebine özgü bir ilkedir. Özellikle İslam dünyasının diğer yaygın fihhi ve kelami mezheplerinde bu metodun kullanılması fikhin dışında (dolayısıyla da İslam’la çelişen bir metot olarak da) değerlendirilebilmektedir. İstihsan ile istisnai olarak geleneksel hukuki kaynak ve metotların dışına çıkışın yöntemi oluşmaktadır. Buna göre İslam fikhinde, bir hukuki sorun karşısında uygulanana hiyerarşik kaynak ve metot fikri olan meseleye dair -sırasıyla- Kur’an, sünnet, icma ve kıyas kaynak ve metotlarının uygulanması düzeninden çıkarak, fihhi normlara dair hiyerarşik yapının dışında belirli koşullarda ayrık bir alan oluşturulmaktadır. Diğer fihhi mezheplerin aksine Hanefilerde hem hiyerarşik olarak olağan bir metot olarak kıyasın devamında istihsanın uygulanması, hem de bazı koşullarda üstün normu korumaya matuf olarak hukuki araç ve yöntemlerde olağan hukuk kaynaklarının hilafına hüküm doğurabilmesi bakımından da istisnai bir yöntem olması dikkat çekicidir. Bütün bunların yanında istihsanın tatbiki için ilke olarak, Ku’ran, sünnet ve icmada düzenlenmemiş ve belirli bir kıyas hükmüne konu olamayacak sorun alanlarının tespiti de önemlidir (TDVİA, İstihsan).

Sünni İslam geleneğinde de siyasal alanın düzenlenmesinin reel koşullar altında şekillendiği savı, İslam dünyasının ilk büyük ayrılığını oluşturarak Sünni ve Şii ekollerinin oluşumunda siyasal zemini oluşturur. İslam öncesi Arap toplumunun yazılı bir toplumsal yasaya dayanmayan yapısı ve kabile ilişkileriyle sınırlı politik kültürü (Düzgün, 2020, s.87), İslam ile gelişen ve genişleyen, bir yönüyle de merkezîleşme baskısı altındaki büyük siyasal bir organizasyon olarak devletin hayatını düzenleyecek siyasal kültürden de yoksunluğu, İslam kültürü içinde de sistematik bir siyasal kültür oluşumunu sınırlamıştır. Öyle ki Kuran’da siyasal egemenliğe dair bir işaret bulunmadığı, Hz. Muhammet’in vefatından sonra siyasal iradenin nasıl devam edeceğine dair sünnetin olmadığı ve nihayetinde ilk dört halifenin siyasal

İktidar değişimlerinde İslam toplumunda bu hususta icma oluşturacak ortak bir görüş ve tatbikatın olmadığı noktada (Uludağ, 2016, s.40-44), siyasal alanın belirlenimi yine siyasal zeminin kendi çatışma koşullarında şekillenmiştir. Dolayısıyla İslam toplumunun ilk yüzyılında yaşadığı siyasal kargaşa ve devinim içinde, iktidarın siyasal hukuku konusunda net bir görüş ortaya koymadığını ifade edebiliriz.

İslam dünyasının içinde bulunduğu bu siyasal atmosferin nihai bir neticesi de siyasal alanının hukuk ile ilişkisinin istihsan teorisiyle kavranmaya açık bir hale gelmesidir. Türklerin siyasal hukuk gelenekleri ve bunun doğrusal bir yansıması olarak kamu hukuku ve siyasal pratiklerin İslamlaşmasının, siyasal alanın kuruluşunun zorunluluğunun (Uludağ, 2016, s.41, 54-58) meydana getirdiği ve kaynağını törü den alan İslam fihhi içindeki yeni zemini oluşturur. Böylece törü-kut-erdem ilişkisi ile egemeninin önceki başlıkta değindiğimiz doğası, Hanefi fikhinin istihsan kaynağı teorisiyle beraber İslamlaşma sonrasında da devam etme imkanını bulmuştur. Hanefi fikhinin istihsan kaynağı bağlamında törü geleneğini kabulü ve bu fikh ekolünün devlet ve siyasal alanla kurduğu ilişki tarzı, Hanefiliğin devletli bir fikh anlayışı yansıttığı yönünde klasik fikh anlatısında da dikkat çekilen ve Hanefiliğin diğer Sünni mezheplerden ayıt edici niteliklerinden biri olarak görülen bir husus olduğu da vurgulanmaktadır.

Bir fihhi kaynak olarak istihsanın Türklerin İslam öncesi ve sonrasındaki siyasal serencamındaki bir diğer işlevi ise hukuk siyaset ilişkisinin istisna hali üzerinden tanımlanmasında sağladığı devamlılıktır. Daha önce ifade edildiği üzere istihsan, hukuki tanımlamayla, istisnai hükmüdür (Şener, 1974, s.118, 124). Yalnız burada oluşan istisna halinin yapısı, batılı anlamda salt siyasal alanın hukuksal olanı belirlemesi kabulünü içermez. Türklerin İslam öncesi siyaset anlayışlarını şekillendiren, metafizik anlam küresindeki kut ve törü ilişkisinin diyalektik boyutuna benzer olarak, istihsan kaynağı da törenin bir çözüm olarak kullanıldığı, buna karşın salt siyasal alanın varlığını korumanın ötesinde temel metafizik kaynaklar olan Kur'an ve sünnetin belirlediği üst hukuki normları korumak gibi amaçlara da matuf olmak yer almaktadır. Dolayısıyla istihsan siyasal alanın görece özerkliği içinde, siyasal alanın hukuk ile bütünleşmesinin aracısı olmuştur. Egemenin bu noktadaki işlevi ise yasama faaliyetlerini uhdesinde toplayarak devletin düzenlenişinde ve kanunlaştırma faaliyetlerinde kamu yararı ilkesi doğrultusunda, genellikle özel hukukun dışında kalan kamu hukuku sahasının egemen tarafından düzenlenmesidir. Aslında İnalçık'ın ve Köprülü'nün dikkat çektiği istihsan bağlamındaki, istihsanın devlet hayatındaki hukuki etkisi budur (İnalçık, 2005, s.40; Köprülü, 2019, s.30). İnalçık'ın ve Köprülü'nün tespitleriyle, Türklerin istihsanla derç olmuş törü geleneğinin kamu hukuku alanında İslam dünyası içinde de yeni bir devlet ve hukuk ilişkisi doğurduğu yönündedir (İnalçık, 2005, s.45; Köprülü, 2019, s.24). Hatta Selçuklu sultanlarının yasa yapma kudretlerinin genişliği karşısında direniş gösteren halifelere karşı takındıkları sert tavır salt bir siyasal çekişmenin de bir uzamı olmanın dışında Türklerin tevarüs ettiği siyasal kültürün bir parçası olarak

değerlendirilebilir (Turan, 2003, s.308). Yalnız hükümdar bu noktada Schmitt ya da Bodin gibi kendi koyduğu kuralla bile kayıtsız olan, sınırsız mutlak bir egemen değildir. Hükümdar, egemen olarak siyasal birlikteliğin ve toplumsal düzenin cisimleşmiş hali olan devlet yapısını koruma amacıyla, devleti var eden değerler ve ilkeler bütününe sınırlarını aşamaz.

Türklerin İslamlaşma ile oluşturduğu siyasal düzenin egemen-hükümdar figürü, siyasal düzen arayışında ne Machiavelli'nin prensi ne de Bodin'in ve Schmitt'in egemeni gibi hiçbir kayda tabi olmaksızın edimlerini gerçekleştirmez. Egemen, varlığının meşruiyetinin kaynakları olan adalet (Okumuş, 2022, s.91; Fazlıoğlu, 2020, 12.07.2020), kamu yararı ve toplumsal düzenle kayıtlı ve sınırlıdır. Bu kayıtlılık hali de hukuk ve siyaset arasındaki sınıra yerleşen istihsan teorisi ile belirlenimi sağlanan, egemenliğin hukukla, hukukun da siyaset ve aşkın gelenek ya da Tanrısal kelamla kurduğu ilişkiyle boyutlarını oluşturur. Çalışmamızın başında incelediğimiz batı tecrübesinde, egemenliğin doğasının bir uzantısı olarak kabul edilen egemenin kayıtsızlığı ve sınırsızlığı, Türklerin İslam'dan önce ve sonraki siyasal kültüründe doğal ve olağan bir kabule sahip değildir. Dolayısıyla ne normatif hukuki belirlenimle egemen figürünün hukuk düzeni içinde görmezden geldiği bir hukuki-siyasal yapı söz konusu olmadan ne de egemenin iradesinin yansımaları olan egemen kararlarının hukuki olanı belirlediği desizyonist hukuk görüşünün, bu siyasal kültürde mutlak yansımaları bulunmamaktadır. Böylece, Türklerin İslamlaşmasından sonra da egemen kararlarının, belli bir hukukilik içinde, fakat istisna halinin koşullarının da belirlendiği bir çerçevede hem siyasal kararların hem de hukuki ilkelerin birbirini şekillendirdiği diyalektik bir egemenlik anlayışının izi görülür.

3. Devlet Kanunu ve Egemen İradesi

Birinci bölümde, İslam öncesi egemenlik anlayışı Orhun Kitabeleri, İslam sonrası egemenlik anlayışı da hem töre hem de Hanefi fikhının istihsan delili yöntemleri merkeze alınarak ifade edilmiştir. Burada tekrara girmeden, egemenliğin belirlediği zaman dilimi bakımından analize yoğunlaşılacaktır. Schmitt “egemen, olağanüstü hale karar verendir” cümlesiyle aslında egemenliği anatomik bir yapı bozuma uğratar (Schmitt, 2016, s.13). Buradaki temel kavramlar karar, olağanüstü hal ve egemen arasındaki ilişki egemenliğin doğasının izahındaki köşe taşlarıdır. Egemenliğin kavramının somutlaştığı ve onu kullanan egemenin en belirgin olduğu anlar olağanüstü anlardır. Çünkü burada hukuki bir düzen ile iç içe geçen devlet yapısının varlığının tehlikeye düştü bir an olarak olağanüstü hallerde siyasal alan ile hukuksal olan arasındaki sınır bulanıklaşır. Gücü elinde bulunduran yani egemen bu kriz durumunun ortadan kaldırılmasıyla yeniden düzen tesis edecek figür olarak bu anlarda belirginleşir. Dolayısıyla daha önce de ifade ettiğimiz gibi hem olağanüstü halin varlığına neden olacak durumun varlığına yönelik tespit yapılması hem de bu hal içindeki hukuk ve siyaset arasındaki bulanık istisna halinin tesis edilerek, olağan düzenin hukuki normlarının dışında egemenin kararları ile

hukukun aşıldığı fakat Türklerde de görüldüğü üzere kararın hukuk ile derç olarak törü şekline büründüğü araçların kullanıldığı bir zemin oluşur. Bu kriz anlarının kararlarla hukuku derç eden edimlerinin, Türklerin siyasal tecrübeleri içinde büründüğü şeklin ise devlet kanunu ya da bir bakıma kurucu yasalar oluşunu düşünmekteyiz. Bu kanunlar, oluşturuldukları zaman itibariyle kriz anlarından sonra yeniden kurulan bir düzeni sembolize ederken, devlet örgütlenmesinde somutlaşan siyasal birliğin de kurucu ifadeleri olmaktadır.

Türk devletlerinde ya da Türk devlet geleneklerine dayanan devletlerde kurucu yasa ya da devlet kanunu olarak adlandırılan ve kamu hukukuna dair nitelik atfedilebilecek yasal metinlerin varlığı (İnalçık, 2005, s.29), Türklere özgü kamu hukuku geleneği ve siyasal hukuk tecrübeleriyle açıklanabilir (Köprülü, 2019, s.43). Orhun Kitabelerinden başlayarak devletin halk, hukuk ve siyaset arasındaki ilişkinin kadim bir şekil olarak yansıma bulmasından, Türk devlet geleneklerine yaslanan Moğol İmparatorluğu'nun Yasa'sı (Arsal, 2020, s.164), Timur Tüzükatı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih Kanunnamesi de bu esastan sayılabilir. Bu düzenleyici metinler ortaya çıktıkları toplumun temel yasal kaynağı olurken, içeriği itibariyle de devlet teşkilatlanmasına dair yapının betimlendiği, siyasal düzen içindeki egemen ilişkilerinin açıklandığı ve oluşturulmalarının denk geldiği zamansal koşullar itibariyle de devletlerin kuruluşlarına ya da kriz dönemlerinden sonraki yeniden şekillenişlerine dayanarak elde edilen meşruiyetin yansımaları olduğu görülebilir. Dolayısıyla bu metinler, Türk tarihi içindeki devletin ve devlet aygıtını yöneten iktidarın kurumsallığının ve hukuk düzeninin istikrarlı bir bütün oluşunun önemli bir dayanağıdır.

Çalışmamızın devamında bir bakıma anayasalar gibi kendinden sonraki devlet işleyişi ve siyasal düzenin doğasını belirleyen metinler olan devlet kanunlarında, devlet, egemen ve hukuksal düzen kavramları Schmittyen tanımla belirginleşen ve birinci bölümün nihayetinde ulaştığımız tamamlayıcı tanımla Türklerin egemenlik anlayışlarının, bu temel metinler üzerinden tetkiki ile devam etmektedir. Bu metinler, Türklerin devlet geleneği olarak da tanımlanabilecek, özerk siyasal alanın kuruluşu ve bu alanın tasarımının da iktidarın hem siyasal gereklilikler hem de hukuksal ilkelerin belirlediği daire içinde şekillenişinin yansımalarını ihtiva etmektedirler. Nihayetinde bu durum Türklerin tarih sahnesinin çok erken devirlerinde kendilerine ait ve müstakil bir kamu hukuku oluşturmalarının imkanını sağlamıştır (Köprülü, 2019, s.24, 37-38.).

Devlet kanunu geleneği üzerinden oluşan müstakil kamu hukuku alanı ile onun beslendiği özerk siyasal alanın nasıl kurulduğunu, Türk tarihinde önemi yer edinen dört temel kaynak üzerinden incelemeye devam edeceğiz. Bunlardan ilki Orhun Kitabeleri, ikincisi Cengiz Han Yasası, üçüncüsü Tüzükat-ı Timur ve nihayetinde dördüncüsü Fatih Sultan Mehmet Dönemi eseri olan Kanunname-i Ali Osman'dır.

3.1. Orhon Kitabeleri ve Devlet Kanunu Olarak Törü

Orhon Kitabeleri Göktürk Devleti'nin 630 ve 682 yılları arasında yaşadığı uzun fetret devrinin nihayetinde, Kutluk Kağan'ın liderliğinde tekrar bağımsızlığın kazanıldığı zaman diliminde, bu sürecin içinde ve sonrasında başat figürler olan Bilge Kağan, Bilge Kül Tigin ve Bilge Tonyukuk'un isimlerini taşıyan ve bu bağımsızlık sürecini anlatan, Türklerin metafizik anlam dünyasının izlerini barındıran, siyasal ve toplumsal bir nasihatname olarak II. Göktürk Devleti'nin kuruluşundan sonraki 716 ile 735 yılları arasında dikilen kitabelerdir (Taşağıl, 2021, s.33-34).

Kitabelerin çalışmamız bağlamında önemi iki yönlüdür. İlk Kitabelerin içeriğindeki törü, devlet ve kut ilişkisinde, kağanın törü koyucu vazifesinin içeriğinin berraklaşması, ikincisi ise kriz dönemi sonrasında kitabelerle yeni hayat görüşünün ve siyasal düzenin tesisinin ilanı oluşudur. Kitabelere göre yeni bir siyasal birlikteliğin tesisi “ili ve töreyi tutmak” tabirleriyle karşılanmaktadır (Ergin, 2011, s.9). Kül Tigin Kitabesi'nin bu tespitinin devamında İlk Göktürk devletinin kuruluşundan sonra siyasal düzenin kuruluşu ile törenin düzenlenişi arasındaki ilişki vurgulanarak Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın “ili tutup, töreyi düzenlemiş” olmaları tekrar vurgulanmaktadır (Ergin, 2011, s.9). Yine Kitabelerin kağanın “töre üzre tahta oturdu” anlatımıyla törenin iki yönlü içeriği ortaya çıkmaktadır (Ergin, 2011, s.15). Töre hem varlığından meşruiyet alınan bir dayanak, hem de değiştirilebilir bir yapı görünümüne kavuşur. Bunun yanında eski Türklerin töre ile karşıladığı anlam içeriği bazı noktalarda dini bir tınıyı taşısa da toplumsal ve sosyal düzeni ihata eden metafizik anlam dünyasının bütünü kapsadığı anlaşılmaktadır (Başer, 2011, s.16). Öyle ki kağan töre üzre tahta oturur ama töre üzre tahta geçen kağan töreyi de düzenleyebilir.

Peki törenin düzenlenişi hangi durumlarda söz konusudur? Töre daha önce de değinildiği gibi değiştirilmesi kağanın kararıyla fakat değişimi hazırlayan süreçler bakımından da halkın ya da kurultayın da işleve sahip olduğu, çok yönlü nedenlerle bağlaşıklık özellikleri içinde barındırır. Burada kağanın töre üzerindeki yetkisi mutlak görünür. Öyle ki iktidardaki bir kağan, egemen olmak bakımından, siyasal kimliğinin varlığını ve siyasal bağımsızlığını töre koymak ve töre düzenlemek olarak algılamaktadır (İnalçık, 2005, s.29). Yalnız bu imkân her kağan için meri bir imkân olmanın ötesinde, kağanın kut ile kazanılmış niteliklerden bağımsız olarak, belirli siyasal koşulları da içinde barındırdığı anlaşılmaktadır.

Töre olağan koşullarda değişmez bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. İlk Göktürk Devleti'nde Taspar Kağan'ın 581 yılındaki hastalandığı dönemde, kendinden sonraki taht sahipliğine, ağabeyi Mukan'ın oğlunu törenin hilafında vasiyet etmesi, Taspar Kağan'ın vefatından sonra toplanan kurultay tarafından töreye uymadığı için kabul görmemiş, tahta Kara Kağan oğlu İşbara geçirilmiştir

(Taşağıl, 2021, s.19). Yine, İşbara Kağan'ın (581-587) Çin himayesini talebine yönelik, Çin adetlerine uyması koşulu karşısındaki “bizim töremizi değiştirmeye benim gücüm yetmez” karşılığı, bu konuda da kağanın mutlak bir güce sahip olmadığını da gösterir. Töre olağan dönemin temel hukuki ve siyasal düzeninin zemini gibidir. Buna karşılık, kriz dönemi sonrasında yeniden töre oluşturulması yani “töre tutulması” olağanüstü koşullarda kağanın doğrudan kullandığı inisiyatif gibidir. Bu dönemin sonrasında, İslam sonrası dönemi de kapsayacak şekilde yeni bir siyasal otorite kuran ya da siyasal otoriteyi yeniden tesis eden hükümdarların, yasa belirlemesi gibi, yeni koşullar karşısında kriz döneminin ardından törenin olgunlaştırılması kağan eliyle gerçekleştirilmektedir.

Bu noktada hükümdarın *düzenlediği töre*, Schmittyen *karar* kavramının karşılığı gibidir. Schmitt, bir arada yaşama iradesi gösteren insanların *siyasal birliği* olarak gördüğü devlette hukuk, olağan dönemde toplumsal ve siyasal hayatı düzenleyici bir yapı oluştururken; siyasal birliğin tehlikede olduğu ve tehlikenin tanımını yapan egemenin, tehlikeye karşı siyasal birliği ve mevcut hukuk düzenini koruma amacıyla, hukukun ilkesel ve prosedürel yapısını aşan, tek amacının ve sınırının siyasal düzeni korumak olan kararları ile egemen iradesini işletir. Kitabelerin, kağanların töre düzenlemesi ile işaret ettiği durum, bu hali yansıtmaktadır. Schmitt'in işaret ettiği istisna halinin, aşkın ilkelerle bağlı olunmayan durumu, törenin düzenlenişinde geçerli değildir. Töre de yapısı gereği değişmez ilklere sahip olarak, onun varlığından neşet eden törenin ontolojisinin dışında bir değişime uğrayamaz. Törenin değişmeyen ilkeleri könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (insanlık) olarak sayılabilir (Taşağıl, 2019, s.43-44). Buna göre töre, başta kut sahibi hükümdar ile devletin yeniden düzenleniş vesilesiyle değişime uğrayabilir. Kut sahibi olmak da törenin belirlediği erdemlerin yolunu tutmak ile kazanılabilir. Törenin belirlediği erdemlerin dışına çıktığında kut da kaybolur, kut ile düzenlenmeyen töre ise Kitabelerin işaret ettiği ilsiz ve töresiz bir dünyayı, bir nevi varlığın metafizik anlamını yitirdiği bir yoksunluğun içinde insanları dağıtır-yok eder. Öyle ki Kül Tigin Kitabesi'nde dünya düzenin bozulması, esaret altında yaşayış ve kesif bir anarşik durum tasvirinden sonra, bu halden sıyrılış *il ve töre tutulmasıyla* betimlenmektedir (Ergin, 2011, s.17). Sonrasında Bilge Kağan Kitabesi aynı kaotik durumdan çıkışın sonrasını *töre tutmak ve düzene sokmak* tabirleriyle bu durumun izahını pekiştirir (Ergin, 2011, s.33). Kitabelerin töre ve devlet arasında kurduğu yakın ilişki (Taşağıl, 2019, s.43), bir yanıyla da töre ile toplumsal birliktelik yani siyasal birlik ile yakından bağ kurmaktadır. Dolayısıyla törenin düzenleniş bu kaotik kriz anlarından sonra yeni bir düzen arayışının ürünü olarak durmaktadır. Kağan'ın töre düzenlemesi yine siyasal toplumsal yapının üzerinde yükseldiği törenin varlığını korumaya mündemiç olarak, töre düzenlemek yoluyla istisnai bir kararlar silsilesinin ürünü olmaktadır. Böylece egemen kendisini töre koymak ile belli ederken, kağanın egemenliğinin doğası despotik ya da müstebitçe değil, değerler ve ilkelerden meşruiyetini alacak bir çerçeve içinde anlam kazanır. Türk devlet geleneğinin kendine has özerk siyasal alanının kuruluşu hem Schmittyen egemen modelinin

hem de normatif hukuk doktrinin ilkeselliğinin dercine sahip olarak hayat bulmaktadır. Kağanın töre üzerindeki egemen vasfıyla gerçekleşen bu işlevi, Türklerin kendi siyasal ve hukuksal geleneklerinde bir kamu hukuku oluşturmalarının sağlarken (Taşağıl, 2019, s.44), Köprülü'nün (2019, s.50-51) vurguladığı üzere, İslam dünyası içinde Türklerin bağımsız bir kamu hukuku doktrini oluşturmalarının da siyasal zeminini meydana getirir.

3.2. Cengiz Han Yasası

Cengiz Han Yasaları, Cengiz Han önderliğinde Moğol İmparatorluğu'nun 1206'da kurulmasıyla ortaya çıktığı kabul edilir. Merkezi Moğolistan coğrafyasında hâkim konumda olan Wang-Han'a tabii bir bey olarak yaşayan Cengiz Han'ın, Moğol boylarının kendi içindeki siyasal istikrarsızlığında yaşanan yeni siyasal konumlanmaların sonucu başlayan isyanı ve ulaştığı başarıyla, Moğolların tek bir siyasi otorite altında toplanması sürecinin başlangıcı gerçekleşmiştir (Grousset, 2010, s.238). İsyanda başarılı olan Cengiz Han'ın, 1206'da topladığı ilk kurultayda duyurduğu kararlar ve kurallar, Cengiz Han'ın Yasalarının başlangıcı kabul edilmektedir (Temizsu, 2018, s.45-46). Cengiz Han ve imparatorluğu Moğol karakterine sahip olsa da devlet idaresi ve yaslandığı siyaset geleneği bakımından Türk kültürüyle etkileşimli ve iç içe kabul edilir. İnalçık'ın aktarımıyla, Z.V. Togan, Barthold ve Viladimitsov gibi tarihçi münevverler, Cengiz İmparatorluğu'nun dayandığı yasa ve imparatorluk siyasetinin Türk-Moğol karma geleneğinin bir parçası olarak görmektedir (İnalçık, 2005, s.29). Cengiz Han'ın kurulan yeni nizam altında toplumsal hayatı ve devlet iktidarını yeniden düzenleme ile Moğolları disipline edeceği bir kurallar manzumesi oluşturma çabasının Yasa'nın varlığında somutlaşırken, bu gayret Moğollar için dahi tek bir örnek değildir. Öyle ki kurulan yeni nizam altında Moğolların örfünün mevcut halinin üzerinde, yeniden revize edilmesi anlamını taşır (Temizsu, 2018, s.51, 94). Dolayısıyla Yasa'nın mahiyeti, Orhon Kitabelerinde gördüğümüz törenin mahiyetine yakın bir anlam taşır.

Yasa, içerisinde kamu hukuku, ticaret hukuku, yargı sistemi, idari yapı ve protokol ve posta teşkilatına kadar çok geniş bir sahayı kaplamaktadır. Bütün bu geniş kapsamının odak noktası ise Cengiz Han'ın otoritesinde birleşmesidir (Temizsu, 2018, s.69-70). Yasa'nun ruhu disiplini bir toplumun imparatorluğun uyrukları olarak hem imparatora bağlılığı hem de sahip olduğu hak ve menfaatlerle istikrarlı bir toplumsal ilişkiler düzeni içinde varlığını korumasıdır (Roux, 2001, s.313; Temizsu, 2018, s.55). Dolayısıyla Yasa ile topluma disiplin getiren Cengiz Han için bu disiplin, göçer hayatın asker ve birey olma nitelikleri arasındaki geçişkenlikteki savaşıllığın artırılmasında ziyade, kendisinden önceki kaotik siyasal ve toplumsal ortamda bozulan düzenin yeniden tesis edilmesidir. Bu bakımdan yasa ile düzen arama fikri ile yasa ile oluşan siyasal ve hukuki düzende hükümdarın meşruiyet bulma arayışı, Türklerin devlet ve siyaset ilişkisinin devamlılığı içinde izdüşümsel olarak benzerlik gösterir.

Yasa, kendisine uyulmasının sadece Cengiz Han'ın cismani varlığıyla kayıtlanmadığı ve yasaya bağlı olan kurumlarla yasanın Cengiz Han sonrasında da varlığının devamının zorunluluk olduğu bir yapıya sahip olarak (Temizsu, 2018, s.59, 95), hukuk ve siyasal iktidarın ilişkisinin bireysellikten uzaklaşp kurumsallığa evrilmesinin de zemini oluşturur. Bir bakıma Göktürklerde gördüğümüz kamu hukuku geleneğinin bir yansıması burada da geçerlidir. Yasa ile kurulmaya çalışan toplumsal düzenin odağı, siyasal birlikteliktir. Yasanın özel hukuka dahil edilebilecek bütün yapısı, oluşturulan siyasal birliğin ve kamu hukukunun bütünlüğü içinde anlam kazanmaktadır. Törenin oluşturduğu toplumsal düzenin, siyasal düzenle girdiği diyalektik ilişki yasa'nın ruhu için de geçerlidir (Arsal, 2020, s.164). Dolayısıyla kurucu bir devlet yasası fikriyle, hem toplumsal hayatta sahip olunan karizmanın uzantısıyla, siyasal alanın meşru ve hukuki inşasının kuruluşu gerçekleşmektedir. Yasa daha önce de ifade ettiğimiz gibi mevcut Moğol örfünün boş kalan noktaları ya da revize edilmesi gereken hususlar üzerinden yükselirken (Arsal, 2020, s.164; Temizsu, 2018, s.94), aslında siyasal birliktelik olarak devletin omurgasını ve toplumsal hayatı örgütleyen hukukun kararlarla yeniden tesis edilmesi, hukuk düzeninin kararlarla aşkın bir müdahaleye uğrarken, kadim örfün-törenin-yasanın varlığının meşruiyeti ortadan kaldırılmadan yani hukuk ikincilleştirilmeden, egemen iradesinin yansımaları gerçekleşmektedir. Bu durum bir yönüyle de popüler tarih anlatısındaki yıkıcı Moğol imajının aksine, Moğolların hukuki yasallığa, kararlı bir egemenlik aynalayışına sahip olduğuna da işaret etmektedir.

3.3. Tüzükat-1 Timur

Tüzükat-1 Timur, Timur'un döneminin olaylarının tecrübelerini de yansıttığı bir sistem içinde, devlet yönetimine dair kamu hukuku ve protokoller de dahil olmak üzere, geniş bir içerikte kaleme alınmış bir eserdir. Dili kanunname veya yasa sistematığının dışında bir emirnameyi ya da vasiyeti oluşturacak niteliktedir. Literatürde Tüzükat'ın gerçekten var olduğu ya da sonradan üretilmiş bir eser olduğu tartışmaları sürmektedir. Andican bu hususta, kullanılan dil ve dönem tarihçilerinden günümüze aktarılan bilinen tarihsel olayların Tüzükat'taki anlatıyla çelişkili olduğu ve çağdaş tarihçilerin bu türden bir eseri anmamalarını, Tüzükat'ın üretilmiş olduğu sonucuna bağlar (Andican, 2017, s.81). Buna karşın Timur döneminin veya sonrasında Timur mirası üzerinde şekillenen siyasal ve hukuki karakterini anlamakta faydalı olabilir. İnalçık da Tüzükat'ın sahihliği meselesine girmeden, ona atıflarda bulunarak ve Türk devlet geleneği bahsinde bir halka olarak sayarak bu hususa dikkat çeker ve Tüzükat'ta yasa ruhunun egemen olduğunu belirtir (İnalçık, 2005, s.30). Roux da Timur'un devletinde Cengiz Han Yasaları'nın ve şeriatın başat olduğunu vurgulayarak, bu ikisinin boşluğunda da egemen bir hükümdar olan Timur'un yasa koyduğunu belirtir (Roux, 1994, s.282). Tüküzat'ın da aşağıda açıkladığımız sistematığında de Cengiz Han Yasaları, şeriat ve bizzat Timur'un yasalarının bütünlüğü Roux'nun betimlemesi ile tutarlılık gösterir.

Tüzükat'ta Cengiz Han Yasası'na doğrudan atıf bulunmaktadır. Ceza hukukuna müteallik meselelerde yasaya referans yapmaktadır (özellikle hırsızlık ve eşkıyalık gibi suçlarda) (Tüzükat-1 Timur, 2014, s.94, 117). Timur Tüzükat'ında Cengiz Han Yasası'na yapılan referans, İslam kültürü içinde var olan bir devlet yapısının, fıkıh ile kurduğu ilişki tarzı bağlamında değerlendirilmelidir. Çalışmamızın birinci bölümünde, İslam sonrası egemenlik kavramının hukuk ve siyasetle kurduğu ilişki bağlamında, Tüzükat'ta ikili bir hukuk kaynağı yer almaktadır. Bunlar, şeriat ve örf-töre-yasadır (Tüzükat-1 Timur, 2014, s.94). Bu durum Hanefi fıkıhına özgü istihsan metodunun, töreyi kamu hukukuna veya siyasal hukuk alanına sokuşunun bariz bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Osmanlı döneminde de karşılaştığımızı örf-i sultanı veya yasağ-ı padişahi adlarıyla hükümdara özgü yasama mahiyetinde yetki kullanımı (İnalçık 2005, s.27), hatta şeri kaza alanına da müteallik olarak, Tüzükat'ta anılmaktadır. Timur, "*tüm memleketteki emir yasadak işleri padişahın kendisinden kaynaklanması lazımdır.*" (Tüzükat-1 Timur, 2014, s.87) hükmüyle egemen iradesinin ilk koşulunu ortaya koymaktadır. Kural ve yasa koyucu makamı tanımlamıştır. Sonrasında bu işlevi pekiştirerek "*Saltanat işlerinde hüküm yürütmede padişah kendini tek bilip hiç kimseyi kendine saltanat ortağı kılmazın.*" (Tüzükat-1 Timur, 2014, s.88), hükmünü tamamlamaktadır.

İslam öncesi Türk egemenlik anlayışının ana boyutlarından biri olarak, hükümdarın egemenliği yasa düzenleme ile tanımlaması (İnalçık, 2005, s.29) ile tutarlılık arz eden Timur'un hükümdar tanımında, siyasal alana yönelik hükümdarın mutlak iradesi vurgulanmaktadır. Buna göre oluşan hukuksal çerçeve hükümdara bağımlı oluşan kamu hukuku oluşumunu desteklemektedir. İkincil olarak da şeriatın yargılama alanını da yine sayma yoluna giderek, aslında şeriatın uygulanacağı olay ve olgusal zemini doğrudan sınırlandırma amacı olmadan, kendisinin egemen olarak hukuksal alanını pekiştiren bir mahiyete büründüğünü değerlendirmekteyiz. Öyle ki toplumsal hayatın uyumsuzluklarına dair örfün yani törenin Tüzükat'ta da geçen tanımla yasanın meşruiyetini hukuki olarak kabul ederek, şeriata ve örf'e göre şekillenen ikili bir yargı yapısını da öngörmektedir. Aslında bu ikili yapı Türklerin siyasal alana dair oluşturdukları siyasal özerkliğin hukuksal yansıması olarak kamu hukuku doktrinini de besleyen bir boyutu oluşturmasıdır. Tüzükat'ta ikili yargısal yapı için kullanılan hüküm "*halk içindeki dövüşme göz çıkarma dış kırma içme zina yapma gibi işlerde ise bunlardan şeriata ilgililerini İslam kadısı sorsun örf adet işleriyle ihdas kadısı görevlendirilmesinin bunlar adaleti sağlayıp beni haberdar etsin*" (Tüzükat-1 Timur, 2014, s.94) gibi net bir içeriğe sahiptir.

Tüzükat'ta hükümdarın düzenleme yapma sahası, saltanatın varlığı ve işleyişine, diğer yandan da elde edilen topraklarda idare mekanizmalarının kuruluşuna odaklanması, bu metnin devleti yasası olarak, egemen iradesinin en somut halini yansıtmaya yönelik kararlar terkihi oluşunu yansıtmaktadır. Egemen hassaten toplumsal birlikteliğin somutlaşmış hali olan devletin ve onun işleyiş organı olan hükümdarlık makamında belirginleşir. Bununla birlikte egemenin iktidarının yapısına ve çerperinde dair kendisini hem kadim gelenek olan yasa ya da örf gibi

kurallar yapısıyla bağlı hissetmesi hem de bu hukuksal yapıyı koruyacak idare mekanizmasını şahsiliikten arındırarak kodifikasyona uğramış ve yeniden tesis edilmiş düzenlemelerde bulunması, Timur'un tüzükatıyla, bir otokrat olmanın ötesinde yasallıktan güç alan aynı zamanda da egemen olmanın doğasına uygun olarak da siyasal özerkliğinin de korunduğu geleneğin içinde var olmasını sağlamaktadır.

3.4. Kanunname-i Ali Osman

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanunname çalışmaları II. Mehmet'ten öncesine dayansa da II. Mehmet dönemi kanunlaşma hareketi, devletin idari mekanizmasının bütünlüklü bir şekilde düzenlenmesi ve saltanat sistemine dair koyduğu kurullarla kendinden öncekilerden ayrılır (TDVİA, Kanunname). Bu farklılaşma muhakkak ki Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra cihanşümül bir imparatorluk kurma idealinin bir parçası olarak devleti ve ona yön veren siyaseti yeniden örgütlenme çabasının bir parçasıdır (Emecen, 2009, s.65).

Fatih döneminin bir eseri olan bu kanunun belirlediği öncelikli yapı, devletin kuruluşu bakımından sahip olduğu sistemattir. Üç bölümden müteşekkil olan kanunname, ilk bölüm devletin merkezi bürokrasisinin işlevi ve işleyişi, ikinci bölümü saltanatın işleyişi ve iktidar değişimi, üçüncü bölüm de birtakım suçların ve karşılıkları olan cezaların düzenlenişini ihtiva eder. Böylece Fatih, Osmanlı İmparatorluğunun bir uç beylik örgütlenmesinden, imparatorluğa evrilisinin hukuki zemini de oluşturmaya çalışır. Bu kanunname, modern anayasacılık ve kamu hukuku bağlamındaki en belirgin düzenleme iktidar değişimine dair getirdiği ilke ile geleneksel veraset sisteminin dışına çıkmış olmasıdır. Bu durum hem veraset sistemine dair bir değişikliği getirirken, bir yandan da konun İslam Hukuku ile olan alakası bakımından töreye dayanan örf-i sultani ile şeriatın belirlediği ilkesel alanların da hukuki etki sahalarının incelenmesi bakımından dikkat çekidir. Egemen iradesinin, meri olan hukuki muamelat karşısındaki üstünlüğünü yansıması yönüyle de daha önce incelediğimiz yasalaşma örneklerine göre de daha keskin örnekliliği içinde barındırır. Bu gelişimin en belirgin düzenlemesi Kanunname 'de geçen kardeş katli meselesidir. Kanunname-i Al-i Osman'ın ikinci babının hükmüne göre;

“Ve her kimesneye ki evladumdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı ‘alem için katl itmek münasibdür. Ekser-i ‘ulema dahi tecviz itmüşdür. Anunla amel olalar.” (Özcan, 2017, s.19)

Daha önceki kaynaklarda, özerk siyaset alanının ve egemenin konumu, egemen iradesine ve kadim siyasal geleneğe bağlı olarak oluşan kamu hukuku alanıydı. Kanunname bu yönüyle, doğrudan iktidar değişim sürecine müdahale ederek, siyasal alanın hukuki kavrayışı bakımından benzersiz bir tavır sergilemiş olur. Böylece egemen kavramını var eden olağanüstü şartların doğurduğu olağanüstü

kararların hem şartların betimlenmesi hem de uygulanacak kararın tespiti bakımından tanımlandığı bir düzenleme yapılmış olmaktadır. Bu düzenleme Schmittyen kavrayıştaki istisna halinde, siyasal olanın hukuki olanı belirlediği tespitinin ilerisinde, siyasal olanın hukuki yöntemle tanımlanılmaya çalışılmasıdır.

Kanun sistematığı bakımından da kardeş katlinin düzenlendiği bölüm *Ahval-i cerayim* in düzenlendiği ilk bab değil, *Umur-ı Saltanata Müte'allık Tertib ü Ayin Beyanındadır* başlıklı ikinci babda düzenlenmiştir. Kanunname metnini oluşturan Osmanlı hukukçuları bu meselenin siyasal hukuka ait olduğunu kavrayarak, bilinçli bir hukuki sistematik oluşturdıklarının görmekteyiz (Özcan, 2017, s.XXXII). Dolayısıyla yapılan düzenleme, salt bir İslam fihına ait görüş olmanın dışında, töre ile düzenlenen alanın içinde bulunmaktadır (Akman, 1997, s.159). Bu durumun yansımalarından biri de Kanunname metninde yer alan “*Ekser-i ‘ulema dahi tecviz itmüşdür*” ibaresi ile bu hükme muhalif kalan ulemanın da bulunduğu ifade edilmesidir. Kanunname'nin bu ifadesine karşı çıkan ulemanın, muhtemeldir ki dayandığı fihki hüküm, Kur'an'ın “Hiçbir günahkâr bir başkasının günah yükünü taşımaz.” (Enam, 6/164) ayetine dayanmaktadır. Kur'an'ın bu ayetinin tefsiri ise Elmalılı Hamdi Yazır'a göre kimse bir başkasının vebalinin sorumluluğu altına sokulamaz ve günah ortaya çıkmadan kimse kimseye bir cürüm yükleyemez, nihayetinde herkes yaptığı günahı kendi yapar ve cezasını da kendisi çekeceği yönündedir (Özcan, 2017, s.XXXIX). Elmalılı'nı bu tefsiri fikh içinde kesin bir hüküm gibidir ve kardeş katli mevzusunda birçok fikhçi tarafından da bu yorum paylaşılmaktadır (Akman, 1997, s.160). Kanunname'nin bu düzenlemesinin Hanefi fikhinin istihsan metodunu incelediğimiz sistematik içinde bakıldığında, kanunname metninde iki şartın varlığı dikkat çeker. Bunların ilki nizam-ı alem ki kamu düzeni ve dolaylı olarak kamu yararı bağlamında da ele alınabilir, ikincisi de zaruret halidir.

İstihsan metodunu anlatırken, herhangi bir hukuki mevzunun Kur'an ve sünnet ile net bir düzenlemeye sahip olmayıp, icma kaynağında da konuya ilişkin görüş birliğinin bulunmaması gerekmektedir. İstihsan da tüm bu şartlar altında, hukuki soruna konu olan olgular hakkında soyut bir norm oluşturmayı, belirli bir olaya özgü ve sadece o duruma yönelik somut bir hukuki tanımlama getirilmesidir. Bu metodolojinin kullanımının ikincil şartları olarak, İslam hukukunun korumaya çalıştığı üst-genel normun muhafazası amacıyla, zaruret hallerinde ve kamu yararı doğrultusunda, gündeme gelen ikincil normlarda esnek davranmaktadır (İç savaş ile oluşacak büyük kısımlardan sakınmak için tekil bireylerin yaşam hakkının ihlal edilmesi gibi). Uygulamada da istihsan metodu çerçevesinde, ihdas edilen hukuki çözüm örfte bulunarak, Türkler için törenin siyasal hukuka katıldığı zemim burada oluşur.

Kardeş katli meselesine tekrar bakıldığında, bu mesele için ileri sürülen ve korunması kamu yararı ve zaruret hali doğrultusunda gerekli olan üst normlar şunlardır;

“Zarar-ı ammi def için zarar-hass ihtiyar olunur. Zarar-ı eşed zarar-ı ehaff ile izale olunur. İki fesad te’aruz itdikde ehaffi irtikab ile a’zaminin çaresine bakılır. Ehvenü’ş-şerreyn ihtiyar olunur. Def-i mefasid celb-i menafi’den evladır.” (Özcan, 2017, s.XXXIX)

İslam hukukunun benimsediği ve korumaya çalıştığı bu genel kaideleri, zaruret halinde kalındığında ve kamu yararını da gözeterek, töre uyarınca muhtemel bir iktidar mücadelesinin oluşturacağı iç savaş halinden kaçınmak gerekçesiyle kardeş katlinin hukuki zemini oluşturur. Bu kural mutlak ve soyut bir hukuki norm olmayıp, sadece belli şartlara bağlanmış bir imkandır (İnalçık, 2005, s.35). Kardeş katlinin törenin parçası olması ise Orta Asya’ya dayanan Türk töresine dayanmayıp, Selçuklulardan itibaren yaşanan iç savaşlar karşısında, Selçuklulardan başlayarak, isyan eden şehzadelerin tekrarlayan isyanlarının nihayetinde katline karar verilmesi ve devamında Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmet devri öncesinde de iktidara gelen sultanın kardeşlerini katletmesiyle inşa edilmiştir (Özcan, 2017, s.XXXII). Fatih ise bu vakıayı kanunileştirerek hukuki bir yapı içine alır. Görüldüğü üzere istihsan metodu/prensibi ile törenin devletin siyasal hukukunun oluşumuna katılması İslam hukukunun başat olduğu bu devirde dahi törenin baskınlığı ile kurulan ve büyük tarihçi Tursun Beg’in ifadesiyle *siyaset-i sultani* ya da *yasag-ı padişahi* (İnalçık, 2005, s.27) diye ifade olunan kanun geleneğiyle, *egemenliğin bölünmezliği* ilkesiyle desteklenecek şekilde inşa edilen özerk siyasal alan somutlaşmaktadır (Özcan, 2017, s.XXXIV; Akman, 1997, s.34-35). Padişahın bu egemen iradesi ile Schmittyen *karar* kavramının, devletin oluşturduğu siyasal varlığın korunmasının aracı olmaktadır. Fakat burada karar, Schmitt’in de ifade ettiği hukuk düzenini korumak için hukuku aşan bir karar olma niteliğinin dışında, karar kavramı da istisna halin oluşmasına yol açacak muhtemel bir krizin oluşmasını önceleyen hukuki tanımlamaların konusu haline getirmektedir. Dolayısıyla istisna halinin varlığını doğuran, siyasal ve varoluşsal krizin doğduğu olağanüstü halin hem içeriği hem de yöntemi, bu halin oluşmasından önce karar ve onun sistematik şekli olan kanunname ile belirginleştirilmiştir. Kanunname ile tanımlanan egemen figürü, yine kendisini özerk siyasal alanın içinde, fakat hukuki meşruiyet arayışıyla inşa etmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Egemenlik tanımı, en başta egemen iradesinin ne olduğu sorusuna cevap vererek başlamaktadır. Batıdaki gelişim, kendine has tarihsel koşullar altında nihai bir sahaya ulaşarak, ikili bir görünüm arz eder. Bunlardan ilki egemenin iradesini, olağanüstü hallerde yani kriz durumlarında- ki siyasal birliktelik olarak devletin varlığının tehlikede olduğu durumdur- siyasal birliği koruma amacıyla, olağan şartlarda bağlı olduğu her türlü hukuki ve ilkesel bağitlardan üstün bir irade olarak kavranan edimlerini kararlarıyla yansıttığı bir kararcılıkla tanımlanmasıdır. Aslında bu tanımlama Bodin’in ilk kez egemenlik kavramını kullanarak yaptığı

tanımlamanın bir parçasıdır ve günümüze kadar çok az bir değişime uğramıştır. Egemenliğin diğer görünümü ise egemenlik kavramına haiz olan sürekliliğin, üstünlüğün ve devredilemez niteliklerin hukuki aşkınlığa izafe edilmesidir. Aslında böyle bir siyasal düzende, siyasal düzenin varlığı hukuksal düzene eşitlenerek bir figür olarak egemen tanımı bulanıklaşır ve egemen doğrudan hukukun ilkesel yapısının soyut varlığıdır. Dolayısıyla devletin varlığından doğan ayrı bir kamu hukuku kavrayışı ya da kriz anlarının istisnai durumlarına dair hukuki kavrayış bu tanımlama içinde görmezden gelinmektedir.

Günümüzde de egemenlik literatürüne hakim olan bu kavrayış tarzlarının dışında, Türklerin İslamlaşmasından önce ve sonrasını tutarlılık içinde gözlemlenebilen yeni bir egemenlik doğasının varlığından söz edilebilir. Egemenliğin bu doğal varlığının şekillenmesinde hem egemen iradesinin hem de egemen iradesinin istisnai durumlardaki kararcılığının, bir istisnai hal kuramı da denilebilecek şekilde tanımlanabildiği dolayısıyla da egemen iradesinin ve hukuki aşkınlığın diyalektik bir ilişkide birbirini biçimlendirdiği bir yapı yer almaktadır.

İslam öncesi egemenlik anlayışının bu yöndeki görünümü, egemen iradesinin törü ile tezahür etmesidir. Egemenin törü düzenlemesinin mümkün kılan şart, töreye mündemiç ilkesel ve siyasal gerekliliklerin yanında egemenin de törünün gerekleri ile iktidarda olmasını gerektiren zorunluluktur. Öyle ki törüye göre egemen olan kişi, törünün de kriz anlarındaki istisnai bir şekilde değiştirilebilir niteliğinin şartlarına bağlı olarak, yine ve sadece kriz anlarında törüye müdahale edebilecek bir figür olmaktadır. Aslında egemen törü tarafından belirlenirken, törü de varoluş krizi içine girdiğinde egemen tarafından belli ilkeler çerçevesinde düzenlenebilmektedir. Özellikle Orhun Kitabeleri'nin törü, hakan -ki kut bu kapsamda hem hakan ile törü arasındaki ontolojik ilişkinin bağı olarak belirginleşir-il/devlet arasındaki etkileşiminin mahiyeti bu ilişki şeklini yansıtmaktadır.

İslamlaşma sonrası Türklerin, egemenlik kavrayışları yine aynı istikamet üzerinde şekillenmektedir. Yalnız bu noktada Türklerin İslam içinde Hanefi mezhebine dahil oluşları, konunun İslam fikhinin da katkılarıyla boyutlanmasını sağlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde egemenlik kavramının anlaşılmasında istisna halinin merkezi konumun vurgulamıştık ve istisna halinin hukuk ile egemen arasındaki ilişkideki merkezi konumunu izah etmiştik. Bu noktada, Hanefi fikhindeki istihsan metodunun ya da hukuki kaynak yönteminin, istisnai durumlar karşısındaki genel kuraldan ayrılarak alternatif hukuki çözüm üretme imkânın istisna halinin hukuki çerçevesini oluşturmaya zemin teşkil etmektedir. İstihsan metodunun çizdiği çerçeve, törenin kamu hukuku ya da siyasal hukukun oluşumunda kaynaklık etmesine sağladığı etkidir. Öyle ki töre geleneği ile şekillenen hükümdarın egemen olarak kanun yapma vasfının, müstakilen yine hükümdar uhdesinde kalmasının İslam fihri içindeki çözümü olmuştur. Yalnız töre ve egemen arasındaki karşılıklı belirlenimin ontolojik bağı olan kut kavrayışının yanında, İslam fikhinin dayandığı metafizik çerçevenin de varlığıyla bir pekişmeyi sağlamıştır. Böylece İslam fihri

içinde üretilen hukuki geleneğe eş bir şekilde töre ya da örf kaynaklı kamu hukuku geleneği de varlığını sürdürerek, Türklerin siyaseti özerk bir alan olarak kavramasının zemini oluşturmuştur. Burada da egemen ne kararları ile kriz anlarında dahi herhangi bir ilkeye tabi olmayan müstebittir ne de hukuki aşkınlığın dini teolojiyle sahip olduğu aşkın ilişki nedeniyle edilgen bir idarecidir. Egemen, kendi siyasal alanını yine hukuki formalizm içinde düzenleyen, fakat istisnai durumları da bu hukuki formalizmle tanımlayarak kendi hareket alanını belirginleştiren bir figürdür.

Bütün bu siyasal tecrübenin yansıdığı metinler olarak da devlet kanunlarını görmekteyiz. Devlet kanunları bu özelliğiyle Türklerin devlet geleneğinin yüzyılları aşan kaynakları olarak, egemen denilen figürün ve Türklerin egemenlik kavrayışlarının hukuki tanımlarının içselleştiği yapılardır. Devlet kanunu niteliğindeki metinlerde ya da kanunnamelerde, devletin örgütlenmesi ve siyasal iradenin kararlarıyla düzenleme yapmaya haiz olduğu alanın sınırları çizilirken, bir yönüyle de egemen iradesinin bir yansıması olan kararların hukuki bir form olarak ki her türlü yasal düzenleme imkanını- siyasal birliğin somut yansıması olan devletin karşılaşacağı muhtemel bir siyasal kaos durumunda da mevcut hukuksal ve siyasal zeminin korunması amacı gözlemlenmektedir. Böylece İstisna halinin hem ortaya çıkacağı koşulları hem de bu koşulların çıktıktan sonraki ortadan kaldırılmasını sağlayacak yöntemler bakımından belirsizliği, Kanunnameler ile salt siyasal belirlenimden uzak olarak, istisna halinin siyaset ile hukuk arasında çizdiği çizgide, belirlenim çizgisinin hukuki kodifikasyona tabii tutulması ile kendisinin yeniden tanımlandığı bir bağlam oluşturur. Aslında modern kamu hukuku doktrini içinde bu belirsizlikten doğan istisna halinin kuramsallaşamama sorunu, töre-yasa-kanun geleneği üzerinde, Hanefî fikhının istihsan müessesinin hukuki çeperi altında kuramsallaşmasının olanağını bulmuştur.

Bütün bu çerçevede içinde Türklerin egemenlik kavrayışı, batılı klasik tanımın tarihsel olarak ilk tanımlamasındaki sürekli, devredilemez, üstün ve kişilerüstü niteliklerini, sonrasında da günümüze ulaşan egemenliğin hukukla özdeşleştirildiği yaklaşımları ihata eden, istisna halinin bulanık ve tanımlanamaz niteliğini aşarak kriz anlarındaki egemen iradesini de hukuki formalizmini oluşturup bu zemin üzerinden kendine has kamu hukuku geleneğini de inşa eden bütünlüklü bir yapıyı oluşturur. Onun bu niteliği, günümüz egemenlik literatürün iki yönlü ama birbirini de dışlayan tanımlamalarını aşan ve onları makul bir seviyede hem siyasal gerçekliğe uygun olarak hem de hukuki güvenliği koruyarak bütünlüklü bir egemenlik kavrayışına yol gösterebilir.

Kaynakça

Agamben, G. (2020). *İstisna Hali* (2. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.

Ağaoğulları, M. A. (2018). *Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Akman, M. (1997). *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Andican, A. (2017). Tüzükat-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Tarihi Birincil Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?. *Türkiyat Mecmuası*, 27 (2), 33-83.
- Arsal, S. M. (2020). *Türk Tarihi ve Hukuk* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre* (5. Baskı). İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Dirik, M. (2018). Ebu Hanife'nin İctihad Metodunda İstihsan. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 217.
- Düzgün, S. A. (2020). *Kimliksiz Hakikatler*. Ankara: Otto Yayınları.
- Emir Timur. (2014). *Timur'un Günlüğü – Tüzükat-ı Timur*. Şakirov, K. ve Aslan, A. (Haz.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri* (45. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Emecen, F. (2009). Fatih Sultan Mehmet ve Etrafındaki Dünya. *Osmanlı Araştırmaları*, 23, 65-85.
- Fazlıoğlu, İ. "İslam'da Adalet". Röportaj: Mehmet Akif Ersoy – Habertürk. Erişim: 07.03.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=VgeiLKJAv8g&t=2s>
- Golden, P. (2006). *Türk Halklarının Tarihinin Giriş* (2. Baskı). Çorum: Karam Yayıncılık.
- Grousset, R. (2010). *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kelsen, H. (2020). *Saf Hukuk Kuramı* (2. Baskı). İstanbul: Nora Kitap.
- Koçak, M. (2006). *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik*, Ankara: Seçkin Yayıncılık,
- Köprülü, M. F. (2019). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Köymen, M. A. (2019). *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (7. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Okumuş, E. (2022). *Kınalızade'de Siyaset ve Ahlak*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özcan, A. (2017). *Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu Kanunname-i Al-i Osman*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Öztürk, Y.N. (2021). *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali* (121. Baskı). İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık.
- Pehlivan. H. (2020). *Türk Anayasalarında Egemenlik Kavramı*, İstanbul: Doğukütüphanesi.
- Roux, J. P. (1994). *Aksak Timur*. İstanbul: Milliyet Yayın A.Ş.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya – Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schmitt, C. (2016). *Siyasi İlahiyat* (5.Baskı). Ankara: Dost Kitabevi.
- Schmitt, C. (2021). *Hukuki Düşüncenin Üç Türü*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Şener, A. (1974). *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Taşagül, A. (2019). *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Taşagül, A. (2021). *Bilge Türk Tonyukuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Temizsu, H. (2018). *Yasak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (12. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Uludağ, S. (2016). *İslam-Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yılmaz, G. (2014). Türk Devlet Felsefesinde “Kut” “Erdem” “Töre” Kavramları ile Bunların Aralarındaki İlişki. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, 26, 311-374.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Sovereignty and State Law in Turks

Extended Abstract

1.Introduction

The final definition reached by the western experience of the concept of sovereignty refers to the indivisible, inalienable, permanent, and suprapersonal nature of sovereignty. However, this definition does not provide an adequate tool for examining the sovereignty structure of a state and understanding the understanding of the state in that culture through this analysis. Therefore, the concept of sovereignty should be subjected to an analytical observation in terms of its relationship with societies' worldviews, understanding of law, and political culture.

In our study, the concept of sovereignty is shaped by analyzing how the Turkish states are positioned and shaped in the political culture of the Turks through the state law tradition and accepting that the character called state tradition or state culture is formed according to the context in which the concept of sovereignty is shaped in political culture. We can state that the state tradition of the Turks in their state life, in terms of the public law they have created about themselves and the style of the establishment of the autonomous political field, has a diversity that includes the historical precursor of the development in the west and the debates that the sovereignty has reached today. Especially in the concept of the state, in terms of the relationship between the sovereign and the law, we can state that the will of the sovereign or the rule of law in western literature is a one-way concept of sovereignty by clarifying it against the other. Contrary to this one-sided definition, in terms of the dialectical relationship between the sovereign will and legal transcendence, it may be possible to create a new sovereignty approach in which the reflections of the concept of sovereignty within the state can be observed.

2.Method

In the study, firstly, primary sources were used. The data obtained from these sources were evaluated with Schmitt's concept of sovereignty. Sovereignty structures of both post-Islamic and pre-Islamic Turkish states were analyzed on the ground formed by the Schmittyen analysis of sovereignty. Within the framework of this analysis, Orkhon Inscriptions were used to comprehend the understanding of state and sovereignty before Islam, and the conceptual repertoire of Hanafi fiqh in the post-Islamic period. The nature of the state laws, in which the understanding of sovereignty of the Turks is embodied, has been analyzed around this scene shaped through primary and secondary sources. Thus, the continuity in the concept of sovereignty was traced to the Turks before and after Islam.

3.Results and Discussion

The understanding of pre-Islamic sovereignty is expressed in the Orkhon Inscriptions, and the understanding of sovereignty after Islam is expressed by focusing on both tradition and the evidence of istihsan methods in Hanafi fiqh. Here, without going into repetition, the analysis will be concentrated in terms of the time period in which sovereignty appears. With the sentence "the sovereign is the one who decides the state of emergency", Schmitt actually decomposes the sovereignty by an anatomical structure (Schmitt, 2016, p. 13). The basic concepts here are the relationship between the decision, the state of emergency, and the sovereign. These are the cornerstones in the explanation of the nature of sovereignty. The moments when the concept of sovereignty is embodied and the sovereign who uses it is most evident are extraordinary moments. Because at a moment when the existence of the state structure, which is intertwined with a legal order, is endangered, the border between the political sphere and the legal one becomes blurred in extraordinary situations. In these moments, the sovereign, that is, the power holder, becomes evident as the figure who will re-establish order with the elimination of this crisis situation. Therefore, as we have mentioned before, both the determination of the existence of the situation that will cause the existence of the state of emergency and the establishment of the fuzzy state of exception between the law and politics in this state mean that, outside the legal norms of the ordinary order, the law is exceeded by the sovereign's decisions, but as it is seen in the Turks, the decision

becomes the law. With this, a ground is formed on which the tools that take the form of a *törü* are used. We think that the acts of these moments of crisis, which harmonize law with decisions, are the state law, or, in a way, the founding laws, which the Turks take into their political experiences. While these laws symbolize a re-established order after the crisis, they are also the founding expressions of the political unity embodied in the state organization.

The existence of legal texts called founding law or state law in Turkish states or states based on Turkish state traditions, which can be attributed to public law (İnalçık, 2005, p. 29), can be explained by Turkish public law tradition and political law experiences (Köprülü, 2019; p. 43). Starting from the Orkhon Inscriptions, the relationship between the people, law, and politics of the state is reflected in an ancient form, the Law of the Mongolian Empire, which is based on the Turkish state traditions; the Timur Statute and the Fatih Law of the Ottoman Empire can be counted on this basis. While these regulatory texts are the main legal source of the society in which they emerged, it can be seen that they are the reflections of the legitimacy obtained based on the establishment of the states or their reshaping after the crisis periods in terms of the temporal conditions in which the structure of the state organization is described, the sovereign relations in the political order are explained, and their formation coincides. Therefore, these texts are an important basis for the institutionality of the state and the power that governs the state apparatus in Turkish history, as well as the stability of the legal order.

In the continuation of our study, the concepts of state, sovereign, and legal order in state laws, which are texts that determine the nature of the state's functioning and political order after them, such as constitutions, continue with the examination of the Turkish understanding of sovereignty over these basic texts, with the complementary definition that we have reached at the end of the first chapter. These texts contain reflections on the establishment of the autonomous political field, which can also be defined as the state tradition of the Turks, and the shaping of the design of this field within the circle determined by both political requirements and legal principles of the power. Ultimately, this situation enabled the Turks to create their own and independent public law in the very early stages of history (Köprülü, 2019, pp.24, 37-38.). We will continue to examine how the independent public law field, which is formed through the tradition of state law, and the autonomous political field on which it is nourished were established through four basic sources that have an important place in Turkish history. The first of these is the Orkhon Inscriptions; the second is the Law of Genghis Khan; the third is *Tüzükat-ı Timur*; and finally, the fourth is *Kanunname-i Ali Osman*, a work of the period of Fatih Sultan Mehmet.

4. Conclusion

State laws, as the centuries-old sources of the state tradition of the Turks, are the structures in which the legal definitions of the so-called sovereign figure and the Turks' understanding of sovereignty are internalized. While the boundaries of the area that the state has to regulate with the organization of the state and the decisions of the political will are drawn in the texts or codes of the nature of the state, the decisions that are a reflection of the sovereign will, as a legal form that is open to all kinds of legal regulation, will encounter the state, which is the concrete reflection of the political union. In the event of possible political chaos, the aim of protecting the existing legal and political ground is observed. Thus, the uncertainty in terms of both the conditions in which the state of exception will emerge and the methods that will ensure the elimination of these conditions after their emergence creates a context in which the state of exception is redefined by the legal codification of the line drawn by the state of exception between politics and law, away from purely political determination with *Kanunnames*. In fact, the problem of not being able to theorize the state of exception arising from this uncertainty in the modern public law doctrine has given scholars the opportunity to theorize Hanafi fiqh under the legal framework of the *istihsan* institution on the tradition-law-law tradition.

In all this framework, the Turks understanding of sovereignty, which includes the continuous, inalienable, superior, and suprapersonal qualities of the first historical definition of the western classical definition and the approaches by which the sovereignty that has survived to the present day is identified with the law, goes beyond the blurry and indefinable nature of the state of exception and forms the legal formalism of the sovereign will in times of crisis. On this ground, it creates an integrated structure that also builds its own unique public law tradition. This quality can lead to a comprehensive understanding of sovereignty that goes beyond the two-sided but mutually exclusive definitions of today's sovereignty literature and protects them at a reasonable level both in accordance with political reality and by preserving legal security.

Araştırma Makalesi

İklim Değişikliğine Bağlı Afetler ve Sürdürülebilir Kalkınma¹

Gülbahar AYDIN

Sorumlu Yazar, Serbest Araştırmacı

bahar.gulaydin35.7@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2142-6345

Fatma Neval GENÇ

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İİBF

fngenc@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2014-2113

Öz

Bu çalışmanın amacı iklim değişikliği ve buna bağlı afetlerin ve sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle olan ilişkisini 2015-2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çerçevesinde incelemektir. Çalışmada, iklim değişikliği ve onun tetiklediği afetler ile öncelikle mücadele edilmeden sürdürülebilir kalkınma kanalıyla insani gelişmenin sağlanamayacağı öne sürülmektedir. Çalışmanın temel iddiası iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin neden olduğu afetlerin, sürdürülebilir kalkınma adına belirlenmiş hedeflerle ilişki içerisinde olduğu ve bu hedeflerin başarıya ulaşmasını engellediği yönündedir. Çalışmada nitel araştırma metodu bağlamında; literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda iklim değişikliği ve bunun neden olduğu afetlerin 2015-2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin başarıya ulaşmasını olumsuz etkilediği kanaatine ulaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İklim değişikliği, afetler, 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri
Jel Sınıflandırma Kodları: Q01, Q48, Q54, Q58.

Disasters due to Climate Change and Sustainable Development²

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between climate change and related disasters as well as the sustainable development goals within the framework of the 2015-2030 Sustainable Development Goals. In the study, it is argued that human development cannot be achieved through sustainable development without first combating climate change and the disasters it triggers. The main claim of the study is that climate change and disasters caused by climate change are in relationship with the targets set for sustainable development and prevent the achievement of these targets. In the context of qualitative research method in the study; literature review method was used. At the end of the study, it is concluded that climate change and the disasters caused by it negatively affect the achievement of the 2015-2030 Sustainable Development Goals.

Keywords: Climate change, disasters, 2030 sustainable development goals.
JEL Classification Codes: Q01, Q48, Q54, Q58.

¹ Bu çalışma, yazar Gülbahar Aydın'ın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı'nda, Fatma Neval Genç danışmanlığında tamamlamış olduğu "Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Afet ve İklim Değişikliği Politikaları" isimli tezden üretilmiştir.

² Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 17.09.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 22.03.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Aydın, G. ve Genç, F. N. (2023). İklim değişikliğine bağlı afetler ve sürdürülebilir kalkınma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 563-590. doi: 10.18074/ckuiibfd.1176640.

1. Giriş

Afet tehlikeleri doğal çevrenin, doğa-insan ilişkisinin ayrılmaz bir parçasıdır ve afetler her geçen gün artmaktadır. Dünya son on yılda 1.298'i sel ve 589'u fırtına olmak üzere iklim değişikliği ile bağlantılı pek çok afetle karşı karşıya kalmıştır. 1960 yılından beri 11.000'den fazla doğal afet kaydedilmiştir. 1960'ta ortalama 33 afet yaşanmışken, 1980'den bu yana afet sayısı üç kattan fazla artmış, 2000'de 441'e yükselmiştir (IFRC, 2020, s. 49; Hoffmann ve Mutarak, 2017, s. 32). Afetler, maddi-manevi pek çok kayba neden olurken ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de olumsuz etkilemektedir (UNDRR, 2015, s. 10; IPPC, 2001). İklim değişikliği ve iklim değişikliği etkisiyle artan afetler, ekonomiden sağlığa; su kaynaklarından gıdaya; biyoçeşitlilikten sosyal barışa; göçlerden sosyal eşitliğe kadar geniş bir alanda olumsuz etkiler doğuracak bir ölçüğe ulaşmış ve hatta savaşları tetikleyebilecek büyüklükte küresel bir afete dönüşmüştür.

Brundtland Raporu'yla başlayan sürdürülebilir kalkınma süreci Binyıl Kalkınma Hedefleriyle genişletilmiş, Dünya Kalkınma Zirvesi'nde "Kimseyi Geride Bırakma!" sloganıyla, aralarında iklim değişikliğiyle mücadeleyi de barındıran on yedi hedefle kapsamlı bir hale getirilmiştir (UN, 2015). Günümüzde ise sorun, kalkınma programlarına dâhil edilerek azaltılmaya, çözülmeye çalışılmaktadır. İklim değişikliğine uyumla ilgili küresel ve ulusal politikalar geliştirilmeye çalışılmasına rağmen bunlar sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle entegre edilmemiş politikalar olup halen yetersizdir.

Bu çerçevede çalışma 3 ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde afet, iklim değişikliği ve kalkınmaya ilişkin kavramsal çerçeve ve bunların birbiriyle olan ilişkisi incelenmektedir. İkinci bölümde afet ve iklim değişikliğine ilişkin küresel ölçekte ve Türkiye ölçeğinde ulusal politikalar ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise 2030 Gündemiyle belirlenen 17 sürdürülebilir kalkınma hedefi, iklim değişikliğine bağlı afetler perspektifinden incelenmektedir.

2. İklim Değişikliği, Afet ve Kalkınma Arasındaki İlişki

İklim değişikliği konusunda farklı kurumlar, farklı tanımlar yapmakla beraber, bunların ortak noktası, iklim değişikliğinde insan faaliyetlerinin etkisine yapılan vurgudur. Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA, 2020) iklim değişikliğini, dünyanın küresel, bölgesel ve yerel iklimlerini etkileyen ortalama hava modellerinde uzun dönemli bir değişiklik olarak tanımlarken bu değişimin doğal ve insan kaynaklı sebeplerine vurgu yapmaktadır. Birleşmiş Milletler (UN, 1992, s:3), İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde (BMİDÇS) iklim değişikliği, doğal iklim değişikliğine ek olarak küresel atmosferin bileşimi ve kıyaslanabilir dönemler boyunca seyredilen, doğrudan ya da dolaylı insan faaliyetlerine bağlı olarak meydana gelen değişiklik olarak tanımlamaktadır. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nde (IPCC) de insan faaliyetleri (atmosferde sera gazı

emisyonlarının artması vb.) ve iklim değişikliği ve buna bağlı aşırı hava olayları (sıcak ve soğuk hava dalgaları, fırtınalar), sel, kuraklık, orman yangını gibi afetler arasındaki bağlantı vurgulanmaktadır. Bu türden afetler her geçen gün, daha sık ve tahripkar olmaya başlamıştır (IPCC, 2007a, s. 30; IPCC, 2021, WMO, 2020b). Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (2021) raporuna göre, 1850'den bugüne, son 40 yıl, önceki 40 yıldan daha sıcaktır.

Uluslararası Acil Durum Veri Tabanına (Emergency Events Database-EM-DAT, 2011) göre, iklim değişikliğine bağlı afetlerin sayısı, en çok 1980–2011 yılları arasında olmak üzere, devamlı artmaktadır. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (2007b, s.14-16) senaryo ve projeksiyonunda, 2020-2029 ile 2090-2099 yıllarında yüzey sıcaklıklarının artmasına paralel biçimde iklim kaynaklı olayların da artacağı ortaya konulmaktadır. Dünya Meteoroloji Örgütü'ne göre (WMO) (2020a, s. 5) 1970-2019 yılları arasında meydana gelen afetlerin %79'u iklim değişikliğinden kaynaklanmıştır.

Afet, “bir topluluğun veya toplumun işleyişini ciddi biçimde bozan ve sosyal grubun veya sosyal grubun kendi kaynaklarını kullanarak başa çıkma kapasitesini aşan insan, malzeme ve ekonomik veya çevresel kayıplara sebebiyet veren ani, beklenmedik bir olaydır.”(IFRC, 2015). Afet bir olaydan ziyade, olayın meydana getirdiği sonuçtur. Başka bir ifadeyle, “toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, günlük hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olay”dır. (AFAD, 2014).

Doğal afetler, ani ve yavaş seyreden afetler olarak da sınıflandırılmaktadır. Aniden ortaya çıkan afetlere örnek olarak depremler, volkan patlamaları, seller, fırtınalar verilebilir. Yavaş seyreden ve uzun dönemde etkileri ortaya çıkan afetler ise kuraklık, erozyon, kötü hava kalitesi olarak gösterilebilir (Genç, 2021). Yavaş ve aniden ortaya çıkan afetler, uzun süreli olduğu gibi geçici de olabilir, hem çevreye hem de topluma zarar verir. Örneğin kuraklık gibi ağır seyreden afetlerin tarım, başta olmak üzere, uzun sürmesi halinde kıtlık gibi, farklı sosyo-ekonomik sonuçları muhtemeldir. Sel gibi aniden ortaya çıkan bazı afetlerin etkisi daha güçlü ve daha kolay algılanabilir. Ancak bu türden afetler de birkaç sektörü etkileyen, benzer uzun süreli sonuçlara sahip olabilir. Deprem gibi tektonik afetler dışında, kuraklık, gıda kıtlığı, düzensiz, ani ve şiddetli yağışlar ve seller; heyelanlar, erozyon, çölleşme, soğuk ve sıcak hava dalgaları, artan fırtınalar, şiddetli yağmur, dolu, hortum, yıldırım, kasırga, orman yangını, kuraklıkla birlikte kıtlık, çekirge istilası, kene, sivrisinek vb. haşerelerin sayısı ve yayılımında artış, bunlara bağlı göçlerin artması, iklim değişikliğinin afetlerin sıklığı üzerindeki etkisine dair endişeleri artırmaktadır (Banholzer ve Donner, 2014, s. 30; Solecki vd., 2011, s. 136).

Afetler yaralanma, can, mal kayıpları, geçim kaynaklarının azalması, ekosistemlerin zarar görmesi; üst ve altyapıda hasara yol açarken gelecekte olası

afet riskine karşı kırılganlığı da arttırmaktadır (UNDP, 2004, s. 1-9). Bu durum, kalkınmayı da olumsuz etkilemektedir. Örneğin; ülkenin kısa ve uzun vadede Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyümesinde düşme, ticaretinde bozulma, kamu borçları ve kamu açıklarında artış meydana gelmekte (Rasmussen, 2004, s. 9); dış ticaret olumsuz etkilenmekte, üretim düşerken, afet sonrasında yeniden inşa sürecinde bazı malzemelere ihtiyaç artmakta, afet sonrasında yaşanan malzeme kayıpları arzı aşabilmekte, ithalat artarken, ihracat düşmekte, ülke ekonomisi daralmakta (Gül, 2014, s. 22); mali denge bozulmakta, devlet hazinesinin önemli bir kısmı oluşan zararları azaltmak için yapılan yapım, bakım, yenileme ve acil yardım faaliyetlerine aktarıldığından bütçe açıkları oluşmakta, nihayetinde refah ve kalkınma engellenirken, yoksulluk artmaktadır (Melecky ve Raddatz, 2011, s. 20).

Dünya Meteoroloji Örgütü'ne göre (2020a, s. 25) iklim değişikliğine bağlı afetler son 50 yılda çok büyük ekonomik zararlara yol açmıştır; 1970-2019 yılları arasında Afrika'da meydana gelen 1.692 afette 731.724 can kaybı ve 38 milyar ABD doları ekonomik zarar meydana gelmiştir. Kuzey Amerika, Orta Amerika ve Karayipler'de, meydana gelen afetlerde (1.974) ise 74.833 kişi yaşamını yitirirken 1.655 milyar ABD doları zarar oluşmuştur. Avustralya'da 1981 yılında meydana gelen kuraklık 17 milyar dolar zarara; Endonezya'da 1997 yılında meydana gelen orman yangınları ise 13 milyar dolar zarara yol açmıştır. Ekonomik kayıpları en fazla olan 10 afetten üçü 2017'de meydana gelmiştir: Harvey (96,9 milyar \$), Maria (69,4 milyar \$) ve Irma (58,2 milyar \$) Kasırgaları (WMO, 2021b). Küresel bir sorun olan iklim değişikliğinin etkileri küresel ekonomiyi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini olumsuz etkilemektedir (UNECE, 2015). Tüm ülkeler iklim değişikliğinin etkilerini hissederken, bunun meydana getirdiği olumsuz etkilere karşı en savunmasız olanlar; geçimini çiftçilik yaparak, balık avlayarak sağlayan, doğaya daha bağımlı yaşayan yoksul ülkelerin yoksul insanlarıdır. Güney Amerika, Latin Amerika, Güney ve Güney Doğu Asya ve Afrika'nın neredeyse tüm bölgelerinde bu durum görülmektedir (WMO, 2020a, s. 21- 25; Mercy, 2021).

Tablo 1: İklim Değişikliğinin Tetiklediği Afetlere Karşı En Savunmasız Bölgeler ve Ülkeler

İklim Değişikliğinin Tetiklediği Afetler	En Çok Etkilenen Bölgeler	En Çok Etkilenen Ülkeler
Kuraklık	Orta Doğu, Orta Asya	Nijer, Sudan, Etiyopya, Somali, Yemen ve İran, Batı/Kuzey Çin'e kadar
	Sahra altı Afrika	Burkina Faso, Mozambik, Ruanda, Somali Kenya, Uganda, Nijerya
Seller	Güney Afrika	Malavi, Mozambik, Nijerya, Somali,Sudan

Tablo 1 (Devam): İklim Değişikliğinin Tetiklediği Afetlere Karşı En Savunmasız Bölgeler ve Ülkeler

Eriyen buzullar kuraklık, sel, fırtınalar	Güney ve Güney Doğu Asya	Afganistan, Hindistan, Pakistan, Bangladeş, güney ve doğu Çin, Myanmar, Vietnam, Filipinler, Nepal ve Endonezya.
Su kıtlığı ve sel	Latin Amerika ve ABD'nin bazı bölgeleri	Meksika, Peru ve Brezilya gibi And ülkeleri
Deniz seviyesinin yükselmesi ve siklonlar	Küçük ada devletleri	Komor adaları, Kiribati, Tuvalu, Maldivler ve Haiti
Buzulların erimesi	Arktik bölgesi	-
Fırtınalar	Doğu Afrika	Mozambik ve Madagaskar

Kaynak: Global Humanitarian Forum, 2009, s.15.

3. Dünyada ve Türkiye’de İklim Değişikliği ve Afet Politikaları

İklim değişikliğine bağlı afetlerle etkili bir şekilde mücadele etmek için küresel işbirliğinin yanında ulusal ve yerel seviyede de politika ve uygulama araçlarına ihtiyaç vardır. Bu başlık altında iklim değişikliğine bağlı afetlerle mücadele; küresel politika belgeleri ve Türkiye ölçeğinde ulusal politikalar incelenmiştir.

3.1. Küresel Ölçekte İklim Değişikliği ve Afet Politikaları

Afetleri tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmamakla birlikte sebebi ve çeşidi ne olursa olsun can ve mal kayıplarına yol açan afetlerin, en az hasar ve kayıpla atlatılması için bir yönetim süreci dâhilinde hareket edilmesi başarıyı artıracaktır (Genç, 2021). Son otuz yılda küresel ölçekte artan iklim değişikliği sorunu, kalkınma planlarında afet risklerini azaltmaya yönelik küresel çabayı da beraberinde getirmiş, iklim değişikliğine bağlı afet, tehlike ve risklerine karşı uyarlanabilir hazırlık, müdahale, öğrenme mekanizmalarının kullanımını sağlayan stratejilere, afet risklerini azaltmaya yönelik politikalara ilgi artmıştır (Solecki vd., 2011).

Birleşmiş Milletler tarafından 1990-2000 yılları arasında başlatılan “Uluslararası Doğal Afetleri Azaltma” eylemlerinin ardından, Yokohama’da (IDNDR, 1994, s.4) ve Kobe dünya konferanslarıyla küresel ölçek yanında, afetler karşısında kırılganlığı ve afet risklerini azaltmayı amaçlayan, her toplumun kendi kurumsal ve kültürel özelliklerine uygun, tüm toplumun katılımına dayanan, ulusal stratejilere de temel sağlanmak istenmiştir (ACS-AEC, 2017). Üçüncü Birleşmiş Milletler Dünya Konferansı’nda kabul edilen Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi, “Daha Güvenli bir Dünya için Yokohama Stratejisi” ve “Hyogo Çerçeve Eylem Planı

Uluslararası Afet Azaltım Stratejisi” de bu küresel çabalara ivme kazandırıcı olarak tasarlanan tamamlayıcı bir belgedir (UNDRR, 2015).

Hyogo Çerçeve Eylem Planı, Yokohama Stratejisi’ne göre daha detaylı ve hareket odaklıdır. Plan, afet risklerini azaltma çabalarının sistematik olarak gerçekleştirilebilmesi için afet riski ve sürdürülebilir kalkınmayı entegre etme, bunlar arasındaki bağlantıları, afetlere yol açan çevresel ve doğal tehlikeleri, Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde belirlenen güvenlik açıklarını ve tehlikelere yönelik riskleri azaltmak için stratejik ve sistematik bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu Eylem Planı’nda iklim değişikliği, risk faktörleri arasında yer almaktadır. Bu çerçevede plansız kentleşme, yüksek riskli bölgeler içinde kalkınma, az gelişmişlik, çevresel bozulma, jeolojik tehlikeler, kıt kaynaklar nedeniyle ortaya çıkan çatışmalar, salgın hastalıklar gibi kırılganlıkları arttıran etmenler arasında iklim değişikliği de yer almakta, iklim değişikliğine ilişkin risklerin afet risk yönetimi kapsamında azaltılması tavsiye edilmekte, bu görev devletlere bırakılmaktadır (Hyogo Framework for Action 2005-2015, 2005, s. 1-14). Nitekim, planın onaylanmasından sonraki 10 yılda yaşanan afetler, bireylerin, toplumların ve devletlerin sosyo-ekonomik durumunu olumsuz etkilemiştir. Bu durum afetlerden etkilenen ülkelerde güvenlik açığına sebebiyet vererek ciddi maddi kayıpların yaşanmasına yol açmıştır (UNISDR, 2015, s. 9).

Sendai Çerçevesi, Hyogo Çerçeve Eylem Planı’nın uygulanması sonucunda kazanılan tecrübeler temel alınarak oluşturulurken, öncelikler dört temel hedef etrafında belirlenmiştir (UN, 2015; UNISDR, 2015, s. 12): i) Afet risklerine karşı tedbir alma, hazırlıklı olma, afetlerle etkili bir şekilde müdahale edebilmek ve mevcut tehlikelerin tespiti için afet riskini anlamak, ii) Doğal ve insan kaynaklı afetlere karşı yerel, ulusal ve bölgesel iş birliği ve koordinasyonun sağlanması; yasal ve kurumsal çerçevenin oluşturularak afet riskinin yönetilmesi için afet riski yönetişimini güçlendirmek; iii) Dirençlilik için kurumsal, yasal ve pratik tedbirlerle teknolojik afet risklerinin önlenmesini teşvik etmek, afet riskinin azaltılması için yatırım yapmak, iv) Afetlerle etkili müdahale için yetkili kurumların ve insanların bu konuda eğitilmesini sağlayarak afetlere hazırlıklı olma konusunda toplumsal bilinç oluşturmak, afete hazırlıklı olma, rehabilitasyon ve yeniden yapılanma sürecinde etkililiği yakalayabilmek.

Birleşmiş Milletlerin doğrudan iklim değişikliğiyle mücadele konusunda yaptığı uluslararası sözleşmeler bu sorunla mücadelenin tüm dünyada kurumsallaşması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede uluslararası iklim değişikliği görüşmelerinin yapıldığı 1991’den bu yana iklim değişikliği sorununa ilişkin süreç üç aşamada ilerlemiştir: i) 1992’de onaylanan, 1994’te yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nde belirtilen temel yönetim çerçevesinin oluşturulması, ii) 1995-2001 arasında süren, 2012’ye kadar sanayileşmiş ülkeler için emisyon azaltma amaçlarını ortaya koyan ve bu amaçlara erişmek için satış merkezli mekanizmalar (emisyon ticareti dahil) oluşturan Kyoto

Protokolü; iii) Kopenhag görüşmelerini tamamlamayı hedefleyen, Kyoto Antlaşması'nın ilk taahhüt döneminin sona ermesinden sonraki, 2012 yılı sonrası süreç (Bodansky, 2010, s. 231).

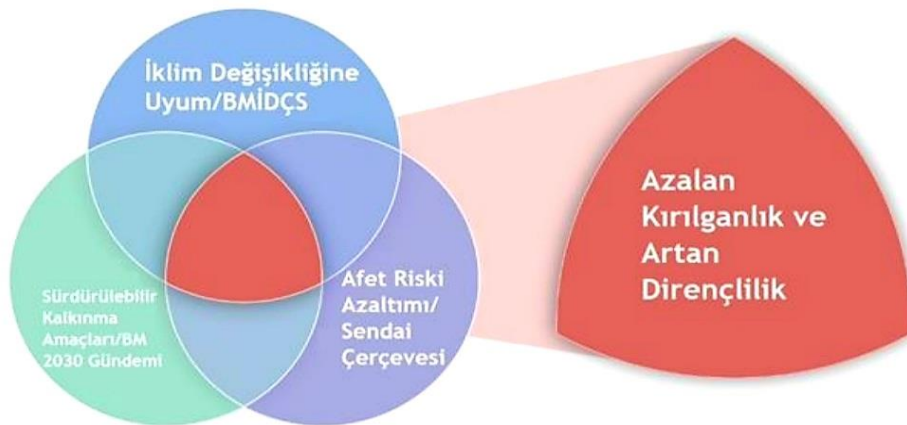
Avrupa Birliği de Birleşmiş Milletler gibi iklim değişikliği ve çevre politikaları (doğal kaynakların kullanımı, biyoçeşitlilik, tehlikeli atıklar vb.) konusunda çok taraflı anlaşmaların yapılmasına öncülük eden küresel aktörlerdendir (Keleman, 2010, s. 335). 2000'de gerçekleştirilen Avrupa İklim Değişikliği Programı aracılığıyla AB, Kyoto Protokol'ünde belirtilen sera gazı salınımlarını azaltma taahhütlerine adapte olmaya yönelik araçlar geliştirmiş, AB Emisyon Ticareti Sistemini kurmuştur.

Dünya Bankası da (DB) iklim değişikliğiyle mücadelede az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için finansal krediler, hibeler sunan önemli bir fon kaynağıdır. Bu çerçevede DB, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yoksulluk ve iklim değişikliğiyle mücadele etmesinde kilit rol oynayan, yenilenebilir enerji kaynaklarına ulaşmasının önündeki engellerin kaldırılması için projelere finansal destek sağlamakta (Kakonen ve Kaisti, 2012), sera gazlarını azaltma ve kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesini desteklemeyi amaçlamakta; iklim değişikliğinin etkilerini azaltma ve iklim değişikliği ile uyum sağlama amacındaki finansman kaynaklarını su, enerji, ulaşım ve tarım dâhil olmak üzere çeşitli alanlara ve iklim değişikliğine bağlı afetleri azaltmaya, ülkelerin iklim dostu teknolojilerin kullanılmasına özendirilmesine aktarmaktadır (The World Bank, 2015, s. 11). DB, Kyoto Protokolü'nün imzalanmasından sonra karbon fonlarını kavramsallaştırmış, 2000'de dünyanın ilk karbon fonu olan "Prototip Karbon Fonu" oluşturmuştur (World Bank Group, 2021, s. xiii).

İklim değişikliğine uyum ve afet risklerini yönetmek için bir dizi tamamlayıcı yaklaşım gerekir. Çünkü bunların her ikisi de karmaşık kalkınma sorunlarıdır. İklim değişikliğine uyum ve afet riskini azaltma arasında ilişki olduğu bilimsel ve politik, uluslararası düzeyde artık kabul edilmiştir (EEA, 2017, s. 18-19). Örneğin IPCC afet ve iklim değişikliğini birlikte ele alan ve bunları birbirine bağlamaya çalışan "İklim Değişikliğine Uyum Sağlamak için Aşırı Olayların ve Felaketlerin Risklerinin Yönetilmesi" adlı özel raporda hem afet riskinin azaltılması hem de iklim değişikliğine uyum için en ilgili politika belgelerinden birini geliştirmiştir (Rivera ve Wamsler, 2014, s. 79). Bununla birlikte Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi Sendai Afet Riskini Azaltma Çerçevesi (SFDRR), Paris BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC), İklim Değişikliği Anlaşması, Avrupa Birliği Eylem Planı, Sendai Çerçevesi'nin Uygulanması İçin Avrupa Afet Risk Azaltma Forumu Yol Haritası ve Avrupa Birliği'nin İklim Değişikliğine Uyum Stratejisi ve ayrıca ulusal düzeyde, bazı Avrupa ülkelerinde başlamış çeşitli girişimler iklim değişikliğine uyum ve afet riskini azaltmaya ilişkin somut politika göstergeleridir (EEA, 2017, s. 18-19).

Afet risk yönetimi, sürdürülebilir kalkınmanın bir aracı olarak görülmektedir. İklim değişikliği ve afet risklerinin azaltılması arasındaki bağlantı, Dünya Afetlerini Azaltma Konferansı'ndaki ana tartışma konularından biridir. Örneğin Hyogo Eylem Çerçevesinde (2005–2015) “Ülkelerin ve toplulukların afetlere karşı dayanıklılığının oluşturulması”nda iklim değişikliği, dünyanın geleceğini tehdit eden risklerden biri olarak ifade edilmiştir. İklim değişikliğine dayanıklı afet risk yönetim mekanizmasının oluşturulması, geleceğe dönük bir uyum mekanizmasıdır. Hükümetlerin bu tür yatırımlara sahip olması gerekir, çünkü bu daha fazla ertelenirse veya etkileri hissedildikten sonra harekete geçilirse, ağır bedeller ödenmek zorunda kalınabilir (Prabhakar vd. 2008, s. 25).

Nitekim 2015-2030 Sendai Afet Riski Azaltım Çerçevesinde de yedi hedef ve dört öncelikli eylem kapsamında birçoğu iklim değişikliği nedeniyle daha şiddetli hale gelen, yoğunluk ve sıklığı artan afetlerin sürdürülebilir kalkınmayı engellediğini ifade edilmektedir. Sendai Çerçevesinin önemi afetlere müdahaleden mevcut ve olası risklerle mücadele sürecine geçilmiş olması ve dirençliliğin amaçlamasından gelmektedir (Guralnick, 2018).

Şekil 1: İklim Değişikliğine Uyumun BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Sendai Çerçevesine Entegre Edilmesi

Kaynak: UNFCCC, 2017, s. 5

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinde de söz konusu birikimin birlikte değerlendirilmesinin dirençliliğin sağlanması, kırılganlıkların azaltılması, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin (SKH) amaçlarına ulaşılmasında önemli avantajları birlikte getireceği (Şekil: 1) vurgulanmaktadır.

Fakat Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi uzman toplantılarında bu bütünleşmenin tam bir birleştirme olmasa da kısmi ama sağlam politika bütünleşmesi olacağı belirtilmekte, özellikle ülke düzeyinde entegrasyon

üzerinde fazlaca durulmakta, böylece bütünleşik politikaların izlenmesinin ve denetlenmesinin daha iyi gerçekleşebileceği ifade edilmektedir (UNFCCC, 2017, s. 4-5). Afet risklerinin azaltılması amacı çerçevesinde iklim değişikliğinin rolü belirlenirken daha geniş kalkınma ve sürdürülebilirlik süreçlerinin bir alt kümesi olarak düşünülmesi gerekir. Ancak küresel ve ulusal ölçekte tüm çabaları bir araya getirmek çok kolay değildir. Örneğin iklim değişikliği görüşmeleri dünya parlamentoları tarafından onaylanan yasal olarak bağlayıcı bir anlaşmayı gerektirirken, afet risklerini azaltma süreci ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gönüllü anlaşmaları gerektirir. Bu konuda etkili bütünleşik bir yaklaşım geliştirme ihtiyacı ortada iken, hangi uygulama ve izleme mekanizmasının doğru olduğuna dair bir konsensüs da yoktur (Kelman, 2015, s. 27).

Shue'nin ifade ettiği gibi insanlar “sürdürülebilir kalkınma” derken aslında işlerin her zamanki gibi devam ettiği ancak sürdürülebilirlik adına bazı küçük imtiyazların verildiği bir kalkınma modelini kastetmişlerdir. Söz gelimi bazı Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ülkeleri hem yoksul ülkelerin kalkınabileceği hem zengin ülkelerin ekonomilerini büyütebileceği hem de fosil yakıtların ana enerji kaynağı olarak kullanıldığı bir sistemden uzaklaşmadan iklim değişikliğinden kaçınılabileceği görüşünde ısrar etmektedir. Oysaki böyle bir düşünce bilimsel kaygıdan uzaktır. Ya ülkeler kalkınamayacak ya zengin ülkeler ekonomilerini büyütemeyecek ya da ikisi birden fosil yakıtı bağlı bir ekonomik sistemi sürdüremeyecektir. Kalkınma, fosil yakıtı bağlı sanayileşme olarak anlaşılıyorsa, söz konusu kalkınmanın sürdürülebilir olduğu iddia edilemez (Shue, 1995, s. 460-461). Bu nedenle mevcut yaşam tarzlarını köklü bir biçimde değiştirmeden sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik hesaplamaları ile uğraşan binlerce bilim insanının aslında bir ütopyanın iktisadını yapmaya çalıştıklarını söylemek gerekir. Yalnızca insan merkezci bir bakış açısıyla ele alınsa bile, iklim değişikliği ve tetiklediği afetler mevcut yaşam tarzlarını değiştirmeden bertaraf edilemeyecektir (Artuç, 2021, s. 270).

İklim değişikliğine bağlı afetlerin yönetimi bağlamında kapasite, kırılganlıkları azaltabilecek ve toplulukların savunma yeteneklerini artırabilecek değişim politikalarını tasarlamak ve uygulamak için kurumsal, teknolojik, ekonomik ve sosyal donanımı ifade eder. Bu nedenle, iklim değişikliğine bağlı afet risklerini azaltmak, topluluklar arasında etkili bir iletişimi kolaylaştırmak için uygun eğitim modeli gereklidir (Prabhakar vd., 2008, s. 16).

İklim değişikliği, hükümetin çeşitli düzeylerinde, siyaset, ekonomi ve toplum alanlarında entegre eylem gerektiren bir konudur. Buna göre ulusal, bölgesel ve yerel yönetimlerin iklime bağlı afet risklerini azaltma ve uyum stratejileri geliştirmede hem farklı hem de tamamlayıcı rolleri vardır (İklim yönetişimi) (Schreurs, 2010, s. 88).

İklim değişikliğine bağlı afetlerde sosyal kırılganlığın sebeplerinin politikacılar, karar alıcı kurumlar tarafından, toplumun ve kurumların yararına, tehditleri en aza

indirmeye çalışan politik ekonomi bağlamında ve bireysel düzeyde adaptasyonun ekonomik ve kültürel yapısı çerçevesinde entegre edilmesi önemlidir (Adger, 1999, s. 267).

3.2. Türkiye’de İklim Değişikliği ve Afet Politikaları

İklim değişikliğinin olumsuz etkileri Türkiye’de de görülmektedir. Son dönemlerde yağışlarda meydana gelen azalma veya aşırı yağışlarının sonucunda yaşanan seller, büyük kentler başta olmak üzere, kuraklık, su krizinin etkisini hissettirmeye başlanması, kış aylarında mevsim normallerinin üzerinde görülen sıcaklıklar ve sıcak gün sayısı iklim değişikliğine ilişkin sinyallerdir (MGM, 2020). Pek çok bölgede ilkbahar ve yaz aylarının da klimatolojik ve istatistiksel açıdan ciddi bir ısınma eğiliminde olduğu görülmektedir (Türkeş, 2012, s. 6). Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli raporunda (2007b) Türkiye’nin de içinde yer aldığı Akdeniz Havzası’nda 21. yüzyıl sonlarına doğru sıcaklıkların artışıyla birlikte yağışların ciddi şekilde düşeceği, bu nedenle bölgenin iklim değişikliğine karşı en riskli yerlerden biri olacağı ifade edilmiştir.

Türkiye’de 1950’den beri daha sıcak, daha sık ve daha uzun sıcak hava dalgaları görülmektedir. Sıcak hava dalgalarının sayısı, sıklığı ve süresi 1985’ten 2018’e kadar artmıştır. 1993’ten itibaren Türkiye’de sıcak hava dalgalarının sayısında, sıklığında ve süresinde önemli bir artış gözlenirken, son 10 yılda en büyük değişiklik Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında meydana gelmiştir (Erlat vd., 2021).

İklim değişikliğine bağlı afet risklerini azaltmak ve yönetmek için öncelikle farkındalığı artırmak, farklı paydaşlarla ülke düzeyinde afet yönetim politikalarını oluştururken, iklim değişikliğine bağlı afetleri dikkate almak, bu politikaları hayata geçirmek amacıyla iklim değişikliği uyum çalışmalarına öncelik vermek ve iklim değişikliğine bağlı afetleri tanımlamak gibi bir dizi hazırlık faaliyeti Türkiye’de de başlatılmıştır.

İklim değişikliğine ilişkin politika gündeminde 2000’ler öncesinde Türkiye’nin girişimleri, ilgili küresel toplantılara katılımı sınırlı kalmış, ilk somut adım, 2001’de “İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulu’nun oluşturulmasıyla atılmıştır. 2004’te Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne; 2009’da Kyoto Protokolü’ne taraf olan Türkiye, 2010’da Ulusal İklim Değişikliği Stratejisini (2010-2020), 2011’de İklim Değişikliği Eylem Planı’nı (2011-2023) hazırlamıştır (Albayrak ve Atasayan, 2017, s. 2).

Ulusal mevzuatta Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi-13 (İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele etmek için acil olarak harekete geçmek) ile ilgili politika belgeleri şunlardır (TC Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020): Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı (USDEP), Türkiye Afet Müdahale Planı (2013), Yukarı Havza Sel Kontrol Eylem Planı (2014-2018), Ulusal Kuraklık Yönetimi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2017), Enerji Verimliliği Strateji Belgesi (2012), Ulusal Biyolojik

Çeşitlilik Stratejisi Ve Eylem Planı (2007), Ulusal Sulak Alanlar Stratejisi ve Eylem Planı, Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi ve Eylem Planı (KENTGES), İklim Değişikliğinin Sağlık Üzerine Olumsuz Etkilerinin Azaltılması Ulusal Programı ve Eylem Planı, Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2014), Ulusal İklim Değişikliği Stratejisi (2010-2023), İklim Değişikliği Eylem Planı-İDEP (2011-2023), İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2011-2023), Çölleşme ile Mücadele Ulusal Stratejisi ve Eylem Planı (2015), Erozyonla Mücadele Eylem Planı, Tarımsal Kuraklıkla Mücadele Stratejisi ve Eylem Planı, Ulusal Havza Yönetim Stratejisi (2014), AFAD Stratejik Planı, ÇŞİDB Stratejik Planıdır. Bunlara ilaveten Türkiye Afet Risk Azaltım Planı (2022) ve Kalkınma Planları da vardır.

Afet zararlarının en aza indirilmesi amacıyla kurumsal ve yasal altyapı ile kamuoyunda farkındalık oluşturulmasına da önem verilmiştir. İklim değişikliğine bağlı afetler hakkında, farkındalığın artırılması ve afetlere dirençli bir toplumun oluşturulması için ülke düzeyinde merkezi ve yerel yönetimler tarafından çeşitli faaliyetler yapılmaktadır (AFAD, 2014-2023, s. 6).

Kurumsal açıdan bakıldığında, Türkiye’de çevre ve iklimle ilgili çalışmaların koordinasyonunu yapan başlıca merkezi kuruluşlar: Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığıdır. İçişleri Bakanlığına bağlı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, afet ve acil durumlar ile sivil savunmaya ilişkin hizmetlerin ülke düzeyinde etkin şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli tedbirleri alan; hazırlık ve risk azaltma, müdahale ve afet sonrasında iyileştirme faaliyetlerini yürüten kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlayan; yurt içinde ve yurt dışında insani yardım çalışmalarının yapılması ve koordine edilmesi ile bu konularda politika tekliflerinin geliştirilmesi ve uygulanması konusunda sorumlulukları olan temel kurumdur (4 Nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Mad. 30).

Merkezi örgütler yanında ulusal mevzuatta iklim değişikliğine uyumda yerel yönetimlerin önemine de vurgu yapılmaktadır. Örneğin, Türkiye İklim Değişikliği 5. Bildirimi, yerel aktörleri iklim değişikliği stratejisinin önemli paydaşlarından biri olarak görmektedir. Uygulamada, Çanakkale ve Gaziantep Büyükşehir Belediyeleri İklim Değişikliği Eylem Planlarını tamamlamıştır ve pek çok belediye de İklim Değişikliği Eylem Planını hazırlama aşamasındadır.

Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi ve Eylem Planı-2010-2023 (KENTGES) de afetlere hazırlık, iklim değişikliği, yenilenebilir enerji kaynakları, çevrenin korunmasını da içine alan sürdürülebilir kentsel gelişmeyi hedefleyen KENTGES’te iklim değişikliği ile mücadele ve uyumla ilgili olarak çeşitli eylemler de yer almakta olup, sorumlu kurumlarca söz konusu eylemler uygulamaya başlanmıştır. Bu çerçevede "Enerji etkin ve iklim duyarlı yerleşme stratejileri hazırlanacaktır." faaliyeti Ulusal İklim Değişikliği Eylem Planı’nda da yer almaktadır. Diğer faaliyetlere ilişkin Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği

Bakanlığı, belediyeler gibi kurumlarca çalışmalar yürütülmektedir. İklim Değişikliği Eylem Plan'ında da belediyeleri dolaylı olarak ilgilendiren pek çok faaliyetin yanı sıra, şehir içi ulaşım ve atık konularında sorumluluğun doğrudan belediyelerde olduğu çok sayıda görev yer almaktadır. Enerji verimliliği ve iklim duyarlı yerleşim yerleri için siyasi ve hukuki düzenlemelerin yapılması ve pilot projeler ile hayata geçirilmesi de yine İklim Değişikliği Eylem Planı'nda belediyelerin sorumluluğunda olan eylemler arasındadır (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2013, s. 102-103).

4. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Bakış Açısından İklim Değişikliği ve Afetler

Sürdürülebilirlik anlayışının temelinde, bugün alınacak kararların gelecek kuşakların yaşamlarını sürdürme ya da iyileştirme olanaklarına zarar vermeme düşüncesi yatmaktadır. Bu düşünce, yaşam için gerekli doğal kaynakların ekonomik sistemler ile entegre edilmesi ve bu kaynakların etkili bir şekilde yönetilmesi gerektiğini anlatır (Anand ve Sen, 2000, s. 2033). Kavram ilk kez 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun yayımladığı "Ortak Geleceğimiz" başlıklı raporda "kalkınma" ile ön plana çıkmıştır. Raporda sürdürülebilir kalkınma kavramı: "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan bir kalkınmadır" (Brundtland, 1987) şeklinde tanımlanmıştır.

Sürdürülebilirlik kavramının uluslararası siyasi gündemde öne çıkmasında insanın neden olduğu ekolojik baskının, doğanın yenileyebileceğinden veya telafi edebileceğinden çok daha büyük olduğu gerçeğinin anlaşılması önemlidir. 2012'de Rio de Janeiro'da düzenlenen Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Konferansı'nın ana çıktılarında biri olan "İstedığımız Gelecek" belgesi, gerekli eylemlerin bazılarını ana hatlarıyla belirtirken, BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri bir adım daha ileri götürülmekte ve yaşamı daha sürdürülebilir kılmak için önümüzdeki yıllar için somut hedefler çizmektedir (Filho vd., 2018, s. 131-132). 2014'teki "Yaşayan Gezegen Raporu 2014", insanlığın gezegen üzerindeki talebinin, doğanın yenileyebileceğinden %50'den fazla olduğunu, bunun insanların ve diğer canlıların refahını tehlikeye attığını ve gerekli kaynakları üretmek için 1.5 dünyanın daha gerektiğini göstermektedir (WWF, 2014).

2015'te, BM tarafından kabul edilen Gündem 2030 Belgesinde 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH) ve 169 alt hedef belirlenmiştir. "Kimseyi geride bırakma" sloganı etrafında şekillenen Gündem 2030'un temel amacı; eşitsizliklerin, zayıflıkların ortadan kaldırıldığı daha adilane bir dünya oluşturmaktır. Zengin-yoksul farkının derinleştiği, açlığın ölümle sonuçlandığı, tarımsal verimsizliğe bağlı gıda sorununun, çölleşme ve ormansızlaşmanın, biyoçeşitliliğin azaldığı, sucul ve karasal ekosistemlerin bozulduğu, iklim değişikliği etkilerinin her gün daha da şiddetlendiği bir dünya, tüm ülkeler için ortak çözüm gerektiren bir

problemdir. Bu çerçevede Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, sadece ortak olan hedefleri değil tüm devletlerin kullandığı ortak bir kavram olmuştur. Bu hedefler, insan refahını sağlama ve gelecek nesiller için yaşanılabilir bir dünya bırakma gayesi ile küresel bir vizyon oluşturmaktadır. Birbiriyle ilişkili bu hedeflerin amacı bugün ve sonraki nesiller için barış ve refah ortamı oluşturmaktadır.

Ancak küresel iklim değişikliği ve buna bağlı afetler kalkınma hedefleri üzerinde farklı derecelerde etkiler yapmakta, bunlardan bazıları sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesini riske sokmaktadır. Örneğin; iklim değişikliğine bağlı sıcak hava dalgaları, kuraklık, sel gibi doğal afetler su kaynaklarını nitelik ve nicelik olarak azaltırken, 2030 Gündemi'nin herkes için su ve sanitasyon sağlama hedefini olumsuz etkilemektedir. Su kaynaklarının Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin merkezinde yer alması, suyla birlikte diğer hedeflerin de başarıya ulaşmasını zorlaştırmaktadır. İklim değişikliğinin sonucunda yağışların azalması, kuralığın artması termoelektrik ve hidroelektrik enerjisinin azalmasına sebep olurken bu durum ülkeleri kırılgan hale getirecektir (Wagner vd., 2017). Dolayısıyla yoksulluğun, açlığın ortadan kaldırılması, gıda güvenliğinin sağlanması, cinsiyet eşitliği, herkes için eğitim, güvenilir şehirler, sağlıklı bir yaşam gibi on yedi hedefin temelinde su kaynaklarına ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Dolaylı olarak, iklim değişikliğine bağlı afetler, örneğin yoksulluğu azaltma hedefini de olumsuz etkilemektedir (Mugagga ve Nabaasa, 2016, s. 215-216).

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne (2020) göre, besin zincirlerini bozan aşırı hava olaylarının büyüklüğü ve sıklığı arttıkça gıda arzı istikrarının azalacağı, artan karbondioksit seviyesi ürünlerin besin kalitesini düşüreceği, küresel mahsul ve ekonomik modellerin iklim değişikliğinden olumsuz etkileneceği, bu durumun 2050 yılında tahıl fiyatlarında ortalama %7,6'lık bir artışı meydana getireceği ve bunun da gıda fiyatlarını ve gıda güvensizliği riskini arttıracığı, bunun açlığı tetikleyeceği öngörülürken en savunmasız toplulukların bu durumdan ciddi bir şekilde etkileneceği tahmin edilmektedir.

İklim değişikliğine bağlı afetler sermaye stoklarına, ulaşım sistemlerine ve diğer altyapılara zarar vererek istihdam alanlarını yok etmekte, insanları yer değiştirmeye zorlamakta ve ekonomik faaliyetleri yavaşlatmaktadır. Afet sonrasında fiziki sermayenin yeniden üretimi ve yapılandırması GSYH'nin ve istihdamın büyümesini teşvik etse de, özellikle gelişmekte olan ve daha küçük ekonomiler için afetlerin kısa ve uzun vadeli ekonomik sonuçları olumsuzdur.

Sıcak hava dalgalarının ve aşırı sıcakların da çalışma verimliliğini azaltması ve çalışma saatlerini etkilemesi de olasıdır. İklim değişikliğinin yol açtığı sağlık ve gıda güvenliği riskleri sonucunda çalışanların veriminde azalma yaşanabilmektedir (ILO, 2018, s. 15).

Yoksul ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı doğrudan iklim değişikliğinden en fazla etkilenebilecek faaliyetlere, özellikle de tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerine

bağımlıdır. Bu durum, iklim değişikliğine bağlı olarak artan sıcaklıklar, temiz suya ve uygun fiyatlı gıdaya erişimde mevcut eşitsizlikleri artırmaktadır. Çoğu zaman, en yoksul nüfus, sigorta mekanizmalarından yararlanamamakta, temel sağlık hizmetlerine erişememekte ve bu durum onları varlıklarını ve gelir akışlarını etkileyen herhangi bir afete karşı kırılgan hale getirmektedir (Guivarc ve Nicolas, 2020).

İklim değişikliği, ekonomik tahribatı beraberinde getirirken; ekosistemlerde yarattığı tahribat insan sağlığını doğrudan ve dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir. Bugün birçok kent, iklim değişikliğine etki eden sera gazları salarken aynı zaman da kent sakinleri ve altyapıları da iklim değişikliğinin getirdiği birçok zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Bunlar, coğrafi konumlarına ve ortamlarına bağlı olarak, artan sellere maruz kalmaktan, kentsel ısıdan kaynaklanan rahatsızlığa kadar değişiklik göstermektedir (Filho vd., 2019, s. 1175).

İklim değişikliğine bağlı afetler her yıl 300 bin kişinin ölümüne sebep olmakta ve 325 milyon insanı ciddi biçimde etkilemektedir. 4 milyar insan iklim değişikliğinin etkilerine karşı savunmasızdır ve bunların 500 milyonu çok ciddi bir risk altındadır (Global Humanitarian Forum, 2009, s. 1-2). İklim duyarlı sağlık riskleri; kadınlar, çocuklar, etnik azınlıklar, yoksullar, göçmenler veya yerinden edilmiş kişiler ile yaşlı nüfus ve sağlık sorunları olanlar dâhil olmak üzere en savunmasız ve dezavantajlı kişiler tarafından daha fazla hissedilmektedir (WHO, 2021). İklim koşullarının sağlık üzerindeki etkileri eğitim ve öğretimi de dolaylı yollarla etkileyebilir. Söz gelimi kuraklık ve su kıtlığı gibi afetler sonucunda özellikle gelirin tarımsal üretim ile sağlandığı kırsal bölgelerde yaşanacak gıda sorunu, çocuğun fiziksel ve zihinsel gelişimini etkileyebilmektedir. Gıdaya erişememe sorunu, anne karnındaki ve gelişim çağındaki çocuğun fiziksel ve zihinsel olarak gelişimini tamamlayamamasına neden olurken bu durum uzun vadede eğitim sorunlarını beraberinde getirecektir (Randell, 2019). Örneğin, seller, kasırgalar, vb. aşırı hava olayları okul binalarını tahrip edebilir veya okullar, evlerinden edilmiş insanları barındırmak için kullanılabilir. Bu durum, çocukların geçici bir süre okula gidememelerine veya eğitim hayatlarına bir daha geri dönememelerine neden olabilir. Kuraklık veya sıcak hava dalgaları nedeniyle gelir ve gıda güvenliği kaybı yaşayan çiftçi aileleri, okul ücretlerini ödemek için yeterli kaynağa sahip olmayabilir veya ek gelir elde etmek için çocuklarını okuldan alabilir. Şiddetli kuraklıklar sırasında kızlar su toplamak için daha uzun mesafeler kat etmeleri gerektiğinden okulu aksatabilir veya kızlar erken yaşta evlendirilebilirler (Randell, 2019).

Genel olarak kadınlar, bulunduğu toplumdaki düşük sosyal statüleri ve iklim değişikliği tarafından tehdit edilebilecek geçim kaynakları için doğal kaynaklara bağımlı olmalarından dolayı iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine daha fazla maruz kalmaktadır. Aşırı iklim değişikliği her iki cinsiyeti de olumsuz

etkilemektedir fakat farklı rollere ve sorumluluklara maruz kaldıkları için kadınları erkeklere oranla daha fazla etkilemektedir (Singh vd., 2013, s. 453).

İklim değişikliğinin olumsuz etkileri sadece insan yaşamı ile sınırlı olmayıp bütün karasal ve sucul ekosistemleri de olumsuz etkilemekte, biyolojik çeşitliliği, besin zincirini bozmaktadır. Bu bozulma, yeni türlerin istilasını gibi biyolojik afetleri ortaya çıkartabilir (Munang vd., 2013).

İklim değişikliği su ve gıda güvenliğini azaltmakta, hastalıkları artırmaktadır. Bu durum, insanların yerinden edilmesine, mültecilerin artmasına, geçim kaynaklarının tahribine, büyümenin daralmasına, işsizliğin artmasına yol açarak yeni eşitsizliklere yol açmakta ya da mevcut eşitsizlikleri derinleştirmekte, bölgeler hatta ülkeler arasında eşitsizlikleri derinleştirerek çatışmalara neden olmakta ve çevresel terörizmi körüklemektedir (Kohler vd., 2019, s. 1). Çevresel terörizm, siyasi, iktisadi veya sosyal bir hedefe ulaşma amacıyla çevrede bulunan kaynakları hedef almaktadır. Genellikle toplumun yaşamını devam ettirmesi için gerekli olan kaynaklara yönelen teröristler, dolaysız olarak siviller üzerinden devletlerde psikolojik bir etki yaratmaya çalışmaktadırlar. Su, su sistemleri gibi çevresel ve ekolojik kaynaklar, teröristlerin hedefi olabilmektedir (Gleick, 2006, s. 484).

Nihayetinde Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri içinde “İklim Eylemi” başlıklı 13. hedef³ (İklim Değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek) iklim değişikliği ve olumsuz etkileri ile mücadeleyi tüm ülkelerin sorumluluğuna vermektedir. Özellikle iklim değişikliği konusunda savunmasız olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yeşil fon ve diğer ekonomik mekanizmalarla desteklenmesi, bu konunun şeffaflık ilkesi etrafında benimsenmiş olması önemlidir.

Ancak bu konuda istenilen ilerleme kaydedilmemiştir ve sorun büyüyerek devam etmektedir. Dünya Ekonomik Forumu'nun (2020) “Küresel Risklerin Görünümü 2020⁴” adlı uluslararası anketine göre gelecekteki en büyük risklerin başında “iklim eylemi başarısızlığı” ve buna bağlı olarak afetlerin artması gelmektedir. Raporda, hükümetlerin ve işletmelerin iklim değişikliğini hafifletmek, toplumu korumak ve iklim değişikliğinden etkilenen işletmelerin uyum sağlamasına yardımcı olmak için

³ Bununla bağlantılı alt hedefler şunlardır; tüm ülkelerde iklim değişikliğiyle ilgili tehlikeler ve doğal afetlere karşı dayanıklılık ve uyum kapasitesini güçlendirmek (13.1), iklim değişikliğine yönelik önlemleri ulusal politika, strateji ve planlama süreçlerine dahil etmek (13.2), iklim değişikliğinin önlenmesi ve etkilerinin azaltılması ile iklim değişikliğine uyum ve erken uyarı konularında eğitim, farkındalık ve kurumsal kapasite geliştirmek (13.3), anlamlı azaltım stratejileri ve eylemlerinin uygulanmasında şeffaflık, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını karşılamak için katkıda bulunmak (13a), az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kadınlar, gençler ve marjinal topluluklara odaklanan iklim değişikliğine yönelik plan ve yönetim kapasitesini geliştirecek mekanizmaları teşvik etmek (13b) (<http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr/amaclari/iklim-degisikligi-ve-etkileri-ile-mucadele-etmek-icin-acil-olarak-harekete-gecmek/>)

⁴ The Global Risks Landscape 2020. <http://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/survey-results/global-risks-landscape-2020/#landscape> ayrıntı için bkz.

etkili önlemleri uygulama veya yürürlüğe koyma konusunda başarılı olmadığı öngörülmektedir.

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin neden olduğu afetler çerçevesinde ele alındığı bu bölümde anlatılanlar aşağıdaki tabloda sonuçlarıyla birlikte özetlenmiş halde gösterilebilir.

Tablo 2: İklim Değişikliği ve Tetiklediği Afetler Ekseninden 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Sonuçları

NO	SKH	İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNE BAĞLI AFETLER	SONUÇLAR
1	Yoksulluk	Aşırı sıcak ve soğuk hava dalgaları, sel, kuraklık	Mali kayıplar, alt ve üst yapının, geçim kaynaklarının zarar görmesi
2	Açlık	Sıcaklık, kuraklık ve çölleşme, su taşkınları	Gıda güvenliği sorunu, su kıtlığı
3	Sağlıklı Bireyler	Sıcak hava dalgaları, deniz seviyesinde meydana gelen yükselme, seller, hava kirliliği, orman yangınları, salgın hastalıklar	Maddi ve manevi kayıplar, fiziksel ve ruhsal bozulmalar
4	Nitelikli Eğitim	Sel, kuraklık, tropik fırtınalar	Okulların hasar görmesi, anne karnında ve gelişme çağındaki çocuğun fiziksel ve zihinsel gelişimini tamamlamaması
5	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	Sel, kuraklık, tropik fırtınalar, su kıtlığı	Cinsel istismar, tecavüz, kadınlara ev içi rollerin verilmesi, kadın istihdamının azalması
6	Temiz Su ve Sanitasyon	Sel, kuraklık ve çölleşme, su kıtlığı	Gıda sorunu, sağlık sorunları, salgın hastalıklar
7	Erişebilir ve Temiz Enerji	Sıcak hava dalgaları, kuraklık, sel, çölleşme	Yatırımlarda oluşan hasar ve kayıplar, yenilebilir enerji kaynaklarının tahrip olması
8	İnsana Yakışır İş ve İstihdam	Sıcak hava dalgaları, kuraklık, sel, fırtına, su taşkınları, orman yangınları,	İş yerlerinde oluşan hasarlar, GSYİH azalması, kötü yaşam koşulları, çocuk işçiliği, kadın istihdamının azalması

Tablo 2 (Devam): İklim Değişikliği ve Tetiklediği Afetler Ekseninden 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Sonuçları

9	Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı	Seller, fırtınalar, kuraklık, su kıtlığı, orman yangınları,	Sanayide oluşan kayıplar, refahın azalması
10	Eşitsizliklerin Azaltılması	Seller, fırtınalar, kuraklık, su kıtlığı, kuraklık ve çölleşme	Kadın istihdamının azalması, yoksul ve zengin bireyler arasındaki farkın derinleşmesi, çocuk ölümlerinin artması
11	Sürdürülebilir Şehirler ve Yaşam Alanları	Seller, fırtınalar, kuraklık, su kıtlığı, kuraklık ve çölleşme, orman yangınları, hava kirliliği, salgın hastalıklar	Sağlıksız bireyler, altyapı ve üst yapıda oluşan hasarlar, gecekondularda yaşanan derin kayıplar
12	Sorumlu Tüketim ve Üretim	Seller, fırtınalar, kuraklık, su kıtlığı, kuraklık ve çölleşme	Zıt paradoksalar (obezite gibi), gıda güvenliği, su kıtlığı
13	İklim Eylemi	İklim değişikliği etkisi altında gerçekleşen tüm doğal afetler	Politikalar, stratejiler
14	Suda Yaşam	Sıcak hava dalgaları, buzul erimeleri deniz seviyesinde meydana gelen yükselmeler, seller	Balık türleri mercan resifleri, mangrov ormanlar
15	Karasal Yaşam	Sıcak hava dalgaları, buzul erimeleri deniz seviyesinde meydana gelen yükselmeler, seller	Biyoçeşitlilik, vahşi yaşam, tüm karasal ekosistemler ve hizmetler
16	Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	Kuraklık, çölleşme, seller, sıcak hava dalgaları, göçler, iklim mültecileri	Su kıtlığı, gıda güvenliği, eşitsizlikler, yolsuzluklar, demokrasi açıkları, şiddet, çatışma, çevresel terörizm, savaş
17	Hedefler İçin Ortaklıklar	Tüm Afetler	Gerçek manada samimi bir ortaklık kurulamamıştır.

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloda da özetlendiği şekilde, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ekseninden belirlenen on yedi kalkınma hedefi, iklim değişikliği ve onun tetiklediği afetler ekseninden incelendiğinde, 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi amaçlanan hedeflerin, iklim değişikliği ve iklim değişikliğine bağlı afetlerin meydana getirdiği olumsuz etkilerden olumsuz etkilenecektir.

5. Sonuç ve Öneriler

Dünyanın değişim ve dönüşümünün bir parçası da iklimdeki değişimleridir. Sanayi Devrimi sonucunda büyüyen kentler ve modern tüketim toplumuna paralel bir şekilde iklimin çok hızlı bir değişime uğradığı görülmektedir. Bu dönemde artan enerji ihtiyacının kömür, petrol gibi fosil yakıtlarla karşılanması atmosferde sera gazlarının birikmesine yol açarak ısınmaya neden olmuş ve iklim değişikliği artık doğal bir değişimden ziyade sınırları aşan küresel bir soruna dönüşmüştür.

İklim değişikliğinin varlığı hakkında artık hiçbir kuşku yoktur. Kanıtlar belirgin, bilim ise kesindir. Artan sıcak hava dalgaları, şiddetli fırtınalar, seller, kuraklıklar çölleşme gibi sayısı ve şiddeti artan doğal afetlerle daha da yaygınlaşmaktadır. Öyle ki yıllar geçtikçe afetlerde yaşanan bu artış eğilimi hızlanmaktadır. Bu durum, bütün ekosistemleri ve bunların içinde yaşayan bitkileri, hayvanları, insanlar da dahi olmak üzere tamamen bozabilecek zincirleme etkilere neden olmaktadır.

İklim değişikliğine bağlı afetlerle mücadele konusunda özellikle Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği çâtısı altında önemli adımlar atılmıştır. Bununla beraber bir taraftan iklim değişikliği konusunda ortak bir görüşün ortaya çıktığı ve insanlığın bu görüş etrafında iklim değişikliği politikaları üretip uygulamaya başladığı görülürken, diğer taraftan iklim değişikliği bilimsel bir gerçek olarak kabul edilmiş olmasına rağmen bu konuda ortaya konulan mücadele performansının yetersiz kaldığı da açıkça ortadır.

Küresel iklim değişikliği ve afet politikalarının yetersiz kalması pek çok nedene bağlanılabilir. Örneğin araştırmalar, yaşadığımız gezegenin iklim değişikliği ve onun tetiklediği afetlere karşı korunabilmesi için fosil yakıt kullanımının kontrol altına alınması ve karbondioksit emisyonunu önemli ölçüde azaltılmasını vurgulamaktadır. Fakat kanıtlar, bu yöndeki çabaların yeterli olmadığını, tüm gayretlere, hukuki düzenlemelere rağmen enerji tüketiminin arttığını göstermektedir.

Çevre sorunlarına karşı sürdürülebilir bir dünya fikri üzerine kurulan ve neredeyse tüm çevre sorunlarının çözüm önerilerinde resmi bir dayanağa dönüşen sürdürülebilir kalkınma paradigması, aradan geçen 35 yıla rağmen başarılı olamamış ve mevcut sorunlar zamanla artmıştır (Görmez, 2007, s. 240). Öyle ki iklim değişikliği ve artan afetler bu ideolojinin büyüyen küresel sorunları olarak yoksulluk, açlık, sağlık, eğitim gibi pek çok alanı olumsuz etkilemekte, mevcut eşitsizlikleri her geçen gün derinleştirmektedir.

Bugün ise 2030 Gündemi'ne yansıtılan bu sorunlara sürdürülebilir kalkınma ekseninden çözümler getirilmeye çalışılmakta, ancak bu gündemin altına imzasını atan ülkelerin samimiyetten uzak çözüm politikaları etkili bir sonuca ulaşılmasını engellemektedir. Bu bağlamda "iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin tetiklediği

afetler SKH ile ilişkili olup bu hedeflerin başarıya ulaşmasının önündeki temel engeldir.” Sonucuna ulaşmak mümkündür.

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri iklim değişikliği ve afetler perspektifinden tek tek incelenmiş olup iklim değişikliğinin ve tetiklediği afetlerin yoksulluk, açlık, sağlık, eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, temiz su ve sanitasyon, erişilebilir temiz enerji, istihdam, sanayi ve inovasyon, eşitsizliklerin azaltılması, sorumlu üretim ve tüketim, suda yaşam, karasal yaşam, barış, adalet ve güçlü kurumlar üzerinde etkileri ve ortak amaçlar ile ilişkileri olduğu saptanmıştır. Denilebilir ki 1987 yılından 2022 yılına kadar gelen bu süreçte sürdürülebilir kalkınma büyük oranda yalnızca bir ekonomik büyüme sorunu olarak algılanmış, çevre faktörü fosil yakıtı dayalı sanayileşme adına hep göz ardı edilmiştir.

Karasal ve sucul ekosistemlerdeki vahşi hayat için durumun daha da iç karartıcı olduğu söylenebilir. İklim değişikliği olmadan da söz konusu ekosistemlerdeki biyoçeşitlilik, kirlilik, radyasyon gibi nedenlerle zaten yeterince tehdit altındayken yükselen sıcaklıklar ve aşırı hava olayları; seller, yangınlar, şiddetli fırtınalar gibi afetler, türleri daha büyük baskı altına sokmaktadır. İklim değişikliği ile mücadele ve uyum politikaları genel olarak bireylerin, toplumların uyumu doğrultusunda yapıldığı için normalde milyonlarca yılda oluşan değişikliklere uyum sağlayabilen canlı türleri, iki yüzyılda oluşan değişiklikler ve etkileri sebebiyle nesilleri tükenmekle karşı karşıya kalmaktadır. Söz gelimi bireyler, en kötü senaryolarda bile iklim değişikliği ve afetlere karşı bir savunma stratejisi olarak yer değiştirebilirken milyonlarca yılda meydana gelen değişikliklere uyum sağlayabilen kara ve suda yaşayan canlı türleri için bu durum daha zordur. Dolayısıyla iklim değişikliği ve afetlerin ele alındığı mücadele ve uyum politikalarında bu durum göz ardı edilmemeli, doğanın değerini ve korunmasını da mutlaka içermelidir. Gelecek nesillerin hakları vurgulanırken bu ölçüt esas alınmalı ve hak kavramı bu perspektiften değerlendirilmelidir. Öyle ki dünya bir sistem olarak ele alındığında karasal ve sucul yaşam bu sistemi oluşturan zincirin temel halkalarıdır. Bunlarda yaşanan kayıplar, sistemi birbirine bağlayan halkanın zayıflaması demektir. Bu durumun tüm gezegen için tehlikeli sonuçlara yol açacağı aşikârdır.

İklim değişikliği sınırları aşan küresel bir sorun olduğundan bu sorunun çözülmesinde küresel aktörlerin yanında ülke içinde merkezi yönetimden yerel yönetimlere; STK’lardan üniversitelere ve vatandaşlara kadar tüm bireylerin bu sürece katılması önem taşımaktadır. Böyle bir mücadelede izlenecek yöntem “yönetişim stratejisidir.” Yönetişim stratejisi, iklim değişikliği ile mücadelede hedeflerin nasıl belirlendiğini ve gerçekleştirildiğini, risklerin nasıl izlendiğini sağlayan şeffaf, hesap verebilir, kapsayıcı bir yönetim sunar.

Türkiye’de afet yönetimi kapsamında önlem alma, afetin etkilerini hafifletme, afete hazırlıklı olma ve zarar görülebilirliğin azaltılması için yürütülen faaliyetlerin sürdürülebilir plan, proje ve kalkınma politikalarıyla daha etkili bir şekilde entegre

- Brundtland, G. H. (1987). *Report of the World Commission on environment and development: "our common future."* UN.
- EEA. (2012). *The Future We Want –Declaration of the UN Conference on Sustainable Development, Rio (2012)*. The Future We Want –Declaration of the UN Conference on Sustainable Development, Rio (2012). Environmental policy document catalogue.
- EM-DAT (2011). Number of climate-related disasters around the world (1980–2011). <https://www.emdat.be/database> (Erişim Tarihi: 11.02.2021).
- Erlat, E., Türkeş, M. ve Kandemir, F. A. (2021). Observed changes and trends in heatwave characteristics in Turkey since 1950. *Theoretical and Applied Climatology*, 145, 137–157.
- Filho, L. W., Azeiteiro, U., Alves, F., Pace, P., Mifsud, M., Brandli, L., ve Disterheft, A. (2018). Reinvigorating the sustainable development research agenda: the role of the sustainable development goals (SDG). *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 25(2), 131-142.
- Filho, L. W., Balogun, A. L., Olayide, O. E., Azeiteiro, U. M., Ayal, D. Y., z Muñoz, P. D. C., Nagy, G. J., Bynoe, P., Oguge, O., Toamukum, N., Yannick, S. M. ve Li, C. (2019). Assessing The Impacts of Climate Change In Cities and Their Adaptive Capacity: Towards Transformative Approaches To Climate Change Adaptation and Poverty Reduction In Urban Areas In A Set of Developing Countries. *Science of the Total Environment*, 692, 1175-1190.
- Genç, F.N. (2021). *Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Gleick, P. H. (2006). Water And Terrorism. *Water Policy*, 8(6), 481–503. <https://iwaponline.com/wp/article/8/6/481/20296/Water-and-terrorism> (Erişim Tarihi: 08.03.2021).
- Global Humanitarian Forum (2009). *Human Impact Report: Climate Change — The Anatomy of a Silent Crisis*. Cenevre. İsviçre.
- Görmez, K. (2007). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre. 1. Basım. Mengi A. *Çevre ve Politika. Başka Bir Dünya Özlemi*. (239-246). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Guivarc, C. ve Nicolas, A. M. (2020). Linking Climate and Inequality. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2021/09/climate-change-and-inequality-guivarch-mejean-taconet.htm> (Erişim Tarihi: 28.08.2021).

- Guralnick, J. (2018). The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030: A Tool for Adaptation to Climate Change and National Adaptation Plans. <http://comunidadpnacc.com/en/the-sendai-framework-for-disaster-risk-reduction-2015-2030-a-tool-for-adaptation-to-climate-change-and-national-adaptation-plans/> (Erişim Tarihi: 05.09.2021).
- Gül, T. (2014). *The Effect of Disasters on Development: Van and Bingol Case Studies*. A Thesis Submitted To The Graduate School of Natural and Applied Sciences of The Middle East Technical University, Ankara.
- Hoffmann, R. ve Muttarak, R. (2017). Learn from the past, prepare for the future: Impacts of education and experience on disaster preparedness in the Philippines and Thailand. *World Development*, 96, 32-51.
- Hyogo Framework for Action 2005-2015.
<https://www.unisdr.org/2005/wcdr/intergover/official-doc/L-docs/Hyogo-framework-for-action-english.pdf> (Erişim Tarihi: 28.08.2021).
- IDNDR, International Decade for Natural Disaster Reduction, (1994). Yokohama Strategy And Plan Of Action For A Safer World: Guidelines For Natural Disaster Prevention, Preparedness and Mitigation.
https://www.unisdr.org/files/8241_doc6841contenido1.pdf (Erişim Tarihi: 15.09.2022).
- IFRC (2015). <https://www.ifrc.org/en/what-we-do/disaster-management/about-disasters> Sayfasından Erişilmiştir (Erişim Tarihi: 5.09.2022).
- IFRC (2020). Hazards Everywhere. World Disasters Report 2020. S.36-115.
https://media.ifrc.org/ifrc/wpcontent/uploads/2020/11/IFRC_Wdr2020/20201113_Worlddisasters_2.Pdf (Erişim Tarihi: 27.12.2020).
- ILO. (2018). *The Employment Impact Of Change Adaptation. Input Document for the G20 Climate Sustainability Working Group*. A report prepared by the International Labour Organization (ILO) for the G20 Climate Sustainability Working Group (CSWG) under the Argentine G20 Presidency in 2018, International Labour Organization 2018 First published 2018.
- IPCC. (2001). Climate Change 2001: The Scientific Basis.
https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/WGI_TAR_full_report.pdf.
- IPCC. (2007a). Climate Change 2007: Synthesis Report.
https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar4_syr_full_report.pdf (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

- IPCC. (2007b). Climate Change 2007 The Physical Science Basis. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf (Erişim Tarihi: 07.02.2021).
- IPCC. (2020). Climate Change and Land. An IPCC Special Report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems. Summary for Policymakers. <https://www.ipcc.ch/srccl/chapter/summary-for-policymakers/> (Erişim Tarihi: 23.01.2022).
- IPCC. (2021). Climate Change 2021 The Physical Science Basis Summary for Policymakers. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).
- Kakonen, M. ve Kaisti, H. (2012). The World Bank, Laos and Renewable Energy Revolution in the Making: Challenges in Alleviating Poverty and Mitigating Climate Change. *Forum for Development Studies*, 39(2), 159-184.
- Keleman, D. R. (2010). Globalizing European Union Environmental Policy. *Journal of European Public Policy*, 17(3), 335-349.
- Kelman, I. (2015). Climate change and the Sendai framework for disaster risk reduction. *International Journal of Disaster Risk Science*, 6(2), 117-127.
- Kohler, C., Santos, C. D. and Bursztyn, M. (2019). Understanding Environmental Terrorism in Times of Climate Change: Implications for Asylum Seekers in Germany. *Research in Globalization*, 1, 1-8.
- Melecky, M. ve Raddatz, C. (2011). *How Do Governments Respond After Catastrophes? Natural-Disaster Shocks And The Fiscal Stance*. Policy Research Working Paper, Europe and Central Asia Region Private & Financial Sectors Development Sector Unit, World Bank. s. 1-59.
- Mercy, C. (2021). The Facts: How Climate Change Affects People Living In Poverty. <https://www.mercycorps.org/blog/climate-change-poverty#who-affected-climate-change> (Erişim Tarihi: 12.03.2021).
- MGM. (2020). 2020 Küresel İklim Durumu Nihai Raporu. <https://www.mgm.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 20.04.2021).
- Mugagga, F., ve Nabaasa, B. B. (2016). The centrality of water resources to the realization of Sustainable Development Goals (SDG). A review of potentials and constraints on the African continent. *International Soil and Water Conservation Research*, 4(3), 215-223.

- Munang, R., Thiaw, I., Alverson, K., Liu, J., ve Han, Z. (2013). The role of ecosystem services in climate change adaptation and disaster risk reduction. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 5(1), 47-52.
- NASA. (2020). Analyses Reveal 2019 Second Aeronautics and Space Administration. <https://climate.nasa.gov/> (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- Özer, Y. E. (2017). İklim Değişikliği Yönetişimindeki Aktörlerin Analizi ve Türkiye. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(4), 833-851.
- Prabhakar, S. V. R. K., Srinivasan, A. ve Shaw R. (2008). Climate Change And Local Level Disaster Risk Reduction Planning: Need, Opportunities and Challenges. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 14, 7-33.
- Randell, H. (2019). Climate Change May Weaken Children's Education in the Tropics. <https://www.newsecuritybeat.org/2019/05/climate-change-weaken-childrens-education-tropics/> (Erişim Tarihi: 14.07.2021).
- Rasmussen T. N. (2004). *Macroeconomic Implications of Natural Disasters in The Caribbean*. Western Hemisphere Department, IMF Working Paper.
- Rivera, C., ve Wamsler, C. (2014). Integrating climate change adaptation, disaster risk reduction and urban planning: A review of Nicaraguan policies and regulations. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 7, 78-90.
- Schreurs, M. A. (2010). Multi-level governance and global climate change in East Asia. *Asian Economic Policy Review*, 5(1), 88-105.
- Shue, H. (1995). Ethics, the Environment and the Changing International Order. *International Affairs*, 71(3), 453-461.
- Singh, R., Feroze, S. M., ve Ray, L. I. (2013). Effects of drought on livelihoods and gender roles: A case study of Meghalaya. *Indian Journal of Gender Studies*, 20(3), 453-467.
- Solecki, W., Leichenko, R. ve O'Brien, K. (2011). Climate Change Adaptation Strategies And Disaster Risk Reduction In Cities: Connections, Contentions and Synergies. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(3), 135-141.
- T.C Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2020) Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu.

- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2013). Türkiye İklim Değişikliği 5. Bildirimi, Ankara. <https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/banner/banner595.pdf> (Erişim Tarihi: 04.11.2021).
- The World Bank (2015). Finance for Climate Action A Snapshot of The World Bank Group's Climate Work. https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/Climate/FinanceClimateAction_Web.pdf (Erişim Tarihi: 5.09.2022).
- The World Bank (2021). Climate Change. <https://www.worldbank.org/en/topic/climatechange/overview> (Erişim Tarihi: 05.09.2022).
- Türkeş, M. (2012). Türkiye’de gözlenen ve öngörülen iklim değişikliği, kuraklık ve çölleşme. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 4(2), 1-32.
- UN, (1992). United Nations Framework Convention On Climate Change. New York: UN. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (Erişim Tarihi: 05.09.2022).
- UN, (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://sdgs.un.org/goals> (Erişim Tarihi: 11.10.2021).
- UNDP, (2004). *Reducing Disaster Risk: A Challenge For Development*. New York, USA.
- UNDRR, (2015). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 – 2030. https://www.unisdr.org/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf (Erişim Tarihi: 05.09.2022).
- UNDRR, (2015). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 – 2030. https://www.unisdr.org/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf (05.05.2022).
- UNECE, (2015). UNECE and the SDGs <https://unece.org/unece-and-sdgs> (Erişim Tarihi: 24.01.2021).
- UNFCCC, (2017). Opportunities and Options for Integrating Climate Change Adaptation with the Sustainable Development Goals and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030, Bonn: UNFCCC.
- UNISDR, (2015). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030. <https://www.undrr.org/> (Erişim Tarihi: 4.09.2022).

Wagner, T., Themeßl, M., Schüppel, A., Gobiet, A., Stigler, H. ve Birk S. (2017). Impacts Of Climate Change On Stream Flow And Hydro Power Generation In The Alpine Region. *Environmental Earth Sciences*,7(6),1-22.

WMO, (2020a). 2020 State Of Climate Services. Risk Information And Early Warning Systems. <https://public.wmo.int/en/our-mandate/climate/state-of-climate-services-report> (Erişim Tarihi: 15.01.2022).

WMO, (2020b). State of the Global Climate 2020: Unpacking the Indicators. The State of the Global Climate 2020 | World Meteorological Organization (wmo.int) (Erişim Tarihi: 15.01.2022).

WMO, (2021). Weather-related disasters increase over past 50 years, causing more damage but fewer deaths. <https://public.wmo.int/en/media/press-release/weather-related-disasters-increase-over-past-50-years-causing-more-damage-fewer> (Erişim Tarihi: 11.01.2022).

World Economic Forum (2020). Küresel Riskler Manzarası. http://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/survey-results/global-risks-landscape-2020/#landscape/R_WEATHEREVENTS// (Erişim Tarihi: 05.09.2022).

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Disasters due to Climate Change and Sustainable Development

Extended Abstract

1. Introduction

Disaster hazards are an integral part of the natural environment, nature-human relationship, and disasters are increasing day by day. In the last ten years, the world has faced many disasters related to climate change, including 1,298 floods and 589 storms. More than 11,000 natural disasters have been recorded since 1960. While an average of 33 disasters occurred in 1960, the number of disasters has more than tripled since 1980, reaching 441 in 2000 (IFRC, 2020, p. 49; Hoffmann & Muttarak, 2017, p. 32). While disasters cause many material and moral losses, they also negatively affect the sustainable development goals of countries (UNDRR, 2015, p. 10; IPCC, 2001). Climate change and disasters increasing with the effect of climate change, from economy to health; from water sources to food; from biodiversity to social peace; It has reached a scale that will have negative effects on a wide area from immigration to social equality and even turned into a global disaster that can trigger wars.

The sustainable development process, which started with the Brundtland Report, was expanded with the Millennium Development Goals, and at the World Development Summit, "Leaving No One Behind!" The slogan has been made comprehensive with seventeen targets, including the fight against climate change (UN, 2015). Today, the problem is tried to be reduced and solved by including it in development programs. Despite efforts to develop global and national policies regarding adaptation to climate change, these are policies that are not integrated with sustainable development goals and are still insufficient. In this context, the aim of the study is to examine the relationship between climate change and related disasters and the sustainable development goals within the framework of the 2015-2030 Sustainable Development Goals. In the study, it is argued that human development cannot be achieved through sustainable development without first combating climate change and the disasters it triggers. The main claim of the study is that climate change and disasters caused by climate change are in a relationship with the targets set for sustainable development and prevent the achievement of these targets. The study consists of 3 main parts. In the first part, the conceptual framework of disaster, climate change and development and their interrelationships are examined. In the second part, national policies on disaster and climate change are discussed at the global scale and at the Turkish scale. In the third part, 17 sustainable development goals determined by the 2030 Agenda are examined from the perspective of disasters due to climate change.

2. Method

A literature review was conducted in the context of qualitative research method in order to create this study and to form the theoretical infrastructure; National and international resources (books, theses, reports, articles, information festivals, seminars, congresses) related to climate change, disaster and sustainable development were examined. Sources other than books were obtained from online databases and websites of institutions.

3. Results

At the end of the study, it is concluded that climate change and the disasters caused by it negatively affect the achievement of the 2015-2030 Sustainable Development Goals.

4. Conclusion

As a result of the Industrial Revolution, it is seen that the climate has undergone a very rapid change in parallel with the growing cities and the modern consumer society. In this period, meeting the increasing energy need with fossil fuels such as coal and oil led to the accumulation of greenhouse gases in the atmosphere, causing warming, and climate change has now turned into a global problem that transcends borders rather than a natural change. There is no longer any doubt about the existence of climate change. The evidence is clear, the science is conclusive. Increasing heat waves, severe storms, floods, droughts are becoming more common with natural disasters such as desertification and increasing number and severity. So much so that this increasing trend in

disasters is accelerating over the years. This situation causes chain effects that can completely disrupt all ecosystems and the plants, animals and even humans living in them.

Important steps have been taken, especially under the umbrella of the United Nations and the European Union, in the fight against climate change-related disasters. On the one hand, while it is seen that a common view on climate change has emerged and humanity has started to produce and implement climate change policies around this view, on the other hand, although climate change has been accepted as a scientific fact, it is clear that the combat performance put forward on this issue is insufficient. The inadequacy of global climate change and disaster policies can be attributed to many reasons. For example, studies emphasize controlling the use of fossil fuels and significantly reducing carbon dioxide emissions in order to protect the planet we live in against climate change and the disasters it triggers. However, the evidence shows that efforts in this direction are not enough and energy consumption is increasing despite all efforts and legal regulations.

The sustainable development paradigm, which was founded on the idea of a sustainable world against environmental problems and turned into an official basis in the solution proposals of almost all environmental problems, has not been successful despite the intervening 35 years and the existing problems have increased over time (Görmez, 2007, p. 240). So much so that climate change and increasing disasters, as the growing global problems of this ideology, negatively affect many areas such as poverty, hunger, health, education, and deepen the existing inequalities day by day.

Today, efforts are being made to find solutions to these problems, which are reflected in the 2030 Agenda, from the axis of sustainable development, but the insincere solution policies of the countries that signed this agenda prevent reaching an effective result. In this context, "climate change and disasters triggered by climate change are related to the SDGs and are the main obstacle to the achievement of these goals." It is possible to reach the result. The 2030 Sustainable Development Goals have been examined one by one from the perspective of climate change and disasters, and the effects of climate change and the disasters it triggers on poverty, hunger, health, education, gender equality, clean water and sanitation, accessible clean energy, employment, industry and innovation, reducing inequalities, responsible production and consumption, life in water, life on land, peace, justice and strong institutions and relations with common goals. It can be said that in this process from 1987 to 2022, sustainable development was perceived as only an economic growth problem to a large extent, and the environmental factor was always ignored in the name of fossil fuel-based industrialization.

It can be said that the situation for wildlife in terrestrial and aquatic ecosystems is even more depressing. Even without climate change, the biodiversity in these ecosystems is already under threat due to reasons such as pollution, radiation, rising temperatures and extreme weather events; Disasters such as floods, fires, and severe storms put species under greater pressure. Since climate change struggle and adaptation policies are generally made in line with the harmony of individuals and societies, living species that can adapt to changes that normally occur over millions of years are faced with extinction due to the changes and effects that have occurred in two centuries. For example, while individuals may be displaced as a defense strategy against climate change and disasters even in the worst scenarios, this is more difficult for terrestrial and aquatic species that can adapt to changes that have occurred over millions of years. Therefore, this situation should not be ignored in the struggle and adaptation policies that deal with climate change and disasters, and should definitely include the value and protection of nature. While emphasizing the rights of future generations, this criterion should be taken as a basis and the concept of rights should be evaluated from this perspective. So much so that when the world is considered as a system, terrestrial and aquatic life are the basic links of the chain that makes up this system. The losses experienced in these mean the weakening of the link that connects the system. It is obvious that this situation will lead to dangerous consequences for the entire planet.

Since climate change is a global problem that transcends borders, besides global actors in solving this problem, from central government to local governments; It is important that all individuals, from NGOs to universities and citizens, participate in this process. The method to be followed in such a struggle is the "governance strategy." Governance strategy offers a transparent, accountable and inclusive management that ensures how targets are set and achieved in the fight against climate change and how risks are monitored. In Turkey, it is necessary to integrate the activities carried out for taking precautions, mitigating the effects of disasters, being prepared for disasters and reducing vulnerability within the scope of disaster management, with sustainable plans, projects and development policies, and improving the capacities of central and local government organizations.

Araştırma Makalesi

**Covid-19 Pandemi Sürecinde Göreve Başlayan Sağlık
Personelinde Özgeçilim ve Etik Duyarlılık Düzeyleri Arasındaki
İlişki**

Kezban ÖZÇELİK KAYNAK

Sorumlu Yazar, İzmir Bakırçay Üniversitesi

kezban.kaynak@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1487-6033

Ezgi KARADAĞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

ezgi.karadag@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8001-387X

Barış ÖZTUNA

Çankırı Karatekin Üniversitesi

barisoztuna@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7298-4641

Öz

Bu çalışmada amaç, COVID-19 salgını döneminde göreve başlayan sağlık personellerinde özgeçilim ve etik duyarlılık düzeyleri arasında herhangi bir ilişki olup olmadığı saptanmaya çalışılmıştır. Çalışma tanımlayıcı ve kesitsel olup Temmuz-Ağustos 2020 tarihleri arasında Türkiye'nin batısında bulunan Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi'nde yeni göreve başlayan 188 gönüllü sağlık personeli (Hemşire, sağlık teknikeri, eczacı, diyetisyen gibi) ile yapılmıştır. Araştırma verileri literatürden yararlanılarak araştırmacılar tarafından hazırlanmış soru formu ile Özgeçilim Ölçeği ve Ahlaki Duyarlılık Ölçeği aracılığı ile toplanmış ve bilgisayar ortamında SPSS 21.00 programı ile değerlendirilmiş, verilerin analizinde ise yüzdellik, t testi, Kruskal Wallis Varyans analizi, Mann Whitney-U, Anova testi, pearson korelasyon analizi ve cronbach alpha iç tutarlılık testlerine başvurulmuştur. Araştırma sonucunda Özgeçilim ölçeği toplam puan ortalaması 73.80±8.82(minimum 48, maximum 95) olarak belirlenmiştir. Etik Duyarlılık ölçeği toplam puan ortalaması 86.63±19.28 (minimum 41, maximum 163) olarak belirlenmiştir. Özgeçilim ve Etik Duyarlılık toplam puan ortalamaları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ($r = -0.061$, $p = 0.406$).

Anahtar kelimeler: Covid-19, özgeçilim, etik duyarlılık

Jel Sınıflandırma Kodları: I10, J20, J60

**The Relationship Between Altruism And Ethical Sensitivity Levels In The Healthcare Personnel
Taking Work During The Covid-19 Pandemic Process¹**

Abstract

In this study, it was aimed to determine the relationship between altruism and ethical sensitivity levels in healthcare workers who started to work for the first time during the COVID-19 epidemic. The study, as a descriptive and cross-sectional research, was conducted with 188 volunteer health workers (such as nurses, health technicians, pharmacists, dietitians) who were newly recruited at Dokuz Eylül University Hospital, located in the west of Turkey, between July and August 2020. The data in the study were collected using a questionnaire prepared by the researchers using the literature, and the Altruism Scale and Moral Sensitivity Scale. Data were evaluated using the SPSS 21.00 program on a computer, and percentile, t test, Kruskal Wallis analysis of variance, Mann Whitney-U, Anova test, pearson correlation analysis and cronbach alpha internal consistency tests were used in the analysis of the data. The mean total score of the altruism scale was determined as 73.80±8.82. The total mean score of the Ethical Sensitivity scale was determined as 86.63±19.28. No significant correlation was found between Altruism and Ethical Sensitivity Total Scores ($r = -0.061$, $p = 0.406$).

Keywords: Covid-19, altruism, ethical sensitivity

JEL Classification Codes: I10, J20, J60

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 03.03.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 17.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Özçelik Kaynak, K., Karadağ, E. ve Öztuna, B. (2023). Covid-19 pandemi sürecinde göreve başlayan sağlık personelinde özgeçilim ve etik duyarlılık düzeyleri arasındaki ilişki. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 591-609. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1259518

1. Giriş

COVID-19 salgını sadece tüm dünyayı etkisi altına alan küresel bir sağlık salgını değil, ekonomiyi, gündelik yaşamı ve çalışma hayatını da etkileyen büyük bir salgındır. Salgının ilk başlarında insanların evlerine kapanmaları ve belirsizlik gibi kavramlar psikolojik açıdan incelenmesi gerek konuları da beraberinde getirmiştir. Salgında evlerinde değil, direkt sahada çalışan sağlık çalışanları büyük bir fedakârlıkla çalışmaktadırlar. Salgının ilk başlarında yakınlarından uzun süre uzak kalarak salgınla mücadeleyi üstün bir çaba ve gayretle sağlamışlardır. Özellikle bu pandemide sağlık personelleri açısından gösterdikleri fedakârlıklar doğrultusunda özgecilik ve etik kavramları önemli bir hale gelmiştir.

2. Literatür Araştırması

2.1. Özgecilik

Özgecilik egoizm, dışlama gibi olumsuz bazı kavramların karşıtı olarak “başkası için” kavramından türetilmiş olup; temel olarak diğer insanları önemseyen bir anlayışı ifade etmektedir (Gormley, 1996). Başka insanların refahı amacıyla onların ilgi ve çıkarlarını dikkate alarak sergilenen bu davranışlar, bireyciliğin karşıtı olarak kendini göstermektedir (Marshall, 1999). Bir başka tanımda ise özgecilik, “kendini düşünmeden, dışarıdan bir ödül beklemeden hatta bazen kişisel bir bedel ödeyerek, başkalarının çıkarını ve iyiliğini düşünme” olarak tanımlanmaktadır (Budak, 2003). Özgecilik diğer psikososyal davranışlara nazaran daha fazla içselleştirilmiş bir davranıştır ve ödül beklentisi olmaksızın gerçekleştirilir (Carlo ve Randall, 2002). Özgecilik, bir başkasına fayda sağlamak için belirli bir motivasyon biçimini ifade eder. Bazı biyologlar, ekonomistler ve psikologlar özgeciliğe bir davranış biçimi olarak bahsetmektedirler (örneğin, pahalıya mal olan yardım veya hiçbir dış ödül olmadan yardım etme) (Batson, 2010).

Özgecilik, tanımlanması ve araştırılması zor olan karmaşık, çok yönlü bir kavram olup özünde, diğer insanların yararına içsel olarak motive edilmiş eylemi ifade eder. Evrensel egoizmin savunucuları, özgeciliği daha temel, kendi kendini tatmin eden güdülerin yüzeysel bir haline indirgemeye çalışmaktadırlar. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, özgeciliğin bencil kaynaklara indirgenemeyeceği ve köklerinin insan doğasına derinden gömülü olduğu sonucuna doğru kısmi bir paradigma kaymasıyla sonuçlanmıştır (Draguns, 2013). Özgecilik, öncelikle başkalarına fayda sağlamayı amaçlayan davranış olarak tanımlanır. Evrimsel, sosyal ve pozitif psikolojideki son araştırmalar, özgecilik duygu ve davranışların refah, mutluluk, sağlık ve uzun ömürlülüğe önemli ölçüde katkıda bulunduğunu vurgulamıştır (Soosai-Nathan, Negri ve Fave, 2013). Yalnızca kendimizi etkileyen kazançlar ve kayıplar hakkında kararlar almanın yanı sıra, genellikle başkalarını da etkileyen kararlar alırız. Motivasyondaki yaşam süresi değişiklikleri üzerine yapılan araştırmalar, özgecilik güdülerin yaşla birlikte güçlendiğini göstermektedir (Sparrow ve Spaniol, 2018). Özgeciliğin özellikle önemli bir biçimi, bireyin ait

olduğu gruplara (özdeşleşme) bağlılığıdır. Bu bağlılığın şekli ve belirli bir toplumda bağlı olduğu grupların doğası, o toplumun kurumsal yapısını ve sosyal süreçlerini belirlemeye yöneliktir. Özellikle, çalışanlar tarafından örgütlerle özdeşleşme, örgütsel etkinliğin, tamamen bencil motivasyon karşısında tek başına ödül ve cezalarla ulaşılabilecekken çok daha yüksek seviyelere ulaşmasını sağlar. Özgeciliğin yaşayabilirliği göz önüne alındığında, zenginlik, güç ve şan gibi geleneksel "bencil" hedefler bile olası yeni bir yorum alır. En azından modern koşullar altında bireysel uygunluk ile yapacakları çok az şey olabilir. Bunun yerine, toplumda ortalama uygunluğa katkıda bulunan sosyal olarak teşvik edilen güdüler olabilir (Simon, 1992).

Sağlık hizmeti sunumu özgeci davranışları temel almaktadır ve insanlara derin bir sevgiyle yardım etmeyi isteyen, özgecilik düzeyi yüksek olan kişilerin bu meslekleri seçtikleri düşünülmektedir (Öz, 1998). McGaghie ve arkadaşları sağlık hizmeti sunumunda oldukça önemli bir rolü olan doktor, hemşire, sosyal hizmet uzmanı gibi sağlık personellerinin kendi çıkarlarından çok diğerinin yararına davrandıkları, özgeci davranmaya değer verdiklerini ifade etmişlerdir (McGaghie, Mytko, Brown ve Cameron, 2002). Hastaya bir bakım planı doğrultusunda davranabilmeleri için özellikle hemşirelerin hastalarla özgeci bir şekilde ilgilenmeleri gerekmektedir (Yıldırım Keskin ve Berk Özcan, 2018).

2.2. Etik ve Etik Duyarlılık

Etik kavramı ise bireylerin ve meslek gruplarının sergiledikleri, davranışlarda uydukları ahlaki ilkeler, değerler olarak oldukça önemli bir erdemdir (SvenssonveWood, 2005). Etik duyarlılık da kişinin çelişki yaşanan durumlarda ahlaki değerler ile var olan durumun gereklilikleri doğrultusunda kendi rol ve sorumluluklarının farkına varmasıdır (Öztürk, Hintistan, Kasım ve Candaş, 2009). Bilinmektedir ki sağlık hizmeti sunum sürecinde sağlık personellerinin hasta bakım ve tedavi görevini yerine getirirken hem kurdukları iletişim hem de rol ve sorumlulukları artmaktadır. Böylesi zorlu koşullar gereği çoğu zaman çözmekte zorlanılan etik sorunlarla karşı karşıya kalınması kaçınılmaz olmaktadır (Utlu, 2016). Sağlık personellerinin özellikle de bu grup içerisinde oldukça önemli bir yeri olan hemşirelerin karşılaştıkları etik sorunların başında hastaların bakımı ve tedavisi konusunda meslektaşlar ve kurum ile farklı yaklaşımlar sergileme durumu ile karşı karşıya kalınması gelmektedir. Ayrıca hasta haklarının korunması, terminal dönemdeki hastanın bakımı, sınırlı kaynakların paylaşılması, meslektaşların etik dışı tutumları da yaşanan etik problemlerden bazılarıdır (Callaghan, 2003). Yaşanılan etik sorunların çözüm yolu yine bazı etik ilkelere uyulması ile mümkün olabilmektedir. Sağlık personelleri için; zarar vermeksizin yararlı olma, özerk olup bireye saygı gösterme, adil ve eşit davranarak mahremiyetli olma ve sır saklama gibi ahlaki değerler olması gereken temel ilkelerdir (Ersoy ve Gündoğmuş, 2003). Kamu, özel ve kâr amacı gütmeyen sektörlerle rehberlik eden etik değerler, geleneksel olarak, kişisel ilişkilere yön veren değerlerden olduğu kadar birbirinden

farklı olarak görülmüştür. Hayatın ve işin farklı yönleri için geçerli olan etik kurallara meydan okunmakta, bu da ahlaki sınırların ve profesyonel davranışı yöneten kuralların yeniden düşünülmesini gerektirmektedir (Schultz, 2004).

Bakım etiğine profesyoneller arası bir yaklaşım olarak tanımlanan ve profesyonellerin gönüllü olarak taahhüt ettiği mesleki etik, ulusal mevzuat ve uluslararası anlaşmalarla düzenlenen ve mesleki kodlarda detaylandırılan değerler, görevler, haklar ve sorumluluklardan oluşur. Meslek etiği özellikle hemşireler arasında oldukça yerleşmiştir ancak mesleği etkileyen iç ve dış faktörler nedeniyle sürekli değişmektedir (Kangasniemi vd, 2015). Meslek etiği konusunun yeniden ele alınması ve mesleklerin toplumdaki rolü gibi konuları kapsayacak şekilde genişletilmesi ihtiyacı gündemde olup kaynak tüketimi, sosyal uyum ve eşitlik; sosyal sağlık ve dayanıklılık gibi konular bir mesleğin uğraşması gereken çok daha önemli (meta-düzey) konular olarak karşımıza çıkmaktadır (Bowen vd, 2007).

Günümüz zorlu pandemi koşullarında sağlık hizmeti sunumunu hakkı ile yerine getirmeye çalışan sağlık personelleri daha sık etik sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedirler. Bu durum ahlaki sıkıntı yaşanması durumunu arttırmakta ve kurumsal kısıtlamalar ahlaki sıkıntı gelişimini büyük ölçüde etkilemektedir. Söz konusu koşullar dikkate alındığında kurum politikaları, sağlık personellerine yönelik iletişim ve yaklaşımlar oldukça önemli bir hal almaktadır (Korkmaz ve Korkut, 2021). Literatüre bakıldığında Covid-19 salgını döneminde sağlık personellerinde özgecilik ve etik duyarlılık arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışma sonuçlarına ulaşılamamıştır. Bu anlamda bu araştırmanın amacı, pandemi döneminin zorlu koşulları altında göreve başlayan sağlık personellerinin özgecilik davranışları ile etik duyarlılıklarının ne düzeyde olduğunu tespit ederek literatüre veri sağlayabilmektir.

3. Araştırma Metodolojisi

3.1. Evren ve Örneklem

Tanımlayıcı ve kesitsel tipteki araştırma Temmuz-Ağustos 2020 tarihleri arasında bir üniversite hastanesinde yapılmıştır. Araştırma evrenini Covid-19 pandemi döneminde ilk kez göreve başlayan 200 sağlık personeli, araştırma örneklemini ise çalışmaya katılmayı kabul eden 188 sağlık personeli oluşturmuştur (%94). Örneklem yöntemlerinden amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır.

Veriler, araştırmacılar tarafından maske ve sosyal mesafe önlemleri doğrultusunda yüz yüze toplanmıştır. Çalışmanın amacı sağlık personellerine anlatılıp, çalışmaya katılmaya gönüllü olanlardan veri toplama araçlarını doldurması istenmiştir. Bu araştırmaya, söz konusu hastanede işe alım süreci tamamlanarak göreve başlayan, çalışmaya katılmaya gönüllü olan sağlık personelleri dahil edilmiştir. Veri toplama sürecinde atanma hakkı kazanmış ancak henüz göreve başlamamış adaylar çalışmaya dahil edilmemiştir.

Sağlık personellerinin yaşı, cinsiyeti, medeni durumu, öğrenim durumu, mesleği isteyerek seçme durumu çalışmanın bağımsız değişkenlerini oluştururken, özgecilik ve etik duyarlılık davranışları çalışmanın bağımlı değişkenidir.

Araştırmanın uygulanabilmesi için ilgili kurumun üniversite hastanesi başhekimliğinden (sayı: E-47068-72292585-00.99, tarih: 09.06.2020) ve girişimsel olmayan araştırmalar etik kurulundan (karar no: 2020/15-18 tarih: 06.07.2020) izin alınmıştır. “Özgecilik Ölçeği” ve “Etik Duyarlılık Ölçeği” nin Türkçe geçerlilik ve güvenilirliğini çalışan araştırmacılardan (Sırrı Akbaba ve Hale Tosun) gerekli izin e-posta aracılığı ile alınmıştır. Sağlık personellerine çalışmanın amacı hakkında bilgi verilip sözel ve yazılı onamları alınmıştır.

3.2. Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak; sağlık personellerinin sosyo-demografik özelliklerini, özgecilik ve etik duyarlılıklarını ölçebilmek için hazırlanan soru formu, Perry London ve Bower 1968 (Perry ve Bower, 1968) tarafından geliştirilen Özgecilik Ölçeği ve Etik Duyarlılık Ölçeği (Lutzen, Evertson ve Nordin, 1997) kullanılarak elde edilmiştir.

Soru formu; açık ve kapalı uçlu sorular içeren 3 bölümden oluşmaktadır.

1. Sağlık personellerinin demografik özellikleri; yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, vb.den oluşan 13 sorudan oluşmaktadır.
2. Sağlık personellerinin Özgecilik durumlarını belirlemeye yönelik sorular bölümünde ise 20 soru yer almaktadır.
3. Sağlık personellerinin Etik Duyarlılık durumlarını belirlemeye yönelik bölüm 30 soru içermektedir.

Özgecilik ölçeği; Perry London ve Bower tarafından 1968 yılında bireylerin olumlu sosyal davranışlarından biri olan özgecilik düzeylerini belirlemek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçeye uyarlanması Akbaba tarafından 1994 ve 2001 yıllarında yapılmıştır. Aile, sosyallik, yardımseverlik ve sorumluluk olmak üzere ölçek dört alt boyuttan oluşmaktadır. Toplam 20 madde içeren ölçeğin 1,2,3,4,5. maddeleri aile boyutu, 6,7,8,9,10. maddeleri sosyal boyuta aittir. Yardımseverlik boyutunu 11,12,13,14 ve 15. maddeler, sorumluluk boyutunu ise 16,17,18,19 ve 20. maddeler oluşturmaktadır. Bu dört boyuttan elde edilen puanlar toplam özgecilik düzeyini belirtmektedir. Ölçekte beşli likert doğrultusunda 1 en düşük, 5 en yüksek düzeyi ifade etmektedir. Verilen cevaplar toplanarak elde edilen sonuca göre en az 20 en fazla 100 puan alınabilmektedir. Alınan puan yükseldikçe özgecilik düzeyi artmakta, azaldıkça özgecilik düzeyi düşmektedir (Akbaba, 2001; Aksu ve Akyol, 2011). Ölçeğin cronbach alpha iç tutarlılık katsayısı 0.85 olup alt boyutlar için aile boyutu 0.71, sosyal boyut 0.76, yardımseverlik 0.84 ve sorumluluk boyutu

cronbach alpha 0.79 olarak elde edilmiştir. Çalışmamızın özgecilik ölçeği cronbach alpha katsayısı ise 0.71'dir.

Etik Duyarlılık Ölçeği; Kim Lutzen tarafından 1994 yılında geliştirilmiş olan etik duyarlılık ölçeğinin Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği Hale Tosun tarafından 2003 yılında yapılmış ve cronbach alfa değeri 0.84 bulunmuştur (Tosun, 2005). Bu çalışmada d1 etik duyarlılık ölçeği Cronbach alfa katsayısı 0.73 olarak bulunmuştur.

Otuz ifade içeren etik duyarlılık ölçeğine cevaplar yedili likert (Tamamen katılıyorum-Hiç katılmıyorum) tipi ile toplanmıştır. Ölçekten en az 30 en fazla 210 puan alınabileceken 1 puan ifadelere tamamen katılma, 7 puan ise ifadelere hiç katılmama yönündedir. Alınan toplam puanın yüksek olması etik açıdan düşük duyarlılığı, düşük olması ise etik açıdan yüksek duyarlılığı göstermektedir.

3.3. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Veriler IBM SPSS 21.0 paket programı ve verilerin normal dağılıma uygunluğu, beklenen frekanslar için alt limit söz konusu olmaması ve böylece bilgi kaybının engellenmesi için Kolmogorov-Smirnov testi ile değerlendirildi (Özdamar, 2015). Kategorik veriler için sayı ve yüzde dağılımı, sürekli veriler ise ortalama-standart sapma ile değerlendirilmiş, grup karşılaştırmaları bağımsız gruplarda t testi ve tek yönlü Anova testi, ikiden fazla gruplarda post-hoc Tukey testi ile yapılmış, istatistiksel anlamlılık değeri $p < 0.05$ kabul edilmiştir.

4. Bulgular ve Tartışma

Çalışmaya katılan sağlık personellerinin tamamı aynı hafta göreve başlamış olup %79.2'sinin 23-27 yaş aralığında olduğu, %72.3'ünün kadın, %87.2'sinin bekar, %84.6'sinin lisans mezunu, %85.1'inin hemşire, %32.4'ünün 2019 yılı mezunu, %42.6'sinin 2 kardeşe sahip olduğu, %92.0'ının mesleğini isteyerek seçtiği belirlenmiştir. Sağlık personellerinin %88.8'i hastayı anlamada kendini yeterli hissettiğini, %52.1'i pandemi döneminin etik sorunları arttırabileceğini düşündüğünü, %37.8'inin pandemi döneminde etik ikilem yaşamadığını olası olduğunu düşünme durumunu "belki" olarak yanıtladığı, %75.5'inin çalıştıkları ortamda etik ikilem yaşama durumunda sorumlu/kıdemliden yardım alma şeklinde bir yaklaşımı tercih ettiği belirlenmiş ve Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Sağlık Personelleri Tanıtıcı Özellikleri (n=188)

	Frekans	Yüzde
Yaş		
18-22	9	4.8
23-27	149	79.2
28-32	30	16.0
Cinsiyet		
Kadın	136	72.3
Erkek	52	27.7
Medeni durum		
Evli	24	12.8
Bekar	164	87.2
Öğrenim durumu		
Ön lisans	16	8.5
Lisans	159	84.6
Yüksek lisans	13	6.9
Meslek		
Hemşire	160	85.1
Sağlık teknikeri	18	9.6
Eczacı	3	1.6
Diyetisyen	5	2.6
Fizyoterapist	2	1.1
Mezuniyet yılı		
2017	24	12.8
2018	57	30.3
2019	61	32.4
2020	12	6.4
2016	11	5.9
2015	9	4.8
2014 ve öncesi	14	7.4
Mesleği isteyerek seçme durumu		
Evet	173	92.0
Hayır	15	8.0
Kardeş		
1	11	5.9
2	80	42.6
3	54	28.7
4	15	8.0
5 ve üstü	28	14.8
Hastayı anlamada kendini yeterli hissetme durumu		
Evet	167	88.8
Hayır	2	1.1
Bazen	19	10.1

Tablo 1'in devamı: Sağlık Personelleri Tanıtıcı Özellikleri (n=188)

	Frekans	Yüzde
Pandemi döneminin etik sorunları arttırabileceği		
Evet	98	52.1
Hayır	28	14.9
Bazen	62	33.0
Pandemi döneminde etik ikilem yaşama olasılığı		
Evet	51	27.1
Hayır	66	35.1
Bazen	71	37.8
Etik ikilem yaşanan duruma yaklaşım şekli		
Mesai arkadaşımıyla paylaşıyorum	17	9.0
Sorumlulardan / kıdemlimden yardım alırım	142	75.5
Hastaya göre en yararlısını yaparım	29	15.5
Toplam	188	100.0

Sağlık personellerinin özgeciliğin ölçüğü toplam ve alt puan ortalamaları gösterilmiş olup özgeciliğin ölçüğü toplam puan ortalaması 73.80 ± 8.82 olarak belirlenmiştir. Bu değer, sağlık personellerinin özgeciliğin düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Özgeciliğin ölçüğü alt boyutlarından alınan ortalamalar incelendiğinde; aile boyutunda $20,20 \pm 3,00$ puan aldıkları ve bu boyuttan en yüksek 25, en düşük 5 puan alınabileceği dikkate alındığında sağlık personellerinin puan ortalamasının ortalama düzeyin üzerinde olduğu, ailelerinin, akrabalarının ve kendi geçmişlerinin yardımsever olarak algılandığı söylenebilir. Ayrıca sosyal boyutta $17,02 \pm 3,67$ puan yardımseverlik boyutunda da benzer şekilde $17,76 \pm 3,14$ puan aldıkları bir başka deyişle ortalama düzeyin üzerinde sosyal ve yardımsever oldukları söylenebilir. Sorumluluk boyutunda alınan $18,82 \pm 2,72$ puan sorumluluk alma isteklerinin ve başkalarının sorumluluk alabileceğine inançlarının olduğunu göstermektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Sağlık Personelleri Özgeçilim Ölçeği Toplam ve Alt Boyut Puan Ortalamaları (n=188)

Alt Boyut Puan Ortalamaları	Ortalama	Standart Sapma	Min.	Maks.
Aile boyutu	20.20	3.00	11	25
Sosyal boyut	17.02	3.67	6	25
Yardımsverlik boyutu	17.76	3.14	10	25
Sorumluluk boyutu	18.82	2.72	10	25
Özgeçilim toplam puan ort.	73.80	8.82	48	95

Sağlık personellerinin özgeçilim ölçeği alt boyutlarının birbirleri ile zayıf-orta, pozitif yönde ilişkisi olduğu görülmektedir (Tablo 3). En yüksek ilişki sosyal boyut ile yardımsverlik boyutu arasında ve sosyal boyut ile sorumluluk boyutu arasında saptanmıştır.

Tablo 3: Sağlık Personelleri Özgeçilim Ölçeği Alt Boyut Korelasyonu (n=188)

		Aile Boyutu	Sosyal Boyut	Yardımsverlik Boyutu	Sorumluluk Boyutu
Aile Boyutu	Korelasyon Katsayısı	1,000	,292**	,301**	,288**
	Sig. (2-tailed)	.	,001	,000	,001
Sosyal Boyut	Korelasyon Katsayısı	,292**	1,000	,365**	,375**
	Sig. (2-tailed)	,001	.	,000	,000
Yardımsverlik Boyutu	Korelasyon Katsayısı	,301**	,365**	1,000	,234**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	.	,007
Sorumluluk Boyutu	Korelasyon Katsayısı	,288**	,375**	,234**	1,000
	Sig. (2-tailed)	,001	,000	,007	.

** Spearman's rho . Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

Sağlık personellerinin Etik Duyarlılık Ölçeği toplam ve alt boyut puan ortalamaları Tablo 4'te yer almaktadır. Etik Duyarlılık ölçeği toplam puan ortalaması 86.63 ± 19.28 olarak belirlenmiştir. Bu değer, sağlık personellerinin Etik duyarlılık düzeylerinin de yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 4: Sağlık Personelleri Etik Duyarlılık Ölçeği Toplam ve Alt Boyut Puan Ortalamaları (n=188)

Alt Boyut Puan Ortalamaları	Ortalama	Standart Sapma	Min.	Maks.
Otonomi	17.56	6.59	7	42
Yarar sağlama	11.89	4.20	4	24
Bütüncül yaklaşım	11.45	4.38	5	31
Çatışma	13.21	3.44	4	21
Uygulama	12.94	4.15	4	26

Sağlık personellerinin tanıtıcı özelliklerinden yaş, cinsiyet, medeni durum ile Özgecilik ve Etik Duyarlılık toplam puan ortalamaları arasında istatistiksel anlamlı fark bulunmamıştır ($p > 0.05$). Öğrenim durumu ile özgecilik ölçeği toplam puan ortalaması arasında anlamlı fark bulunmazken ($p = 0.398$), öğrenim durumu ile etik duyarlılık ölçeği toplam puan ortalaması arasında anlamlı fark bulunmuştur ($p = 0.049$). Lisans mezunu olanların etik duyarlılıkları daha yüksek çıkmıştır (Tablo 5).

Sağlık Personellerinin tanıtıcı özelliklerinden meslek ile özgecilik ölçeği toplam puan ortalaması arasında anlamlı fark bulunmazken ($p = 0.481$), meslek ile etik duyarlılık ölçeği toplam puan ortalaması arasında fark bulunmuştur ($p = 0.005$). Fizyoterapistlerin ve hemşirelerin etik duyarlılıkları daha yüksek çıkmıştır. Tablo 4'de de ifade edildiği gibi mesleği isteyerek seçme durumu ile Özgecilik ve Etik Duyarlılık toplam puan ortalaması arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır ($p > 0.05$).

Hastayı anlamada kendini yeterli hissetme durumu ile özgecilik ölçeği toplam puan ortalaması arasında anlamlı fark bulunmuştur ($p = 0.010$). Hayır şeklinde yanıt verenlerin özgecilik puan ortalamaları daha yüksektir. Hastayı anlamada kendini yeterli hissetme durumu ile Etik Duyarlılık ölçeği toplam puan ortalaması arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır ($p > 0.05$).

Pandemi döneminin etik sorunları arttırabileceğini düşünme durumu ile Özgecilik ve Etik Duyarlılık toplam puan ortalaması arasında da istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır ($p > 0.05$).

Pandemi döneminde etik ikilem yaşamanın olası olduğunu düşünme durumu ile özgecilik ölçeği toplam puan ortalaması arasında anlamlı fark bulunmuştur ($p=0.036$). “Hayır” yanıtı verenlerin özgecilik puan ortalamaları daha yüksek çıkmıştır. Pandemi döneminde etik ikilem yaşamanın olası olduğunu düşünme durumu ile Etik Duyarlılık toplam puan ortalaması arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır ($p>0.05$).

Ayrıca Özgecilik ve Etik Duyarlılık toplam puan ortalaması arasında da anlamlı bir ilişki saptanmamıştır ($r=-0.061$, $p=0.406$).

Tablo 5: Sağlık Personellerinin Bazı Değişkenleri ile Özgecilik ve Etik Duyarlılık Toplam Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması (n=188)

Tanıtıcı Özellikler	Özgecilik Ölçeği Toplam Puan Ort.		Etik Duyarlılık Ölçeği Toplam Puan Ort.	
	X±SD	p	X±SD	p
Yaş				
18-22	71.22±6.11	K-W: 1.854 p=0.396	83.00±18.86	K-W:2.188 p=0.335
23-27	73.68±8.58		87.59±19.36	
28-32	75.13±10.56		82.96±19.07	
Cinsiyet				
Kadın	74.22±8.92	t=1.063	86.66±18.76	t=0.033
Erkek	72.69±8.54	p=0.289	86.55±20.77	p=0.974
Medeni durum				
Evli	74.29±10.94	t=0.293	84.58±13.25	t=-0.556
Bekar	73.73±8.50	p=0.770	86.93±20.03	p=0.579
Öğrenim durumu				
Ön lisans	75.56±6.11	K-W:1.842 p=0.398	78.50±20.79	K-W:6.051 p=0.049
Lisans	73.48±8.90		87.48±18.78	
Y.lisans	75.54±10.63		86.23±22.58	
Meslek				
Hemşire	73.47±8.86	K-W:2.470 p=0.481	88.09±18.66	K-W:12.700 p=0.005
Sağlık teknikeri	75.17±9.30		74.66±21.59	
Eczacı	73.67±7.50		76.00±13.45	
Diyetisyen	78.40±7.89		83.80±17.02	
Fizyoterapist	76.50±7.77		100.50±31.81	
Mesleği isteyerek seçme				
Evet	73.93±9.01	t=0.639	86.67±19.78	t=0.090
Hayır	72.40±6.17	p=0.524	86.20±12.71	p=0.928
Hastayı anlamada kendini yeterli hissetme durumu				
Evet	74.46±8.58	K-W:9.239 p=0.010	86.62±19.57	K-W:1.562 p=0.458
Hayır	76.50±2.12		102.50±21.92	
Belki	67.68±9.15		85.05±16.56	
Pandemi döneminin etik sorunları arttırabileceği				
Evet	72.55±8.87	K-W:4.717 p=0.095	86.52±18.86	K-W:2.288 p=0.319
Hayır	76.21±9.45		89.28±17.17	
Belki	74.68±8.24		85.61±20.96	

Tablo 5'in devamı: Sağlık Personellerinin Bazı Değişkenleri ile Özgecilik ve Etik Duyarlılık Toplam Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması (n=188)

Tanıtıcı Özellikler	Özgecilik Ölçeği Toplam Puan Ort.		Etik Duyarlılık Ölçeği Toplam Puan Ort.	
	X±SD	p	X±SD	p
Pandemi döneminde etik ikilem yaşamının olası olduğunu düşünme durumu				
Evet	73.10±9.09		84.49±21.36	
Hayır	75.71±8.21	K-W:6.667	87.60±18.44	K-W:1.365
Belki	72.52±8.98	p=0.036	87.26±18.62	p=0.505

Dünya genelinde 2020 yılından bu yana yaşanmakta olan Covid-19 salgınına yönelik tedbirlerin başında sosyal mesafe kuralı yer almasına rağmen sağlık personelleri doğrulanmış ve/veya olası vakalar ile yakın temas içinde çalışmaktadırlar. Covid-19 pandemi döneminde sağlık personelleri hem daha uzun ve yoğun çalışmak zorunda kalmış hem de herkesin uzak kalmak istediği çoğunlukla tanı almış vakalarla yakından ilgilenmişlerdir. Yüksek bulaş riskine rağmen kişisel herhangi bir yarar beklemezsin sağlık hizmetinin devamını sağlama özgeci davranış olarak karşımıza çıkmakta olup salgınla mücadelede göz ardı edilemez bir öneme sahiptir.

Bu dönemde ülkemiz sağlık kurumları personel sayısını arttırarak çalışanların iş yüklerini hafifletmek adına yeni işe alımlar gerçekleştirmişler. Bu araştırma daha önce çalışma hayatının içinde hiç olmamış, pandeminin böylesi özel ve zorlu koşullarında, oldukça yoğun ve hasta sayısı yüksek 3. basamak bir sağlık kurumunda çalışma hayatına başlayan sağlık personellerinin özgecilik ve etik duyarlılık düzeylerini belirlemek amacıyla yapılmıştır.

Elde edilen bulgular ışığında sağlık personellerinin hastayı anlamada kendini yeterli hissettiği (%88,8) sonucu ortaya çıkmış ve bu durumun hasta gereksinimlerinin doğru belirlenerek uygun bakım verilmesinde, hasta memnuniyetinin sağlanmasında ve sağlık hizmetinin kalitesinin arttırılmasında etkili olması kaçınılmazdır (Çunkuş ve Yiğitoğlu, 2018).

Bir diğer taraftan pandemi döneminin etik sorunları arttırabileceği yönünde kaniya sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Salgın dönemlerinde yoğun olarak hissedilen etik kaygı, sınırlı kaynakların adil kullanımı, sağlık personellerinin sağlığını da riske atmayacak şekilde iyilik hallerinin devamı için güvenliklerinin sağlanması, izolasyon, karantina gibi sosyal uzaklaştırmanın etik normlar göz önünde bulundurularak sağlanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Huxtable, 2020). Olası bu etik ikilemlerle karşılaşma durumunda özellikle göreve yeni başlayan çalışanların (%75,5' inin) sorumlu/kıdemliden yardım alma şeklinde bir yaklaşımı tercih etmesi de beklenen ve sergilenmesi gereken bir davranıştır. Diğer

tarafından araştırmada pandemi döneminde etik ikilem yaşamının olası olduğunu düşünme durumu ile ilgili soruya “Hayır” yanıtı verenlerin özgecilik puan ortalamaları daha yüksek çıktığı görülmüştür. Bu durum özveri ve yardımseverlik ruhu ile birey, aile ve toplumun genelini sağlık ve refahını korumak ve arttırabilmek için mücadele eden, başkalarına karşı özveri ve yardımseverlik ruhu ile görevini yerine getirmeye çalışan özgeci sağlık personellerinde, dört temel etik ilkeye “yararlı olma, zarar vermeme, özerkliğe saygı, adalet” bağlılık konusunda tereddüt yaşanmadığı şeklinde yorumlanabilir. Nihai hedefi başkasının refahını arttırmak olan özgecilik için bu etik ilkeler motivasyonel bir etkiye sahiptir (Batson, 2010).

Araştırma sonucunda lisans mezunu sağlık personellerinin etik duyarlılıkları daha yüksek çıkmıştır. Bu durum lisans ve lisansüstü eğitimde etik derslerin ve bu konudaki farkındalık çalışmalarının daha fazla olması ile açıklanabilir. Benzer şekilde Aksu ve Akyol’un 2011 (Aksu ve Akyol, 2011), Ertuğ ve arkadaşlarının 2014 yılında yaptıkları çalışmalarda eğitim düzeyi arttıkça etik duyarlılık düzeyinin de artmış olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Ertuğ ve Gündoğmuş, 2014). Moral gelişim teorisinin de savunduğu gibi bireylerin eğitim düzeyinin ahlaki gelişimi etkilediği savından hareketle hemşirelik eğitiminin içeriğinde mesleki değerlerin netlik kazandırıldığı ve bu kazanımların davranış haline getirilmesinin sağlanması oldukça büyük önem arz etmektedir (Atalay ve Tel, 1999). Bu durum meslek ile etik duyarlılık arasında saptanan fizyoterapistlerin ve hemşirelerin etik duyarlılıklarının daha yüksek çıkmış olması durumunu da açıklamaktadır. Covid-19 gibi hasta bakım ve tedavi sürecinin zorlaştığı bir dönemde rol ve sorumlulukları artan sağlık personellerinden özellikle hemşirelerin çözümü zor etik problemlerle yüz yüze gelmeleri kaçınılmazdır. Pandemi döneminin olağanüstü koşulları ve kısıtlı imkanlar karşısında özellikle hemşirelerden ahlaki ve etik olarak duyarlı ve onaylanabilir bakım vermeleri beklenmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Covid-19 pandemisi ile meydana gelen zorlu koşullar en çok sağlık iş kolunda kendini hissettirmiştir. Eldeki kaynakların yetersizliği ile ulusal ve uluslararası boyutlarda ülkeleri ve insanlığı ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bırakan bu sürecin en az hasarla ve en az can kaybı ile atlatılması sağlık personellerinin çalışma koşullarını daha da zorlaştırmıştır. Belirsizlikler, artan iş yükü, daha önceki görevlere ek yeni görevler üstlenilmesi, sosyal izolasyon, yakınlarından uzak kalma, kendilerinin ve yakınlarının enfekte olma endişesi sağlık personellerinin daha fedakârca ve özverili bir şekilde çalışmalarını zorunlu kılmıştır. Araştırmamıza katılan sağlık personelleri hem pandemi döneminin zorlu koşullarında işbaşı yapmışlar hem de görev aldıkları sağlık hizmeti sunucusunun oldukça büyük (1100 yataklı) olmasından kaynaklı yüksek hasta sirkülasyonu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu koşullara rağmen özgecilik düzeylerinin yüksek çıkması salgınla mücadelede etkili faktörlerden biridir.

Profesyonel rollerinin dışında sergilenen özgeci davranışlar her ne kadar doğuştan gelebilen bir özellik olsa da eğitimle geliştirilebilen bir yönü de bulunmaktadır. Dolayısıyla sağlık personellerinin özgeci davranış yönelimlerini arttırmaya yönelik etkinlikler oryantasyonla birlikte yapılmalı, daha yaygın özgeci davranışlarda bulunun sağlık personellerine mentörlük imkânı sağlanmalıdır.

COVID-19 pandemisine bağlı söz konusu koşullar, sağlık hizmeti sunumu sırasında kısıtlı kaynakların kullanımında adil davranabilme, bulaş riski karşısında kişisel koruyucu tedbirlerin yeterliliğine inanma, sağlık sistemlerindeki yetersizlikler ile bakım hizmeti verme zorunluluğu arasında kalma gibi etik ikilemleri kaçınılmaz kılmaktadır. Araştırmaya katılan sağlık personellerinin etik duyarlılıklarının mevcut koşullar altında yüksek çıkması acı çeken, durumu kötüleşen hatta ölüm oranı yüksek durumlarla karşı karşıya kaldığında mesleki etik ilkelerinin ağır bastığını göstermektedir. Sağlık personelinin yararlı olma, zarar vermeme, adaletli ve özerkliğe saygılı olma etik ilkelerine bağlılığı için öncelikle ulusal olmak üzere uluslararası etik rehberlerin (Covid-19 pandemisine yönelik) oluşturulması gerekmektedir. Böylece olası ikilemler karşısında bir başvuru kaynağının varlığı özellikle göreve yeni başlayan sağlık personelleri için etik duyarlılık düzeyinin yükseltilmesinde faydalı olacaktır. Covid-19 pandemisinin zorlu koşullarında göreve başlayan sağlık personellerinin özgecilik davranışları ve etik duyarlılıkları ile ilgili elde edilen verilerin sağlık hizmeti sunum sürecine katkı sağlayabilecek olması araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın Covid-19 bulaş riskinin yüksek olduğu bir dönemde ve hastane ortamında yürütülmesi sınırlılığındır. Araştırmanın bir üniversite hastanesinde yeni göreve başlayan sağlık personellerini kapsamı nedeniyle sonuçları genellemek mümkün değildir. Ayrıca ülkemizde Covid-19 pandemisinin zorlu koşullarında göreve başlatılan diğer sağlık personellerine yönelik benzer bir çalışmaya rastlanmaması, araştırma bulgularını tartışma açısından sınırlılık oluşturmuştur.

Kaynakça

- Akbaba, S. (1994). *Grupla Psikolojik Danışmanın Sosyal Psikolojik Bir Kavram Olan Özgecilik Üzerindeki Etkisi* (Yayın No.32138) [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
<https://Tez.Yok.Gov.Tr/Ulusaltetmerkezi/Tezsorgusonucyeni.Jsp>
- Akbaba, S. (2001). Özgecilik Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 85-95.
- Aksu, T. ve Akyol, A. (2011). İzmir'deki Hemşirelerin Etik Duyarlılıklarının İncelenmesi. *Türkiye Klinikleri*, 19(1), 16-24.

- Atalay, M. ve Tel, H. (1999). Gelecek Yüzyılda Hemşirelikte Lisans Eğitiminin Vizyonu. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 3, 47-54.
- Batson, C.D. (2010). Altruism. *The Corsini Encyclopedia Of Psychology*, Doi.Org, 10.1002/9780470479216.Corpsy0040
- Bowen, P., Pearlr. ve Akintoye, A. (2007). Professional Ethics in The South African Construction Industry. *Building Research And Information*, 35(2), 189-205. DOI:10.1080/09613210600980267
- Budak, S. (2003). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Callaghan, M. (2003). Nursing Morale, What is it Like And Why? *Journal Of Advanced Nursing*, 42(3), 82-89.
- Carlo, G. ve Randall, B. (2002). The Development Of A Measure Of Prosocial Behaviors For Late Adolescents. *Journal Of Youth And Adolescence*, 31(1), 31-44.
- Çunkuş, N. ve Yiğitoğlu, G.T. (2018). Peplau'nun Kişiler Arası İlişkiler Kuramı'na Göre Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Olan Hastaya Hemşirelik Bakımı. *Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi*, 10(4), 370-380.
- Draguns J.G. (2013). Altruism in Its Personal, Social, And Cultural Contexts: An Introduction. In: Vakoch D. (Eds) *Altruism in Cross-Cultural Perspective. International And Cultural Psychology*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6952-0_1
- Ersoy, N. ve Gündoğmuş, U.N. (2003). A Study Of The Ethical Sensitivity Of Physicians in Turkey. *Nursing Ethics*, 10(5), 472-84.
- Ertuğ, N., Aktaş, D., Faydali, S. ve Yalçın, O. (2014). Ethical Sensitivity And Related Factors Of Nurses Working in The Hospital Settings. *Acta Bioethica*, 20(2): 265-270.
- Gormley, K.J. ve Altruism, A. (1996). Framework For Caring And Providing Care. *Int J Nurs Stud*, 33(6), 581-588.
- Huxtable, R. (2020). COVID-19, Where is The National Ethical Guidance?. *BMC Medical Ethics*, 21(1). Doi.Org/10.1186/S12910-020-00478-2
- Kangasniemi, M., Pakkanen, P. ve Korhonen, A. (2015). Professional Ethics in Nursing: An Integrative Review. *J Adv Nurs.*, 71(8), 1744-1757.

- Korkmaz, E. ve Korkut, S. (2021). COVID-19 Pandemisi ve Ahlaki Sıkıntı. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 8(1), 3-10.
- Lutzen, K., Evertson, M.ve Nordin, C. (1997). Moral Sensitivity in Psychiatric Practice. *Nursing Ethics*, 4, 472-482.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mcgaghie, W.C., Mytko, J.J., Brown, W.N. ve Cameron, R.C. (2002) (17.06.2020). Altruism And Compassion in The Health Professions, *A Search For Clarity And Precision*. [http, //İnformahealthcare.Com](http://informahealthcare.Com)
- Öz, F., (1998). Hemşirelikte Özgeçilik (Yardımedicilik). *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2(1), 53-58.
- Özdamar, K. (2015). *SPSS ile Biyoistatistik*. Ankara, Nisan Kitabevi Yayınları.
- Öztürk, H., Hintistan, S., Kasım, S. ve Candaş, B. (2009). Yoğun Bakım Ünitelerinde Hekim ve Hemşirelerin Etik Duyarlılığı. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi*, 13(2), 77-84.
- Perry, L. ve Bower, R.K. (1968). Altruism, Extraversion, And Mental Illness. *The Journal Of Social Psychology*, 76(1), 19-30.
- Simon, H., A. (1992). Altruism And Economics. *Eastern Economic Journal*, 18(1), 73-83.
- Soosai-Nathan, L., Negri, L. ve Fave, A., D. (2013). Beyond Pro-Social Behaviour: An Exploration Of Altruism in Two Cultures. *Psychol Stud*, 58(2), 103-114. DOI 10.1007/S12646-013-0184-Z
- Sparrow, E. P., ve Spaniol, J. (2018). Aging And Altruism in Intertemporal Choice. *Psychology And Aging*, 33(2), 315-324. Doi: <https://Doi.Org/10.1037/Pag0000223>
- Svensson, G. ve Wood, G. (2005). Corporate Ethics in Tqm, Management Versus Employee Expectations And Perceptions. *TQM Magazine*, 17(2), 137-149.
- Schultz, D. (2004). Professional Ethics in A Postmodern Society. *Public Integrity*, 6(4), 279-297. DOI: 10.1080/10999922.2004.11051262
- Tosun, H. (2005). *Sağlık Uygulamalarında Deneyimlenen Etik İkilere Karşı Hekim ve Hemşirelerin Etik Duyarlılıklarının Belirlenmesi*, (Yayın No.165682) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://Tez.Yok.Gov.Tr/Ulusaltezmerkezi/Tezsorgusonucyeni.Jsp>

Utlu, N. (2016). Hastane Ortamında Hemşirelerin Etik Yaklaşımı ve Etik İnkilemler. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 29, 17-35.

Yıldırım Keskin, A. ve Berk Özcan, Ç. (2018). Hemşirelik Öğrencilerinin Özgecılık, Empatik ve Sosyal Öz Yeterlilik Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi. *Türkiye Klinikleri*, 10(2), 122-129.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Çalışma için Dokuz Eylül Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 06.07.2020 tarihinde yapılan 2020/15-08 nolu karar ile onay alınmıştır. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

The Relationship Between Altruism And Ethical Sensitivity Levels In The Healthcare Personnel Taking Work During The Covid-19 Pandemic Process

Extended Abstract

1. Introduction

The fact that the data obtained on the altruistic behaviors and ethical sensitivities of the health personnel who started to work in the difficult conditions of the Covid-19 pandemic can contribute to the health service delivery process constitutes the original value of the research.

2. Method

The descriptive and cross-sectional study was conducted in a university hospital between July and August 2020. The population of the research consisted of 200 health personnel who started to work for the first time during the Covid-19 pandemic period, and the research sample consisted of 188 health personnel who agreed to participate in the study (94%). The purposive sampling method, one of the sampling methods, was used.

As a data collection tool; The questionnaire, which was prepared to measure the socio-demographic characteristics, altruism, and ethical sensitivity of health personnel, was obtained by using the Altruism Scale and the Ethical Sensitivity Scale (Lutzen, Evertson, & Nordin, 1997) developed by Perry London and Bower 1968 (Perry and Bower, 1968).

The data were evaluated with the IBM SPSS 21.0 package program and the Kolmogorov-Smirnov test to ensure that the data were suitable for normal distribution, there was no lower limit for expected frequencies, and thus to prevent information loss (Özdamar, 2015). Number and percentage distribution for categorical data and mean-standard deviation for continuous data were evaluated, group comparisons were made with t-test and one-way ANOVA test in independent groups, posthoc Tukey test in groups of more than two, statistical significance value was accepted as $p < 0.05$.

3. Results and Discussion

As a result of the research, the total average score of the Altruism scale was determined as 73.80 ± 8.82 (minimum 48, maximum 95). The total mean score of the Ethical Sensitivity scale was determined as 86.63 ± 19.28 (minimum 41, maximum 163). No significant relationship was found between the mean scores of Altruism and Ethical Sensitivity ($r = -0.061$, $p = 0.406$).

4. Conclusion

The aforementioned conditions due to the COVID-19 pandemic make ethical dilemmas inevitable, such as being fair in the use of limited resources during the provision of health services, believing in the adequacy of personal protective measures against the risk of contamination, being stuck between inadequacies in health systems and the obligation to provide care. The fact that the ethical sensitivity of the health personnel participating in the research is high under the current conditions shows that professional ethical principles dominate when they are faced with situations that suffer, worsen, and even have a high mortality rate. First of all, national and international ethical guidelines (for the Covid-19 pandemic) should be established for health personnel to adhere to the ethical principles of being helpful, not harming, being fair, and respecting autonomy. Thus, the presence of

a reference resource in the face of possible dilemmas will be useful in raising the level of ethical sensitivity, especially for healthcare professionals who have just started their job. The original value of the research is that the data obtained on the altruistic behaviors and ethical sensitivities of the health personnel who started to work in the difficult conditions of the Covid-19 pandemic can contribute to the health service delivery process.

Araştırma Makalesi

**COVID- 19 Pandemisi Döneminde Sivas Numune Hastanesindeki
Sağlık Çalışanlarının Kişisel Koruyucu Donanım (KKD)
Kullanımının İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi¹**

Ruhan ALTUN ANAYURT

*Sorumlu Yazar, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO
ruhanaltun@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7327-6871*

Veysel METİNER

Serbest Araştırmacı

veysel_metiner@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9555-6391

Öz

COVID-19, Aralık 2019'da Çin'in Hubei Eyaleti'nin Wuhan Kentinde başlamış ve kısa bir süre içerisinde bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Bu süreç özellikle sağlık çalışanlarının etkilenmesine ve can kayıplarının en çok yaşandığı meslek grubu olmasına neden olmuştur. Her sektörden çalışanların sağlıklarını korumayı hedefleyen iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, COVID-19'un getirdiği yeni gereklilikler çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiştir. Bu çalışmada Pandemi döneminde sağlık çalışanları üzerinde Kişisel Koruyucu Donanım (KKD) kullanımının iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Sivas Numune Hastanesi çalışanları ile yapılan anket çalışmasından elde edilen bulgularla çalışma tamamlanmış ve yapılan analizler neticesinde katılımcıların demografik verileri, İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu bulgulardan bazıları; araştırmaya katılan katılımcıların mezun oldukları okullar, eğitim düzeyleri ve meslek grupları karşılaştırıldığında ANOVA testi sonucuna göre İSG ve KKD tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0.05$).

Anahtar kelimeler: COVID-19, sağlık çalışanları, iş sağlığı ve güvenliği, KKD

Jel Sınıflandırma Kodları: J28

An Investigation of the Use of Personal Protective Equipment (PPE) in Sivas Numune Hospital in terms of Occupational Health and Safety during the COVID-19 Pandemic Period²

Abstract

COVID-19 started in Wuhan City of China's Hubei Province in December 2019 and soon affected the whole world. This process has especially affected health workers and caused them to be the occupational group in which the most loss of life was experienced. Occupational health and safety practices, which aim to protect the health of employees from all sectors, have been revised within the framework of the new requirements brought by COVID-19. In this study, it is aimed to examine the use of Personal Protective Equipment (PPE) on healthcare workers in terms of occupational health and safety during the pandemic period. For this purpose, the study was completed with the findings obtained from the survey study conducted with Sivas Numune Hospital employees and as a result of the analyzes, the relations between the demographic data of the participants, their OHS practices and their attitudes towards the use of PPE were examined. Some of these findings are; when the schools, education levels and occupational groups of the participants participating in the research were compared, a statistically significant relationship was found between OHS and PPE attitudes according to the results of the ANOVA test ($p<0.05$).

Keywords: Pandemic, COVID-19, healthcare staff, occupational health and safety, PPE.

JEL Classification Codes: J28

¹ Bu çalışma, yazar Veysel Metiner'in Ruhan Altun Anayurt danışmanlığında tamamlamış olduğu "Covid-19'un Sivas Numune Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanları üzerine etkilerinin iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 12.04.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 15.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Altun Anayurt, R. ve Metiner, V. (2023). COVID- 19 pandemisi döneminde sivas numune hastanesindeki sağlık çalışanlarının kişisel koruyucu donanım (KKD) kullanımının iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 610-632. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1282085.

1. Giriş

İnsanlık tarihi boyunca salgın hastalıklar her zaman en önemli halk sağlığı sorunlarından biri olmuş, birçok ölüme, fiziksel ve ruhsal sorunlara neden olmuştur. Yaşanan her salgın sürecinde özellikle sağlık personeli, risk grupları içerisinde en yüksek risk taşıyan meslek grubu olarak görülmektedir (Çetintepe ve İlhan, 2020, s.53). 2019 Aralık' ta Çin'in Wuhan kentinde başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan, sonrasında da Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından küresel pandemi olarak tanımlanan COVID-19 Pandemisi, dünya genelinde önemli sorunları beraberinde getirmiştir (Zhong vd, 2020, s.1745). Özellikle sağlık çalışanları pandemi sürecinde büyük riskler alarak normal mesai saatlerinin çok üzerinde bir çalışma ortamına maruz kalmışlardır. COVID-19 Pandemisi, kısa sürede binlerce sağlık çalışanın enfekte olmasına ve hayatlarını kaybetmelerine sebep olmuştur (Ağar, 2021, s.135). 2021 yılı sonu itibariyle de bu kayıplar devam etmiştir. Korona tip virüsler uzun zamandır biliniyor olsa da insanda enfeksiyon yaratması itibariyle yeni tip korona virüs ortaya çıkmıştır. Bu tip corona virüs için yeterli derecede çalışma olmaması sebebiyle tedavi yöntemleri anlamında çalışmaların oldukça yetersiz olduğu bir virüs türü olarak ön plana çıkmıştır (Chan vd, 2020, s.514). Bu anlamda özellikle hastane içi uygulamalarda COVID-19'a karşı alınan önlemler ve bu önlemlerin yeterliliği konusunda yapılacak çalışmalar büyük bir önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra, sağlık çalışanlarının bu denli karşı karşıya oldukları bir risk söz konusu olduğunda salgın sürecinin öncelikli hedefleri arasında çalışan sağlığını korumak olan İSG uygulamaları çerçevesinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir (Çetintepe ve İlhan, 2020, s.50).

İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) uygulamaları, modern dönemde gerek sağlık gerekse hukuk alanında sıklıkla gündeme gelen ve önemi giderek artan bir kavram olarak ön plana çıkmaktadır (Öztürk, Babacan, Anahar, 2012, s.254). İSG'nin esas hedeflerinden biri olan çalışanların sağlığının korunması noktasında pandemi koşullarının getirdiği sorunlar karşısında sağlık çalışanları için çok büyük bir risk faktörü ortaya çıkmıştır. COVID-19, sağlık alanında her zaman var olan risk faktörlerinin birçoğunun katlanarak artmasına neden olmuştur (Kol ve Topgül, 2021, s.172). Ayrıca COVID-19'un dünya genelinde birçok devlet ve kurum tarafından meslek hastalığı olarak nitelendirilmesiyle İSG çalışmaları dikkat çekici boyut kazanmıştır. Bu bağlamda sadece COVID-19 ile mücadele sürecinde alınan önlemlerin değil, hastalığın sağlık çalışanları açısından meslek hastalığı olarak değerlendirilmesiyle çok boyutlu olarak ele alınması gerekli olan bir süreç başlamıştır. (Demir, Töreyn, Demir, A., 2020, s.41) COVID-19 sonrası alınan ek önlemler neticesinde; KKD'nin tedarik ve kullanımındaki artış; pandeminin çalışanlarda yarattığı psikososyal etkiler, sağlık çalışanlarının içine girmiş olması muhtemel psikolojik sorunlar özellikle incelenmesi gereken konular olarak düşünülmektedir (Huang ve Zhan, 2020, s.288). Bu çerçevede gerek pandeminin kendisinin gerekse zorunlu kıldığı tedbirlerin ve yarattığı iş yoğunluğunun sağlık çalışanları üzerinde oluşturduğu etkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu süreçte

hastanelerin yoğunluğu, aşırı kalabalık olması, izolasyon odalarının olmaması ve çevresel etkenler gibi birçok nedenden dolayı sağlık çalışanlarına enfeksiyonun bulaşma riski oldukça yüksektir (Zhang vd., 2020, s.184). Zamanla daha iyi organize edilen hastane triyaj sistemleri ve koruyucu tüm önlemlere rağmen çok yüksek yoğunlukta viral yüke maruz kalan sağlık çalışanları halen topluma oranla yüksek risk altındadır (Tümer ve Karaca, 2020, s.9).

Bu çalışmada, genel olarak sağlık çalışanlarının COVID-19 Pandemisinde karşılaşmakta oldukları riskleri belirlemek, İSG uygulamalarının yeterliliğini ve çalışanlar üzerinde yarattığı etkileri tespit etmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Sivas Numune Hastanesinde görev yapan ve farklı görevlerde çalışan sağlık çalışanlarına anket soruları yöneltilmiş ve elde edilen sonuçlar belirlenen ölçekler çerçevesinde analiz edilmiştir.

1.1. Sağlık Hizmetlerinde İş Sağlığı ve Güvenliği

Sağlık kurumları denildiğinde ilk akla gelen kurumlar olan hastaneler sadece sağlık hizmetlerinin sunulduğu yerler olarak düşünülmemeli, buraların birer iş yeri olduğu unutulmamalıdır. Dünya genelinde sağlık ve güvenlik riskleriyle karşı karşıya olunan sağlık kuruluşlarında 59 milyonun üzerinde sağlık çalışanı görev yapmaktadır (www.who.int). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından sağlık çalışanları; “doktorlar, hemşireler, ebeler ve sağlık görevlileri, diğer profesyonel meslekler (biyolog, eczacı gibi), diğer sağlık personeli (teknisyenler) ve sağlık kurumlarında çalışan diğer işçiler (temizlikçiler, sekreterler) olarak” gruplandırılmaktadır (Kurt, Harmanoğulları, Ekinci ve Ersöz, 2015, s.38). Hastaneler, sağlık hizmetlerinin sunulduğu yerler olarak, teşhis, tedavi ve rehabilitasyon gibi süreçlerin yürütüldüğü, hastaların ayakta veya yatarak değişik periyotlarda tedavi gördükleri kuruluşlardır (Aktaş, 2020, s.355). “İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliğine” göre hastaneler "Çok Tehlikeli İşyeri" sınıfında değerlendirilmektedir. Sektör birçok risk içermektedir. Örneğin; iğne batması sonucu yaralanmalar, kas-iskelet yaralanmaları, ambulans kazalarıyla karşılaşabilmekte ve radyoloji bölümündeki çalışanların radyasyona maruz kalma durumları süreklilik arz etmektedir. Çalışanların karşılaştıkları söz konusu tehlike ve risklerin ortadan kaldırılması, ruhsal ve fiziki iyilik hallerinin devamlılığı için İSG mevzuatının doğru bir biçimde uygulanması önem arz etmektedir. (Akgün, 2015, s.67)

1.2. Sağlık Çalışanlarını Etkileyebilecek Tehlike ve Riskler

İSG mevzuatıyla kamu kurum ve kuruluşlarına çok sayıda yükümlülükler getirilmiştir. Birçok alt başlığa ayrılabilen bu yükümlülükler genel olarak, İSG alanında uzman ve yetkililerin görevlendirilmesi, görevlendirilen kişilere çalışma ortamı sağlanması, işbirliği ve koordinasyon, tedbirlerin alınması, denetlenmesi ve tekrar gözden geçirilmesi, eğitim ve bilgilendirme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, iş kazası ve meslek hastalıklarının bildirilmesi olarak sayılabilir.

Genel olarak ifade edilen bu yükümlülüklerin yanı sıra kamu kurum ve kuruluşlarında risk değerlendirmesinin yapılması ve çalışanların sağlık gözetimlerinin yapılması, İSG kurulunun oluşturulması gibi sorumlulukların da ilave edilmesi mümkündür (Uysal, 2020, s.351).

Sağlık çalışanları iş ortamlarında bazı risklerle karşılaşabilmektedir. Bunlar; “çevresel, psikolojik, kimyasal, biyolojik, ergonomik ve fiziksel riskler” olarak sınıflandırılabilir. Hastanelerde “29 çeşit fiziksel, 25 çeşit kimyasal, 24 çeşit biyolojik, 6 çeşit ergonomik ve 10 çeşit psiko-sosyal tehlike ve risk olduğu”, Amerikan Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü (NIOSH) tarafından bildirilmiştir (Solmaz, M., Solmaz, T. 2017, s.148). Bu riskler iş verimliliğini azaltmakta, kurumda ekonomik kayıpların oluşmasına ve iş kazalarının artmasına neden olmaktadır. Bu sebeple sağlık sektöründe çalışanların, sağlıklı ve güvenli çalışma ortamına sahip olmaları önem arz etmektedir (Meydanlıoğlu, 2013, s.193).

2. COVID-19 Pandemisinde Sağlık Çalışanlarının İş Sağlığı ve Güvenliği

İşverenlerin, çalışanları İş Sağlığı ve Güvenliği açısından bilgilendirmesi ve konuyla ilgili eğitim verilmesi zorunlu ve önemlidir. İş Sağlığı ve Güvenliği ile ilgili konuların çalışanlara sık sık hatırlatılacağı öğelere başvurulmasının sağlanması gerekmektedir. Çalışanların dezenfektan kullanımı, el yıkama gibi konularda bilgilendirilmesi virüsün yayılmasının önlenmesi bakımından önemlidir. Burada eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır (Ekmekçi ve Yiğit, 2020, s.265). Çalışan nüfus arasında en fazla COVID-19 riskiyle karşı karşıya olanlar ve etkilenenler sağlık çalışanlarıdır. COVID-19 Pandemisi nedeniyle hastanelerde damlacık, solunum ve temas izolasyonunun sağlanmasına yönelik ek önlemler getirilmiştir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

- ✓ Hastaların öncelikle tek kişilik odalara yerleştirilmesi,
- ✓ Eldiven kullanılması, hasta bakımında kullanılan malzemelerin mümkünse tek kullanımlık olması yada kullanıldıktan sonra dezenfekte edilmesi,
- ✓ Maske, yüz koruyucu sperlik ve önlük kullanılması,
- ✓ Havalandırmanın yapılması,
- ✓ Odaların ve ortamın temizliğine extra dikkat edilmesi (sağlik.gov.tr).

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırma Modeli

COVID-19 sonrası dönemde sağlık çalışanlarının karşılaştıkları zorlukların ve İSG alanındaki önlemlerin uygulanmalarına dair süreçlerin araştırıldığı bu çalışma, tarama modelleri içerisinde yer alan betimsel tarama modeli üzerine tasarlanmıştır (Düzgün, Sulak, 2020, s.624) . Betimsel tarama modelinde, büyük grupların incelendiği, grupta yer alan kişilerin belirli bir konuya veya olaya dair görüşlerinin, yaklaşımlarının öğrenildiği, konuların ve olayların tanımlanmaya çalışıldığı bir

araştırma süreci yürütülür (Avcı, Usluel, Kurtoğlu, Uslu, 2012, s.55). Çalışmada kullanılan anket ölçeği Güven (2017), araştırmasında kullanılan ölçekten örnek alınarak hazırlanmıştır.

3.2. Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları ve Ölçekler

3.2.1. Veri Toplama Aracı

Araştırmada verilerin toplanmasında anket tekniği kullanılmıştır. Anket formları sağlık çalışanlarının COVID-19 Pandemisinde, İSG uygulamalarına, KKD kullanımına yönelik tutumlarının ölçülmesi hedeflenerek hazırlanmıştır.

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma sürecinde veri toplama aşaması oluşturulan anket formunun Sivas Numune Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarına uygulanması ile tamamlanmıştır. Bu süreçte katılımcıların demografik yapısı ve hastanenin iş yoğunluğu da dikkate alınarak düzenli aralıklarla farklı gruplardan veri toplanmıştır. Sivas Numune Hastanesinde 978 sağlık çalışanı bulunmaktadır. Raosoft örneklem hesaplama uygulaması kullanılarak %90 güven aralığında 214 örneklemin evreni temsil ettiği tespit edilmiştir. Buna göre uygulanan 245 ölçek yeterli bulunmuştur. Tamamlanan veri toplama süreci sonrasında elde edilen veriler SPSS 26 (Statistical Package for the Social Sciences) paket programı aracılığıyla analiz edilerek raporlanmıştır.

4. Bulgular

Çalışma kapsamında Sivas Numune Hastanesi çalışanlarına (245 kişi), hazırlanan anket formu kullanılmıştır. Söz konusu anket formu; demografik özellikler, pandemi sürecine ilişkin görüşler, İSG ve KKD uygulamalarına ilişkin görüşler şeklinde tasarlanmıştır. Elde edilen bulgular üzerinden analizler yapılarak sonuca ulaşılmıştır.

4.1. Demografik Verilere İlişkin Bulgular

Tablo 1.'de yaş, cinsiyet, mezun olunan okul, meslek, çalışma statüsü, medeni durum, çocuk sayısı gibi demografik verilere ilişkin bulgular verilmiştir.

Tablo 1: Demografik Verilere İlişkin Bulgular

		N	%
Yaş Aralığı	18-30	63	25,7
	30-40	86	35,1
	40-50	94	38,4
	50 Yaş Üzeri	2	0,8
	Toplam	245	100,0
Cinsiyet	Kadın	154	62,9
	Erkek	91	37,1
	Toplam	245	100,0
En son mezun olunan okul	Lise	9	3,7
	Önlisans/Yüksel Okul	40	16,3
	Lisans	146	59,6
	Yüksek Lisans/Doktora	50	20,4
	Toplam	245	100,0
Meslek	Doktor	29	11,8
	Ebe/ Hemşire	103	42,0
	Sağlık Memuru	31	12,7
	Paramedik/Acil Tıp Teknisyeni	3	1,2
	Sağlık Teknikeri	66	26,9
	Diğer	13	5,3
	Toplam	245	100,0
Çalışma Statüsü	Kadrolu	206	84,1
	Sözleşmeli	39	15,9
	Toplam	245	100,0
Medeni Durum	Evli	185	75,5
	Bekar	60	24,5
	Toplam	245	100,0
Çocuk sayısı	Var	183	74,7
	Yok	62	25,3
	Toplam	245	100,0
Evde kimlerin yaşadığı	Eş/Eş ve Çocuk	187	76,3
	Anne-Baba ve Kardeşler	27	11,0
	Arkadaşlar	6	2,4
	Yalnız	25	10,2
	Toplam	245	100,0
Sizde ya da Hane Halkınızda Kronik Rahatsızlığı Olan Var mı?	Evet	87	35,5
	Hayır	158	64,5
	Toplam	245	100,0

4.2. Pandemi Sürecine İlişkin Bulgular

Tablo 2.'de pandemi süreciyle ilgili sorulara verilen cevaplar gösterilmektedir.

Tablo 2: Pandemi Sürecine İlişkin Alınan Cevapların Dağılımları

		N	%
COVID_19 virüsüne yakalandınız mı?	Evet	112	45,7
	Hayır	133	54,3
	Toplam	245	100,0
Birinci derece yakınınız COVID_19 virüsüne yakalandı mı?	Evet	146	59,6
	Hayır	99	40,4
	Toplam	245	100,0
Karantina sürecinde gıda ve genel ihtiyaçlarınızı karşılamakta zorluk çektiniz mi?	Evet	46	18,8
	Hayır	199	81,2
	Toplam	245	100,0
Sağlıklı olduğunuz için size karşı bir tutum gözlemlediniz mi?	Evet	115	46,9
	Hayır	130	53,1
	Toplam	245	100,0
COVID_19 pandemisinde virüsü sevdiğinizize bulaştırma kaygısı yaşadınız mı?	Evet	236	96,3
	Hayır	9	3,7
	Toplam	245	100,0
Bu salgın hayatınızı olumsuz anlamda etkiledi mi?	Evet	235	95,9
	Hayır	10	4,1
	Toplam	245	100,0
Salgın döneminde mesleğinizin, toplum tarafından takdir edildiğini gözlemlediniz mi?	Evet	100	40,8
	Hayır	145	59,2
	Toplam	245	100,0
Salgın dönemi aile, akraba, arkadaş vs. ilişkileriniz olumsuz etkilendi mi?	Evet	213	86,9
	Hayır	32	13,1
	Toplam	245	100,0
Salgın dönemi sevdiğinizinize yeterli zaman ayırabildiniz mi?	Evet	19	7,8
	Hayır	226	92,2
	Toplam	245	100,0
Salgın dönemi planlarınızda değişiklik yapmak zorunda kaldınız mı?	Evet	238	97,1
	Hayır	7	2,9
	Toplam	245	100,0
Salgın dönemi sevdiğinizinizden destek gördünüz mü?	Evet	209	85,3
	Hayır	36	14,7
	Toplam	245	100,0
Pandemi dönemi olağan çalışma yeriniz dışında görevlendirildiniz mi?	Evet	154	62,9
	Hayır	91	37,1
	Toplam	245	100,0
Pandemi dönemi emekli olmayı veya istifa etmeyi düşündünüz mü?	Evet	91	37,1
	Hayır	154	62,9
	Toplam	245	100,0
Pandemi dönemi psikolojik ve psikiyatrik şikayetleriniz oldu mu?	Evet	124	50,6
	Hayır	121	49,4
	Toplam	245	100,0

Tablo 3'nin devamı: Pandemi Sürecine İlişkin Alınan Cevapların Dağılımları

		N	%
Pandemi dönemi mobbinge maruz kaldınız mı?	Evet	112	45,7
	Hayır	133	54,3
	Toplam	245	100,0
Pandemi dönemi belli bir sürede olsa eviniz haricinde bir yerde kalmak zorunda kaldınız mı?	Evet	62	25,3
	Hayır	183	74,7
	Toplam	245	100,0
Salgın dönemi idare ve yönetimden destek gördünüz mü?	Evet	61	24,9
	Hayır	184	75,1
	Toplam	245	100,0
Sağlık çalışanlarına maddi ve manevi yeterli desteğin verildiğini düşünüyor musunuz?	Evet	13	5,3
	Hayır	232	94,7
	Toplam	245	100,0

Çalışmada soruların yöneltildiği katılımcıların %95,9'luk büyük bir çoğunluğu salgının hayatlarını olumsuz anlamda etkilediği cevabını vermiştir. Salgın döneminde aile, akraba, arkadaş vs. ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini belirten katılımcıların oranı ise %86,9'dur. Salgın döneminde sevdiklerine yeterli zaman ayıramadıklarını belirten katılımcıların %92,2'dir (n= 226). Bunun yanı sıra katılımcıların %97,1'i (n=238) salgın dönemiyle birlikte planlarında değişiklik yapmak zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Tablo 3'de pandemi sürecine ilişkin alınan cevapların ölçeklere göre anlamlılık düzeyleri hakkında bilgi verilmektedir.

Tablo 3: Pandemi Sürecine İlişkin Alınan Yanıtların Ölçeklere Göre Anlamlılık Düzeyleri

		N	Mean	SS	SH	t	df	p
COVID_19 virüsüne yakalandınız mı?	Evet	112	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,502
	Hayır	133	14,1845	9,16598	0,65486			
Birinci derece yakınınız COVID_19 virüsüne yakalandı mı?	Evet	146	12,6216	9,11401	0,66221	-	214	0,114
	Hayır	99	15,6166	11,98416	1,51602	2,045		
Karantina sürecinde gıda ve genel ihtiyaçlarınızı karşılamakta zorluk çektiniz mi?	Evet	46	12,8569	9,28555	0,68611	-	214	0,131
	Hayır	199	11,8226	11,62612	1,18945	1,414		
Sağlıklı olduğunuz için size karşı bir tutum gözlemlediniz mi?	Evet	115	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,173
	Hayır	130	14,1845	9,16598	0,65486			
COVID_19 pandemisinde virüsü sevdiklerinize bulaştırma kaygısı yaşadınız mı?	Evet	236	14,6856	11,41041	0,84161	0,869	214	0,480
	Hayır	9	12,6261	9,46111	0,98145			
Bu salgın hayatınızı olumsuz anlamda etkiledi mi?	Evet	235	12,8569	9,28555	0,68611	-	214	0,181
	Hayır	10	11,8226	11,62612	1,18945	1,414		
Salgın döneminde mesleğinizin, toplum tarafından takdir edildiğini gözlemlediniz mi?	Evet	100	14,5666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,616
	Hayır	145	14,1845	9,16598	0,65486			

Tablo 3'ün devamı: Pandemi Sürecine İlişkin Alınan Yanıtların Ölçeklere Göre Anlamlılık Düzeyleri

		N	Mean	SS	SH	t	df	p
Salgın dönemi aile, akraba, arkadaş vs. ilişkileriniz olumsuz etkilendi mi?	Evet	213	14,6856	10,42041	0,84161	0,869	214	0,480
	Hayır	32	12,6261	9,46111	0,98145			
Salgın dönemi sevdiğinizlere yeterli zaman ayırabildiniz mi?	Evet	19	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,616
	Hayır	226	14,1845	9,16598	0,65486			
Salgın dönemi planlarınızda değişiklik yapmak zorunda kaldınız mı?	Evet	238	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,486
	Hayır	7	12,6261	9,46111	0,98145			
Salgın dönemi sevdiğinizlerden destek gördünüz mü?	Evet	209	12,8569	9,28555	0,68611	-	214	0,191
	Hayır	36	11,8226	11,62612	1,18945	1,414		
Pandemi dönemi olağan çalışma yeriniz dışında görevlendirildiniz mi?	Evet	154	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,616
	Hayır	91	14,1845	9,16598	0,65486			
Pandemi dönemi emekli olmayı veya istifa etmeyi düşündünüz mü?	Evet	91	14,6856	10,42041	0,84161	0,869	214	0,480
	Hayır	154	12,6261	9,46111	0,98145			
Pandemi dönemi psikolojik ve psikiyatrik şikayetleriniz oldu mu?	Evet	124	12,8569	9,28555	0,68611	-	214	0,098
	Hayır	121	11,8226	11,62612	1,18945	1,414		
Pandemi dönemi mobbinge maruz kaldınız mı?	Evet	112	13,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,216
	Hayır	133	13,1845	9,16598	0,65486			
Pandemi dönemi belli bir sürede olsa eviniz haricinde bir yerde kalmak zorunda kaldınız mı?	Evet	62	14,3856	10,42041	0,84161	0,869	214	0,187
	Hayır	183	12,6261	9,46111	0,98145			
Salgın dönemi idare ve yönetimden destek gördünüz mü?	Evet	61	14,6666	10,86419	1,16169	0,462	214	0,321
	Hayır	184	14,1845	9,16598	0,65486			
Sağlık çalışanlarına maddi ve manevi yeterli desteğin verildiğini düşünüyor musunuz?	Evet	13	14,6856	7,62041	0,84161	0,869	214	0,480
	Hayır	232	12,6261	14,46111	0,98145			

Çalışma kapsamında katılımcılara sunulmuş olan pandemi dönemindeki deneyimlerine yönelik sorulara verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde katılımcıların vermiş oldukları yanıtlarda anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p>0.05$).

4.3. İş Sağlığı ve Güvenliği ve Kişisel Koruyucu Donanım Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan katılımcılara uygulanan anket içerisinde yöneltilen ve İSG uygulamaları ile KKD kullanımına yönelik tutumlarının; yaş, cinsiyet, mezun oldukları okul ve meslek grupları olmak üzere demografik karakteristiklerine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Araştırmaya katılan sağlık

çalışanlarının cinsiyetleri ile İSG uygulamaları ve KKD kullanımı arasındaki ilişkiye dair t-testi sonuçları Tablo 4' de verilmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre İSG ve KKD Tutumlarına İlişkin Bulgular

		N	Ortalama	SS	SH	t	df	p
Hem Kendim hem de Hasta Güvenliği için kişisel koruyucu ekipman kullanım.	Kadın	154	4,41	0,933	0,075	0,771	243	0,442
	Erkek	91	4,31	1,092	0,115			
COVID-19 sürecinde koruyucu ekipman kullanma isteğim arttı.	Kadın	154	4,35	0,911	0,073	0,170	243	0,865
	Erkek	91	4,33	0,967	0,101			
Ekipman kullandığımda kendimi güvende hissedirim.	Kadın	154	4,05	0,831	0,067	0,785	243	0,433
	Erkek	91	3,96	1,064	0,112			
İSG kurallarına her zaman uyarım.	Kadın	154	4,12	0,723	0,058	1,244	243	0,215
	Erkek	91	3,99	0,863	0,090			
Ekipman kullandığımda virüsün bana bulaşmasını engellerim.	Kadın	154	3,61	0,931	0,075	-0,480	243	0,632
	Erkek	91	3,67	0,967	0,101			
Ekipman kullandığımda hastalara güvenli bir şekilde müdahale ederim.	Kadın	154	3,94	0,850	0,068	0,357	243	0,721
	Erkek	91	3,90	0,870	0,091			
Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor.	Kadın	154	4,05	0,952	0,077	0,439	243	0,661
	Erkek	91	3,99	1,005	0,105			
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Kadın	154	3,83	1,053	0,085	1,130	243	0,260
	Erkek	91	3,67	1,116	0,117			
Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor.	Kadın	154	3,23	1,154	0,093	0,738	243	0,461
	Erkek	91	3,12	1,163	0,122			
Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum.	Kadın	154	2,58	1,235	0,100	0,573	243	0,567
	Erkek	91	2,49	1,099	0,115			
Ekipman beni fiziksel ve psikolojik olarak rahatsız etse de güvenliğim için kullanım.	Kadın	154	4,25	0,788	0,064	0,765	243	0,445
	Erkek	91	4,18	0,724	0,076			
Koruyucu ekipman beni virüse karşı korudu.	Kadın	154	3,68	0,969	0,078	0,203	243	0,839
	Erkek	91	3,65	1,058	0,111			

Buradaki sonuçlar incelendiğinde katılımcıların cinsiyetleri ile İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0,05$).

Tablo 5: Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre İSG ve KKD Tutumlarına İlişkin Bulgular

		KO	df	OK	F	p
Hem Kendim hem de Hasta Güvenliği için kişisel koruyucu ekipman kullanırım.	Gruplar Arası	10,794	3	3,598	3,764	0,051
	Gruplar İçi	230,406	241	0,956		
	Toplam	241,200	244			
COVID-19 sürecinde koruyucu ekipman kullanma isteğim arttı.	Gruplar Arası	5,967	3	1,989	2,336	0,074
	Gruplar İçi	205,233	241	0,852		
	Toplam	211,200	244			
Ekipman kullandığımda kendimi güvende hissederim.	Gruplar Arası	2,997	3	0,999	1,175	0,320
	Gruplar İçi	204,938	241	0,850		
	Toplam	207,935	244			
İSG kurallarına her zaman uyarım.	Gruplar Arası	4,592	3	1,531	2,576	0,055
	Gruplar İçi	143,228	241	0,594		
	Toplam	147,820	244			
Ekipman kullandığımda virüsün bana bulaşmasını engellerim.	Gruplar Arası	1,308	3	0,436	0,487	0,691
	Gruplar İçi	215,631	241	0,895		
	Toplam	216,939	244			
Ekipman kullandığımda hastalara güvenli bir şekilde müdahale ederim.	Gruplar Arası	4,946	3	1,649	2,287	0,079
	Gruplar İçi	173,732	241	0,721		
	Toplam	178,678	244			
Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor.	Gruplar Arası	0,433	3	0,144	0,152	0,928
	Gruplar İçi	229,420	241	0,952		
	Toplam	229,853	244			
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Gruplar Arası	1,393	3	0,464	0,397	0,755
	Gruplar İçi	281,807	241	1,169		
	Toplam	283,200	244			
Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor.	Gruplar Arası	2,052	3	0,684	0,509	0,677
	Gruplar İçi	323,932	241	1,344		
	Toplam	325,984	244			
Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum.	Gruplar Arası	3,714	3	1,238	0,880	0,452
	Gruplar İçi	338,898	241	1,406		
	Toplam	342,612	244			
Ekipman beni fiziksel ve psikolojik olarak rahatsız etse de güvenliğim için kullanırım.	Gruplar Arası	0,443	3	0,148	0,250	0,861
	Gruplar İçi	142,210	241	0,590		
	Toplam	142,653	244			
Koruyucu ekipman beni virüse karşı korudu.	Gruplar Arası	4,375	3	1,458	1,463	0,225
	Gruplar İçi	240,181	241	0,997		
	Toplam	244,555	244			

Araştırmaya katılan katılımcıların buldukları yaş grupları ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığının ölçülmesi için ANOVA testi uygulanmıştır. Tablo 5’ te yer alan sonuçlara göre katılımcıların yaşları ile İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.05$).

Tablo 6: Katılımcıların Mezun Oldukları Okullara Göre İSG ve KKD Tutumlarına İlişkin Bulgular

		KO	df	OK	F	p
Hem Kendim hem de Hasta Güvenliği için kişisel koruyucu ekipman kullandım.	Gruplar Arası	3,202	3	1,067	1,081	0,358
	Gruplar İçi	237,998	241	0,988		
	Toplam	241,200	244			
COVID-19 sürecinde koruyucu ekipman kullanma isteğim arttı.	Gruplar Arası	2,289	3	0,763	0,880	0,452
	Gruplar İçi	208,911	241	0,867		
	Toplam	211,200	244			
Ekipman kullandığımda kendimi güvende hissedirim.	Gruplar Arası	3,426	3	1,142	1,346	0,260
	Gruplar İçi	204,509	241	0,849		
	Toplam	207,935	244			
İSG kurallarına her zaman uyarım.	Gruplar Arası	1,689	3	0,563	0,929	0,427
	Gruplar İçi	146,131	241	0,606		
	Toplam	147,820	244			
Ekipman kullandığımda virüsün bana bulaşmasını engellerim.	Gruplar Arası	2,918	3	0,973	1,095	0,352
	Gruplar İçi	214,021	241	0,888		
	Toplam	216,939	244			
Ekipman kullandığımda hastalara güvenli bir şekilde müdahale ederim.	Gruplar Arası	1,113	3	0,371	0,504	0,680
	Gruplar İçi	177,564	241	0,737		
	Toplam	178,678	244			
Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor.	Gruplar Arası	9,862	3	3,287	3,601	0,014
	Gruplar İçi	219,991	241	0,913		
	Toplam	229,853	244			
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Gruplar Arası	11,353	3	3,784	3,355	0,020
	Gruplar İçi	271,847	241	1,128		
	Toplam	283,200	244			
Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor.	Gruplar Arası	10,525	3	3,508	2,680	0,048
	Gruplar İçi	315,459	241	1,309		
	Toplam	325,984	244			

Tablo 6'nın devamı: Katılımcıların Mezun Oldukları Okullara Göre İSG ve KKD Tutumlarına İlişkin Bulgular

		KO	df	OK	F	p
Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum.	Gruplar Arası	6,730	3	2,243	1,610	0,188
	Gruplar İçi	335,882	241	1,394		
	Toplam	342,612	244			
Ekipman beni fiziksel ve psikolojik olarak rahatsız etse de güvenliğim için kullanırım.	Gruplar Arası	2,511	3	0,837	1,439	0,232
	Gruplar İçi	140,142	241	0,582		
	Toplam	142,653	244			
Koruyucu ekipman beni virüse karşı korudu.	Gruplar Arası	3,325	3	1,108	1,107	0,347
	Gruplar İçi	241,230	241	1,001		
	Toplam	244,555	244			

Araştırmaya katılan katılımcıların buldukları mezun oldukları okullar ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığının ölçülmesi için ANOVA testi uygulanmıştır. Tablo 6' da yer alan sonuçlara katılımcıların mezun oldukları okullar ile İSG ve KKD tutumlarının; "Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor", "Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor" ve "Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor" yönündeki tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p < 0.05$).

Tablo 7: İSG ve KKD Tutumlarının Gruplar Arasındaki Farklılıklar

			Ortalama			95% Güven Düzeyi	
			Fark	SH	p	LB	UB
Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor.	Lise	Önlisans/Yüksel Okul	-1.050*	0,352	0,017	-1,96	-0,14
		Lisans	-1.075*	0,328	0,007	-1,92	-0,23
		Yüksek Lisans/Doktora	-1.040*	0,346	0,015	-1,93	-0,15
	Önlisans/Yüksel Okul	Lise	1.050*	0,352	0,017	0,14	1,96
		Lisans	-0.025	0,171	0,999	-0,47	0,42
		Yüksek Lisans/Doktora	0,010	0,203	1,000	-0,51	0,53
	Lisans	Lise	1.075*	0,328	0,007	0,23	1,92
		Önlisans/Yüksel Okul	0,025	0,171	0,999	-0,42	0,47
		Yüksek Lisans/Doktora	0,035	0,157	0,996	-0,37	0,44
	Yüksek Lisans/Doktora	Lise	1.040*	0,346	0,015	0,15	1,93
		Önlisans/Yüksel Okul	-0,010	0,203	1,000	-0,53	0,51
		Lisans	-0,035	0,157	0,996	-0,44	0,37

Tablo 7'nin devamı: İSG ve KKD Tutumlarının Gruplar Arasındaki Farklılıklar

			Ortalama			95% Güven Düzeyi		
			Fark	SH	p	LB	UB	
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Lise	Önlisans/Yüksel Okul	-0,850	0,392	0,135	-1,86	0,16	
		Lisans	-0,890	0,365	0,072	-1,83	0,05	
		Yüksek Lisans/Doktora	-0,500	0,385	0,564	-1,49	0,49	
	Önlisans/Yüksel Okul	Lise	0,850	0,392	0,135	-0,16	1,86	
		Lisans	-0,040	0,190	0,997	-0,53	0,45	
		Yüksek Lisans/Doktora	0,350	0,225	0,407	-0,23	0,93	
	Lisans	Lise	0,890	0,365	0,072	-0,05	1,83	
		Önlisans/Yüksel Okul	0,040	0,190	0,997	-0,45	0,53	
		Yüksek Lisans/Doktora	0,390	0,174	0,115	-0,06	0,84	
	Yüksek Lisans/Doktora	Lise	0,500	0,385	0,564	-0,49	1,49	
		Önlisans/Yüksel Okul	-0,350	0,225	0,407	-0,93	0,23	
		Lisans	-0,390	0,174	0,115	-0,84	0,06	
	Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor.	Lise	Önlisans/Yüksel Okul	-1,128*	0,422	0,040	-2,22	-0,04
			Lisans	-1,024*	0,393	0,047	-2,04	-0,01
			Yüksek Lisans/Doktora	-0,858	0,414	0,166	-1,93	0,21
Önlisans/Yüksel Okul		Lise	1,128*	0,422	0,040	0,04	2,22	
		Lisans	0,103	0,204	0,957	-0,42	0,63	
		Yüksek Lisans/Doktora	0,270	0,243	0,682	-0,36	0,90	
Lisans		Lise	1,024*	0,393	0,047	0,01	2,04	
		Önlisans/Yüksel Okul	-0,103	0,204	0,957	-0,63	0,42	
		Yüksek Lisans/Doktora	0,167	0,187	0,811	-0,32	0,65	
Yüksek Lisans/Doktora		Lise	0,858	0,414	0,166	-0,21	1,93	
		Önlisans/Yüksel Okul	-0,270	0,243	0,682	-0,90	0,36	
		Lisans	-0,167	0,187	0,811	-0,65	0,32	

ANOVA testi sonucunda anlamlı olarak görülen farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunun tespit edilebilmesi adına Tukey testi uygulanmıştır. Bu test sonucunda Yüksek Lisans/Doktora mezunlarının Lisans mezunlarına göre, Lisans Mezunlarının ise Lise mezunlarına göre daha yüksek “Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor” tutumu sergilediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Diğer alt boyuta bakıldığında ise “Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor” yönünde tutum sergileyen katılımcılardan, Önlisans/Yüksek Okul ve Lisans mezunlarının Lise mezunlarına göre daha güçlü bir tutum sergilediği tespit

edilmiştir ($p < 0,05$). Bu sonuçlardan yola çıkarak, eğitim düzeyi arttıkça çalışanların KKD kullanma bilinç seviyesinin arttığını, tehlikelere karşı bireysel korunma yolu olan KKD'nin önemini bilindiği söylenebilir.

Tablo 8: Katılımcıların Mesleklerine Göre İSG ve KKD Tutumlarına İlişkin Bulgular

		KO	df	OK	F	p
Hem Kendim hem de Hasta Güvenliği için kişisel koruyucu ekipman kullanırım.	Gruplar Arası	8,269	5	1,654	1,697	0,136
	Grup İçi	232,931	239	0,975		
	Toplam	241,200	244			
COVID-19 sürecinde koruyucu ekipman kullanma isteğim arttı.	Gruplar Arası	0,671	5	0,134	0,152	0,979
	Grup İçi	210,529	239	0,881		
	Toplam	211,200	244			
Ekipman kullandığımda kendimi güvende hissederim.	Gruplar Arası	4,370	5	0,874	1,026	0,403
	Grup İçi	203,565	239	0,852		
	Toplam	207,935	244			
İSG kurallarına her zaman uyarım.	Gruplar Arası	2,648	5	0,530	0,872	0,501
	Grup İçi	145,172	239	0,607		
	Toplam	147,820	244			
Ekipman kullandığımda virüsün bana bulaşmasını engellerim.	Gruplar Arası	3,092	5	0,618	0,691	0,631
	Grup İçi	213,847	239	0,895		
	Toplam	216,939	244			
Ekipman kullandığımda hastalara güvenli bir şekilde müdahale ederim.	Gruplar Arası	2,678	5	0,536	0,727	0,604
	Grup İçi	176,000	239	0,736		
	Toplam	178,678	244			
Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor.	Gruplar Arası	6,115	5	1,223	1,306	0,262
	Grup İçi	223,738	239	0,936		
	Toplam	229,853	244			
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Gruplar Arası	14,983	5	2,997	2,670	0,023
	Grup İçi	268,217	239	1,122		
	Toplam	283,200	244			
Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor.	Gruplar Arası	11,028	5	2,206	1,674	0,142
	Grup İçi	314,956	239	1,318		
	Toplam	325,984	244			
Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum.	Gruplar Arası	21,052	5	4,210	3,129	0,009
	Grup İçi	321,560	239	1,345		
	Toplam	342,612	244			
Ekipman beni fiziksel ve psikolojik olarak rahatsız etse de güvenliğim için kullanırım.	Gruplar Arası	1,496	5	0,299	0,507	0,771
	Grup İçi	141,157	239	0,591		
	Toplam	142,653	244			
Koruyucu ekipman beni virüse karşı korudu.	Gruplar Arası	2,481	5	0,496	0,490	0,784
	Grup İçi	242,074	239	1,013		
	Toplam	244,555	244			

Araştırmaya katılan katılımcıların meslekleri ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığının ölçülmesi için ANOVA testi uygulanmıştır. Tablo 8' de yer alan sonuçlara göre katılımcıların meslekleri ile İSG uygulamaları ve KKD

kullanımına yönelik tutumlarında yalnızca; “Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor” ve “Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum” yönündeki tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Bu farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunun tespiti için uygulanan Tukey testi sonuçları Tablo 9’ da verilmiştir.

Tablo 9: Katılımcıların “Kullandığım Ekipmanlar Vücudumda Çeşitli Sağlık Sorunları Yaratıyor” Tutumlarındaki Farklılık

			Ortalama			95% Güven Düzeyi	
			Fark	SH	p	LB	UB
Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor.	Doktor	Ebe/ Hemşire	-.685*	0,223	0,028	-1,33	-0,05
		Sağlık Memuru	-0,660	0,274	0,157	-1,45	0,13
		Paramedik/Acil	-0,724	0,642	0,870	-2,57	1,12
		Tıp Teknisyeni					
		Sağlık Teknikeri	-0,421	0,236	0,478	-1,10	0,26
	Ebe/ Hemşire	Diğer	-0,032	0,354	1,000	-1,05	0,98
		Doktor	.685*	0,223	0,028	0,05	1,33
		Sağlık Memuru	0,026	0,217	1,000	-0,60	0,65
		Paramedik/Acil	-0,039	0,620	1,000	-1,82	1,74
		Tıp Teknisyeni					
	Sağlık Memuru	Sağlık Teknikeri	0,264	0,167	0,611	-0,22	0,74
		Diğer	0,653	0,312	0,293	-0,24	1,55
		Doktor	0,660	0,274	0,157	-0,13	1,45
Ebe/ Hemşire		-0,026	0,217	1,000	-0,65	0,60	
Paramedik/Acil		-0,065	0,641	1,000	-1,90	1,78	
Paramedik/Acil Tıp Teknisyeni	Tıp Teknisyeni						
	Sağlık Teknikeri	0,239	0,231	0,906	-0,42	0,90	
	Diğer	0,628	0,350	0,472	-0,38	1,63	
	Doktor	0,724	0,642	0,870	-1,12	2,57	
	Ebe/ Hemşire	0,039	0,620	1,000	-1,74	1,82	
Sağlık Teknikeri	Sağlık Memuru	0,065	0,641	1,000	-1,78	1,90	
	Sağlık Teknikeri	0,303	0,625	0,997	-1,49	2,10	
	Diğer	0,692	0,679	0,911	-1,26	2,64	
	Doktor	0,421	0,236	0,478	-0,26	1,10	
	Ebe/ Hemşire	-0,264	0,167	0,611	-0,74	0,22	
Diğer	Sağlık Memuru	-0,239	0,231	0,906	-0,90	0,42	
	Paramedik/Acil	-0,303	0,625	0,997	-2,10	1,49	
	Tıp Teknisyeni						
	Diğer	0,389	0,321	0,831	-0,53	1,31	
	Doktor	0,032	0,354	1,000	-0,98	1,05	
	Ebe/ Hemşire	-0,653	0,312	0,293	-1,55	0,24	
	Sağlık Memuru	-0,628	0,350	0,472	-1,63	0,38	
	Paramedik/Acil	-0,692	0,679	0,911	-2,64	1,26	
	Tıp Teknisyeni						
	Sağlık Teknikeri	-0,389	0,321	0,831	-1,31	0,53	

Uygulanan Tukey testi sonucunda, Ebe/Hemşire meslek grubunun “Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor” yönünde Doktorlara göre daha güçlü bir tutum sergilediği tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Buradan hareketle, Ebe/Hemşire meslek grubunun KKD ‘ları doktorlara göre daha fazla kullanmak zorunda kaldıklarından dolayı (özellikle yoğun bakım hemşireleri) bu sonuca ulaşıldığı söylenebilir.

Tablo 10: Katılımcıların “Ekipmanlar Psikolojimi Bozduğu İçin Kullanmak İstemiyorum” Tutumlarındaki Farklılık

			Ortalama			95% Güven Düzeyi	
			Fark	SH	p	LB	UB
Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum.	Doktor	Ebe/ Hemşire	-0,778*	0,244	0,020	-1,48	-0,08
		Sağlık Memuru	-1,004*	0,300	0,012	-1,87	-0,14
		Paramedik/Acil	-1,069	0,703	0,652	-3,09	0,95
		Tıp Teknisyeni					
		Sağlık Teknikeri	-0,508	0,258	0,364	-1,25	0,23
	Ebe/ Hemşire	Diğer	-0,300	0,387	0,972	-1,41	0,81
		Doktor	.778*	0,244	0,020	0,08	1,48
		Sağlık Memuru	-0,227	0,238	0,932	-0,91	0,46
		Paramedik/Acil	-0,291	0,679	0,998	-2,24	1,66
		Tıp Teknisyeni					
	Sağlık Memuru	Sağlık Teknikeri	0,269	0,183	0,682	-0,26	0,79
		Diğer	0,478	0,341	0,727	-0,50	1,46
		Doktor	1,004*	0,300	0,012	0,14	1,87
		Ebe/ Hemşire	0,227	0,238	0,932	-0,46	0,91
		Paramedik/Acil	-0,065	0,701	1,000	-2,08	1,95
Paramedik/Acil Tıp Teknisyeni	Tıp Teknisyeni						
	Sağlık Teknikeri	0,496	0,253	0,366	-0,23	1,22	
	Diğer	0,705	0,383	0,443	-0,40	1,81	
	Doktor	1,069	0,703	0,652	-0,95	3,09	
	Ebe/ Hemşire	0,291	0,679	0,998	-1,66	2,24	
Sağlık Teknikeri	Sağlık Memuru	0,065	0,701	1,000	-1,95	2,08	
	Sağlık Teknikeri	0,561	0,685	0,964	-1,41	2,53	
	Diğer	0,769	0,743	0,906	-1,37	2,90	
	Doktor	0,508	0,258	0,364	-0,23	1,25	
	Ebe/ Hemşire	-0,269	0,183	0,682	-0,79	0,26	
Diğer	Sağlık Memuru	-0,496	0,253	0,366	-1,22	0,23	
	Paramedik/Acil	-0,561	0,685	0,964	-2,53	1,41	
	Tıp Teknisyeni						
	Diğer	0,209	0,352	0,991	-0,80	1,22	
	Doktor	0,300	0,387	0,972	-0,81	1,41	
	Ebe/ Hemşire	-0,478	0,341	0,727	-1,46	0,50	
	Sağlık Memuru	-0,705	0,383	0,443	-1,81	0,40	
	Paramedik/Acil	-0,769	0,743	0,906	-2,90	1,37	
	Tıp Teknisyeni						
	Sağlık Teknikeri	-0,209	0,352	0,991	-1,22	0,80	

Uygulanan Tukey testi sonucunda, Ebe/Hemşire ve Sağlık Memuru meslek gruplarının “Ekipmanlar Psikolojimi Bozduğu İçin Kullanmak İstemiyorum” yönünde Doktorlara göre daha güçlü bir tutum sergiledikleri tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu sonucu yine Ebe/Hemşire ve Sağlık Memuru meslek gruplarının doktorlara göre KKD kullanımlarının daha fazla olmasına bağlayabiliriz.

5. Sonuç

Sivas Numune Hastanesi çalışanlarına uygulanması amacıyla hazırlanan anket formu sonucunda elde edilen veriler analiz edilmiştir. Yapılan analizler neticesinde katılımcıların demografik verileri, İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Katılımcılardan alınan cevaplar değerlendirildiğinde alanında yürütülen farklı çalışmalarla karşılaştırılması noktasında anlamlı bulgular elde edilmiştir.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının cinsiyetleri ile İSG uygulamaları ve KKD kullanımı arasındaki ilişkiye dair t-testi sonuçlarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0,05$). Araştırmaya katılan katılımcıların buldukları yaş grupları ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığı ANOVA testi ile analiz edilmiş buna göre anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0,05$). Araştırmaya katılan katılımcıların mezun oldukları okullar ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığının ölçülmesi için ANOVA testi uygulanmıştır. Buna göre katılımcıların mezun oldukları okullar ile İSG ve KKD tutumlarının; “Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor”, “Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor” ve “Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor” yönündeki tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,05$). ANOVA testi sonucunda anlamlı olarak görülen farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunun tespit edilebilmesi adına Tukey testi uygulanmıştır. Bu test sonucunda Yüksek Lisans/Doktora mezunlarının Lisans mezunlarına göre, Lisans Mezunlarının ise Lise mezunlarına göre daha yüksek “Ekipmanlar çalışma hızımı yavaşlatıyor” tutumu sergilediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Diğer alt boyuta bakıldığında ise “Ekipman kullandığımda iş kazası ihtimalim daha çok artıyor” yönünde tutum sergileyen katılımcılardan, Önlisans/Yüksek Okul ve Lisans mezunlarının Lise mezunlarına göre daha güçlü bir tutum sergilediği tespit edilmiştir ($p<0,05$). Araştırmaya katılan katılımcıların meslekleri ile İSG ve KKD tutumları arasında bir ilişki olup olmadığının ölçülmesi için ANOVA testi uygulanmıştır. Buna göre katılımcıların meslekleri ile İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumlarında yalnızca; “Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor” ve “Ekipmanlar psikolojimi bozduğu için kullanmak istemiyorum” yönündeki tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,05$). Uygulanan Tukey testi sonucunda, Ebe/Hemşire meslek grubunun “Kullandığım ekipmanlar vücudumda çeşitli sağlık sorunları yaratıyor” yönünde Doktorlara göre daha güçlü bir tutum sergilediği tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Katılımcıların duyu durumlarının demografik bilgileri ile karşılaştırılması değerlendirilmesi, İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumlarının anlaşılabilmesi adına önem arz etmektedir. Bu bağlamda bakıldığında, çalışmamızda katılımcıların İSG uygulamaları ve KKD kullanımına yönelik tutumlarında; cinsiyet ve yaşları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememişken, eğitim durumları ile meslek gruplarına göre anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın amacı doğrultusunda COVID-19'un sağlık çalışanları üzerinde yarattığı etkilerin İSG uygulamaları çerçevesinde değerlendirildiğinde katılımcılar duyu durumlarının İSG'nin ve KKD'nin anlaşılması noktasında yeterince iyi olmadığı düşünülebilir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular neticesinde İSG uygulamalarına yönelik bazı öneriler şu şekilde olabilir:

Sağlık çalışanlarının İSG uygulamaları konusunda sürekli olarak bilgilendirilmesi ve kullanılan koruyucu donanımların sürekli olarak yenilenmesi önerilir. İSG uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olan KKD konusunda yetersizlik yaşanmaması adına temin süreçlerinin hızlandırılması ve anlık müdahale edilebilir hale gelecek hantal bürokrasiden kurtulmuş bir sistemin getirilmesi önerilir.

Beyan

“Pandemi Döneminde Sivas Numune Hastanesindeki Sağlık Çalışanlarının KKD Kullanımının İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi” başlıklı makalemizde herhangi bir kişi veya kurumla çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan ederiz.

Kaynakça

- Ağar, A. (2021). Çalışma Hayatında Biyolojik Risk Faktörleri ve Covid-19. *Halk Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 3(2), 133-140.
- Akgün, S. (2015). Sağlık sektöründe iş kazaları. *Health Care Academician Journal*, 2: 67-75.
- Aktaş, K. O. (2020). Çağdaş Hastane Muayene Alanlarında Mekânsal Davranış. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 354-368.
- Avcı, Ü., Usluel, Y. K., Kurtoğlu, M. ve Uslu, N. (2013). Yeniliklerin benimsenmesi sürecinde rol oynayan değişkenlerin betimsel tarama yöntemiyle incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(33), 53-71.
- Chan, J., vd., (2020). A familial cluster of pneumonia associated with the 2019 novel coronavirus indicating person-to-person transmission: a study of a

- family cluster. *Lancet*, 395, 10223, 514–523, doi: 10.1016/S0140-6736(20)30154-9.
- Çetintepe, S. P. ve İlhan, M. N. (2020). COVID-19 Salgınında sağlık çalışanlarında risk azaltılması. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 4, 50-54.
- Demir, C., Töreyn, Z. N. ve Demir, A. U. (2020). *Sağlık Çalışanlarında COVID-19: Meslek hastalığı mı, iş kazası mı? Her yönüyle COVID-19*. Türk Toraks Derneği COVID-19 E-Kitapları.
- Düzgün, S. ve Sulak, S. E. (2020). Öğretmen Adaylarının COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uzaktan Eğitim Uygulamalarına İlişkin Görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 619-633.
- Ekmekçi, Ö. ve Yiğit, E. (2020). *Bireysel İş Hukuku Dersleri*. On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Güven, H. (2017). *Çanakkale İlinde Gürültülü Ortamda Çalışan Personelin Risk Analizi Ve Kişisel Koruyucu Donanım Kullanma Algısının Araştırılması*. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Çanakkale.
- Huang Y, Zhao N. (2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during COVID-19 outbreak in China: a web-based cross-sectional survey. *Psychiatry Research*, 288, 112954.
- İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu www.mevzuat.gov.tr Erişim Tarihi: 27 Eylül 2021
- Kol, E. ve Topgül, S. (2021). COVID-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanları Açısından İş Kazası ve Meslek Hastalığı Olarak Değerlendirilmesi. *Enderun*, 5(2), 165-195.
- Kurt, A.Ö., Harmanoğulları, L.Ü., Ekinci, Ö. ve Ersöz, G. (2015). Bir üniversite hastanesi temizlik çalışanlarının biyolojik risk bilgi, tutum ve davranışları. *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8 (2), 37-47.
- Meydanlıoğlu, A. (2013). Sağlık çalışanlarının sağlığı ve güvenliği. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(3), 192-199.
- Öztürk, H., Babacan, E. ve Anahar, E. Ö. (2012). Hastanede çalışan sağlık personelinin iş güvenliği. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(4), 252-268.
- Solmaz, M. ve Solmaz, T. (2017). Hastaneler de iş sağlığı ve güvenliği. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 147-156.

Tümer M. ve Karaca B. (2020). *COVID-19'da hassas ve riskli gruplar*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri

Uysal, Y. (2020). İş Sağlığı ve Güvenliği Uygulamalarında Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Görev, Yetki ve Sorumlulukları Üzerine Değerlendirmeler. *Premium e-Journal of Social Sciences (PEJOSS)*, 4(10), 346-364.

Zhang, M. vd., (2020). Knowledge, attitude, and practice regarding COVID-19 among healthcare workers in Henan, China. *J. Hosp. Infect.*, 105 (2), 183–187.

Zhong BL, Luo W, Li HM, Zhang QQ, Liu XG, Li WT, vd. (2020). Knowledge, attitudes, and practices towards COVID-19 among chinese residents during the rapid rise period of the COVID-19 outbreak: A quick online cross-sectional survey. *Int J Biol Sci.*16(10), 1745–1752.

<http://www.saglik.gov.tr/march-2020>

<https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Çalışma için Çankırı Karatekin Üniversitesi Etik Kurulu'nun 31.05.2021 tarihinde yapılan 20 nolu toplantısından onay alınmıştır. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

An Investigation of the Use of Personal Protective Equipment (PPE) in Sivas Numune Hospital in terms of Occupational Health and Safety during the COVID-19 Pandemic Period

Extended Abstract

1. Introduction

Epidemics have always been one of the most important public health problems throughout the history of humanity, causing many deaths, physical and mental problems. In every epidemic process, especially health personnel are seen as the occupational group with the highest risk among risk groups. The COVID-19 Pandemic, which started in Wuhan, China in December 2019 and affected the whole world, and then defined as a global pandemic by the World Health Organization (WHO), has brought important problems around the world. Especially health workers have made sacrifices by taking great risks and working overtime during the pandemic process. It is important to evaluate the epidemic process, in which healthcare workers are at significant risk, within the framework of OHS practices, which is among the primary objectives of protecting employee health.

Occupational Health and Safety (OHS) practices come to the forefront as a concept which is frequently on the agenda in the field of health and law in the modern era and its importance is increasing. Protecting the health of employees, which is one of the main goals of OHS, has emerged as a major risk factor for health workers in the face of the problems brought by pandemic conditions. COVID-19 has increased many of the ubiquitous risk factors in healthcare. As a result of additional measures taken after COVID-19; increase in the supply and use of personal protective equipment; The psychosocial effects of the pandemic on workers, and the possible psychological problems that health workers may have had are considered as issues that should be examined in particular. In this study, it was aimed to determine the risks faced by health workers during the pandemic period, to determine the adequacy of Occupational Health and Safety (OHS) practices and the effects on employees.

2. Method

The study was designed on the descriptive survey model, which is one of the survey models (Düzgün, Sulak, 2020, p.624). In the descriptive survey model, a research process is carried out in which large groups are examined, the opinions and approaches of the people in the group about a certain subject or event are learned, and the subject and events are tried to be defined (Avcı, Usluel, Kurtoğlu, Uslu, 2012, p.55). The questionnaire scale used in the study was prepared by taking the sample from the scale used in the research of Güven (2017).

3. Results and Discussion

In this direction, a survey was conducted with the healthcare professionals working in Sivas Numune Hospital and working in different positions, and the results were analyzed within the framework of the determined scales. As a result of the analyzes, the relationships between the demographic data of the participants, their OHS practices and their attitudes towards the use of PPE were examined. Accordingly, when the answers received from the participants were evaluated, important findings were obtained. Tukey test was applied in order to determine between in which groups there were significant differences as a result of the ANOVA test conducted. As a result of this test, it was determined that Master's/PhD graduates had a higher attitude of "Equipment slows my work pace" compared to Bachelor's graduates, and Bachelor's graduates compared to High School graduates ($p>0.05$). When we look at the other sub-dimension, it has been determined that among the

participants who have an attitude of "When I use equipment, the probability of occupational accidents increases", Associate/High School and Undergraduate graduates have a stronger attitude than High School graduates ($p < 0.05$). ANOVA test was applied to measure whether there is a relationship between the professions of the participants participating in the research and their OHS and PPE attitudes. Accordingly, the participants' attitudes towards their profession, OHS practices and the use of PPE are only; A statistically significant relationship was found between the attitudes of "The equipment I use creates various health problems in my body" and "I do not want to use the equipment because it disturbs my psychology" ($p < 0.05$). As a result of the Tukey test, it was determined that the Midwife/Nurse occupational group exhibited a stronger attitude towards "The equipment I use causes various health problems in my body" compared to the Doctors ($p < 0.05$).

4. Conclusion

Comparing the emotional states of the participants with their demographic information is important in order to understand their attitudes towards OHS practices and the use of PPE. In addition, while there was no significant difference between gender and age according to OHS practices and attitudes towards the use of PPE, it was determined that there were significant differences according to educational status and occupational groups.

In line with the purpose of the study, when the effects of COVID-19 on healthcare workers are evaluated within the framework of OHS practices, it can be thought that the emotional states of the participants are not good enough to understand OHS and PPE. As a result of the findings obtained within the scope of the study, some suggestions for OHS practices can be as follows:

It is recommended that healthcare professionals are constantly informed about OHS practices and that the protective equipment used is constantly renewed.

In order not to experience inadequacy in PPE, which is an inseparable part of OHS practices, it is recommended to speed up the procurement processes and to introduce a system that is free from cumbersome bureaucracy that will be instantly intervened.

Araştırma Makalesi

**OICA Üyesi AB (14) Ülkelerinde İnovasyon Belirleyicilerinin
Otomotiv Sektörü Rekabet Gücü Üzerindeki Etkisi**

Ezgi KOPUK

Sorumlu Yazar, Serbest Araştırmacı

ezgiikopukk@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7242-1160

Hüseyin Naci BAYRAÇ

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF

nbayrac@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9212-987X

Öz

Çalışmada inovasyonun ekonomik büyüme sürecinde yüksek katma değere sahip olan otomotiv sektörünün rekabet gücü üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bunun için çalışmada OICA (Uluslararası Motorlu Araç Üreticileri Örgütü-International Organization of Motor Vehicle Manufacturers) üyesi AB (14) ülkeleri ve 1995-2020 dönemi ele alınmıştır. Çalışmada panel veri analizinin yanı sıra yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler kullanılmıştır. Analiz sonucunda, panele ait inovasyon göstergelerinde sadece petrol tüketimi değişkeninin otomotiv sektörü rekabetinde azaltıcı bir etkisinin olduğu gözlenmiştir. Ülkelere ait analiz sonuçları incelendiğinde ise her ülke için farklı inovasyon göstergelerinin rekabet gücünü etkilediği tespit edilmiştir. Genel olarak sanayi katma değeri ve eğitim harcamaları değişkenlerinin rekabet gücü üzerinde etkili olduğu ve bu etkinin incelenen ülkeler açısından farklı oldukları belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre; özellikle beşeri sermaye göstergesi olarak kullanılan eğitim harcamalarının ve teknolojik gösterge olarak kullanılan sanayi katma değerinin rekabet üzerindeki etkisi dikkate alındığında, bu değişkenlere ait girdilerin iyileştirilmesi otomotiv sektörü rekabetini olumlu yönde etkileyeceği ifade edilebilir.

Anahtar kelimeler: Rekabet gücü, inovasyon, otomotiv, panel veri analizi, AB

Jel Sınıflandırma Kodları: C23, F0, F15, O3

**The Impact of Innovation Determinants on Automotive Industry Competitiveness in OICA
Member EU (14) Countries¹**

Abstract

In the study, it is aimed determining the effect of innovation on the competitiveness of the automotive sector, which has high added value in the economic growth process. For this purpose, EU (14) countries that are members of OICA (International Organization of Motor Vehicle Manufacturers) and the period 1995-2020 are discussed. In addition to panel data analysis, tests that take into account cross-sectional dependency were used in the study. As a result of the analysis, it was observed that only the oil consumption variable in the innovation indicators of the panel had a reducing effect on the competition in the automotive sector. When the analysis results of the countries are examined, it has been determined that different innovation indicators for each country affect the competitiveness. In general, it has been determined that the variables of industry value added and education expenditures are effective on competitiveness and this effect is different in terms of the countries examined. According to the analysis results; Considering the impact of education expenditures used as a human capital indicator and industrial value added used as a technological indicator on competition, it can be stated that improving the inputs of these variables will positively affect the competition in the automotive sector.

Keywords: Competitiveness, innovation, automotive, panel data analysis, EU

JEL Classification Codes: C23, F0, F15, O3

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 04.11.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 10.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Kopuk, E. ve Bayraç, H. N. (2023). OICA üyesi AB (14) ülkelerinde inovasyon belirleyicilerinin otomotiv sektörü rekabet gücü üzerindeki etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 633-663. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1199305.

1. Giriş

Ekonomik faaliyetlerin temelinde uluslararası yapılan ticaret yer almaktadır. Ticari işlemlerle ülkelerin para birimleri, gelirleri ve buna bağlı olarak satın alma güçleri etkilenmektedir. Dolayısıyla ülkelerin makro ve mikro göstergelerinde cari hesapların etkisi oldukça büyüktür. Bu bakımdan ülkelerin uluslararası düzeyde ticari etkinliğini sürdürmeleri rekabet unsuruna dayanmaktadır. Ülkeler ne kadar üretimde avantajlı hale gelirse karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olur ve daha fazla pazar payını ele geçirirler. Dış ticarete avantaj ise büyük ölçüde ürün farklılaştırmasına dayanmaktadır. Bu nedendir ki uluslar üretim ve ürünlerin çeşitlendirmesinde inovatif girişimlere yönelir. İnovasyon ile yüksek katma değere sahip yeni ürünler ve seri üretimi etkin kılacak yeni üretim araçları, ülkelerin diğer ülkeler karşısında avantajlı olmasına olanak sağlar.

Yüksek teknoloji ile inovasyon girişimlerinin en çok görüldüğü sektörlerden biri de otomotiv sektörüdür. Bu sektörün her alanında yüksek teknoloji ve yeniliklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bir bakıma otomotiv sektörünün varlığı bir ülkenin gelişmişlik seviyesini göstermektedir. Dolayısıyla dünyanın ilgisi büyük ölçüde otomotiv sektöründedir. Yaşamın her alanında bir ihtiyaç haline gelen otomotiv sektörü, yüksek pazar payını ele geçirmek isteyen üreticiler arasında rekabetin en çok hissedildiği bir sektördür. Otomotiv sektöründe rekabet gücünü elinde bulduran ülkeler, teknolojik yenilik, maliyetlerin azaltılması, farklı gelir gruplarına hitap etmesi, talep skalasının genişletmesi gibi birçok unsura dikkat çekerek ürün farklılaştırması ile rekabet gücünü artırmaya çalışır. Özellikle maliyetlerin azaltılması ve farklı gelir gruplarına hitap edebilmek için üretimlerini yan sanayi olarak ucuz emeğin ve ham maddenin bol olduğu ülkelere taşırlar. Bu uygulama üretim sirkülasyonunu artırarak, bilgi iletişiminin de hızla yayılmasını sağlamaktadır. Bilgi akışındaki bu hız yeniklerin ve yüksek teknoloji üretiminin önünü açmaktadır. Bu yenilik fırsatlarını da elinde bulduran ülkeler, otomotiv sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmaktadır. Yani sektörün en temel gelişimi inovasyonla sağlanmaktadır.

Yüksek katma değere sahip olan otomotiv sektörü tüm dünyada olduğu gibi AB ülkelerinde de oldukça ilgi gören bir sektördür. Dünya otomotiv piyasasında büyük bir yere sahip olan AB ülkelerinde otomotiv üretimi, OICA verilerine göre krizler haricinde çok fazla sekteye uğramamıştır. Bu bakımdan oldukça geniş bir rekabet payına sahip olan bu ülkeler, otomotiv sektöründe rekabet avantajlarını kendi lehlerine çevirmek için benzin ve dizel yerine daha çevreci yakıtlarla sürdürülebilir bir sektör yaratma çabası içindedir. Ayrıca üretilen araçların teknolojik yeniliklerle insan yaşamını daha güvenli ve daha konforlu kılacak şekilde dizayn edilmesi, inovasyon girişimlerine oldukça önem verdiklerini göstermektedir. Bu da sektördeki rekabet ortamının her geçen gün daha da farklılaşarak evrilmesine yol açmaktadır. İnovasyona dayalı rekabetin bu kadar yoğun hissedildiği otomotiv

sektöründe AB ülkeleri, tüketici tercihlerini de dikkate alarak sağlam bir piyasa rekabetini devam ettirmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik ve gelirlerinde, rekabet ve inovasyonun bu denli önemli olduğu otomotiv sektöründe, otomotiv sektörünün rekabetini artırıcı inovasyon göstergelerinin tespitinin ve bu inovasyon göstergelerinin rekabet üzerinde nasıl bir etki yarattığını belirlemek, otomotiv üreticisi olan ülkelerin gelişimi için oldukça önemlidir. Bu önem doğrultusunda çalışmada otomotiv sektörüne ait açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi üzerinde, doğrudan yabancı yatırımlar, petrol tüketimi, eğitim harcamaları ve sanayi katma değeri değişkenlerinin etkisini belirlemek hedeflenmiştir. Bu tespit belirlenmesi için OICA üyesi AB(14) (Almanya, Avusturya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Portekiz, Romanya, Bulgaristan, Hırvatistan) ülkeleri seçilmiştir. Bu sayede entegrasyon girişiminin rekabet üzerindeki etkisi hakkında da çıkarım yapılabilecektir. Çalışma 1995-2020 yıllarını kapsamakla birlikte, panel veri analizi ile yürütülecektir. Yapılan bu çalışma ile otomotiv sektöründe rekabet avantajı kazanmayı ve otomotiv sektöründe faaliyet göstermeyi hedefleyen ülkeler için bir çıkarım sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çıkarımlar yüksek teknoloji gerektiren diğer sektörlerde faaliyet gösteren ülkelerin rekabet gücü kazanımında da etkili olacaktır. Ayrıca çalışma literatürde yapılan çalışmalardan farklı olarak otomotiv sektörü özelinde ve otomotiv sektörü rekabetinde dünya ve Avrupa bölgesinde yüksek rekabet gücüne sahip olan ülkeler üzerine kurulması sebebiyle, hem literatürün genişletilmesi hem de sektörün gelişimi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

2. Rekabet Gücü ve İnovasyon Arasındaki İlişkinin Ekonomik Etkileri

Rekabet, Türk Dil Kurumu (2019)'nda "Aynı amacı güden kimseler arasındaki çekişme, yarışma, yarış" anlamına gelmekle birlikte ekonomik sistemde, ekonomik özgürlük girişimlerinin sağlanması ve piyasada etkinliğin artmasına yönelik faaliyetlerin düzenlenmesinde en etkili mekanizma olarak görülmektedir (Melnik ve Yaskal, 2013, ss. 8). Rekabet gücü ise, belirlenen hedeflere ulaşmak için gerekli olan kaynağın üretilmesine dayanmaktadır. Aynı zamanda bir devlet için rekabet gücü, serbest piyasa koşullarında uluslararası piyasaların mal ve hizmet taleplerini karşılarken, diğer yandan da vatandaşların reel gelirlerine bağlı olan alım güçlerini korumak ve geliştirmek derecesini ifade etmektedir. Geniş kapsamda uluslararası faaliyetlerde, uluslarının ekonomik gelişmişliklerinden yararlanılması rekabet gücüne bağlıdır. Bu gücün geliştirilmesinde ise emek ve sermaye kaynaklarının geliştirilmesi ile oluşan verimlilik, merkezi bir faktör niteliğindedir (President's Commission on Industrial Competitiveness, 1985, ss. 6-8) . Verimliliğin temelinde ise yenilik girişimleri yer almaktadır.

İnovasyon bir diğer ifadeyle yenilik kavramı, mevcut teknolojilerin yeni bir formda yeniden şekillendirilmesidir. Her yenilik önu alınamaz bir bilgi birikimi ile ilerlemekte ve yeni üretilen bir yenilik diğer bir yeniliğin ortaya çıkmasına yol

açmaktadır (Kang, 2021, ss. 6). Bu bakımdan inovasyon oldukça geniş bir yapılanma ağına sahiptir. Özellikle inovasyonun geliştirilmesinde sermaye, kurumsal destekler, beşeri sermaye ve doğal kaynaklar gibi faktörlerin kullanımının artırılması, inovasyon sürecinin bir parçasıdır. Dolayısıyla ülkelerin inovatif gelişmişliği sağlamak için elinde bulundurduğu bu kaynaklarla avantajlı olması, rekabet içerisinde olduğu ülkeler veya firmalar karşısında rekabet gücü kazanmasına neden olmaktadır. Rekabet gücü elde eden ülkeler ise inovatif avantaj sayesinde pazar paylarını artırır ve buna bağlı olarak karşılaştırmalı üstünlük kazanımları elde etmektedir.

Aslına bakılırsa rekabet ve inovasyon birbirlerini besleyen iki kavramdır. İnovasyon olmadan rekabet, rekabet olmadan inovasyon olmaz. Çünkü ülkeler inovasyon sayesinde rekabet gücü kazanırken, rekabet sayesinde de inovasyon faaliyetlerini sürdürmektedir. Aynı zamanda rekabetçi bir yapıya sahip olmak, diğer ülkelerin inovasyon girişimlerinden faydalanma olanağı sağlayarak, sınırsız bir bilgi akışına da izin vermektedir. Rekabetçiliğin doğasında, üretimin ve ürünlerin farklılaştırılmasına dayanan inovasyon yer almaktadır. Bu sebeptir ki rekabetçiliğin görecelik kazanması ve rekabetçiliğin korunmasında farklılaştırılmanın oluşması inovasyonun önemini daha da belirginleştirmektedir. İnovasyon sayesinde çok daha iyi üretim süreci ve yüksek nitelikte beraber farklılaştırılmış ürünlerin üretilmesi, ülkelerin pazar paylarını genişleterek ekonomik açıdan refah seviyelerinin yükselmesine ve gelişmişlik seviyesini olumlu yönde etkilemektedir. (Fan, Dong ve Zeng, 2009, ss. 33).

Rekabetin en temel amacı yüksek pazar payını ele geçirerek ticari faaliyetin artırılması ile ekonomik büyümeyi sağlamaktır. Bu bakımdan ülkelerin cari gelirlerinin artırılmasında rekabet oldukça önemli bir unsurdur. Ama rekabetin büyüme üzerindeki etkisi, rekabet gücü kazanımına bağlıdır. Bunun için de ülkelerin ürün çeşitlendirmesi ve yüksek esnekliğe sahip ürünlerin üretimine odaklanması gereklidir. Aynı zamanda serbest bir ticari ağın varlığı rekabet dinamizmini etkin tutarak, dışsallık ve ölçek ekonomilerinden faydalanmayı da beraberinde getirmektedir. Bu da yüksek katma değere sahip olan ürünlerin üretiminin önünü açarak ülke ekonomilerinin büyümesine olanak sağlamaktadır (Yurttançıkmaz, Kabadayı ve Emsen, 2014, ss. 27). İnovasyonun önemi de burada karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yüksek katma değere sahip ürünlerin üretiminde nitelikli emeğin, bilgi birikiminin, teknolojik gelişmişliğin, finansal gücün ve kurumsal destekler gibi inovatif girişimlerin önemi çok büyüktür. Bu sebeptir ki inovasyon, özellikle teknolojik katma değere sahip geliştirilen inovasyon, büyüme ve kalkınmanın itici gücü olarak görülmektedir. Ayrıca serbest ticaretin etkisiyle artan rekabet sonucu, inovasyonun gelişmiş ülkelere daha az gelişmiş olan ülkelere doğru hareket etmesi de, büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Küreselleşmenin de etkisiyle artan rekabet ortamı, bilgi-iletişim teknolojisi ve buna bağlı olarak hızlı bir dönüşüm içerisinde olan teknolojik faaliyetler ile performansını artıran firmalar, uluslararası bir alanda inovasyon rekabet gücünü

elinde bulundurarak ülke ekonomisinin büyümesine olanak sağlamaktadır (Fan v.d., 2009, ss. 35). Bunların yanı sıra kurumsal ve devlet destekli geliştirilen AR-GE yatırımları ile teşvik programları ve sübvansiyonlar, inovasyona bağlı rekabet gücünü artırarak ülke gelirlerine katkı sunmaktadır.

Genel olarak bakıldığında ekonominin büyümesinde rekabete, rekabet gücünün elde edilmesinde de ürün farklılaştırması ve yüksek katma değere sahip ürünlerin üretilmesinde gerekli olan inovasyon faktörlerine ihtiyaç duyulmaktadır. İnovasyonla rekabet gücü kazanan ülkeler daha fazla gelir elde etme eğilimi göstermektedir. Daha fazla gelir, daha fazla üretimle sağlanır ve bu da daha fazla istihdam olanakları anlamına gelmektedir. İnovasyonun bu denli bir sirkülasyon içerisinde ilerlemesi iktisadi göstergeleri olumlu etkileyerek hem büyüme hem de kalkınmanın gelişimine katkı sağlamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse uluslararası ticarete inovasyona dayalı yüksek teknoloji gerektiren ürünlerin rekabet gücü, ülkelerin gelişmişlik seviyelerini artırmaktadır.

3. AB (14) Ülkelerinde Küresel Rekabet Edilebilirlik ve İnovasyon Gelişimleri

Ülkeler ticari faaliyetlerini küresel bir alanda yürütebilmeleri için uluslararası rekabet içerisinde bir paya sahip olmak zorundadır. Bu payın büyüklüğü de inovasyon gelişimlerine bağlı olarak değişmektedir. Ülkeler küresel çapta büyük bir ticari etkinliği elinde bulundurmak için inovasyon kapsamında faaliyetlerini geliştirmektedirler. Bu doğrultuda ülkelerin rekabet ve inovasyon faaliyetlerinin gelişimlerine göre ülkelerin gelişmişlik ve büyüme düzeyleri hakkında çıkarım yapılabilmektedir. Bu bakımdan ülkelerin uluslararası düzeyde rekabet edilebilirliği ve inovasyon gelişimleri, bu kavramlar üzerine geliştirilen ölçümler kistasında değerlendirilmektedir.

Rekabet gücü, Dünya Ekonomik Forumu' nun (World Economic Forum) her yıl baz aldığı veri ve anket sonuçlarına göre hazırladığı Küresel Rekabet Gücü Endeksi kapsamında ölçülmektedir. Bu endeks değeri sanayi 4.0 ve inovasyona bağlı bir rekabet anlayışının küreselleşmesi sonucu, Küresel Rekabet Gücü Endeksi 4.0 olarak ele alınmaya başlamıştır. Endeksin hesaplanmasındaki firma ve devletlerin üretkenliğine yönelik geliştirilen politikalarına yön vermektir (World Economic Forum, 2019). İnovasyon ise Cornell University, INSEAD ve WIPO (World Intellectual Property Organization) tarafından ölçülen Küresel İnovasyon Endeksi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu endeks ülkelerin göreceli inovasyon kapasitesini, uygulanan politika ve faaliyetler kapsamında ortaya koyma aracı olarak tanımlanmaktadır. Endeks ile inovasyonu anlamlandırmak ve inovasyon unsurlarını değerlendirmenin yanı sıra ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında da fikir yürütüleceği amaçlanmıştır (Taş, 2017, ss. 111).

AB (14) ülkelerine ait Küresel Rekabet ve İnovasyon Endeksleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: 2019 Yılına Ait Küresel Rekabet ve İnovasyon Endeks Değerleri

Sıra	Ülkeler	Küresel Rekabet Endeks Değeri	Ülkeler	Küresel İnovasyon Endeks Değeri
1	Hollanda	82.4	İsveç	63.65
2	Almanya	81.8	Hollanda	61.44
3	İngiltere	81.2	İngiltere	61.30
4	İsveç	81.2	Finlandiya	59.83
5	Finlandiya	80.2	Almanya	58.19
6	Fransa	78.8	Fransa	54.25
7	Avusturya	76.6	Avusturya	50.94
8	Belçika	76.4	Belçika	50.18
9	İspanya	75.3	İspanya	47.85
10	İtalya	71.5	İtalya	46.30
11	Portekiz	70.4	Portekiz	44.65
12	Bulgaristan	64.9	Bulgaristan	40.35
13	Romanya	64.4	Romanya	39.95
14	Hırvatistan	61.9	Hırvatistan	37.82

Kaynak: World Economic Forum, 2019; Cornell University, INSEAD, and WIPO, 2019.

Not: En son yayınlanan Küresel Rekabet Endeksi Raporuna ait yıl baz alınmış ve yazarlar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo incelendiğinde araştırılan ülkeler içerisinde en fazla rekabet gücüne sahip ülke Hollanda iken, en yüksek inovasyon gelişimi İsveç’ te görülmüştür. Her iki endeks değeri karşılaştırıldığında ülkelerin sıralamasında çok fazla fark yoktur. Özellikle İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, İspanya, İtalya, Portekiz, Bulgaristan, Hırvatistan ve Romanya’ nın rekabet ve inovasyon endeks değerlerine ait sıralamanın paralel olduğu izlenmiştir. Bu durum inovasyon ve rekabet arasında döngüsel bir nedenselliğin olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan İsveç ve Finlandiya’ da küresel inovasyon endeksine bağlı sıralamalar, rekabet sıralamalarına göre daha öndedir. Bu ülkelerin inovatif gelişmişlikleri yüksek olmakla birlikte çok az da olsa rekabet sıralamalarında paralelliği yakalayamamış ve yüksek inovasyona karşın düşük rekabet oranları ile karşılaşmıştır. Tam tersi durum ise Almanya’ da görülmüş ve bu ülkede düşük inovasyon endeksine karşın yüksek rekabet avantajı sağlanmıştır. İki durum göz önünde bulundurulduğunda ve inovasyon kapsamında değerlendirildiğinde bu ülkelerin rekabet gücünün, inovasyonun verimliliğine bağlı olduğu düşünülmektedir.

Ülkelerin otomotiv sektörüne ait rekabet gücü ise Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (AKÜ) ile değerlendirilmiştir. Balassa tarafından geliştirilmiş endeks, karşılaştırmalı üstünlüğü belirlemek amacıyla mal ve ya endüstriye ait dünya ticaretindeki ihracat payının, toplam ülke içindeki ihracat payına oranı olarak ifade etmektedir (Çakmak, 2005, ss. 69) Bu endeks sayesinde ülkelerin mal ve ya endüstride ticari rekabet gücü hakkında çıkarım yapılabilmektedir.

Araştırılan dönem aralığı içerisinde karşılaştırma yapabilmek için 1995 ve 2020 yılına ait AKÜ değerleri Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: 1995 ve 2020 Yıllarına Ait Otomotiv Sektörü AKÜ Endeks Değerleri

Sıra	Ülkeler	1995 AKÜ Endeksi	Sıra	Ülkeler	2020 AKÜ Endeksi
1	Fransa	2.49	1	Hollanda	3.69
2	Almanya	2.48	2	Belçika	3.57
3	Hollanda	2.07	3	İsveç	3.39
4	İspanya	1.86	4	İspanya	2.37
5	İsveç	1.61	5	Fransa	2.05
6	Belçika	1.60	6	Almanya	1.15
7	Avusturya	0.82	7	Portekiz	0.91
8	Finlandiya	0.60	8	Hırvatistan	0.87
9	Portekiz	0.42	9	Avusturya	0.78
10	İngiltere	0.20	10	Bulgaristan	0.61
11	İtalya	0.17	11	Romanya	0.59
12	Bulgaristan	0.22	12	Finlandiya	0.55
13	Hırvatistan	0.07	13	İngiltere	0.31
14	Romanya	0.04	14	İtalya	0.20

Kaynak: UNCTADSTAT, 2022.

1995 ve 2020 yılına ait AKÜ endeksi karşılaştırıldığında, araştırılan tüm ülkelerin endeks değerlerinde bir yükselmenin olduğu gözlenmiştir. Başta Hollanda olmak üzere Belçika, İsveç, Portekiz, Romanya ve Hırvatistan bu yıllar içerisinde yüksek inovasyon girdisi isteyen otomotiv sektörü rekabetinde oldukça önemli ilerlemeler kat etmiştir. Araştırılan yıllarda en büyük otomotiv sektörü rekabet gücünü kaybeden ülke ise Fransa olmuştur. Fransa’yı, Almanya, Avusturya ve Finlandiya takip etmiştir. Bu dönemde ülkelerin farklı gelişmişlik seviyelerine bağlı inovasyon faaliyetleri ve otomotiv sektöründe küresel rekabet dengelerinin değişmesi, karşılaştırmalı üstünlük seviyelerindeki sıralanın değişmesine neden olmuştur.

4. Literatür Araştırması

Ülkeler milli gelirlerini artırmak ve cari açıklarını azaltmak için ihracatını, dolayısıyla üretim ve üretilen ürünlerin pazar paylarını genişletmek zorundadır. Ayrıca üretilen ürünlerin yüksek katma değerlere sahip olması, ülkelerin gelirlerindeki artışın önünü açacaktır. Bu sebeple ülkeler pazar paylarını genişletmek ve satış miktarlarını artırmak için ürün farklılaştırması ile rekabet gücü elde etmeye çalışırlar. Ülkelerin rekabet avantajı kazanmasında ise en etkili ve en önemli unsur inovasyondur. Ülkeler ne kadar inovasyona yönelik girişimlerini artırır, uluslararası ticarete o kadar fark yaratır ve mopolcü gücü elinde bulundurma fırsatı yakalar. Bu bakımdan inovasyonun rekabet üzerindeki etkisini belirlemek uluslararası faaliyet gösteren devlet ve firmaların üretim ve ürünlerinin

geliştirilmesi için oldukça önemlidir. Bu önem doğrultusunda inovasyon ve rekabet arasındaki ilişkiyi belirlemek güncelliğini koruyan bir araştırma konusudur.

Literatürde rekabet ve inovasyon arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma vardır. Özellikle inovasyonun rekabet üzerindeki etkisi mikro ve makro açıdan ele alınmıştır. Tablo 3’de rekabet ve inovasyon arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmalara bakıldığında rekabet üzerinde inovasyon göstergelerinin etkisi farklılık göstermekle beraber, genel olarak pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir.

Tablo 3: Literatür Araştırması

Yazar	Ülke / Dönem	Yöntem	Sonuç
Kuzmenko vd.(2022)	Çek Cumhuriyeti ve AB (27) (Tarım Sektörü)	RCA, LFI ve GL endeksleri ve Lojistik Regresyon Analizi.	Tarım sektörü üzerine yapılan çalışmada hesaplanan endekslere göre rekabet gücünün yüksek olduğu tespit edilmiş ve regresyon analizinde rekabeti tek etkileyen değişkenin sermaye olduğu belirlenmiştir.
Kang (2021)	Amerika (1818 firma) / 1975-2016	Farklıklar İçindeki Fark Metodu, Regresyon Analizi.	Anlaşma üzerine kurulmuş rekabetin inovasyonun gelişimine engel olduğunu ifade ederek, inovasyon ile fiyat rekabeti arasında negatif bir ilişkinin olduğunu ifade etmiştir.
Şen & Pehlivan (2021)	Türkiye ve BRICS / 2000-2018	Panel Veri Analizi	Dış ticaret performansı üzerinde inovasyonun etkisinin araştırıldığı çalışmada her ülke için farklı inovasyon göstergelerinin etkili olduğu tespit edilmiştir.
Altıntaş (2020)	G20 /2018-2019	Pearson Korelasyon Katsayısı, Korelasyon Katsayısı ile DEMATEL Sayısal Yöntemi ve Somers’in d Etki Katsayısı ve Kanonik	Rekabet ve inovasyonun dinamiğinin artırılmasında inovasyon odağının geliştirilmesine yönelik bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 3'ün devamı: Literatür Araştırması

Yazar	Ülke / Dönem	Yöntem	Sonuç
Lui & Xie (2020)	Çin (İmalat Sanayi, 21 Alt Sektör) / 2000-2014	Panel Regresyon Analizi	Araştırılan sektörün AKÜ değerini teknolojik gelişimler, doğrudan yabancı yatırımlar, beşeri sektör değişkenleri ve çevresel göstergelerin olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Çelik (2020)	OECD (18) /1994-2017	Panel Veri Analizi	Rekabeti etkileyen unsurların araştırıldığı çalışmada rekabet göstergesi olarak kullanılan AKÜ değişkenini döviz kuru, DYY, sermaye stoku, dışa açıklık, GSYİH, beşeri sermaye ve patent değişkenlerinin etkilediği tespit edilmiştir.
Gamariel & Hove (2019)	Afrika (43 Ülke) / 1995-2015	Panel Veri Analizi	Çalışmada ihracat rekabetini DYY, beşeri sermaye ve inovasyon gelişmelerinin artırdığı gözlemlenmiştir.
Sener & Delican (2019)	31 Gelişmiş- 26 Gelişmekte olan Ülke / 2007-2017	Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik	Her iki ülke grubu için bilgi-iletişim teknolojilerinden rekabet gücüne tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken, ihracattan bilgi-iletişim teknolojisi ve inovasyon endeksine tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Braja & Gemzik-Salwach (2019)	AB (16) Ülkeleri / 2008-2014	Panel Veri Analizi	Yüksek teknoloji sektörüne ait AKÜ endeksi ile AR-GE harcamaları arasında yüksek korelesyonun olduğu saptanmıştır.
Topcu (2018)	OECD (24) ülkeleri (İmalat Sanayi) / 1996-2015	Panel En Küçük Kareler, Sabit Etki ve Tesadüfi Etki Modelleri	Yüksek teknoloji imalatı rekabeti ve AR-GE harcaması arasında pozitif bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.
Nipo, Bujang & Hassan (2018)	63 Ülke / 2007-2014	Panel OLS ve Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)	Bilgi-iletişim teknolojilerinin rekabet üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada, üst orta gelirli ülkelerin mobil hücresel ve İnternet'in rekabette daha önemli olduğu ve düşük gelirli ülkelerde BİT' in gelişiminin düşük olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3'ün devamı: Literatür Araştırması

Yazar	Ülke / Dönem	Yöntem	Sonuç
Tekin & Hancıoğlu (2018)	36 Ülke / 2008-2015	Panel Veri Analizi	İhracat performansı ile inovasyon arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İhracatta en yüksek etkiye sahip inovasyon göstergeleri ise araştırma sistemleri, beşeri sermaye, inovatörler ile bağlantılar, fikri varlıklar ve girişimciliğin olduğu saptanmıştır.
Antoniadis (2017)	Karadeniz Bölgesi Ülkeleri (12) / 2006-2015	Panel Veri Analizi	Ülkelerin rekabet gücünde enerji değişkenlerinin olumlu bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.
Reiss vd. (2016)	AB Ülkeleri / 2020	İstatistiki Değerlendirme ve 2020'ye Yönelik Trend Analizleri	Araştırılan ülkelerin rekabet gücünün bilime dayalı faaliyet ve AR-GE çalışmalarına dayandığı ifade edilerek, zaman farkına bağlı bu değişkenlerin AKÜ üzerindeki etkisinin zaman alacağı belirlenmiştir.
Saray & Hark (2015)	OECD (İleri Teknoloji Ürünleri) / 2004-2013	Panel Veri Analizi	Yüksek teknolojiye ait ürünlerin rekabetinde verimliliğin en fazla etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Ancak DYY ve teknoloji değişim değişkenleri ile rekabet arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.
Ustaoglu (2013)	Türkiye (Otomotiv Sektörü) / 1996:M1-2012:M12	Hatemi-J Eşbütünleşme Analizi, Hacker ve Hatemi-J Nedensellik Analizi	Otomotiv sektöründeki rekabeti REDK değişkeninin pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Gülmez (2012)	AB (27)-Türkiye (Otomotiv Sektörü) / 1996-2011	RCA Endeksi ile İstatistiki Analiz	Sektörün endeks değerleri incelendiğinde araştırılan dönemde AKÜ endeksinin azaldığı gözlemlenmiştir. Bu azalmanın teknoloji ve AR-GE girişimlerine bağlı olarak ortadan kalkacağı ifade edilmiştir.

Tablo 3'ün devamı: Literatür Araştırması

Yazar	Ülke / Dönem	Yöntem	Sonuç
Lee (2010)	71 Ülke / 1970–1974, 2000–04	Panel Regresyon Analizi	Yüksek teknoloji gerektiren ürünlerin ihracatında rekabetin daha fazla etkili olduğu saptanmıştır.
Yapraklı (2011)	Türkiye (İmalat Sanayi) / 1980-2010	Çoklu Eş-bütünleşme Analizi ve Hata Düzeltme Modeli.	AKÜ endeksi üzerinde GSYİH ve dışa açıklık değişkenlerinin pozitif etkiye sahip olduğu saptanırken, iş gücü maliyetleri ile döviz kurunun negatif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.
Márquez-Ramos & Martínez-Zarzoso (2009)	91 Ülke (Sınıflandırılmış Sektörler) / 2000	PPML ve Harvey Yöntem	Teknolojik inovasyonun uluslararası ihracattaki etkisinin araştırıldığı çalışmada, teknolojik inovasyonun uluslararası rekabette belirleyici bir unsuru olduğu tespit edilmiştir.
Özçelik & Taymaz (2004)	Türkiye (İmalat Sanayi) / 1995-1997	Tobit Tahmincisi	Türkiye' nin imalat sanayi sektöründeki rekabet üzerinde inovasyonun belirlenmesine yönelik yapılan çalışmada sermaye ve teknolojik girişimlerin etkili olduğu tespit edilmiştir.

5. Ekonometrik Analiz

5.1. Veri ve Model

Çalışmanın amacı, OICA üyesi olan AB (14) ülkelerinin otomotiv sektörü rekabet gücünde inovasyonun etkisini tespit etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Analizin zaman aralığı ise 1995 ve 2020 yıllarını kapsamaktadır. Ekonometrik analizde kullanılan değişkenler ise düzey değerleri ile test edilmiştir.

Çalışmaya ait ekonometrik modelin denklemi, denklem (1)'de gösterilmiştir:

$$AKÜ_t: \beta_0 + \beta_1 DYY_t + \beta_2 PT_t + \beta_3 EH_t + \beta_4 SKD_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Çalışmada kullanılan değişkenler, değişkenlerin özellikleri ve elde edildiği kaynaklar Tablo 4'de gösterilmektedir.

Tablo 4: Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişkenler	Değişkenlerin Nitelikleri	Kaynak
Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (AKÜ)	Rekabet Gücü	UNCTADSTAT
Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) (Dolar-Cari)	İnovasyon (Kurumsal Gösterge)	The World Bank World Development Indicators
Petrol Tüketimi (PT) (Varil)	İnovasyon (Çevresel Gösterge)	Bp-Statistical Review of World Energy

Tablo 4'ün devamı

Değişkenler	Değişkenlerin Nitelikleri	Kaynak
Eğitim Harcamaları (EH) (Dolar-Cari)	İnovasyon (Beşeri Sermaye Göstergesi)	The World Bank World Development Indicators
Sanayi Katma Değeri (SKD) (Dolar-Cari)	İnovasyon (Teknolojik Gösterge)	The World Bank World Development Indicators

5.2. Ampirik Model ve Bulgular

Yatay kesit bağımlılığı, panelde yer alan ülkelerin herhangi birinde meydana gelen bir şokun, diğer ülkeleri etkilediğini göstermektedir. Ayrıca bu şokun ülkeler üzerinde yarattığı etkinin aynı dereceye sahip olduğu ifade edilmektedir (Koçbulut ve Altıntaş, 2016, ss. 152). Bu bakımdan araştırılan ülkelerde oluşan şokların diğer ülkeler üzerindeki etkisinin var olup olmadığının belirlenmesi, analizde kullanılacak tahmin yöntemi ve testin seçiminde önemlidir. Çünkü yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmadığı analiz yöntemlerinde elde edilen tahmin sonuçları, doğru bir nitelik taşımamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada modelin yatay kesit bağımlılığı, LM (Breusch ve Pagan (1980), LM adj (Pesaran vd. (2008) ve LM CD (Pesaran (2004) testleri ile sınanmıştır.

Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi, bir spesifikasyon testi olarak değerlendirilmekte ve aynı zamanda otokorelasyon testlerinin özelliklerini içinde barındıran bir test olma özelliği göstermektedir. Testte T (zaman)' nin, N (gözlem sayısı)' den büyük olduğu durum dikkate alınmaktadır (Pesaran, 2004, ss. 4). Testin denklemi ise denklem (2)'de gösterilmektedir:

$$CD_{LM}: T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \alpha_{ij}^2 \quad (2)$$

Denklemdaki α değeri, artıkların pair-wise korelasyonunun örneklem tahmini ifade etmektedir.

LM testine karşın Pesaran (2004), LM CD testini geliştirmiştir. LM CD testi, gözlem sayısının zamandan büyük olması halinde, belli bir ağırlık matrisine ihtiyaç

duyulmayan yatay kesit bağımlılığı testidir. Bu test, ikili kolerasyon katsayılarında oluşmaktadır. LM CD testine ait denklem, denklem (3)'teki gibidir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \alpha_{ij}^2 \right) \quad (3)$$

Pesaran v.d, (2008)' nin geliştirdiği LM adj testi ise diğerlerinden farklı olarak, CD testinde araştırılan değişkenlerin kesit ortalamalarının sifıra yakın olması durumunda ortaya çıkan hataların ve dışsal regresyon analizlerinde mevcut konumun koruması ile kontrollerin sağlanması yapılabilmektedir. Testin denklemi aşağıdaki denklem (4)'te şöyle gösterilmiştir:

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \alpha_{ij}^2 \right) \frac{(T-k)\alpha_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (4)$$

Yatay kesit bağımlılığı testlerine ait hipotezler ise şöyledir:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Diğer yandan panelde yer alan yatay kesitlere ait koentregresyon denklemlerindeki eğim katsayılarının heterojen veya homojen olup olmadığı Pesaran ve Yamagata (2008)' nin geliştirdiği homojenlik testi ile sınanmıştır. Pesaran ve Yamagata, Swamy (1970)'nin geliştirmiş olduğu test üzerinden yeni bir homojenlik testi geliştirmiştir. Testte iki tane test istatistiği yer almaktadır. Bu testlerdeki tahminler panel EKK ve ağırlıklandırılmış sabit etkiler modeli ile yapılmıştır (Göçer, Mercan ve Hotunluoğlu, 2012, ss. 462).

Δ ve Δ_{adj} ' nin test istatistiklerine ait denklemler aşağıdaki denklem (5) ve (6)'da gösterilmiştir (Pesaran ve Yamagata, 2008, ss. 62).

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S}-1}{\sqrt{2}} \right) \quad (5)$$

$$\Delta_{adj} = \sqrt{\frac{N(T+1)}{T-k-1}} \left(\frac{N^{-1}\hat{S}-k}{2k} \right) \quad (6)$$

N: Yatay kesit sayısı

\hat{S} : Swamy test istatistiği

Testlere ait hipotezler ise şöyledir:

H_0 : Değişkenlerin eğim katsayıları homojendir.

H_1 : Değişkenlerin eğim katsayıları heterojendir.

Test sonuçlarından elde edilen olasılık değerleri % 5 anlamlılık seviyesinden büyük ise H_0 , küçük ise H_1 hipotezi kabul edilmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik test sonuçlarına ait bilgiler Tablo 5’de gösterilmektedir.

Tablo 5: Modele Ait Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testi

Yatay Kesit Bağımlılığı		
Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM (Breusch and Pagan (1980))	129.9	0.0046*
LM adj (Pesaran vd. (2008))	2.364	0.0181**
LM CD (Pesaran (2004))	0.6464	0.5180
Homojenlik Testi		
Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta_tilde	11.255	0.0000*
Delta_tilde_adj	12.833	0.0000*

Not: * ve ** işareti, sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Yapılan yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre LM (Breusch ve Pagan (1980)) ve LM adj (Pesaran vd. (2008)) testleri, modelin % 5 anlamlılık seviyesinde yatay kesit bağımlılığına sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla panel veri analizine, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak testlerle devam edilmiştir. Homojenlik testinde ise olasılık değerlerinin % 5 anlamlılık seviyesinden küçük olması sebebiyle, değişkenlerin eğim katsayılarının heterojen olduğunu belirten H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testinden sonra yatay kesit bağımlılığını dikkate alan CADF testi ile analizde kullanılan değişkenlerin durağanlık sınaması yapılmıştır. CADF testi, Pesaran tarafından geliştirilmiş bir analizdir. Testte öncelikle panelin geneli için CADF test istatistiği hesaplanır ve ardından bu istatistik değerinin aritmetik ortalaması alınarak bir CIPS (Cross Sectionally Augmented IPS) test istatistiği elde edilir (Gençoğlu, Kuşkaya ve Büyüknalbant, 2020, ss. 7). Pesaran geliştirdiği birim kök denkleminde, modele ait yatay kesit bağımlılığını çözmek için denkleme \tilde{y}_t ve $\Delta\tilde{y}_t$ gecikmeli değerleri eklemiştir. CADF testinin denklemi ise denklem (7)’de verilmiştir (Zhang, Jong ve Haurin, 2016, ss. 8; Altıntaş ve Alancıoğlu, 2021, ss. 269).

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{P_i} c_{ij} + \Delta y_{i,t-j} + d_i t + h_i \tilde{y}_{t-1} + \sum_{j=0}^{P_i} n_{ij} \Delta \tilde{y}_{t,t-j} + \varepsilon_{i,t} \quad (7)$$

t-bar’ a ait CIPS istatistik değerinin denklemi ise aşağıdaki denklem (8)’de gösterilmiştir (Pesaran, 2007, ss. 276):

$$\text{CIPS}(N,T)=\bar{t}=N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N,T) \quad (8)$$

$$H_0: b_i=0, i=1,2,\dots,N$$

$$H_1: \left\{ \begin{array}{l} b_i = 0, i = 1, 2, \dots, N_1 \\ b_i < 0, i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N. \end{array} \right\}$$

CADF testine ait sonuçlar Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6: İkinci Kuşak CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit – I(0)	Sabit – I(1)	Kritik Değerler
AKÜ	-2.267**	-5.038*	%1 için -2.45
PT	-2.272**	-5.007*	
DYY	-3.823*	-5.716*	
SKD	-1.866	-4.195*	%5 için -2.25
EH	-2.285**	-4.862*	%10 için -2.14

Not: * ve ** işaretleri %1 ve %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

CADF test sonuçlarına göre AKÜ, PT, DYY ve EH değişkenlerinin istatistiki değerleri, belirlenen kritik değerlerinden yüksek olduğu için I(0) düzeyde durağan olduğu tespit edilirken, değişkenlerin farkları alınarak yapılan birim kök analizinde değişkenlerin hepsinin %1 anlamlılık seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Analizde birim kök sınaması yapıldıktan sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını test eden ve yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan Westerlund Eşbütünleşme Analizi yapılmıştır. Westerlund (2007) geliştirdiği teste faktör kısıtlaması olmadan ve yapısal dinamikler kapsamında uzun dönemli ilişkiyi belirlemeyi hedeflemiştir. Westerlund, Banerjee, Dolado ve Mestre (1998)’ nin geliştirmiş olduğu testi panele uyarlayarak dört farklı test istatistiği ile H_0 hipotezini test etmiştir. Bu doğrultuda hata teriminin sıfıra eşit olup olmadığı sınıandığı hata düzeltme modeline dayanan Westerlund testinde, hata terimine ait H_0 hipotezi edildiği zaman, eşbütünleşmenin olmadığı belirten H_0 hipotezi de reddedilir (Westerlund, 2007, ss. 709-710). Testin denklemi aşağıdaki denklem (9)’da gösterilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \delta_i' d_t + \alpha_i y_{it-1} + \lambda_i' x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} y_{it-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \gamma_{ij} \Delta x_{it-j} + e_{it} \quad (9)$$

Burada yer alan λ_i sınırsızdır. Eşbütünleşme vektörü ise H_1 hipotezi altında örtük olarak hesaplanır. Bu α_i kapsamında asimtotik benzerlik taşıyan yeni bir testin oluşturulabileceği anlamına gelmektedir. α_i ’ nin EKK tahminine dayalı ve t oranına bağlı geliştirilen dört testin denklemleri aşağıda verilmiştir (Westerlund, 2007, ss. 715-718).

Üç aşamalı bir grup ortalama istatistikleri tahmini vardır. Bunların ilkinde ana denklemde yer alan i ' ler için EKK tahmini yapılmaktadır.

$$\Delta y_{it} = \delta'_i d_t + \alpha_i y_{it-1} + \lambda'_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} y_{it-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \gamma_{ij} \Delta x_{it-j} + e_{it} \quad (10)$$

İkinci aşamada parametrik bir yaklaşımla $\alpha_i(1)$ tahmin edilmektedir.

$$\alpha_i(1) = 1 - \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \quad (11)$$

Son aşamada ise G_t ve G_a test istatistikleri hesaplanmaktadır.

$$G_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\alpha_i}{SE(\alpha_i)} \quad \text{ve} \quad G_a = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T\alpha_i}{\alpha_i(1)} \quad (12)$$

$SE(\alpha_i) = \alpha_i$ ' nin standart hatasıdır.

$$\frac{T\alpha_i}{\alpha_i(1)} = G'_a y_i \text{ oluşturan bireysel büyüklüklerdir.}$$

Panel istatistiklerinde ise denklem (9)'in parametrelerinin ve boyutunun kesit birimleri arasında farklılıkların olmasına izin vermektedir. Panel istatistiklerinin de hesaplanmasında üç aşama vardır. Bunların ilki, grup ortalama istatistiğinde olduğu gibi bireysel gecikmeyi gösteren p_i değerinin belirlenmesidir.

$$\Delta \tilde{y}_{it} = \Delta y_{it} - \delta'_i d_t - \lambda'_i x_{it-1} - \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} - \sum_{j=0}^{p_i} \tilde{\gamma}_{ij} \Delta x_{it-j} \quad (13)$$

İkinci aşamada $\Delta \tilde{y}_{it}$ ve \tilde{y}_{it-1} kullanılmaktadır. Bunun sebebi ise testin ortak hata düzeltme katsayısı ile standart hata katsayılarını bulmaktır.

$$\alpha = \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \tilde{y}_{it-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \frac{1}{\alpha_i(1)} \tilde{y}_{it-1} \Delta \tilde{y}_{it} \quad (14)$$

α ' nın standart hatası ise şöyledir:

$$SE(\alpha) = \left((\hat{S}_N^2)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \tilde{y}_{it-1}^2 \right)^{-1/2}, \quad \hat{S}_N^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{S}_i^2 \quad (15)$$

Son aşamada panele ait test istatistikleri şöyle hesaplanmaktadır:

$$P_t = \frac{\alpha}{SE(\alpha)} \quad \text{ve} \quad P_a = T\alpha \quad (16)$$

Modelin yatay kesit bağımlılığını içerdiği analizlerde Westerlund eşbütünleşme analizinde bootstrap yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem, yatay kesitin olduğu modellerde güçlü tahminlerin gerçekleştirilmesine yardımcı olmaktadır. Çünkü tahmin sonuçları bu süreçte birçok kez tekrarlanmaktadır. Bootstrap yönteminin temel amacı ise standart sapmaların minimize edilmesi, hata tahminlerinin

azaltılması, parametre tahminlerinde güvenilir sonuçlar elde etmek ve güven aralıklarının oluşturulmasıdır (Weterlund, 2007, ss. 730: Demir ve Görür, 2020, ss. 20-25). Tablo 7’de Westerlund ikinci kuşak eş bütünleşme testine ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 7: Westerlund (2007) İkinci Kuşak Eş Bütünleşme Analizi

AKÜ	İstatistik	Değer	Z-Değeri	Olasılık Değeri	Bootstrap p Değeri
PT	Gt	-2.723	-3.914	0.000*	0.205
	Ga	-12.034	-3.337	0.000*	0.540
	Pt	-9.518	-3.949	0.000*	0.114
	Pa	-12.051	-6.275	0.000*	0.285
SKD	Gt	-1.262	2.234	0.987	0.981
	Ga	-5.188	1.390	0.918	0.986
	Pt	-6.489	-0.959	0.169	0.935
	Pa	-6.472	-1.726	0.042**	0.943
EH	Gt	-2.932	-4.792	0.000*	0.161
	Ga	-13.649	-4.452	0.000*	0.641
	Pt	-8.762	-3.203	0.001*	0.508
	Pa	-11.579	-5.890	0.000*	0.0475**
DYY	Gt	-1.799	-0.025	0.490	0.849
	Ga	-9.020	-1.256	0.105	0.852
	Pt	-7.422	-1.880	0.030**	0.629
	Pa	-8.670	-3.518	0.000*	0.669

Not: * ve ** işareti sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Modelin eğim katsayılarının heterojen bir niteliği sahip olması sebebiyle Westerlund analizinde Gt ve Ga test istatistiklerine dikkat edilecektir. Bulgular sonucunda PT ve EH değişkenlerinin AKÜ ile uzun dönemli ilişkisi tespit edilirken, SKD değişkeninde sadece Pa istatistiğinde, DYY değişkeninde ise Pt ve Pa istatistiğinde uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bootstrap olasılık değerleri incelendiğinde ise sadece EH değişkeninin Pa istatistik değerinde %5 anlamlılık seviyesinde uzun dönemli bir ilişkiden söz edilebilmektedir. Bu durumda sadece PT ve EH değişkenlerinin olasılık değerlerinde uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi tespit edilirken, bootstrap olasılık değerlerinde analize uygun hiçbir değişkende uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir.

Son olarak bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki uzun dönemli katsayı tahminleri Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG- Augmented Mean Group Estimator) testi ile saptanmıştır. Bu test Eberhardt ve Teal (2010) tarafından, panel veri analizlerinde modelin durağan olmadığı, eğim katsayılarının heterojen olması ve yatay kesit bağımlılığını içermesi durumlarının göz önünde bulundurulması ile geliştirilmiştir. Test iki aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamaların

denklemleri aşağıdaki denklem (17) ve (18)'de gösterilmiştir (Eberhardt, 2012, ss. 64).

$$1. \text{Aşama: } \Delta y_{it} = e' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it}, \quad \hat{c}_t \equiv \mu_t^* \quad (17)$$

$$2. \text{Aşama: } y_{it} = a_i + e' \Delta x_{it} + c_{it} + d_i \mu_t^* + e_{it}, \quad \hat{e}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{e}_i \quad (18)$$

Birinci aşamada analizdeki değişkenleri farkları alınarak, T-1 yılı için kukla değişkeni oluşturulmakta ve böylece bir FD-OLS (First Difference Estimator) regresyonu oluşturulmaktadır. Oluşturulan bu regresyon ile durağan olmayan değişkenler ve regresyonda gözlemlenen sapmaların düzeltilmesi hedeflenmektedir. İkinci aşamada ise μ_t^* terimi, ihmal edilmiş zamanların tespitinin yapılması amacıyla her bir N saydaki ülke regresyonuna eklenmektedir. Genel bir ifadeyle AMG analizi, heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığı altında, her bir ülkenin katsayı tahminlerinin toplanarak ortalamalarının alınması ile yapılmaktadır (Eberhardt ve Teal, 2010, ss. 7; Topuz, 2021, ss. 11).

Tablo 8'de geliştirilmiş ortalama grup tahmin ediciye yönelik test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 8: Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG- Augmented Mean Group Estimator)- Uzun Dönemli Eşbütünleşme Katsayı Tahminleri

Panele Ait Uzun Dönemli Eşbütünleşme Katsayı Tahminleri					
AKÜ	Katsayı	Standart Hata	Z-Değeri	P > z	%95 Güven Aralığı Alt GS / Üst GS
PT	-0.0013631	0.0005588	-2.44	0.015**	-0.002/0.000
SKD	-1.70e-12	3.50e-12	-0.49	0.627	-8.55/5.15
DYY	-3.41e-12	3.34e-12	-1.02	0.307	-9.96/3.14
EH	2.72e-11	1.75e-11	1.55	0.121	-7.17/6.16

Tablo 8'in devamı: Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG-Augmented Mean Group Estimator)- Uzun Dönemli Eşbütünleşme Katsayı Tahminleri

Ülkelere Göre Uzun Dönemli Eşbütünleşme Katsayı Tahminleri					
Almanya					
AKÜ	Katsayı	Standart Hata	Z-Değeri	P > z 	%95 Güven Aralığı Alt GS / Üst GS
PT	-0.0001419	0.0005377	-0.26	0.792	-0.001/0.000
SKD	1.25e-12	6.57e-13	1.90	0.058***	-4.22/2.53
DYY	-1.38e-12	9.69e-13	-1.43	0.153	-3.28/5.16
EH	-7.18e-12	3.46e-12	-2.08	0.038**	-1.40/-4.02
Avusturya					
PT	-0.0056792	0.0043393	-1.31	0.191	-0.01/0.00
SKD	3.32e-13	8.64e-12	0.04	0.969	-1.66/1.73
DYY	-1.38e-12	2.38e-12	0.52	0.601	-3.42/5.91
EH	-7.39e-11	1.42e-11	-5.22	0.000*	-1.02/-4.61
Belçika					
PT	-0.0040824	0.0026926	-1.52	0.129	-0.009/0.001
SKD	-8.67e-12	1.57e-11	-0.55	0.581	-1.78/2.21
DYY	-1.05e-12	1.78e-12	-1.59	0.557	-4.54/2.45
EH	8.84e-12	1.55e-11	0.57	0.570	-2.16/3.93
Finlandiya					
PT	-0.0001108	0.0050813	-0.02	0.983	-0.01/0.00
SD	-5.51e-12	6.27e-12	-0.88	0.379	-1.78/6.77
DYY	1.12e-12	3.38e-12	0.33	0.739	-5.50/7.75
EH	-3.09e-11	1.20e-11	-2.57	0.010**	-5.44/7.34
Fransa					
PT	0.0000654	0.0006606	0.10	0.921	-0.001/0.001
SKD	8.57e-13	1.90e-12	0.45	0.652	-2.87/4.58
DYY	9.01e-13	2.72e-12	0.33	0.740	-4.43/6.23
EH	-4.15e-13	3.19e-12	-0.13	0.897	-6.68/5.85

**Tablo 8'in devamı: Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG-
Augmented Mean Group Estimator)- Uzun Dönemli Eşbütünlük Katsayı
Tahminleri**

Ülkelere Göre Uzun Dönemli Eşbütünlük Katsayı Tahminleri					
Hollanda					
AKÜ	Katsayı	Standart Hata	Z-Değeri	P > z	%95 Güven Aralığı Alt GS / Üst GS
PT	-0.0016837	0.0013842	-1.22	0.224	-0.004/0.001
SKD	1.66e-11	5.36e-12	3.10	0.002*	6.09/2.71
DYY	4.94e-13	3.83e-13	1.29	0.198	-2.57/1.24
EH	1.01e-11	9.23e-12	1.10	0.273	-7.97/2.82
İngiltere					
PT	0.0000406	0.000133	-0.31	0.760	- 0.0003/0.0002
SKD	3.50e-13	2.79e-13	1.26	0.209	-1.96/8.97
DYY	-1.63e-14	1.35e-13	-0.12	0.904	-2.82/2.49
EH	1.01e-13	4.20e-13	-1.95	0.051***	-1.64/3.50
İspanya					
PT	-0.0024994	0.000478	-5.23	0.000*	-0.003/0.001
SKD	4.69e-12	2.41e-12	1.94	0.052***	-4.74/9.42
DYY	3.23e-13	4.03e-12	0.08	0.936	-7.57/8.22
EH	-2.45e-12	4.34e-12	-0.56	0.573	-1.10/6.06
İsveç					
PT	-0.0007526	0.0082811	-0.09	0.928	-0.01/0.01
SKD	2.70e-11	1.33e-11	2.03	0.043**	9.11/5.31
DYY	2.52e-12	8.39e-12	0.30	0.764	-1.39/1.90
EH	5.35e-11	2.75e-11	1.94	0.052	-4.33/1.07
İtalya					
PT	0.0001113	0.0000449	-0.61	0.541	-0.01/0.009
SKD	-6.89e-13	2.14e-13	3.83	0.000*	2.03/6.27
DYY	-1.74e-13	3.36e-13	0.38	0.701	-1.43/2.12
EH	3.28e-12	5.37e-13	1.22	0.221	-2.07/8.97

Tablo 8'in devamı: Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG-Augmented Mean Group Estimator)- Uzun Dönemli Eşbütünlüşme Katsayı Tahminleri

Ülkelere Göre Uzun Dönemli Eşbütünlüşme Katsayı Tahminleri					
Portekiz					
AKÜ	Katsayı	Standart Hata	Z-Değeri	P > z 	%95 Güven Aralığı Alt GS / Üst GS
PT	-0.0008718	0.0013497	-0.65	0.518	-0.003/0.001
SKD	-2.30e-11	1.08e-11	-2.13	0.034**	-4.42/-1.79
DYY	-8.70e-12	6.50e-12	-1.34	0.180	-2.14/4.03
EH	8.16e-11	1.60e-11	5.09	0.000*	5.01/1.13
Romanya					
PT	0.001011	0.0007851	1.29	0.198	-0.00/0.00
SKD	-7.60e-12	2.69e-12	-2.82	0.005*	-1.29/-2.32
DYY	-2.80e-11	8.71e-12	-3.22	0.001*	-4.51/-1.10
EH	1.16e-10	1.41e-11	8.24	0.000*	8.86/1.44
Bulgaristan					
PT	0.0003183	0.002844	0.11	0.911	-0.00/0.00
SKD	-7.23e-12	2.71e-11	-0.27	0.790	-6.03/4.59
DYY	-3.21e-11	1.11e-11	-2.90	0.004*	-5.38/-1.04
EH	1.88e-10	4.37e-11	4.31	0.000*	1.03/2.74
Hırvatistan					
PT	-0.0047275	0.0058962	-0.80	0.423	-0.01/0.00
SKD	-2.22e-11	4.23e-11	-1.52	0.600	-1.05/6.07
DYY	1.70e-11	3.86e-11	0.44	0.659	-5.86/9.27
EH	3.47e-11	8.22e-11	0.42	0.673	-1.26/1.96

Not: *,** ve *** işaretleri sırasıyla %1,%5 ve %10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir

Analiz sonuçları incelendiğinde panelin geneli için sadece petrol tüketimi değişkeninde istatistiki anlamlılıkla karşılaşmıştır. Bu değişkenin otomotiv sektörü rekabetinde azda olsa negatif bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Ülke bazlı analiz

sonuçları incelendiğinde ise sanayi katma değeri ve eğitim harcamaları değişkenlerinin rekabet üzerinde hemen hemen her ülkede etkili olduğu belirlenmiştir. Ancak bu etkilerin yönü her ülkede farklı nitelik göstermiştir. Sanayi katma değerindeki artışlar Almanya, Hollanda, İspanya ve İsveç'te otomotiv sektörü rekabetini artırırken, İtalya, Portekiz ve Romanya'da azaltmıştır. Beşeri sermaye göstergesi olarak değerlendirilen eğitim harcamalarındaki artışlar da İngiltere, Portekiz, Romanya ve Bulgaristan'da otomotiv sektörü rekabetini pozitif etkilemiştir. Diğer yandan bu değişken Almanya, Avusturya ve Finlandiya'da rekabeti negatif etkilemiştir.

Otomotiv sektöründe hem ham madde hem de tamamlayıcı mal niteliği gösteren petrol tüketimi değişkeninin rekabet gücü üzerindeki etkisi ise sadece İspanya'da belirlenmiş olup, bu değişkendeki artışın rekabeti azalttığı görülmüştür. Aynı durum doğrudan yabancı yatırımlar değişkeninde de gözlenmiş ve değişkenin istatistiki anlamlılığa sahip olduğu Romanya ve Bulgaristan'da rekabet gücünü azalttığı saptanmıştır. Belçika, Fransa ve İspanya'nın olasılık değerlerine ait herhangi bir istatistiki anlamlılıkla rastlanılmamıştır.

6. Sonuç

Uluslararası ticari faaliyetlerin artırılması ülke ekonomilerinin gelişimlerinde oldukça etkilidir. Ülkeler ihracat oranlarının yükselmesine bağlı olarak gelirlerindeki artışla, makro düzeydeki ekonomik unsurların olumlu yönde gelişmesini etkilemektedir. Bu nedenle ihracatı canlı tutmak ve rekabet avantajı sağlamak, ticari faaliyetlerin asli gerekliliğidir. Dolayısıyla uluslararası ticari faaliyet alanına sahip devlet ve firmalar, rekabet avantajı sağlamak için üretim ve ürün farklılaştırması yoluna gitmektedir. Bunun için de inovasyon girdisi oldukça önemlidir. Çünkü inovasyona bağlı üretim verimliliğinin artırılması ve ürün çeşitlendirmesi, ticari dinamiğin geliştirilmesine olanak sağlamaktadır.

Rekabet gücünün kazanılmasında bu denli büyük bir etkiye sahip olan inovasyonun etkilerinin araştırılması ile ticari faaliyetlerinin yönün belirlenmesi, ticari faaliyette bulunan birimlerin daha etkin bir şekilde hareket etmesine katkı sunmaktadır. Bu sebeple çalışmada, üretim ve ürünlerin farklılaştırılmasında inovasyona en çok ihtiyaç duyulan otomotiv sektörü rekabetinde inovasyon göstergelerinin etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda OICA üyesi olan AB (14) ve otomotiv sektöründe rekabet edilebilirliği fazla olan ülke grubu örneklem olarak seçilmiştir. Çalışmada önce yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testi ile panele yönelik uygulanacak olan testlerin nitelikleri belirlenmiştir. Bu test sonuçlarına göre analizde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan CADF birim kök testi, Westerlund Eşbütünleşme testi ve Geliştirilmiş Ortalama Grup Tahmin Edici (AMG) testleri kullanılmıştır.

Yapılan analiz sonucunda değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki sadece PT ve EH değişkenleri arasında gözlemlenirken, bootstrap olasılık değerlerinde uzun

dönemli ilişki gözlemlenmemiştir. Değişkenlerin uzun dönemli eşbütünleşme katsayı tahminlerine bakıldığında ise panelin geneli için sadece petrol tüketimi değişkeninde istatistiki bir anlamlılıkla karşılaşılmıştır. Bu değişkenin otomotiv sektörü rekabetindeki etkisi ise negatif olarak tespit edilmiştir. Analiz ülke bazlı incelendiğinde en çok beşeri sermaye göstergesi olan eğitim harcaması ve teknolojik gösterge olan sanayi katma değerinin ülkelerin rekabetinde etkili olduğu görülmüştür. Eğitim harcamalarındaki artışların Portekiz, Romanya İngiltere ve Bulgaristan ülkelerindeki otomotiv sektörüne ait AKÜ değerini olumlu yönde etkilediği gözlenirken, Almanya, Avusturya ve Finlandiya’da olumsuz bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Diğer yandan sanayi katma değerindeki artışların Almanya, Hollanda, İspanya ve İsveç’te otomotiv sektörünün rekabet gücünü artırdığı, İtalya, Portekiz ve Romanya’ da azalttığı tespit edilmiştir. Otomotiv sektöründe önemli bir girdi olan petrol tüketimindeki artışların ise sadece İspanya’da rekabet gücünü azalttığı belirlenirken, doğrudan yabancı yatırımlarda yaşanan artışların Romanya ve Bulgaristan’ın rekabet gücünü de azalttığı görülmüştür. Eşbütünleşme ve uzun dönem katsayı tahminleri değerlendirildiğinde petrol tüketimi ve eğitim harcamalarındaki verimli gelişmelerin sektörün rekabet gücünde etkisinin yüksek olduğu söylenebilmektedir.

Literatür çalışmaları incelendiğinde rekabet gücünü etkileyen birçok inovasyon göstergelerinin araştırıldığı görülmüştür. Çalışmaların çoğunda sermaye, teknoloji ve beşeri sermaye üzerine kurulu inovasyon değişkenlerinin rekabet ile ilişki olduğu ve pozitif etkilere sahip olduğu izlenmiştir. Bunlardan Kuzmenko v.d. (2022), Şen &Pehlivan (2021), Altıntaş (2020), Lui & Xie (2020), Çelik (2020), Gamariel &Hove (2019),Antoniadis (2017), Lee (2010) ve Özçelik & Taymaz (2004) yapılan çalışmada benzer beşeri sermaye, çevresel, teknolojik ve DYY göstergeleri ile rekabet gücünü sınamış ve bu değişkenlerin rekabeti artırdığını tespit etmiştir. Ancak Saray & Hark (2015) DYY ile rekabet arasında istatistiki bir anlamlılığa ulaşamamıştır.

Rekabet için inovasyon bir gerekliliktir. İnovasyon olmadan rekabet gücü kazanılamaz. Her ilave bir inovasyon girişimi, politika uygulaması, kurumsal yatırımlar yeni bir yeniliğin önünü açarak ülkelerin avantajlı konumda olmasına olanak sağlar. Ancak bu inovasyon girişimleri sağlıklı bir yönetimle istenilen verimi sağlayamazsa, rekabet üzerinde negatif bir etkiye sahip olabilir. Analize bakıldığında bazı ülkelerde inovasyon göstergelerinin rekabet gücünde azaltıcı bir niteliğe sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu negatif etkinin, ülkelerin inovasyon yönetimindeki noksanlık veya istenilen ölçüde inovasyon girişiminin sağlanamadığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Rekabet içerisinde olan makro ve mikro birimler ellerindeki inovasyon olanaklarının fırsat maliyetlerini de göz önünde bulundurarak en verimli şekilde kullandığı ölçüde, hiçbir inovasyon girişimi rekabet üzerinde ters bir etkiye sahip olmaz. Bu sebeptendir ki inovasyon yönetiminde yer alan karar vericiler, öncelikli olarak eksik olduğu inovasyon değişkenlerine yönelerek, üretim ve ürün çeşitlendirmesini ilerletmelidir. Aynı

zamanda ülkelerin bütçe yönetiminde AR-GE faaliyetlerine ve beşeri sermayenin oluşturulmasına yönelik politikalarla inovasyonun gelişimini desteklemesi, rekabet avantajının kazanımında önemli bir etki sağlayacaktır. Nitekim fikir olmadan da inovasyon olmaz. Bu nedenle ülkeler ve firmalar, özellikle beşeri sermayenin verimini maksimum seviyede tutacak şekilde yatırımlarını gerçekleştirmelidir. Bu bağlamda ülkelerinin uyguladıkları maliye ve para politikaları, üretilen ürünlerin maliyeti ve satımında büyük bir öneme sahip olsa da, üretim ve pazarlama sürecinde gerekli sübvansiyon ve desteklerle rekabetteki etkileşimi artıracaktır.

Kaynakça

- Altıntaş, F. F. (2020). Rekabet ve İnovasyon Boyutları İlişkisinin Çok Yönlü Değerlendirilmesine Yönelik Ampirik Bir Araştırma: G20 Grubu Ülkeleri Örneği. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 3052-3096. doi:http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1536
- Altıntaş, H., & Alancıoğlu, E. (2021). Dış Borçlanma ve Ekonomik Büyüme: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 261-279. doi:10.25287/ohuiibf.765256.
- Antomadis, I. (2017). Exploring the Linkage Between Oil and Gas Sector and Competitiveness: A Panel Data Analysis for the Countries of the Black Sea Region. *Scientific Bulletin – Economic Sciences*, 16(1), 34-44.
- Banerjee, A., Dolado, J. J., & Mestre, R. (1998). Error-Correction Mechanism Tests for Cointegration in a Single-Equation Framework. *Journal of Time Series Analysis*, 19, 267–283.
- BP. (2022). Oil Consumption. Statistical Review of World Energy. <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>.(Erişim Tarihi:7 Ekim 2022).
- Braja, M., & Gemzik-Salwach, A. (2019). Competitiveness of High-Tech Sectors in the European Union: A Comparative Study. *Journal of International Studies*, 12(2), 213-227. doi:10.14254/2071-8330.2019/12-2/13.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. <http://www.jstor.org/stable/2297111?origin=JSTOR-pdf> (Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).

- Cornell University, I. A. (2019). *The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives—The Future*. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.: Cornell University, INSEAD, and WIPO.
- Çakmak, Ö. A. (2005). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 5(1), 65-76.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eab/issue/39836/472330>.(Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).
- Çelik, H. (2020). *Uluslararası Rekabet Gücünü Belirleyen Faktörler: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi* (Cilt Doktora Tezi). Gaziantep: T.C. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, Y., & Görür, Ç. (2020). OECD Ülkelerine Ait Çeşitli Enerji Tüketimleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analizi ile İncelenmesi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 32, 15-33. doi:10.26650/ekoist.2020.32.0005.
- Eberhardt, M. (2012). Estimating Panel Time-Series Models with Heterogeneous Slopes. *The Stata Journal*, 12(1), 61–71.
- Eberhardt, M., & Teal, F. (2010). *Productivity Analysis in Global Manufacturing Production*. Oxford: Manor Road Building.
- Fan, Q., Dong, Y., & Zeng, D. Z. (2009). Innovation, Competitiveness, and Economic Development. *Innovation for Development and the Role of Government: A Perspective from the East Asia and Pacific Region* (s. 17-50). Washington: The World Bank.
- Gamariel, G., & Hove, S. (2019). Foreign Direct Investment and Export Competitiveness in Africa: Investigating the Channels. *Journal of African Trade*, 6(1-2), 30-46. <https://doi.org/10.2991/jat.k.191115.001>. (Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).
- Gülmez, A. (2012). Gümrük Birliği Sonrası Türkiye Avrupa Birliği Otomotiv Sektörlerinin Rekabet Gücünün Balassa Endeksi ile Analizi. *Mevzuat Dergisi*, 15(173). <https://www.mevzuatdergisi.com/2012/05a/01.htm> (Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).
- Kang, H. (2021). How Does Price Competition Affect Innovation? Evidence from US Antitrust Cases. *USC Marshall School of Business Research Paper*, 1-34. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3516974> adresinden alındı.

- Kuzmenko, E., Rumankova, L., Benesova, I., & Smutka, L. (2022). Czech Comparative Advantage in Agricultural Trade with Regard to EU-27: Main Developmental Trends and Peculiarities. *Agriculture*, 12(217), 2-22. <https://doi.org/10.3390/agriculture12020217> (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2022).
- Lee, J. (2010). Export Specialization And Economic Growth Around The World. *Economic Systems*, 1-19. doi:10.1016/j.ecosys.2010.11.002.
- Liu, J., & Xie, J. (2020). Environmental Regulation, Technological Innovation, and Export Competitiveness: An Empirical Study Based on China's Manufacturing Industry. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(1427), 1-19. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17041427> (Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).
- World Economic Forum (2019). *The Global Competitiveness Report*. Switzerland: World Economic Forum.
- Gençoğlu, P., Kuşkaya, S., & Büyüknalbant, T. (2020). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Sürdürülebilirliğinin Panel Birim Kök Testleri ile Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1-15. doi:10.33630/ausbf.498440.
- Göçer, İ., Mercan, M., & Hotunoğlu, H. (2012). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Çoklu Yapısal Kırılmalı Panel Veri Analizi. *Maliye Dergisi*(163), 449-467. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/163-24.pdf>. (Erişim Tarihi: 04 Ağustos 2022).
- Kang, H. (2021). How Does Price Competition Affect Innovation? Evidence from US Antitrust Cases. *USC Marshall School of Business Research Paper*, 1-34. doi:<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3516974>.
- Koçbulut, Ö., & Altıntaş, H. (2016). İkiz Açıklar ve Feldstein-Horioka Hipotezi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Yapısal Kırılmalı Panel Eşbütünleşme Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(48), 145-174. http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi48/ERUJFEAS_Jul2016_145to174.pdf. (Erişim Tarihi: 01 Ağustos 2022).
- Márquez-Ramos, L., & Martínez-Zarzoso, I. (2009). The Effect of Technological Innovation on International Trade. A Nonlinear Approach. *Economics*, 1-32.

- Melnyk, O., & Yaskal, I. (2013). Theoretical Approaches to Concepts of “Competition” and “Competitiveness”. *Ecoforum*, 2(2), 8-12. https://www.researchgate.net/publication/260081725_Theoretical_approaches_to_concepts_of_competition_and_competitiveness. (Erişim Tarihi: 05 Ağustos 2022).
- Neffati, M. (2015). The Implications of ICT-Development and Innovation on Competitiveness: Case of Euro-Mediterranean Countries. *International Journal of Development Research*, 5(2), 3482-3488.
- Nipo, D. T., Bujang, I., & Hassan, H. (2018). Global Digital Divide: Reassessing the Evidence behind ICT and Its Contribution to Trade among the ICT Haves and Have-Nots In Developing Economies. *Journal of Business and Retail Management Research (JBRMR)*, 12(3), 47-58.
- OICA. (2022). International Organization of Motor Vehicle Manufacturers. <https://www.oica.net/>. (Erişim Tarihi: 04 Eylül 2021).
- Özçelik, E., & Taymaz, E. (2004). Does Innovativeness Matter for International Competitiveness in Developing Countries? The Case of Turkish Manufacturing Industries. *Research Policy*(33), 409–424. doi:10.1016/j.respol.2003.09.011.
- President's Commission on Industrial Competitiveness (1985). *Global Competition: The New Reality*. United States: The Report of the President's Commission on Industrial Competitiveness.
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*. Bonn: The Institute for the Study of Labor.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*(22), 265–312. doi:10.1002/jae.951.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*(142), 50–93. doi:10.1016/j.jeconom.2007.05.010.
- Pesaran, M. H., Ulah, A., & Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*(11), 105-127. doi:10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x.
- Reiss, T., Frietsch, R., Schubert, T., Kukk, P., & Velde, E. v. (2016). *Study on EU Positioning: An Analysis of the International Positioning of the EU Using Revealed Comparative Advantages and the Control of Key Technologies*.

- Belgium: European Commission, IDEA Consult.
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/research_and_innovation/groups/rise/final-report_eu-positioning.pdf. (Erişim Tarihi: 06 Ağustos 2022).
- Saray, M. O., & Hark, R. (2015). OECD Ülkelerinin İleri-Teknoloji Ürünlerindeki Rekabet Güçlerinin Değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 347-372. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ckuiibfd/issue/32904/365556>. (Erişim Tarihi: 06 Ağustos 2022).
- Swamy, P. A. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.
- Sener, S., & Delican2, D. (2019). The Causal Relationship Between Innovation, Competitiveness and Foreign Trade in Developed and Developing Countries. *Procedia Computer Science*, 153, 533-540.
- Şen, A., & Pehlivan, C. (2021). İnovasyon göstergelerinin Dış Ticaret Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi: BRICS-T Ülkeleri için Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(4), 382-403. doi:<http://dx.doi.org/10.11611/yead.1026027>.
- Taş, S. (2017). İnovasyon, Eğitim ve Küresel Rekabet Endeksi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 99-123. <https://dergipark.org.tr/en/pub/busad/issue/31102/336639>. (Erişim Tarihi: 07 Ağustos 2022).
- TDK. (2019). Türk Dil Kumunu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/>. (05 Eylül 2022).
- Tekin, E., & Hancıoğlu, Y. (2018). İnovasyon Belirliyecilerinin İhracat performansına Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 897-917. <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeb.2018445661>. (Erişim Tarihi: 07 Ağustos 2022).
- The World Bank (2022). Adjusted Savings: Education Expenditure. World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2022).
- The World Bank (2022). Foreign Direct Investment. World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2022).

- The World Bank (2022). Industry (including construction) Value Added . World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2022).
- Topçu, B. A. (2018). The Effect of R&D Expenditures on High-Tech Manufacturing Industry Export: The Case of OECD Countries. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 4(16), 1177-1183.
- Topuz, S. G. (2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Gelişmenin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 7-15.
- UNCTADSTAT. (2022). Revealed Comparative Advantage Index. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>. (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2022).
- Ustaoğlu, M. (2013). *Türkiye' de Uygulanan Döviz Kuru Politikalarının Türk Otomotiv Sektörünün Rekabet Gücü ve İhracatı Üzerindeki Etkileri: Ampirik Analiz* (Cilt Doktora Tezi). İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748. doi:10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x
- World Economic Forum (2019). *The Global Competitiveness Report*. Switzerland: World Economic Forum.
- Yapraklı, S. (2011). Uluslararası Rekabet Gücünü Etkileyen Makroekonomik Faktörler: Türk İmalat Sanayi Üzerine Bir Uygulama. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(22), 373 - 402.
- Yurttaçıkırmaz, Z. Ç., Kabadayı, B., & Emsen, Ö. S. (2014). Ekonomik Büyüme ve Rekabet Gücü Üzerine Türkiye Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*(21), 21-46.
- Zhang, J., Jong, R. d., & Haurin, D. (2016). Are US Real House Prices Stationary? New Evidence from Univariate and Panel Data. *Stud. Nonlinear Dyn. E.*, 20(1), 1-18. doi:10.1515/snde-2013-0134.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

The Impact of Innovation Determinants on Automotive Industry Competitiveness in OICA Member EU (14) Countries

Extended Abstract

1. Introduction

In the automotive sector, where competition and innovation are so important to the development and income of countries, it is very important for the development of automotive manufacturers to determine the innovation indicators that increase the competition in the automotive sector and how these innovation indicators have an effect on competition. In line with this importance, it is aimed to determine the effects of foreign direct investments, oil consumption, education expenditures and industry value added variables on the declared Revealed Comparative Advantage Index of the automotive sector. In order to determine this determination, OICA member EU(14) countries (Germany, Austria, Belgium, Finland, France, the Netherlands, England, Spain, Sweden, Italy, Portugal, Romania, Bulgaria and Croatia) were selected. In this way, it will be possible to draw inferences about the impact of the integration initiative on competition. Although the study covers the years 1995-2020, it will be carried out with panel data analysis. It is thought that this study will be beneficial for countries that aim to gain a competitive advantage in the automotive sector and operate in the automotive sector. These inferences will also improve the competitiveness of countries operating in other sectors that require high technology.

2. Methodology

Panel data analysis was used in the study. In the study, firstly, the cross-section dependence and homogeneity test and the qualities of the tests to be applied to the panel were determined. According to these test results, the CADF unit root test, Westerlund cointegration test and AMG test were used in the analysis, which takes into account the cross-section dependency.

The equation of the econometric model of the study is as follows:

$$AK\ddot{U}_t: \beta_0 + \beta_1 DYY_t + \beta_2 PT_t + \beta_3 EH_t + \beta_4 SKD_t + \varepsilon_t$$

AKÜ: Revealed Comparative Advantage Index of Automotive Sector

DYY: Foreign Direct Investments

PT: Oil Consumption

EH: Education Expenditures

SKD: Industry Value Added

3. Results and Conclusion

As a result of the analysis, statistical significance was found only for the oil consumption variable for the panel in general in the long-term cointegration coefficient estimates. The effect of this variable on competition in the automotive sector has been determined to be negative. When the analysis is analyzed on a country basis, it is seen that the education expenditure, which is the most human capital indicator, and the industrial value added, which is the technological indicator, are effective in the competition of the countries. While it was observed that a 1% increase in education

expenditures positively affected the battery value of the automotive sector in Portugal, Romania, England and Bulgaria, it had a negative effect in Germany, Austria and Finland. On the other hand, it has been determined that a 1% increase in industrial value added increases the competitiveness of the automotive sector in Germany, the Netherlands, Spain and Sweden, and decreases it in Italy, Portugal and Romania. While the 1% increase in oil consumption, which is an important input in the automotive sector, decreased the competitiveness only in Spain, it was observed that a 1% increase in foreign direct investments also reduced the competitiveness of Romania and Bulgaria.

Innovation is a necessity for competition. Competitiveness cannot be achieved without innovation. Each additional innovation initiative, policy implementation, and institutional investments pave the way for a new innovation, allowing countries to be in an advantageous position. However, if these innovation initiatives cannot provide the desired efficiency with healthy management, they may have a negative effect on competition. Looking at the analysis, it has been observed that innovation indicators have a reducing effect on competitiveness in some countries. It is thought that this negative effect is due to the deficiency in the innovation management of the countries or the lack of innovation initiatives to the desired extent. No innovation initiative will have an adverse effect on competition as long as the competing macro and micro units use their innovation opportunities in the most efficient way, taking into account the opportunity costs. At the same time, countries' support of the development of innovation in budget management with policies for R&D activities and the creation of human capital will have a significant impact on the acquisition of competitive advantage. Indeed, there is no innovation without an idea. For this reason, countries and companies should make their investments in a way that keeps the efficiency of human capital at the maximum level. In this context, although the fiscal and monetary policies implemented by their countries have a great impact on the cost and sale of the products produced, they will increase the interaction in competition with the necessary subsidies and supports in the production and marketing processes.

Araştırma Makalesi

Omo Reklamlarına Yönelik Marka İletişim Stratejisi Araştırması: Pandemi Etkisi

Bilge Nur ÖZTÜRK

*Sorumlu Yazar, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
bilge.ozturk@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9232-3912*

Tuba BAYRAKTAR

*Serbest Araştırmacı
bayraktartuba@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6767-2897*

Öz

Covid-19 pandemi döneminde markaların dijital medya araçlarını yaygın bir biçimde kullandığı özellikle temizlik ürünlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Çalışmada, temizlik (deterjan) kategorisinde önemli bir marka olan Omo'nun dijital reklamları incelenmiş, pandemi öncesi ve sonrası içerik analizi ile karşılaştırılmıştır. Genel olarak Omo'nun en çok çocuk karakterler üzerinden ilerleyen duygusal tonda reklamları tercih ettiği, anı oluşturma ve aile gibi kavramlarla desteklediği tespit edilmiştir. Pandemi öncesi duygusal bağlantılar oyunda kirlenmek, eğlenmek, sokakta deneyimlemek gibi temalar üzerinden sunulurken, pandemi sonrası sürdürülebilir bir dünya hareketi temelinde yoğunlaştığı görülmektedir. Pandemi sonrasında marka daha önce hiç kullanmadığı "hijyen", "virüs ve bakteri" ifadelerini kullanılmıştır. Bu doğrultuda "tehlikelere karşı koruyucu" ve "gelecek için duyarlı" marka çağrışımlarına odaklanıldığı tespit edilmiştir. Tüketicilerin evde kalmak zorunda oldukları bir dönemde özgürlük, eğlence, park gibi temalar söylemlerden tamamen kaldırılmış ve "evde aktivite", "evde olmak güzeldir" ifadeleri ile mevcut durum desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Marka iletişimi, dijital reklam, Covid-19, Omo

Jel Sınıflandırma Kodları: M30, M31, M37

Brand Communication Strategy Research in Omo Advertisements: The Effect of The Pandemic¹

Abstract

During the Covid-19 pandemic period, it is seen that brands were using digital media tools widely and cleaning products came to the fore. In the study, the digital advertisements created before and after the pandemic period by the Omo brand, which is an important brand in the detergent category, were compared with the content analysis. It was determined that the brand mostly prefers emotional ads based on child characters and supports it with concepts such as creating memories and family. While pre-pandemic emotional connections were presented through themes such as getting dirty in the game and experiencing it on the street, it seems to focus on a sustainable world after the pandemic. The expressions "hygiene", and "virus and bacteria" were used for the first time after the pandemic. In this respect, focus the themes of "protective against dangers" and "sensitive to the future" were identified. Also, themes such as freedom and entertainment were completely removed from the discourses while "activity at home", and "it's nice to be at home" expressions were used to support the ongoing situation.

Keywords: Brand communication, digital advertising, Covid-19, Omo

JEL Classification Codes: M30, M31, M37

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 02.02.2023 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 02.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Öztürk, B. N. ve Bayraktar, T. (2023). Omo reklamlarına yönelik marka iletişim stratejisi araştırması: pandemi etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 667-697. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1245612.

1. Giriş

Günümüzde işletmelerin rekabet etme gücü elde edebilmesi için esnek ve güçlü pazarlama stratejileri hayati önemdedir. Bu sebeple işletmelerin ulusal ve uluslararası pazarlarda rakiplerine karşı görece üstün ve başarılı olabilmeleri marka geliştirmeleriyle orantılı bir hâl almıştır (Candemir ve Zalluhoğlu, 2010, s. 2). Marka kavramı, pazarlama bileşenleri içinde öneminin artmasına paralel olarak pazarlama yöneticileri için giderek odaklandıkları bir alan olmaya başlamıştır. Bu doğrultuda, işletmeler ürünlerinin potansiyel güçlerini müşterilerine gösterebilmek için markayı bir araç olarak kullanmaktadırlar (Çiftci ve Cop, 2007, s. 70). Müşteriler marka sayesinde işletmelerin ürün ve hizmetleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Buna ek olarak marka, müşterilere ürün ve hizmetler ile alakalı güven de oluşturmaktadır. Böylelikle işletmeler pazarda mevcut varlıklarını daha uzun korumakta ve rakipleri karşısında rekabet avantajı sağlayarak satışlarını arttırmaktadırlar. Bu bağlamda, işletmelerin müşteri talep ve ihtiyaçlarına göre ürünler/hizmetler ile ilgili iyi bir marka kişiliği ve marka kimliği oluşturması; bu oluşan marka kimliği ile tutundurma ve konumlandırma faaliyetlerini müşterilere benimseterek iyi bir marka imajı oluşturabilmeleri oldukça önemlidir (İnce ve Uygurtürk, 2019, s. 225). Markalar ürünlerinin kitle iletişim araçlarında reklam vererek tüketicilere tanıtılmasını sağlamakta ve ürünün talep edilip satılması için ikna etmeye çalışmaktadırlar. Pazarda rekabetin gittikçe artması ile markalar oluşturdukları yeni bir ürünün kalıcı olması ve ürünün satın alınmasına ikna çalışmaları önemsedikleri konular arasındadır. Bu sebeple markalar reklamlarda kullanılan yeni ifadeler ve reklam metinleriyle tüketicinin zihninde kalıcı hale gelmeye çalışmaktadır (Karadavut, 2016, s. 248). Bu sayede tüketici davranışlarını etkilemek mümkün olacaktır. Tüketici davranışları, tüketicinin kara kutusu olarak bilinen tüketicinin zihinsel karar süreçlerinin bir sonucudur. Bu karar sürecinde ekonomik, politik, kültürel ve teknolojik ortamın yanı sıra tüketicilerin demografik, psikolojik ve sosyal yapıları da etkileyicidir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel salgın ilan edilen Covid-19 tüm dünyada sosyal hayatı ve tüketici psikolojisini etkilemiştir. Tüketici kara kutusundaki değişimler tüketim harcamaları desenlerini de değiştirmiş ve o dönemdeki marka stratejilerinde dikkate alınması gereken bir unsur olmuştur.

İnsanların tüketim alışkanlıklarının değiştiği Covid-19 pandemi döneminde işletmeler markalarını hedef kitleye daha iyi gösterebilmek adına reklamlara daha çok önem vererek tüketicinin ilgisini canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu süreçte markaların pandemi dönemindeki reklam temalarının da değiştirdiği görülmüştür. Özellikle temizlik ürünlerinin ön plana çıktığı dönemde pazarlama stratejileri mevcut duruma uyumlanarak değişkenlik göstermiştir. Pandemi döneminde “maske, mesafe, hijyen” sloganları insanları zorunlu bir şekilde bu kavramlara doğru yöneltmiştir. Bu çerçevede bu araştırmanın amacı, deterjan kategorisinde bir lovemark (MediaCat, 2020) ve jenerik bir marka (Oğuz, 2016, s. 110) olan Omo markasının pandemi dönemi öncesi ve sonrasındaki YouTube reklamlarının içerik

analizi ile değerlendirilmesidir. Bu sayede bir deterjan markası olan Omo'nun nasıl bir reklam stratejisi izlediği ve stratejisinde gerçekleşmiş olan olası değişimler tespit edilecektir.

2. Dijital Pazarlamada Marka

2.1. Marka Kavramı

Günümüzde giderek artan rekabet ortamında işletmelerin ayakta kalabilmesi ve sürdürülebilir başarısı için rakiplerinden farklılaşabilmek zorunlu bir durum olmuştur. Hızla gelişen teknoloji nedeniyle ürünler arasındaki fark oldukça azalmış ve bu durum benzer ürünlerin çoğalmasına yol açmıştır. Benzer ürünlerin artması sonucunda işletmelerin pazar içinde farklı olduğunu gösterebilmek “marka” olabilmekle sağlanabilmektedir (Ulucan Erkesim, 2021, s. 19).

556 sayılı Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname uyarınca marka; *“Bir işletmenin mal veya hizmetlerini bir başka işletmenin mal veya hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlaması koşuluyla kişi adları dahil, özellikle sözcükler, şekiller, harfler, sayılar, malların biçimi veya ambalajları gibi çizimle görüntülenebilen veya benzer biçimde ifade edilebilen, baskı yoluyla yayınlanabilen ve çoğaltılabilen her türlü işaretleri içerir”* şeklinde tanımlanmaktadır (Can, 2007, s. 226).

Marka, bir satıcının veya satıcılar grubunun mal veya hizmetlerini tanımlamayı ve onları rakiplerinden farklılaştırmayı amaçlayan bir isim, terim, işaret, sembol, tasarım veya bunların birleşimidir (Kotler, Wong, Saunders ve Armstrong, 2005, s. 549). Böylelikle bir marka müşteriye ürünün esas kaynağını göstermesini sağlayarak hem üreticiyi hem de müşteriyi, benzer ürünler üretme niyetine giren rakiplerinden korumuş olur (Aaker, 2009, s. 25). Bir başka tanıma göre, marka, aynı ihtiyacı karşılamak için tasarlanmış diğer ürün veya hizmetlerden kendisini bir şekilde farklılaştıran boyutlar ekleyen bir ürün veya hizmettir. Bu farklılıklar, markanın ürün performansı ile ilgili olarak işlevsel, rasyonel veya somut olabilir. Ayrıca, markanın temsil ettiği şeyle ilgili olarak daha sembolik, duygusal veya soyut olabilirler (Kotler ve Keller, 2006, s. 274). Buna ek olarak, markanın bir kimliği, değeri ve ruhu olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda, markanın soyut özelliklerinin ön planda tutulmasına rağmen somut özelliklere de sahip olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, markanın sadece fiziksel özelliklerden oluşmadığı aynı zamanda bireye sağladığı imtiyazları da göz önünde bulundurmak gerektiği söylenebilir (Işık ve Erdem, 2015, s. 9). Marka, müşterinin zihnindeki karmaşık imaj ve deneyimler demetidir. Bir marka, belirli bir şirketin belirli bir ürünle ilgili verdiği sözü temsil eder; bir nevi kalite belgesidir (Keegan ve Mark, 2003, s. 330). Markalar, tüketici için birtakım işlevlere hizmet eder. Ayrıca kalite güvencesi sağlar ve bu nedenle tüketicinin güvenle alışveriş yapmasına ve ne istediğini hatasız bir şekilde belirlemesine olanak tanır (Murphy, 1992, s. 185). Ek olarak marka, bir ürünün değerini işlevsel amacının ötesinde artıran bir isim,

sembol, tasarım veya işarettir. Hangi bakış açısıyla ele alındığına bağlı olarak marka, firmaya, ticarete veya tüketiciye katma değer sağlayabilir (Farquhar, 1989, s. 25).

2.1.1. Jenerik Marka

Jenerik marka, pek çok insanın farkına varmadan marka ismini ürün ismi olarak kullanması ile oluşmaktadır. Bir ürün satın alınırken, birine tavsiye edilirken veya günlük konuşma dilinde kullanılırken ürünün değil markanın ismi ile kullanıldığı görülmektedir (Aydemir, 2021, s. 184). Diğer bir ifade ile jenerik marka; bazı ürünlerin marka isimleriyle bilinmesi ve markanın, temsil ettiği ürünün ismi olarak anılması demektir. Pazarlama sürecinde bu markalar jenerik hale gelip büyük pazar paylarına da ulaşmayı başarmışlardır. Örneğin; Selpak markası 1970 yılında İpek Kağıt fabrikası çalışanlarının tavsiyesi ile kağıdın ana maddesi olan selülozun “Sel”i ve temizliği anımsatan “Pak” kelimelerinin birleşimi ile oluşturulmuştur. Temizlik kağıtlarının genel markası olmayı başaran bu marka böylelikle “Selpak mendil” olarak tescillenmiştir (Gümüş ve Saraç, 2013, ss. 20-21).

Jenerik marka olabilmek temelde iki durum ile gerçekleşir. Bunlardan ilki, markanın planlı bir biçimde hareket ederek yeni bir ürün üretip reklamlarla desteklemesi, böylelikle tüketicinin zihnine o ürünü işleyebilmektir. İkinci olarak ise markanın pazara yeni bir ürün sunarak zaman içinde jenerik bir marka haline dönüşmesini beklemektir. Her ikisinde de ürünün yeni olması yani ilk olması önemli rol oynamaktadır (Akın, 2014, s. 21). Her ne kadar yeni ve ilk ürün üretebilmek önemli ise de pazarda ilk olmayı doğru şekilde kullanmak ve yönetebilmek de önemlidir.

Geçmişten günümüze kadar bazı markaların dilimize yerleştiğini, ürünün yerine markanın isminin kullanıldığını, adeta marka ile ürünün eş değer görüldüğünü ifade edebiliriz. Böylelikle işletmeler kendi markalarını pazarda doğru bir şekilde konumlandırarak tüketiciler tarafından benimsenmesini sağlamış ve kendilerini bir adım öteye taşımışlardır. Bu çerçevede jenerik markaların pazarda rakiplerinden sıyrılarak tüketicinin zihninde bir anlam ifade etmesi ancak doğru bir marka stratejisi ile mümkün olacaktır.

2.1.2. Lovemark

Jenerik marka olmak genellikle pazarda ilk olmak veya öncü olmak ile bağlantılıdır. Bu markalar rekabet açısından avantajlı konumda bulunmaktadır. Ancak günümüzde jenerik marka olmak sürdürülebilir bir marka başarısı için tek başına yeterli değildir. Jenerik marka olarak tüketicilerin aklına ilk gelen marka olmak, ürün kategorisi ile doğrudan ilişkilendirilmek bir avantajdır. Ancak bu avantajın korunması için tüketicilerle daha derinden duygusal bağların kurulmasına ihtiyaç vardır. Lovemark tüketicilerle duygusal bağlar kurabilen markalar için kullanılan bir kavramdır. Bu doğrultuda lovemark, tutkulu olan, müşterileri yaratıcı bir şekilde

süreçlerine dâhil edebilen, sadakati sağlayabilen, harika hikâyeler bulup anlatabilen ve sorumluluğu üstlenen (Roberts, 2005, s. 75) markalar için kullanılan bir kavramdır. Bu markalar özel duygusal çekiciliğini gizemli olma (ikon, ilham, mitlere sahip olma vb.), samimi olma (empati, şefkat vb.) ve duyulara hitap edebilmesi (sesler, görme, dokunma vb.) temelinde oluştururlar (Roberts, 2005, s. 74).

Bir jenerik marka olan Omo (Oğuz, 2016, s. 110) aynı zamanda kategorisinde yıllardır önde gelen markalardandır. Jenerik marka olmanın avantajını da kullanarak tüketicilerle duygusal bağ kurabilen bir marka (lovemark) olan Omo'nun (MediaCat, 2020) bu başarısı etkili marka stratejileri uyguladığına işaret eder niteliktedir. Markalar açısından tüketicilerle duygusal bağlar kurmanın giderek önemli olduğu günümüzde bu stratejilerin incelenmesi, alanında bu önemli özelliklere sahip bir markanın etkili marka iletişimi sürecine ışık tutması açısından önemlidir.

2.2. Dijital Pazarlamada Etkili Bir Marka İletişimi Stratejisi Aracı Olarak Reklam

Marka stratejisinin, marka değeri oluşturmada ve marka tutundurmasında önemli bir yeri vardır. Bunun nedeni marka stratejisinin; pazarlama karması olarak isimlendirilen ürün, fiyatlandırma, dağıtım ve tutundurma faaliyetleri ile alakalı stratejilerinin tamamının marka değerini ve başarısını direkt olarak etkilemesidir (Vuran ve Afşar, 2016, s. 34). Marka stratejisi kurum stratejileri bakımından, markanın vaat ettiği faydalar ve hedef müşterilere bağlı olarak işletme içindeki bütün markaların bütünleştirilmesi ile ele alınmaktadır. Kurum stratejileri kararları ve pazarlama karması bileşenlerinin uygun bir biçimde bütünleştirilmesi neticesinde hedef müşterinin algılaması ile arzu edilen marka konumu oluşturulmaktadır. Sonrasında marka stratejisine ait detaylar da gözden geçirilerek markanın doğru bir şekilde anlatılarak tanıtım stratejileri ve pazarlama faaliyetleri ile temellendirilmesi gerekmektedir (Kırdar, 2003, s. 242). Doğru ve iyi bir şekilde planlanmış marka stratejileri yeni pazarlarda işletmelere güçlü kimlikler oluşturmada önemli rol oynamaktadır. Marka değerinin oluşmasında işletmelerin marka stratejileri temel sayılmaktadır. Ayrıca güçlü marka stratejilerine sahip işletmeler, mevcut markalarını daha da genişletme imkânı bulup pazara sunarken geliştirdikleri stratejiler sayesinde markaları ile hedefledikleri başarıya ulaşabilecektir (Altuna, 2007, s. 160).

Gelişen teknoloji ve dijital mecralar yardımı ile işletmeler hedefledikleri kitlelere daha hızlı ulaşmaya, reklam harcamalarının büyük çoğunluğunu bu alana aktarmaya ve böylece dijital pazarlama faaliyetlerinde yoğunlaşmaya başlamışlardır (Koçak Alan, Tümer Kabadayı ve Erişke, 2018, s. 496).

Dijital pazarlama, bir markayı tanıtmak ya da tüketicilere ulaşabilmek adına dijital ya da sosyal kanalların kullanılma süreci olarak tanımlanmaktadır. Kısaca dijital kanallar aracılığıyla ürün ve hizmetlerin pazarlanma şekli olarak ifade edilebilir

(Zeren ve Kaya, 2020, s. 36). Bir başka ifade ile dijital pazarlama, dijital kanalları kullanarak tüm pazarlama faaliyetlerini sanal ortamda gerçekleştirilen pazarlama yöntemi şeklinde tanımlanmaktadır. Dijital pazarlama, geleneksel pazarlama faaliyetlerinin dijital kanallar ile gerçekleştirilmesi olarak tanımlansa da geleneksel pazarlama faaliyetlerine göre önemli avantajlara sahiptir. Ekonomik olarak ciddi bir finansal yarar sağlamanın yanı sıra eş zamanlı etkileşim, güncellenebilme özelliği ve yaratıcılık gibi farklılıkları ile rekabetçi özellikleri ön plana çıkmaktadır (Bulunmaz, 2016, s. 357).

Dijital pazarlamanın kapsamında; interaktif pazarlama, influencer pazarlaması, e-posta pazarlaması, çevrimiçi pazarlama, viral pazarlama, sosyal medya pazarlaması gibi pazarlama faaliyetleri yer almaktadır.

Dijital pazarlamanın ölçülebilir, istatistiksel verilere dayalı olması ve kontrollü bir biçimde yönetilmesi işletmeler için avantaj sağlarken, hedef internet kullanıcılarının ilgi ve eğilimleri doğrultusunda reklamlarla karşılaşılıyor olmaları kullanıcılara yenilikçi deneyim sağlamaktadır (Berki, 2019, s. 137). Ek olarak, teknolojinin gelişmesi ile dijital pazarlamanın giderek artan gücünü etkili bir şekilde kullanarak markalar, reklamlarla mesajlarını ulaşmasını istedikleri hedef kitleye iletebilmektedirler (Gökşin, 2017, s. 7).

Reklam, fikirlerin, hizmetlerin ve ürünlerin geniş kitlelere duyurulması ve tanıtılması amacı ile bir ücret karşılığında kişisel olmayan bir şekilde sunulması olarak ifade edilmektedir (Yoldaş ve Özaydın, 2017, s. 784). Reklam genel anlamda televizyon, gazete, radyo, dergi, afiş gibi mecralar üzerinden ürün ve hizmetlerin geniş halk kitlelerine tanıtılması olarak tanımlanmaktadır.

Reklam, reklam veren ile tüketici arasındaki bağ olarak ifade edilmektedir. Günümüzde tüketici ve reklam veren arasındaki mesafenin artması, yüz yüze iletişimin zorlaşması ile reklamın markalarını tanıtmak ve satmak isteyen işletmeler için kaçınılmaz bir araç olduğu görülmektedir. İşletmelerin reklamı kullanarak markalarını tanıtmaları ve iletişim kurabilmesi en ekonomik yol olarak ifade edilmektedir (Çengel ve Tepe, 2003, ss. 161-162).

Reklam, bir ürünün varlığını sürdürebilmek, özelliklerini anlayabilmek ve doğru bir imaj oluşturmak için gereklidir. Buna ek olarak reklam, işletmelerin üretmiş olduğu ürün ve hizmetlerin hedef tüketiciye tanıtılarak rakiplerinden sıyrılması ve pazarda kendi yerini bulmasını sağlayan en önemli tutundurma aracı olarak belirtilmektedir (Ar, 2004, ss. 121-122). Ürünlerin fonksiyonel olarak giderek birbirine benzemesi ile tüketici ile duygusal bağlar kurabilmek önemli olmaya başlamıştır. Bu duygusal bağlar kurulurken en etkili silahlardan biri reklamlardır ve reklamcılar tarafından tüketicilerin duygularına hitap etmek için farklı anlamlarda biçimlendirilirler (Batı, 2019, s. 191).

Tüm dünyada hızla değişen yaşam biçimine paralel olarak, insanlar iletişim ve etkileşimlerinin çoğunda dijitalleşirken, reklamcılığın da dijital alana kaydıgı görülmektedir. Reklamı yönetmeye yönelik geleneksel beceriler yeterli değildir. Bu sebeple işletmeler ve pazarlamacılar, etkili dijital reklam kampanyaları öğrenmek ve oluşturmak için kendilerini güncellemelidir (Taneja ve Vij, 2019, s. 385).

İnternet reklamcılığı, tüketicilere bir ürün veya hizmet hakkında bilgi vermek için işletmeler tarafından tasarlanan, internette bulunan her türlü ticari içerik olarak tanımlanmaktadır (Schlosser, Shavitt ve Kanfer, 1999, s. 36). Dijital reklamcılık ise, yalnızca yeni bir dizi kanal aracılığıyla reklam içeriğinin aktarılmasıyla ilgili değil, reklam verenler ve tüketiciler arasında müzakere edilen bir işlemdir (Sundar, Kim ve Gambino, 2017, s. 86). Dijital reklamcılık genellikle çevrimiçi reklamcılık veya internet reklamcılığı kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır (Lee ve Cho, 2019, s. 2). Ekim 1994'te ilk afişin piyasaya sürülmesinden bu yana, dijital reklamcılık, son 25 yılda tüm reklam endüstrisini dönüştürmek için çarpıcı bir şekilde gelişmiştir (Li, 2019, s. 334). Ayrıca sosyal medya ve mobil reklamcılığın yükselişi de, dijital reklamcılığın gelişimini ve yönünü son yıllarda büyük ölçüde etkilemiştir (Tham, Rodgers ve Thorson, 2017, s. 31). Dijital reklamcılık, dünya genelindeki işletmeler için pazarlama karmaşasının önemli bir unsuru haline gelmiştir. Uluslararası alanda faaliyet gösteren işletmeler artık her zamankinden daha fazla çevrimiçi tüketiciye ulaşmakta ve bu da dijital reklam pazarlamasını çeşitli küresel pazarlara uygulanabilir hale getirmektedir (Taylor ve Costello, 2017, ss. 345-346).

Dijital platform doğası gereği çok esnek olsa da reklamcılık, çeşitli müşteri tabanının ihtiyaç ve gereksinimlerine göre uyarlanabilir ve özelleştirilebilir. Ayrıca çeşitli ekran boyutlarına göre optimize edilerek geleneksel reklamcılık tekniklerinin dezavantajı da ortadan kaldırılabilmektedir (Ayush ve Gowda, 2020, s. 226). Dijital reklamlar geleneksel reklamcılıkla karşılaştırıldığında, daha iyi hedefleme ve alaka düzeyi, kişiselleştirilmiş reklam içeriği, gerçek zamanlı programatik satışlar, çeşitli çevrimiçi ve çevrimdışı yanıt davranışlarıyla bireysel tüketici reklam gösterimlerinin birlikte ortaya çıkmasının ölçümünü vaat etmektedir (Gordon vd., 2021, s. 7).

Türkiye'deki dijital reklam yatırımları ile ilgili bağımsız danışmanlık şirketi Deloitte tarafından hazırlanan ve 2022 yılı Nisan ayı itibariyle yayınlanan "Türkiye'de Tahmini Medya ve Reklam Yatırımları" raporuna göre; 2021 yılında toplam medya ve reklam yatırımları 22 milyar 811 milyon TL'ye ulaşmıştır. Medya yatırımları 16 milyar 953 milyon TL, reklam yatırımları ise 5 milyar 858 milyon TL olarak açıklanmıştır. 2021 yılında en büyük 20 sektör içerisinde yapılan değerlendirmeye göre reklam yatırımları en büyük olan sektörler; perakende, yayıncılık ve bilgi teknolojileri olurken reklam yatırımları en çok büyüyen sektörler ise sırası ile bilgi teknolojileri, otomotiv, ulaşım ve yan sanayi ve turizm olmuştur (Deloitte, 2022, ss. 9-12).

Reklamcılığın hızla büyüyen kanalı olarak dijital reklamcılık dünyası sonsuzdur ve hem uygulayıcıların hem de araştırmacıların dijital çağda tüketicilere daha iyi hizmet vermesi için daha fazlasını keşfetmeye devam edecekleri muazzam fırsatlar sunmaktadır (Morimoto, 2017, s. 120).

3. Çerçeveleme Teorisi

Çerçeveleme kavramı, sosyoloji, psikoloji ve iletişim alanından etkilenen çerçeveleme ve medya çerçeveleme teorisi tarafından desteklendiği için çoklu paradigmatik olarak tanımlanmıştır (Sobral, Fairley ve O'Brien, 2022, s. 2). Gerçekliğin nasıl sunulacağı ve yorumlanacağı ile ilgili olarak ele alınan çerçeveleme, "mesajların odak noktası olan ana temaların veya fikirlerin seçilmesini" içermektedir (Hallahan, 1999, s. 207). Çerçeveleme, "algılanan gerçekliğin bazı yönlerini seçmek ve bunları belirli bir problem tanımını, nedensel yorumlamayı, ahlaki değerlendirmeyi teşvik edecek şekilde iletişim metninde daha belirgin hale getirmek" anlamına gelmektedir (Entman, 1993, s. 55). Bu bağlamda çerçeveler stratejiktir ve "çerçeveyi oluşturanın arzu ettiği ve hedefinin gördüğü gerçekliğin bir versiyonunu gösteren" kollektif bir yorumlayıcı haritadır (Brivot, Himick, Martinez, 2017, s. 708). Çerçeveleme kavramı, sosyal hareketlerin incelenmesi bağlamında bireylerin anlam oluşturmalarına ve olayları yorumlamalarına olanak tanımaktadır. Çerçeveleme, dikkati, bilginin kilit unsurlarına odaklamak için bilginin etrafına bir pencere çizme süreci olarak tanımlanabilir (Himick ve Audousset-Coulier, 2016, s. 542).

Hareket yandaşları, değişime ihtiyaç duyulduğu düşünülen sorunlu durumlara ilişkin ortak bir anlayış üzerinde müzakere eder, sorunun nedenlerini bulur, alternatif bir dizi çözüm veya düzenlemeyi dile getirir ve başkalarını etkilemek için harekete geçmeye teşvik ederler (Benford ve Snow, 2000, s. 615). Bu süreçte, çerçeve köprüleme, çerçeve büyütme, çerçeve genişletme ve çerçeve dönüştürme olarak dört çerçeve hizalama işlemi tanımlanmıştır (Benford ve Snow, 2000, s. 624). Çerçeve köprüleme, "belirli bir sorun veya sorunla ilgili olarak ideolojik olarak uyumlu ancak yapısal olarak bağlantısız iki veya daha fazla çerçevenin bağlantısı" olarak tanımlanmaktadır (Benford ve Snow, 2000, s. 624). Çerçeve büyütme, önceden var olan atıl bir yorumlayıcı çerçevenin "açıklığa kavuşturulması ve canlandırılması" olarak tanımlanmaktadır (Himick ve Audousset-Coulier, 2016, s. 542). Bu tür çerçevelenmelerde "hedef kitleyi onların dilini konuşarak, onların amaçlarına ve değerlerine bağlayarak baştan çıkarmak" hedeflenmektedir (Verloo, 2001, s. 9). Çerçeve genişletme, başlangıçta önceden var olan çerçeveyle açık bir şekilde ilişkili olmayan yeni hedefleri veya faaliyetleri dahil etmek için mevcut bir çerçevenin genişletilmesi anlamına gelmektedir (Himick ve Audousset-Coulier, 2016, s. 542). Çerçeve dönüşümü, başka bir çerçevenin bakış açısını dahil etmek için birincil bir çerçevenin radikal ve "sistematik" değişimidir (Goffman, 1986). Yeniden çerçeveleme işleminde yeni değerlerin eklenmesi önceki değerlerin atılmasını gerekebilir (Himick ve Audousset-Coulier, 2016, s. 542).

Medya çerçeveleme, çerçeve oluşturma, çerçeve belirleme ve ayrıca izleyicilerle ve daha geniş toplumla iletişim kurma ve onlar tarafından yorumlama dahil olmak üzere birkaç aşamadan oluşan bir süreç olarak düşünülebilir (D'Angelo, 2002, s. 878). Çerçeveleme kuramının, iletişim araçlarında gündem oluşturulmasına ek olarak, konuların nasıl karakterize edildiğiyle ve bunun izleyicilerin yorumları üzerindeki etkisiyle de ilgili olduğu ifade edilmektedir (Sobral vd., 2022, s. 3).

Medya metinlerinin yapımında üreticiler metaforlar, örnekler veya klişeler, tasvirler, kelime seçimi, ifadeler, görsel imgeler ve diğer araçlar gibi çerçeveleme araçlarını kullanırlar (Boesman, Berbers, d'Haenens ve Van Gorp, 2017). Çerçeveleme araçları, okuyuculara sorunlar hakkında nasıl düşünmeleri gerektiğini dolaylı olarak önerir ve bazen bu sorunları ele almak için eylemleri haklı çıkarabilir veya kötüleyebilir (Sobral vd., 2022, s. 2). Çerçeveler genellikle ikna edici amaçlarla oluşturulur. Halkla ilişkiler uzmanları bu anlamda haberleri müşteriler için iyi sonuçlara yol açacak şekilde konumlandırmaya çalışan "çerçeve stratejistleridir" (Hallahan, 1999, s. 224).

Akademisyenler, medya ve diğer kuruluşlar tarafından kullanılan belirli çerçeve türlerini kategorize etmişlerdir. Bu bağlamda, kuruluşların halkın krizleri yorumlamasına yardımcı olmak için yaygın olarak kullandıkları dört genel kriz çerçevesi belirlenmiştir: sorumluluğun atfedilmesi, çatışma, ekonomik sonuçlar ve insan çıkarı. Sağlık sorunlarını değerlendiren araştırmacılar ise beş çerçeve belirlemişlerdir: hastalık tespiti, hastalık önleme, sağlık hizmetleri, yaşam tarzı risk faktörleri ve bilimsel keşif (Liu ve Kim, 2011, s. 235). Buradan hareketle, özellikle kriz yönetimi, kurumsal sosyal sorumluluk, pro-sosyal davranış, kurumsal itibar gibi konularda kurumlar, halkla ilişkiler ve pazarlama faaliyetleri ile çerçeveleme kuramı bağlamında, bilginin belirli niteliklerini vurgulayarak mesajları etkili bir şekilde çerçevelemeye çalışmaktadırlar.

Çerçeveleme teorisi, tüketici seçimi alanında, bir değer fonksiyonu aracılığıyla zihinsel muhasebenin temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin zevk ve acıyı algılarının referans noktası aracılığıyla tartımları ve çerçeveleme etkilerine göre ayarlama yapmaları söz konusudur (Krishen, Agarwal, Kachroo ve Raschke, 2016, s. 1504).

Çerçevelemenin bireylerin kararlarını iki şekilde etkilediği bilinmektedir. İlk olarak, bir işaretleyici, yani nesneyi diğer (benzer) nesnelere ayıran ve onu öne çıkaran bir nitelik görevi görerek, bir nesneyi diğerlerinden ayırmaya yardımcı olmaktadır. Örneğin, bir ürünü "yeşil" olarak çerçeveleyerek (yani çevresel faydalar sağlamak veya çevresel maliyetleri azaltmak), pazarlamacılar çevre dostu olma ile ilişkili özellikleri (örneğin, çevreyi gelecek için koruma taahhüdü, gelecek nesiller veya doğal yaşam alanlarına saygı) çağrışırlar. Böylece, ürünü diğer çevre dostu olmayan ürünlere göre ayırırlar (Defazio, Franzoni ve Rossi-Lamastra,

2021, s. 360). Bir başka ifadeyle farklılaşırlar. Aslında markalaşma kararlarının temelinde de bu farklılaşma güdüsü yatmaktadır. İkincisi, çerçeveleme aynı zamanda motive etmek ve izleyiciden takdir ve destek almak için güçlü bir araç olarak sunulur. Belirli bir çerçeveleme, yalnızca seçime olanak sağladığı için değil, aynı zamanda bireyleri belirli bir amacı desteklemek adına hareket etmeye motive ettiği için de izleyici çekmede etkili bir araç olarak görülür (Defazio vd., 2021, s. 360). Bu bağlamda, kurumların ve markaların pro-sosyal, sosyal sorumlu, kriz anında destekleyici çerçeveleme çalışmaları hem tüketicilerden, hem toplumdaki kabul görecektir. Örneğin ekonomik ve yönetsel literatürde giderek artan bir ilgiyle kendine yer bulan pro-sosyal çerçeveleme, genellikle olumlu sonuçlarla ilişkilendirilmiştir. Müşterilerin ve çalışanların bu tür bir çerçevelemeye olumlu değer verdiğine ve dolayısıyla firmaların performansına yardımcı olduğuna dair ampirik kanıtlar sunulmuştur (Defazio vd., 2021, s. 360). Örneğin, “yeşil ürünler” piyasaya süren firmalar, benzer “yeşil olmayan ürünler” sunan firmalara kıyasla tüketicilerinin markalarına yönelik tutumlarında daha büyük bir gelişmeden yararlanmaktadır (Reinhardt, 1998, s. 46). Yatırımcıların ayrıca sosyal yanlısı yönelimi takdir ettikleri ifade edilmektedir (Rodgers, Choy ve Guiral, 2013, s. 607).

Çerçeveleme kuramı, aktörlerin kurumsal ortamlarda değişiklikleri başarmak için amaçlı olarak nasıl hareket ettiğine odaklanan bir mercek, bu değişikliğin önceden var olan bir dizi inanç ve uygulama karşısında nasıl mümkün kılındığına bakmamıza yardımcı olmaktadır (Himick ve Audoussat-Coulier, 2016, s. 542). Psikolojik açıdan insanların zihinlerinde bilişsel yapılar olarak var olduğu ileri sürülen çerçeveleri kullanarak iletişimciler, sadece "gerçeği" veya "olguları" bildirmezler; bunun yerine olayı veya sorunu anlamak için çerçeveler sağlayan hikâyeler anlatırlar. Bu nedenle, çerçeveleri anlamak, hedef kitlenin olayları ve sorunları nasıl göreceğini anlamak için çok önemlidir (Feng, Brewer ve Ley, 2012, s. 255). Sosyoloji ve psikoloji temelli ortaya çıkan çerçeveleme kuramı her ne kadar siyasal iletişim odaklı literatürde yer alsada, giderek artan oranda işletmelerin ve pazarlamanın ilgi alanına girerek, kurumsal itibar, halkla ilişkiler ve marka yönetimi süreçlerinde yol gösterici olmaya başlamıştır.

Pazarlama ve iletişim alanında çerçeveleme teorisi pek çok konu ile ilişkilendirilerek çalışılmıştır. Örneğin toplu taşıma, geri dönüşüm ve obezite mesajlarının hazırlanması (Darmon, Fitzpatrick ve Bronstein, 2008, ss. 374-375), kuruluşların 2009 H1N1 salgınına çerçevelemesi (Liu ve Kim, 2011, s. 235), Çin'deki bebek maması skandalını çerçevelemek (Feng vd., 2012, s. 255), sosyal ağ sitelerinde kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi ve stratejik mesaj çerçeveleme (Ma ve Bentley, 2022, s. 3), kurumsal sosyal sorumluluk iletişimini kullanmanın öfkeyi ve olumsuz ağızdan ağıza sözü (NWOM) azaltmadaki etkisi (Chung ve Jiang, 2017, s. 269), çocuk koltuğu kullanımı (Krishen vd., 2016, s. 1504) gibi prososyal davranışlara uygulanabilmektedir. Ek olarak, 2018 FIFA Dünya Kupası sürecinde Rusya'da etkinlik medyası personelinin çerçeve oluşturma süreci (Sobral vd., 2022, ss. 2-3), emeklilik varlıklarının yatırımı (Himick, 2016, ss. 541-542),

kitle fonlaması projeleri ve sosyal çerçeveleme (Defazio vd., 2021, ss. 359-360), Philip Morris kriz yönetimi (Oliveira ve Murphy, 2009, s. 361) gibi alanlarda da çalışılmıştır.

4. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmada Omo markasının başarılı marka yönetimi sürecinin pandemi dönemi etkileri de dikkate alınarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, alanında öncü bir marka olan Omo'nun marka çalışmaları içerisindeki dijital reklamlarını çerçeveleme teorisi bağlamında incelemektir. Omo markası, "kirlenmek güzeldir" sloganıyla, negatif algılanan bir eylemin "kirlenmek deneyim kazanmaktır, öğrenmektir" şeklinde pozitif olarak algılanmasını sağlamış; reklam ve halkla ilişkiler alanında sıra dışı bir pazarlama yaklaşımı geliştirerek etkili bir marka imajı inşa etmiştir. Bu imaj inşası çabaları, iletileriyle hedef kitlesinde oluşturduğu çerçeveler açısından ele alınmıştır. Bu sayede, deterjan kategorisinde olduğu kadar pek çok sektörde ve üründe gerçekleşen rakiplerle birbirine benzeme, tüketicinin gözünde farklılaşmama sorununu etkili bir marka yönetim süreci ile aşmıştır. Ek olarak, tüketici ile duygusal bağlar kurmayı başarmıştır. Araştırmada, tüm bu öncü ve risk alan pazarlama tutumu ve marka yönetimi yaklaşımı nedeniyle Omo markasının seçilmesi uygun görülmüştür.

Literatürde marka reklamlarının analizi ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Aydemir (2021) "Selpak" markasının YouTube reklamlarını, Boran (2021) "Boyner" markasını, Bakır ve Çelik (2020), Jolly Tur ve Ets Tur seyahat acentelerinin internet reklamlarını, Barın, Bingöl ve Karaarslan (2021) altı otomobil markasının gönderilerini içerik analizi yöntemi ile incelemişlerdir.

Çalışmanın örnekleme, araştırmanın amacına uygun olduğu ve araştırma evreninin bir alt grubu olduğu düşünülen birimlerin örneklem olarak seçilmesi olarak tanımlanan (Sencer ve Sencer, 1978, s. 481) amaçlı örnekleme yöntemi doğrultusunda; deterjan kategorisinde ülkemizde lovemark, aynı zamanda jenerik bir marka konumunda olan Omo markasının dijital platformlardan biri olan Youtube'da resmi olarak yayınlanan reklamları olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle, Omo markasının dijital pazarlama araçlarından biri olan YouTube platformunda "Omo Türkiye" resmi sayfasında yayınlanan tüm videolar içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir.

İçerik analizi iletişimin yazılı/açık içeriğinin nesnel, sistematik ve nicel tanımlamalarını yapan bir araştırma yöntemidir (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 17). Günümüzde yoğun olarak etkileşimli yeni medya içeriklerinin analizi amacıyla kullanılan içerik analizinde (Jensen, 2011, s. 52), frekans analizi, kategorisel analiz, değerlendirici analiz, olumsuzluk ya da ilişki analizi gibi teknikler kullanılabilir (Bilgin, 2006, ss. 18-28). Araştırmada içerik analizi tekniklerinden olan frekans analizi ve kategorisel analiz kullanılmıştır. Frekans analizi, birim veya öğelerin sayısal, yüzdesel ve oransal bir tarzda görülme sıklığını

ortaya koymaktadır. Bu sayede belirli bir ögenin yoğunluğu anlaşılmaya çalışılır. Kategorisel analizde bir mesajın birimlere bölünmesi ve belli kriterlere göre kategoriler halinde gruplandırılması gerçekleştirilmektedir. Kategorisel analizde, öncelikle veriler toplanmakta, verilere uygun kategoriler oluşturulduktan sonra kategorilerin dağılımı sağlanarak yorumlama işlemi yapılmaktadır (Bilgin, 2006, ss. 18-21).

İçerik analizinin kodlama sistemini oluştururken içeriklerin reklam diline ve reklam türlerine göre kategorileri belirlenmiştir. Reklam dili açısından reklamlar, mizah temelli mesajlar, korku temelli mesajlar, ünlü/star kullanımı ve cinsellik unsuru kullanımı içerebilmektedir (Batı, 2019, s. 189). Kullanılan mesajın dayanağı açısından reklamlar, rasyonel temelli olan olgusal (fonksiyonel) reklamlar ve duygusal temaları içeren duygusal (hedonik deneysel yönlü) reklam olarak ifade edilmektedir (Elden, 2016, s. 191). Son yıllarda her iki alana seslenen karma reklamlar da görülmektedir. Tüm reklam metin ve görsel içerikleri bu kategorizasyon temelinde ayrıştırılmıştır. Sonrasında reklam metinleri kelime ve çağrışım içerikleri açısından tek tek kodlanarak frekans analizleri ortaya çıkarılmıştır.

Kodlama sırasında araştırmanın güvenilirliği açısından üç kodlayıcı kullanılmıştır. Araştırmada en az %70 düzeyinde bir güvenilirlik yüzdesine ulaşılması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 233). Kodlayıcıların ayrıştığı noktalar görüşülmüş, fikir birliği sağlanmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Böylece, kodlayıcılar, özelliklerin hangi kategoriye gireceği konusunda uzlaşmışlardır. Geçerlilik/güvenirlik testi için, Güvenirlik = Görüş birliği/ (Görüş birliği + Görüş ayrılığı) formülü Miles ve Huberman (1994, s. 64) kullanılmıştır. Bu formüle göre araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliği %84 çıkmıştır. Bu doğrultuda, araştırma yeterli güvenilirlik düzeyine sahiptir.

Araştırma sürecinde yanıtlanması beklenen sorular şu şekildedir;

AS1: OmoTurkiye Youtube hesabındaki reklamların öne çıkan karakter ve tema dağılımları nasıldır?

AS2: OmoTurkiye Youtube hesabındaki reklamların türleri nasıldır?

AS3: OmoTurkiye Youtube hesabındaki reklamların dili nasıldır?

AS4: OmoTurkiye Youtube hesabındaki reklamlarda vurgulanan kavramlar nelerdir?

AS5: OmoTurkiye Youtube hesabındaki reklamların pandemi öncesi ve sonrası benzerlikleri nelerdir?

AS6: OmoTürkiye Youtube hesabındaki reklamların pandemi öncesi ve sonrası farklılıkları (varsa) nelerdir?

5. Bulgular

Araştırmada Youtube resmi OmoTürkiye hesabında yayınlanan tüm reklamlar incelenmiştir. Omo deterjan markasına ait YouTube resmi kanalında 20.06.2012-29.07.2022 tarihleri arasında yayınlanan toplam yayınlanan 100 videodan reklam formatında olanlar çalışmaya dâhil edilip içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Buna göre, 05.04.2013-29.07.2022 arasında toplam 76 reklam bulunmaktadır. Bu reklam filmlerinden 62 tanesi pandemi öncesi döneme ait olmakla birlikte, 14 tanesi Türkiye’de resmi ilk Covid vakasının ilan edildiği 11.03.2020 tarihinden sonra yayınlanmıştır. Çalışmaya dâhil edilen 76 reklama ait reklam künyeleri, reklam karakterleri ve ana temaları Tablo 1’de verilmiştir. İncelenen 76 reklamın sürelerine ait bilgiler ise Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Reklam Künyesi ve Reklam Ana Teması

	Reklam Adı	Tarih ve Süre (sn.)	Karakter ve Tema	
Pandemi Sonrası Reklamlar	1	İstanbul'dan Ağrı'ya Dijital Gülümseme Köprüsü-Omo Türkiye	29.07.2022, 1:00	Çocuklar-Geri dönüşüm
	2	Omo Türkiye-Benimle Oynar Mısın?	05.07.2022, 0:31	Çocuklar-Geri dönüşüm
	3	Dünya'ya Kulak Ver-İyilik İçin Geri Dönüştürmek Güzeldir	07.06.2022, 2:53	Dünya animasyonu-Geri dönüşüm
	4	Omo Türkiye #DeğişimSensizOlmaz	08.04.2022, 0:36	Çocuklar-Geri dönüşüm
	5	Omo Türkiye-Çocukların Hayalleri Resimlerde Kalmasın	24.01.2022, 0:37	Şevval Konyalı (Ünlü)-Geri dönüşüm
	6	Yeni OMO, En Zorlu Lekelerde Etkili, Doğaya Daha Duyarlı	16.08.2021, 0:26	Çocuklar-Çevreye duyarlılık
	7	Yeni Omo Makine Temizleyicisiyle Derinlemesine Hijyen!	12.03.2021, 0:22	Omo-Çamaşır makinesinde hijyen
	8	Omo Sıvı Leke Çıkarmada Omo Toz Gücünde! #yinekirlenyinetemizleriz	05.01.2021, 0:35	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	9	Omo Sıvı Leke Çıkarmada Omo Toz Gücünde!	02.11.2020, 0:19	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	10	Omo'dan Yeni Domestos Etkili Antibakteriyel Deterjan! #omohijyenserisi	07.10.2020, 0:20	Omo-Domestos Etkili Omo
	11	Omo'dan Yeni Hijyen Serisi! #omohijyenserisi	22.05.2020, 0:12	Omo-Domestos Etkili Omo
	12	Omo ile Oyun Evde de Devam Ediyor! #evdeolmakguzeldir	21.05.2020, 0:20	Çocuklar-Omo ile evde kalmak güzeldir
	13	Omo, Evde Olmak Güzeldir!	22.04.2020, 0:21	Çocuklar-Omo ile evde kalmak güzeldir
	14	Omo Bebek Yenilendi!	17.03.2020, 0:26	Aile-Cilde dost Omo
Pandemi Öncesi Reklamlar	15	Omo Sıvı İki Kat Daha Fazla Çamaşır Yıkar!	20.02.2020, 0:16	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	16	Omo Sıvı, Toz Deterjandan Daha Ekonomik! #KirlenmekGuzeldir	10.02.2020, 0:18	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	17	Omo Sıvı Leke Çıkarmada Toz Kadar Güçlü!	01.01.2020, 0:17	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	18	Omo Sıvı Leke Çıkarmada Toz Kadar Güçlü!	09.01.2020, 0:36	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	19	Omo Sıvı'nın Daha Ekonomik Olduğunu Biliyor Muydunuz?	02.01.2020, 0:14	Omo-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	20	Yeni Omo Bio Active	06.11.2019, 0:17	Omo-Cilde dost Omo
	21	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor!	20.04.2019, 0:43	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	22	Omo İçten Dışa Yenilendi #KirlenmekGuzeldir	07.03.2019, 0:20	Aile- Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	23	Omo #İçimdekiÇocuk	22.01.2019, 0:20	Aile-Omo ile anı biriktir
	24	Omo #İçimdekiÇocuk	22.01.2019, 0:55	Aile-Omo ile anı biriktir

Tablo 1'in devamı: Reklam Künyesi ve Reklam Ana Teması

Pandemi Öncesi Reklamlar	25	Omo ve Yumoş Yenilenen Trendy Paketinde #TrendiYakala	17.12.2018, 1:07	Çocuklar-Yumoş ve Omo'nun yeni trendy paketleri
	26	Makine Üreticileri Omo'yu Öneriyor	23.10.2018, 0:16	Erkek (Uzman)-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	27	Omo Sıvı Yepyeni Paketinde/Bütçeye Dost & Çevreye Duyarlı	19.10.2018, 0:06	Omo-Çevreye duyarlılık
	28	Omo Sıvı Çevreye Dost Paketinde	06.07.2018, 0:06	Omo-Çevreye duyarlılık
	29	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor-Rüzgarın İtme Kuvveti	26.04.2018, 0:06	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	30	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor-İvmelenme	26.04.2018, 0:06	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	31	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor-İvmelenme	26.04.2018, 0:07	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	32	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor-Hayvanlar Alemi	26.04.2018, 0:07	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	33	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor-Rüzgarın İtme Kuvveti	26.04.2018, 0:07	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	34	Omo ve Arçelik'ten Bir İlk: Tek Tuş Teknolojisi	13.04.2018, 0:19	Omo-Çamaşır makinesi (Arçelik)
	35	Omo, Okul Dışarıda Günü'nü Gururla Destekliyor	13.04.2018, 0:43	Çocuklar-Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği
	36	OMO - Çocukla Çocuk Ol #anıbiriktir (Sosyal Deney)	08.02.2018, 1:36	Aile-Omo ile anı biriktir
	37	OMO'yla Mutlu Bayramlar	22.06.2017, 0:26	Aile-Omo ile anı biriktir
	38	OMO Babalar Günü Sürprizi	17.06.2017, 0:55	Aile-Omo ile anı biriktir
	39	OMO - Türkiye'nin En Sevilen Deterjan Markası	05.05.2017, 0:15	Aile-Omo ile anı biriktir
	40	OMO'yla 23 Nisan Çocuk Bayramı	20.04.2017, 0:23	Aile-Omo ile anı biriktir
	41	Anı Biriktir- O Anları Kaçırmanın #anıbiriktir Etiketiyile Biriktirmeye	17.03.2017, 0:39	Aile-Omo ile anı biriktir
	42	OMO- Anı Biriktir/ Kaçırma O Tatlı Anları #anıbiriktir	02.03.2017, 1:10	Aile-Omo ile anı biriktir
	43	Çocuklar hangi anıları hatırlıyor? #anıbiriktir (Sosyal Deney)	21.01.2017, 2:41	Aile-Omo ile anı biriktir
	44	OMO Sıvı / Önyargıları Yıkıyoruz- Daha Çok Çamaşır	02.12.2016, 1:12	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
45	Omo Sıvı / Önyargıları Yıkıyoruz- Zor Lekeler	02.12.2016, 1:13	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu	
46	OMO- Karne Sürprizi	17.05.2016, 0:17	Çocuklar-Omo'nun çocuklara sürprizi (karne)	
47	23 Nisan'da OMO'dan Çocuklara Binlerce Top Hediye	21.04.2016, 0:13	Çocuklar-Omo'nun çocuklara sürprizi (23 Nisan)	
48	OMO - Bırakın Çıksın, Özgürce Oynasın	18.04.2016, 0:49	Aile-Omo ile çocuklar özgürce oynasın	
49	OMO Leke Çıkarma İpuçları-Çikolata Lekesi Nasıl Çıkarılır?	11.02.2016, 0:40	Omo-Omo ile leke çıkarma ipuçları	
50	OMO Leke Çıkarma İpuçları-Mürekkep Lekesi Nasıl Çıkarılır?	11.02.2016, 0:44	Omo-Omo ile leke çıkarma ipuçları	

Tablo 1'in devamı: Reklam Künyesi ve Reklam Ana Teması

Pandemi Öncesi Reklamlar	51	OMO Leke Çıkarma İpuçları-Kahve Lekesi Nasıl Çıkarılır?	11.02.2016, 0:34	Omo-Omo ile leke çıkarma ipuçları
	52	OMO Leke Çıkarma İpuçları-Vişne Suyu Lekesi Nasıl Çıkarılır?	11.02.2016, 0:47	Omo-Omo ile leke çıkarma ipuçları
	53	OMO Leke Çıkarma İpuçları-Mum Lekesi Nasıl Çıkarılır?	11.02.2016, 0:49	Omo-Omo ile leke çıkarma ipuçları
	54	OMO Yıkama Püf Noktaları-Kot Pantolon Nasıl Yıkanmalı?	11.02.2016, 0:40	Omo-Omo ile yıkamanın püf noktaları
	55	OMO Yıkama Püf Noktaları-Nevresim Takımları Nasıl Yıkanmalı?	11.02.2016, 0:51	Omo-Omo ile yıkamanın püf noktaları
	56	OMO Yıkama Püf Noktaları-Yünlü Çamaşırlar Nasıl Yıkanmalı?	11.02.2016, 0:49	Omo-Omo ile yıkamanın püf noktaları
	57	Omo Yıkama Püf Noktaları-Tül Perde Nasıl Yıkanmalı?	11.02.2016, 0:45	Omo-Omo ile yıkamanın püf noktaları
	58	Omo Çamaşır Okulu-Çamaşır Makinesi Kullanımında Dikkat Etmeniz Gerekenler	11.02.2016, 1:29	Kadın-Çamaşır makinesi (doğru kullanım)
	59	Omo Çamaşır Okulu- Çamaşır Makinesi Bakımı Nasıl Yapılmalı?	11.02.2016, 2:21	Kadın-Çamaşır makinesi (bakım)
	60	Omo Yıkama Püf Noktaları- Siyah Çamaşırlar Nasıl Yıkanmalı?	11.02.2016, 0:40	Omo-Omo ile yıkamanın püf noktaları
	61	OMO- Kirlenerek Öğrenmek Onları Geleceğe Hazırlar	19.01.2016, 0:31	Çocuklar-Omo ile kirlenerek öğren
	62	OMO- Kirlenerek Öğrenmek Onları Geleceğe Hazırlar	19.01.2016, 1:00	Çocuklar-Omo ile kirlenerek öğren
	63	OMO'nun Çocuklara Sürprizi	22.06.2015, 1:03	Çocuklar-Omo'nun çocuklara sürprizi(reklam oyuncusu)
	64	OMO 23 Nisan Kutlama	22.04.2015, 1:39	Çocuklar-Röportaj (ebeveyn-çocuk)
	65	OMO'nun Çocuklara Sürprizi #HadiHareketlen	02.03.2015, 2:42	Çocuklar-Omo'nun çocuklara sürprizi(reklam oyuncusu)
	66	OMO Türkiye-Hadi Hareketlen Reklam Filmi	12.02.2015, 0:33	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	67	OMO Hadi Hareketlen Manifesto Video	16.01.2015, 0:21	Ekran yazıları-Omo ile kirlenerek öğren
	68	Yepyeni bir harekete hazır mısınız? Çok yakında	16.01.2015, 0:14	Çocuklar-Omo ile kirlenerek öğren
	69	Ayşe Kucuroğlu Çocuğun Seni Şaşırtırsa	28.10.2014, 3:35	Aile-Röportaj (Ayşe Kucuroğlu-Ünlü)
	70	Harika çocuk nasıl yetiştirilir: Çocuğun Seni Şaşırtırsa-Kısa Versiyon	01.10.2014, 2:23	Aile-Röportaj (Anne-çocuk)
	71	Harika çocuk nasıl yetiştirilir: Çocuğun Seni Şaşırtırsa	11.09.2014, 3:03	Aile-Röportaj (Anne-çocuk)
	72	Zorlukları aşmanın sırrı gülümsemekte!	18.12.2013, 0:49	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	73	OMO Hızlı Adımlar	12.08.2013, 0:18	İbrahim Kutluay (Ünlü)-Etkinlik (köy okullarına yardım)
	74	OMO Minikler Rekor Peşinde!	09.07.2013, 0:37	Erdil Yaşaroğlu (Ünlü)-Etkinlik
	75	Yeni OMO Hızlı Etki	17.05.2013, 0:36	Çocuklar-Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu
	76	Doğa Dostu Evim	05.04.2013, 0:56	Çocuklar-Çevreye duyarlılık

Tablo 2’de görüldüğü gibi 76 adet reklamın 59 tanesinin (%77,63) 1 dakikadan az, 10 tanesinin (%13,16) 1 ile 2 dakika arasında sürede olduğu tespit edilmiştir. Omo markası genellikle kısa süreli reklamları tercih etmektedir. Analize tabi tutulan bu reklamlarda vurgulanan karakterler ve reklam sayıları Tablo 3’teki gibidir. Omo markasının en çok çocuklar ve çocuklarla ilgili temaları tercih ettiği (%44,74), ardından kendi markası ve ürünleri temelinde (%23,67) yoğunlaştığı söylenebilir. Sonrasında ise %21,05 oranında aile ve aile ile ilgili karakter inşasını tercih etmiştir.

Tablo 2: Reklam Süreleri Dağılımı

Reklam Süresi	Reklam Sayısı	Frekans
1 dk’dan az	59	% 77,63
1-2 dk arası	10	% 13,16
2-3 dk arası	5	% 6,58
3 dk’dan fazla	2	% 2,63
Toplam	76	% 100

Tablo 3’te görüldüğü üzere Omo reklamında çocukların vurgulandığı reklam sayısı 34, Omo deterjanının tanıtıldığı 18 ve aile temasının vurgulandığı reklam sayısı 16 olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda, Omo markasının en çok çocuk merkezli temaları tercih ettiği görülmektedir.

Tablo 3: Reklam Karakterleri Dağılımı

Reklam Karakterleri	Reklam Sayısı	Frekans
Çocuklar	34	% 44,74
Omo	18	% 23,67
Aile	16	% 21,05
Kadın	3 (2 ünlü)	% 3,95
Erkek	3 (bir uzman ve iki ünlü)	% 3,95
Ekran Yazıları	1	% 1,32
Animasyon	1	% 1,32
Toplam	76	% 100

Ek olarak, 76 reklama ait ana temaları belirlemek için her bir reklamın metinsel dökümü yapılmıştır. Bu reklamlara ait ana temalar Tablo 4’te gösterilmektedir. Bu doğrultuda, pandemi öncesinde Omo markasının daha çok anı biriktirme (%13,16) ve okul (%9,22) temaları üzerinde durduğu görülmektedir. Pandemi sonrasında ise, ilk pandemi zamanları hijyen ve evde kalmak vurgusu yapıldığı, süreç normalleşmeye başladığında ise geri dönüşüm temalarına yöneldiği (%6,58) tespit edilmiştir. Omo markasının pandemi önce ve sonrasına bakılmaksızın tüm dönemlerde “etkili” ve “ekonomik” gibi ürünlerinin fonksiyonel özellikleri üzerinden tüketiciyi yoğun olarak (%18,42) bilgilendirdikleri görülmektedir. Benzer şekilde “çevreye duyarlı olmak” marka için pandemi öncesi de vurgulanan (%5,26), fakat pandemi sonrası normalleşme döneminde özellikle odaklanılan önemli bir temadır.

Tablo 4: Reklam Ana Temaları Dağılımı

Reklam Dönemi	Ana Tema	Sayı	Frekans
Pandemi öncesi	Omo ile anı biriktir	10	% 13,16
Pandemi öncesi	Omo'nun Okul Dışarıda Günü'ne desteği	7	% 9,22
Pandemi öncesi	Omo ile leke çıkarma ipuçları	5	% 6,58
Pandemi öncesi	Omo ile yıkamanın püf noktaları	5	% 6,58
Pandemi öncesi	Omo sürprizi	4	% 5,26
Pandemi öncesi	Omo ile kirlenerek öğren	4	% 5,26
Pandemi öncesi	Röportaj	4	% 5,26
Pandemi öncesi	Etkinlik	2	% 2,63
Pandemi öncesi	Omo ile çocuklar özgürce oynasın	1	% 1,32
Pandemi öncesi	Yeni Omo paketi	1	% 1,32
Pandemi sonrası	Geri dönüşüm	5	% 6,58
Pandemi sonrası	Domestos etkili Omo	2	% 2,63
Pandemi sonrası	Omo ile evde kalmak güzeldir	2	% 2,63
Tüm dönemler	Omo'nun etkili gücü ve ekonomik oluşu	14	% 18,42
Tüm dönemler	Çevreye duyarlılık	4	% 5,26
Tüm dönemler	Çamaşır makinesi	4	% 5,26
Tüm dönemler	Cilde dost Omo	2	% 2,63
Toplam		76	% 100

Kullanılan mesajın dayanağı açısından reklam, daha çok mantığa seslenip rasyonel temelli olan olgusal (fonksiyonel) reklam; zevk, sevilme, başarı, eğlence gibi duygusal tatminleri karşılamak için oluşturulan ve bu tarz duygusal temaları içeren duygusal (hedonik deneysel yönlü) reklam olarak ikiye ayrılmaktadır (Elden, 2016, s. 191). Her iki türü barındıran karma reklamlar da olabilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Omo markasının duygusal reklamlara ağırlık verdiği (%50) tespit edilmiştir. Hatta marka, yukarıda bahsedilen “kirlenmek aslında eğlenerek öğrenmektir” fikri üzerine inşa ettiği marka imajını oluşturan ve rakipleri arasında bir deterjana yüklenen çağrışımları sıra dışı bir şekilde duygusal bağlarla ören ilk markadır. Negatif olarak algılanan “kirlenmek” kavramını pozitif kavramlarla ilişkilendirmek için marka, reklamlarla birlikte başarılı ünlüleri kullanmış, halkla ilişkiler faaliyetleri çerçevesince festivaller düzenlemiş, ailelere tecrübe kazanmanın önemi ve özgürce oyun oynamanın çocuk gelişimine katkısı hakkında eğitimler vermiştir.

Tablo 5: Reklam Türü Dağılımı

Reklam Türü	Sayı	Frekans
Duygusal	38	% 50
Fonksiyonel	18	% 23,68
Karma	20	% 26,31
Toplam	76	% 100

Reklamlarda mizah temelli, korku temelli, ünlü kullanım stratejisi içeren ve cinsellik unsurunun kullanıldığı reklam dilleri kullanılabilir (Batı, 2019, s. 189). Buradan hareketle, mizah ve eğlence temelli bir reklam dilinin sıklıkla kullanıldığı

(% 46,05) tespit edilmiştir. Çocuklarla birlikte önyargıları yıkmaya çalışan reklam kampanyası serileri ve okul dışarda günü reklam kampanyası serileri bu örneklerdendir. Korku temelli bir dilin % 6,57 oranında özellikle pandemi döneminde virüs ve bakteriler ile ilgili kullanıldığı ve geri dönüşüm, doğaya duyarlı Omo temalı reklamlarda ise dünyanın başına gelebilecek felaketler ile ilgili kullanıldığı görülmektedir. Ek olarak, Omo markasının reklam dilinde ünlü kullanımına yer verdiği de görülmektedir. Karikatürist Erdil Yaşaroğlu, basketbol oyuncusu İbrahim Kutluay, işletmeci Ayşe Kucuroğlu, sanatçı Şevval Konyalı reklamlarında kullandığı bazı ünlülerdir. 2004-2005 yıllarında yine bir basketbol oyuncusu olan Mehmet Okur ve annesi ile çekilen reklam filmleri ve eş zamanlı olarak düzenlenen Spor Omo Festivali ile medyada geniş yer alan Omo markası, “kirlenmek güzeldir” sloganı çerçevesince “çocuklar” ve “deneyim kazanma” temalı, tüketiciyle duygusal bağ kurma hedefli iletişim stratejisini uygulayan kendi alanındaki öncü bir marka olmuştur.

Tablo 6: Reklam Dili Dağılımı

Reklam Dili	Sayı	Frekans
Mizah Çekiciliği	35	% 46,05
Korku Çekiciliği	5	% 6,57
Ünlü Kullanımı	4	% 5,26
Cinsellik Unsuru Kullanımı	0	% 0
Baskın Dil Yok	32	% 42,10
Toplam	76	%100

Omo reklamları, yukarıda açıklanan ilk sınıflandırmalara ek olarak daha detaylı bir şekilde görsel-metinsel olarak incelenmiştir. İncelenen 76 reklamdaki metinler, yazılar, sloganlar ve logolar içerik analizine tabi tutulmuştur. Reklamdaki dış ses metinleri ve görsel akan metinler dâhil tüm materyal yazıya aktarılmış ve toplam 36 sayfalık metin analiz edilmiştir. Bu bağlamda, sıklık düzeyine göre kavramlar analiz edilmiş ve sıklık sırasıyla ifade edilmiştir. Buna göre, 160 tekrarla “**Omo**” markası en fazla vurgulanan öge olarak ortaya çıkmaktadır. Ardından 85 tekrarla “**çocukluk**” kavramına yapılan vurgu gelmektedir. Bu kavram “**oyun**” temalı diğer kavramlarla da desteklenmiştir. Sonrasında “**kirlenmek güzeldir**” sloganının vurgulandığı görülmektedir. Genel olarak Omo reklamlarında “**mutluluk, sevgi, gülümseme**” gibi duygusal öğelere yoğun vurgu tespit edilmiştir. Bu duygular özellikle “**anı biriktirme**” teması üzerinden sunulmuştur. “**Okul**” teması da oldukça görülmektedir. Tüm bu kavramlardan sonra “**geri dönüşüm ve temiz gelecek**” temalı vurgular ortaya çıkmaktadır. “**Anne-annelik**” ve “**aile**” temalı vurgular da yoğun olarak kullanılmıştır. Ardından markanın sunduğu ürünlerin “**leke çıkarıcı**”, “**etkili, güçlü**” gibi fonksiyonel özelliklerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Sonraki frekans sıralamasında “**temizlik, hijyen**” bağlantısı tespit edilmiştir. Ek olarak marka web sitesine de sıklıkla yer verilmiştir. Tüm reklamlar genel olarak değerlendirildiğinde, Omo markası kendi marka isminden sonra en çok çocukluk ve çocuklara dair temalar, kirlenmek, deneyim kazanmak, anı biriktirmek ve bununla birlikte yaşanan pozitif duygular üzerinden hedef kitlesi ile iletişim

kurmaktadır. Fonksiyonel (rasyonel) vurgular bunlardan oldukça sonra gelmektedir.

Pandemi etkisini daha net görebilmek için reklamlardaki vurgular pandemi öncesi ve sonrası olmak üzere ayrı ayrı bir kez daha içerik analizine tabi tutulmuştur. Buna göre pandemi öncesinde yayınlanmış olan 62 reklamın içerik analizi bulguları Görsel 1’de gösterilmektedir. Yazıların punto boyutları reklamlarda yapılan vurguların sıklığına (frekansına) paralel bir şekilde ayarlanmıştır. Dolayısıyla en fazla yapılan vurgular en büyük punto ile görselleştirilenlerdir.

Pandemi öncesi dönemde, marka kendi marka ismine ek olarak en çok “**çocuk, çocukluk**” temalı vurgular yapmıştır. Klasikleşmiş sloganı “**kirlenmek güzeldir**” hemen ardından en çok vurgulanan öge olarak ortaya çıkmıştır. “**Oyun, oynamak, oyuncak**”, “**okul**”, “**anı biriktirmek**” ve beraberinde yaşanan duygulara atfederek “**mutluluk, sevgi, gülümseme**” gibi kavramlara odaklanıldığı görülmektedir. Bu kavramlar en sık vurgulanan kavramlardır. Ardından rasyonel unsurları içeren “**etkili**”, “**güçlü**”, “**leke çıkarıcı**”, “**ekonomik**” gibi kavramlar kullanılmıştır.

Ek olarak marka, “**anne ve annelik**”, “**aile**”, “**bayramlar**” gibi toplumsal değer içeren kavramları da kullanmıştır. “**Eğlenme**”, “**özgürlük**”, “**kirlenerek başarıma**”, “**hayal gücü ve hayal kurma**” gibi unsurları da vurgulayarak, çocukların özgürce hayal kurabilen şekilde bırakılması ile başarı arasında bir bağlantı kurmaktadır. Kendi markasını da bu süreçte özgürlüğü-başarıyı destekleyici, anneler açısından ise endişe giderici, sorun çözücü olarak konumlamaktadır.

Bu dönemde, “**Yumoş**” ve “**Arçelik**” markalarıyla yapılan işbirlikleri reklamlara yansımıştır. Ek olarak, reklamlarda marka web sitesi ile orta sıklıkta bağlantı kurulmaktadır. En az vurgulanan unsurlar ise “**cilde dost**” ve “**%0 boya, fosfat, klor, paraben**” gibi kavramlar olarak ortaya çıkmıştır.

Görsel 1: Pandemi Öncesi Reklamlarda Vurgulanan Kavramlar

Pandemi sonrası 14 reklam bulunmaktadır. Yapılan analiz sonucunda özellikle pandemi sonrasında reklam vurgularında değişim göze çarpmaktadır. Yine en çok marka ismine yapılan vurgudan sonra, ikinci sırada özellikle son dönemlerde giderek artan frekansta ortaya çıkan **“geri dönüşüm”** **“temiz gelecek”** kavramlarına odaklanıldığı görülmektedir. Ardından gelen **“oyun”** ile ilgili temalar, pandemi temaları olarak sınıflandırılabilir **“hijyen”**, **“temizlik”**, **Domestos etkili**, **“antibakteriyel”**, **“virüs ve bakteriler”**, **“çamaşırlarınızı ve sizi korur”** ifadeleri ile eşit sıklıkta kullanılmıştır. **“Domestos”** markası ile işbirliği yaparak hijyen temasını desteklemiştir. Pandemi öncesinde Omo'nun **“hijyen”** kavramına vurgusu yok iken pandemi ile birlikte bu kavramın ortaya çıktığı görülmektedir. Reklamda **“virüs ve bakterilerin %99.9'unu yok eder. Maksimum hijyenin yeni adı yeni Omo Domestos etkili antibakteriyel deterjan”** ve **“Omo şimdi çamaşır makinenizde de derinlemesine hijyen sağlıyor”** ifadeleri ile Omo'nun marka söylemlerinin pandemi döneminden etkilendiği ve ifadelerine **“hijyen”** vurgusu eklediği söylenebilir. Benzer şekilde Aydemir'in (2021, s. 197) yapmış olduğu çalışmada da pandemi sürecinde **“hijyen”** kavramının önemine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Bu dönemde dikkat çekici olan önemli bir bulgu da, bir önceki dönemde kurulan **“başarmak için kirlenmek”** çağrışımının **“değişim için kirlenmek”** şeklinde ortaya çıkmasıdır. Burada ifade edilen değişim, sürdürülebilir bir dünya için gereken atık yönetimine ve geri dönüşüme odaklanan bir değişimdir. Marka bunu **“değişim sensiz olmaz”**, **“iyilik için dönüştürmek”** ifadeleriyle çocuklara ve duyarlı yetişkinlere seslenerek gerçekleştirmiştir.

“Leke çıkarıcı”, **“kirlenmek güzeldir”** gibi kavramların ve **“mutluluk ve gülümseme”**, **“hayal gücü ve hayal kurmak”** temalı duygusal bağlantıların geri plana çekildiği ve orta düzeyde vurgulandığı görülmektedir. **“Özgürlük”**, **“eğlenme ve eğlence”** gibi temalar ise hiç kullanılmamıştır. Bu dönemde **“evde olmak güzeldir”** şeklinde sloganın dönüştürüldüğü tespit edilmiştir. Evde kalan çocuklar için aktivite önerileri paylaşılmıştır ve çocuklar marka web sitesine yönlendirilmiştir. Ancak pandemi sonrasındaki reklam bulguları içerisinde marka web sitesine yönelim (%25), pandemi öncesindekinden (%23) frekans olarak çok da fazla değildir. Çoğunlukla evde ve dijital araçlarda geçirilen bu dönemde marka web sitesinin ve diğer dijital kanalların çok daha etkin kullanılmasının marka farkındalığı ve imajı açısından daha önemli olduğu ifade edilebilir.

Pandemi öncesi dönemde en az odaklanılan **“cilde dost”**, **“parfümsüz”**, **“%0 boya, fosfat, klor, paraben”** gibi sağlık çağrışımları içeren temaların pandemi sonrasında daha fazla vurgulandığı tespit edilmiştir. Pandemi sürecinde kişilerde oluşan sağlık hassasiyeti bu durumun temel tetikleyicisi gibi görünmektedir. Ek olarak, tüketicilerde ürünlerdeki zehirsiz-temiz içeriklere yönelik artan bilgi ve talep doğrultusunda, markaların bu konuda şeffaf ve raporlanmış açıklamaları marka imajlarına olumlu katkı sağlayacaktır. Bahsedilen tüketici talepleri markalar

üzerinde giderek daha fazla baskı unsuru oluşturmaktadır. Son olarak, pandemi öncesi yüksek düzeyde kullanılan “anı oluşturmak”, “aile”, “okul” gibi temaların pandemi sonrası neredeyse hiç kullanılmadığı görülmektedir.

Görsel 2: Pandemi Sonrası Reklamlarda Vurgulanan Kavramlar

Pandemi sonrası dönemde yapılan “Unilever” vurgusu ile desteklenmiş ya da iletişim yönlü kimlik oluşumuna yönelik değişim yaşanmıştır. Bu tarz kimlikte, birbirlerinden farklı imajlara sahip alt markaların, markanın sahibi konumunda ve ayrı bir kimliği olan şirket ile bağının reklam gibi iletişim araçlarında vurgulanması söz konusudur. Böylelikle alt markanın destekleyicisi olan kurumsal markanın gücünün algılanması ve imajlarının alt markaya aktarılması sağlanmaktadır (Babür Tosun, 2017, ss. 119-121).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Markalar yaşayan birer varlık gibi çevrelerindeki değişimlere duyarlı olmalıdırlar. Özellikle kurumsallaşmış, köklü ve büyük markaların çevrelerindeki değişimlere hızlı bir şekilde uyumlandıkları görülmektedir. Ek olarak başarılı markalar, henüz tüketiciler talep etmeden, vizyoner yaklaşımlarla geleceği okuyabilen ve değişim sürecinde aktif bir dönüştürücü olabilen markalardır. Ayrıca markalar, gerek kriz anlarındaki yaklaşımlarını gerekse toplumsal meselelere duyarlı olarak kurumsal itibar ve marka imajı açısından çalışmalarını etkili çerçeveler oluşturarak hedef kitleye sunmaktadır. Bu çerçeveler kitlelerin kurumu ve markayı pozitif yönde değerlendirmesinde yönlendirici ve tüketicileri eyleme (satın alma) geçmek için motive edici olabilmektedir.

Günümüzde markalar tanınmak, satın almayı teşvik etmek, kendilerine pozitif imajlar yüklemek gibi amaçlarla ürün ve hizmetlerini dijital platformlarda ön plana çıkararak rakiplerinden ayrılmak istemektedirler. Bu sebeple markalar

rakiplerinden farklılaşmak ve öncü olmak adına dijital ağlarda da faaliyet göstermektedir. Özellikle Covid-19 pandemi sürecinde insanların evde kalmak zorunda olması ve satın almalarını dijital ortamlarda yapmaya yönelmeleri markaların bu mecralara daha fazla odaklanmalarına neden olmuştur. Bahsi geçen çerçeveler tüm iletişim kanalları ile olduğu gibi dijital kanallarla da inşa edilebilmektedir.

Pandemi döneminde temizlik ürünleri ve markaları ön plana çıkmıştır. Bu çalışmada da bir deterjan markası olan Omo'nun resmi YouTube sayfasındaki reklamlar incelenerek pandemi öncesi ve sonrasında vurgulanan temalardaki oluşabilecek muhtemel farklılık tespit edilmeye çalışılmıştır. Ek olarak, markanın dijital reklamları üzerinden aktarmak istediği tüm çağrışımları ve kavramlarla kurduğu duygusal bağlantıları ortaya çıkarılmıştır.

Omo markasına yönelik yapılan analiz sonucunda, yayınlanan reklamların büyük bir kısmının (59) süresinin 1 dakikadan az olduğu tespit edilmiştir. Pandemi öncesinde reklam sürelerinin 3 dakikanın üstüne kadar çıktığı görülürken, pandemi sonrasında maksimum 35 saniye olarak belirlenmiştir. Reklamlarda kullanılan karakterlerin çocuk yoğun olduğu ve bu konuda pandemi ile ilgili dönemsel bir farklılık ortaya çıkmadığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak, reklamda kullanılan bir diğer dikkat çekici unsur da anı oluşturma ve aile kavramıdır. Çocuğun anne ya da babasıyla beraber oynadığı ve beraber paylaşımlar yaptığı reklamlar özellikle duygusal bir dille sunulmuştur.

Marka pandemi öncesinde olduğu gibi pandemi sonrasında da duygusal temalar ve sosyal sorumluluk bilinci içeren temalar kullanmıştır. Ürünlerinin rasyonel faydalarına yönelik fonksiyonel reklamlar her ne kadar pandemi sonrası dönemde biraz daha yoğun tercih edilmişse de, duygusal reklamlar her zaman baskın olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Tek farklılık pandemi öncesi duygusal bağlantıların oyunda kirlenmek, eğlenmek, sokakta, sporda deneyimlemek gibi temalar üzerinden sunulurken, pandemi sonrası sosyal sorumluluk kapsamında sürdürülebilir bir dünya hareketi temelinde yoğunlaşmasıdır. Özellikle geri dönüşüm konusu ile ilgili olarak “değişim için kirlenmek” teması oluşturulmuş, kirlenmek kısmında ise sorumluluğu her zamanki gibi üzerine alarak, gelecek için kendini bilinçli ve sorumluluk sahibi bir marka olarak sunmuştur.

Genel olarak hem pandemi öncesi hem de sonrasında Omo reklamlarının doğaya duyarlı ve geri dönüşümü destekleyen sloganlarla ön plana çıktığı görülmektedir. Bu şekilde Omo markasının reklamlarının pandemi öncesi ve sonrası çevreci bir tutum sergilediği ve bu yönelimin son dönemlerde oldukça arttığı görülmektedir.

Aynı şekilde pandemi öncesi ve sonrasında en çok kullandığı “Omo kirlenmek güzeldir” sloganı ile kirlenmenin aslında deneyim kazanmak, öğrenmek olduğunu ve bunun da başarmanın önemli bir adımı olduğunu aktarmaktadır. Bir başka ifadeyle, “başarmak için denemek, deneyim için kirlenmek gerekmektedir.

Kirlenmek çocuk gelişiminde önemlidir ve bu konunun destekçisi Omo'dur. Kirler, mikrop ve bakteriler için Omo sorun çözücüdür, çünkü çocukların gelişimi marka için çok önemlidir" mesajı iletilmektedir. Pandemi sonrası bu slogan "evde olmak güzeldir" ve "değişim için kirlenmek" olarak da kullanılmıştır. "Evde olmak güzeldir" sloganı ile Omo pandemi döneminde çocukların ve ailelerin yanında olduğunu göstermiştir. Omo çocukların dışarda oynayarak kirlendiği dönemde nasıl yanında ise evde de oyunlarına devam etmeleri için her zaman destek olduklarını vurgulamıştır. Omo bu vurgusu ile pandemi döneminde toplumca arzulanan dayanışmaya destek olduğunu hissettirmiştir. Böylelikle Omo bu reklam temalarında ürünün herhangi bir özelliğini belirtmekten ziyade dayanışma ve izolasyona vurgu yaparak sosyal mesajlar yoluyla hedef kitlesini etkilemek istemiştir.

Pandemi sonrasında markanın üzerinde durduğu önemli bir kavramın "hijyen" olduğu ortaya çıkmıştır. Pandemi öncesinde Omo'nun her ne kadar "temizlik" kavramını kullandığı görülse de, "hijyen" kavramına hiç vurgusu olmadığı tespit edilmiştir. Marka pandemi döneminde oluşan tüketici hassasiyetlerine duyarsız kalmadan söylemlerini bu doğrultuda güncellemiştir. Marka daha önce vurguladığı, deneyime destek veren marka, kirleri yok ederek sorun çözen marka, anneler için endişe giderici marka, çocuk gelişimini önemseyen marka çağrışımlarına ek olarak "çamaşırlarınızı ve sizi korur" ifadesinden de anlaşıldığı gibi virüs ve bakteriler gibi tehlikelere karşı tüketicilerini koruyan marka olarak da kendini konumlandırmıştır. Bununla birlikte, "değişim için kirlenmek" gibi bir sloganla ve temiz gelecek vurgusuyla, çevre duyarlı bir marka, dönüştürülebilir ambalajlarıyla değişim için elini taşın altına koyabilen sorumluluk sahibi bir marka imajlarını oluşturmak istemiştir. Pandemi sonrasında giderek arttığı tespit edilen, cilde dost, zehirsiz içerik, parfümsüz gibi kavramlara yapılan vurgu ile tüketicilerin sağlığını düşünen bir marka olma çabaları görülmektedir.

Omo markasına yönelik yapılan reklam araştırmasında, markanın hem jenerik hem lovemark olmasına ek olarak, duygusal bağlantılar kurarak bir deterjanın imajını alışılmışın dışında konumlama konusunda da öncülük ettiği görülmektedir. Ayrıca tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de büyük değişikliklere neden olan pandemi sürecine marka iletişim düzeyinde etkili bir şekilde uyum sağladığı görülmektedir. Bu doğrultuda, pandemi öncesi çocukluk, oyun, anı biriktirme, mutluluk, eğlence, kirlenerek öğrenmek, kirlenerek başarmak, özgürlük gibi temaların pandemi sonrasında dönemin koşullarına uygun şekilde dönüştürüldüğü söylenebilir. Bir başka ifadeyle, çağrışımlar hijyen, temizlik, virüs-bakteri, çamaşırlarınızı ve sizi korur temaları ile oluşturulmuştur. Tüketicilerin evde kaldıkları bu dönemde özgürlük, eğlence, park gibi temalar söylemlerden tamamen kaldırılmış ve evde aktivite, evde olmak güzeldir temaları ile mevcut durum desteklenmiştir. Dijital platformlarda resmi hesapları ile varlık gösteren marka, bu konuda da zamanın gerekliliklerini yakalamış görünmektedir. Ek olarak, dünya kaynaklarını etkin kullanmak konusunda giderek artan hassasiyetlere entegre olarak marka, ambalaj

ve içeriklerinde düzenlemelere gitmiş, tüketiciye bu değişiklikleri anlatan ve onların da bu konuda sorumluluk almasını sağlayacak söylemlere sahip reklamlar hazırlamıştır.

Yumoş, Arçelik, Domestos markalarıyla işbirliği yapan markanın son zamanlarda şirket markası olan Unilever'e vurgu yaptığı da tespit edilmiştir. Bu durum marka imajını güçlendirme girişimleri olarak değerlendirilebilir.

Tüm başarılarına rağmen markanın, özellikle evde geçirilen pandemi sürecinde dijital kanalları daha etkin kullanması gerektiği düşünülmektedir. Geçmişten günümüze başarılı duygusal çağrışımlar inşa etmiş ve deterjan algısına yeni bir yaklaşım getirmiş markanın, tüm toplumun, özellikle sürekli odaklandığı çocukların yoğun duygusal desteğe ihtiyaçları olduğu bir dönemde, etkili dijital iletişim fırsatlarından yeteri kadar yararlanmadığı görülmektedir.

Vizyoner ve öncü bir marka olarak Omo'nun dijital tüm platformlardaki etkinliği marka stratejileri konusunda yapılabilecek gelecek çalışmaların konusu olabilir. Benzer çalışmalar başka jenerik markalarla da yapılarak bu konuda çalışan araştırmacıların bilgi birikimine katkı sağlayabilir ve literatürde yol gösterici olabilir.

Kaynakça

- Aaker, D. A. (2009). *Marka değeri yönetimi*. (E. Orfanlı, Çev.). İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.
- Akın, L. (2014). Jenerik marka isimlerin oluşumu ve TDK sözlüğüne giriş şekiller. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31), 19-28.
- Altuna, O. K. (2007). Uluslararası marka strateji formülasyonu: standardizasyon ve uyarılma yaklaşımları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (37), 159-171.
- Ar, A. A. (2004). *Marka ve marka stratejileri*. 3. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aydemir, A. (2021). Bir jenerik marka: "Selpak kağıt havlu reklamlarının okunması" -pandemi süreci reklamında değişen vurgu-. *İNİF E- Dergi*, 6(1), 180-199.
- Ayush, G. K. ve Gowda, R. (2020). A study on impact of covid-19 on digital marketing. *Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal*, 225-228.
- Babür Tosun, N. (2017). *Marka yönetimi*. 3. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Bakır, Z. N. ve Çelik, H. C. (2020). Kitle ve kültür turizmi bağlamında JollyTur ve EtsTur seyahat acentelerine ait internet reklamlarının içerik analizi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (33), 318-337.

- Barın, A., Bingöl, M. ve Karaarslan, M. H. (2021). Türkiye'deki elektrikli otomobil markalarının pazarlama iletişimi kanalı olarak Youtube gönderilerinin incelenmesi. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 78-107.
- Batı, U. (2019). *Reklamın dili*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Benford, R. D. ve Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: an overview and assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639.
- Berki, A. (2019). Dijital pazarlama uygulamalarının satış ve marka bilinirliği arttırmaya yönelik etkisinin değerlendirilmesi. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, (5), 136-170.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde içerik analizi, teknikler ve örnek çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Boesman, J., Berbers, A., d'Haenens, L. ve Van Gorp, B. (2017). The news is in the frame: a journalist-centered approach to the frame-building process of the Belgian Syria fighters. *Journalism*, 18(3), 298-316.
- Boran, T. (2021). Sosyal medyada içerik pazarlama: Boyner Grup YouTube kanalı örneği. *Intermedia International e-journal*, 8(14), 138-154.
- Brivot, M., Himick, D. ve Martinez, D. (2017). Constructing, contesting, and overloading: a study of risk management framing. *The European Accounting Review*, 26, 703–728.
<https://doi.org/10.1080/09638180.2016.1180254>
- Bulunmaz, B. (2016). Gelişen teknolojiyle birlikte değişen pazarlama yöntemleri ve dijital pazarlama. *Trt Akademi*, 1(2), 348-365.
- Can, E. (2007). Marka ve marka yapılandırma. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 225-237.
- Candemir, A. ve Zalluhoğlu, A. E. (2010). Glokal ürün ve marka stratejilerinin değerlendirilmesi: “Algida” İzmir örneği. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 1-27.
- Chung, A. ve Jiang, H. (2017). Handling negative publicity: the influence of employing CSR communication in apology statements in reducing anger and negative word-of-mouth (NWOM). *Journal of Communication Management*, 21(3), 267-286.
- Çengel, Ö. ve Tepe, F. F. (2003). Reklam ve özgürleşme süreci: Türkiye'de iki reklam incelemesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 161-172.
- Çifci, S. ve Cop, R. (2007). Marka ve marka yönetimi kavramları: üniversite öğrencilerinin kot pantolon marka tercihlerine yönelik bir araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(512), 69-88.

- D'angelo, P. (2002). News framing as a multiparadigmatic research program: a response to Entman. *Journal of Communication*, 52(4), 870-888.
- Darmon, K., Fitzpatrick, K. ve Bronstein, C. (2008). Krafting the obesity message: a case study in framing and issues management. *Public Relations Review*, 34(4), 373-379.
- Defazio, D., Franzoni, C. ve Rossi-Lamastra, C. (2021). How pro-social framing affects the success of crowdfunding projects: the role of emphasis and information crowdedness. *Journal of Business Ethics*, 171(2), 357-378.
- Deloitte. (2022). Türkiye’de Tahmini Medya ve Reklam Yatırımları Raporu 2021. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/technology-media-telecommunications/medya-ve-reklam-yatirimlari-2021-raporu.pdf>.(Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2022)
- Elden, M. (2016). *Reklam ve reklamcılık*. 4. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- Entman, R. M. (1993). Framing: toward a clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43, 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
- Farquhar, P. H. (1989). Managing brand equity. *Marketing Research*, 1(3), 24-33.
- Feng, M., Brewer, P. R. ve Ley, B. L. (2012). Framing the Chinese baby formula scandal: a comparative analysis of US and Chinese news coverage. *Asian Journal of Communication*, 22(3), 253-269.
- Goffman, E. (1986). *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. 2nd ed. Boston: Northeastern University Press.
- Gordon, B. R., Jerath, K., Katona, Z., Narayanan, S., Shin, J. ve Wilbur, K. C. (2021). Inefficiencies in digital advertising markets. *Journal of Marketing*, 85(1), 7-25.
- Gökşin, E. (2017). *Dijital pazarlama temelleri*. İstanbul: Abaküs Yayınları.
- Gümüş, S. ve Saraç, P. (2013). *Pazarlamada markalaşma stratejileri*. 1.Baskı. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Hallahan, K. (1999). Seven models of framing: implications for public relations. *Journal of Public Relations Research*, 11, 205–242. https://doi.org/10.1207/s1532754xjpr1103_02
- Himick, D. ve Audousset-Coulier, S. (2016). Responsible investing of pension assets: links between framing and practices for evaluation. *Journal of business ethics*, 136(3), 539-556.
- Işık, M. ve Erdem, A. (2015). *Nasıl marka şehir olunur?*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.

- İnce, M. ve Uygurtürk, H. (2019). Marka kimliği, marka kişiliği, marka imajı ve marka konumlandırma alanında yapılan lisansüstü tezlere yönelik bir inceleme. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 224-240.
- Jensen, K. B. (2011). New media, old methods, internet methodologies and the online/offline divide. Ş. Yavuz, (Ed.). *Medya ve izleyici bitmeyen tartışma* içinde (ss.55-83). (Y. Yavuz, Çev.). Vadi Yayınları.
- Karadavut, A. (2016). Türkçe’de yeni bir neoloji örneği: fiilleşen markalar/new neology sample in Turkish: the verbalized brands. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(39), 245-252.
- Keegan, W. J. ve Mark C. Green. (2003). *Global marketing*. Third ed. Upper Saddle River, N.J.: Prentice-Hall, Inc.
- Kırdar, Y. (2003). Marka stratejilerinin oluşturulması; Coca-Cola örneği. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 3(4), 233-250.
- Koçak Alan, A., Tümer Kabadayı, E. ve Erişke, T. (2018). İletişimin yeni yüzü: dijital pazarlama ve sosyal medya pazarlaması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 493-504.
- Kotler, P. ve Keller, K. L. (2006). *Marketing management*. Upper Saddle River. New Jersey.
- Kotler, P., Wong, V., Saunders, J. ve Armstrong, G. (2005). *Principles of marketing*. Fourth European Edition.
- Krishen, A. S., Agarwal, S., Kachroo, P. ve Raschke, R. L. (2016). Framing the value and valuing the frame? Algorithms for child safety seat use. *Journal of Business Research*, 69(4), 1503-1509.
- Lee, H. ve Cho, C. H. (2019). Digital advertising: present and future prospects. *International Journal of Advertising*, 1–10.
- Li, H. (2019). Special section introduction: artificial intelligence and advertising. *Journal of advertising*, 48(4), 333-337.
- Liu, B. F. ve Kim, S. (2011). How organizations framed the 2009 H1N1 pandemic via social and traditional media: implications for US health communicators. *Public relations review*, 37(3), 233-244.
- Ma, L. ve Bentley, J. M. (2022). Can strategic message framing mitigate the negative effects of skeptical comments against corporate-social-responsibility communication on social networking sites?. *Public Relations Review*, 48(4), 102222.
- MediaCat. (2022). Türkiye’nin Lovemark’ları. <https://mediacat.com/mediacat-lovemarks-2020-tum-liste/10/> (Erişim Tarihi: 31.03.2023).

- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Morimoto, M. (2017). Personalization, perceived intrusiveness, irritation, and avoidance in digital advertising. in *digital advertising* (pp. 110-123). Routledge.
- Murphy, J. M. (1992). Assessing the value of brands. In *Branding: A Key Marketing Tool* (pp. 184-197). Palgrave Macmillan, London.
- Oğuz, B. B. (2016). Jenerik Markalar ve Marka Sözcükler: Yapısal Dilbilim Yöntemi İle Bir İnceleme. *Dil Araştırmaları*, 10(19), 101-110.
- Oliveira, M. D. F. ve Murphy, P. (2009). The leader as the face of a crisis: Philip Morris' CEO's speeches during the 1990s. *Journal of Public Relations Research*, 21(4), 361-380.
- Reinhardt, F. L. (1998). Environmental product differentiation: implications for corporate strategy. *California Management Review*, 40(4), 43-73.
- Roberts, K. (2005). *Lovemarks: The future beyond brands*. Powerhouse books.
- Rodgers, W., Choy, H. L. ve Guiral, A. (2013). Do investors value a firm's commitment to social activities? *Journal of Business Ethics*, 114(4), 607-623. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1707-1>.
- Schlosser, A. E., Shavitt, S. ve Kanfer, A. (1999). Survey of Internet users' attitudes toward Internet advertising. *Journal of interactive marketing*, 13(3), 34-54.
- Sencer, M. ve Sencer, Y. (1978). *Toplumsal Araştırmalarda Yöntembilim*. Ankara: TODAİ.
- Sobral, V., Fairley, S. ve O'Brien, D. (2022). Factors influencing event media personnel's frame building process at the 2018 FIFA World Cup Russia. *Tourism Management*, 92, 104553.
- Sundar, S. S., Kim, J. ve Gambino, A. (2017). Using theory of interactive media effects (TIME) to analyze digital advertising. In *Digital advertising* (pp. 86-109). Routledge.
- Taneja, G. ve Vij, S. (2019). Dynamics of a digital advertising campaign. In *Proceedings of 10th International Conference on Digital Strategies for Organizational Success*, 385-391.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001), *İçerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Taylor, C. R. ve Costello, J. P. (2017). International digital advertising: lessons from around the world. In *digital advertising* (pp. 345-361). Routledge.

- Tham, S. M., Rodgers, S. ve Thorson, E. (2017). Trends and opportunities for digital advertising research: a content analysis of advertising age, 2000–2015. In *digital advertising* (pp. 31-44). Routledge.
- Ulucan Erkesim, D. (2021), *Marka ve sürdürülebilirlik*. 1. Baskı. İstanbul: Hiper Yayın.
- Verloo, M. (2001). Another velvet revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation. IWM Working Paper, 5/2001, Vienna: Institut für die Wissenschaften vom Menschen.
- Vuran, Y. ve Afşar, A. (2016). İşletmelerde marka ve marka stratejileri. *International Journal of Academic Value Studies*, 2(6), 28-39.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 8. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yoldaş, M. A. ve Özaydın, H. (2017). Sosyal medya üzerinden yapılan reklamların satın alma davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir uygulama. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(12), 781-794.
- Zeren, D. ve Kaya, N. (2020). Dijital pazarlama: ulusal yazının bibliyometrik analizi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 35-52.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Brand Communication Strategy Research in Omo Advertisements: The Effect of The Pandemic

Extended Abstract

1. Introduction

It has been observed that the advertising themes of brands have changed during the Covid-19 pandemic period when people's consumption habits have changed. Marketing strategies have changed, especially in the period when cleaning products came to the fore. In this context, the aim of this research is to evaluate the YouTube ads of the Omo brand, which is an important as well as a generic brand in the detergent category, with content analysis before and after the pandemic period.

2. Methodology

Frequency analysis and categorical analysis, which are content analysis techniques, were used in the research. Frequency analysis reveals the frequency of occurrence of units or items in numerical, percentage and proportional manner. In this way, the density of a particular item is tried to be understood. In categorical analysis, a message is divided into units and grouped into categories according to certain criteria. While creating the coding system of the content analysis, the categories of the contents were determined according to the advertisement language and advertisement types. All advertising text and visual content were separated on the basis of this categorization. Afterwards, the advertisement texts were coded one by one in terms of word and association contents, and frequency analyzes were revealed.

3. Results and Conclusions

It has been determined that the characters used in Omo advertisements are child-intensive and there is no periodic difference regarding the pandemic on this subject. In addition, the concept of memory creation and family was used in the advertisements. The brand used emotional themes and social responsibility themes after the pandemic along with the pre-pandemic period. While emotional connections before the pandemic were presented through themes such as getting dirty in the game, having fun, experiencing on the street, and in sports, the brand focused on a sustainable world movement within the scope of social responsibility during the post-pandemic. After the pandemic, it was revealed that the brand focused on the concepts of "hygiene", "virus and bacteria" for the first time. In this direction, it has positioned itself as a "brand that protects its consumers". Themes such as freedom, entertainment, and parks were completely removed from the discourses, and the current situation was supported with the themes of "activity at home" and "it is good to be at home".

Araştırma Makalesi

Örgütsel Toksisite ile İşe Angaje Olma Arasındaki İlişkide Psikolojik Dayanıklılığın Aracı Rolü

Mehmet Ali TAŞ

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İİBF
matas@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9714-7188

Servet ALP

Sorumlu Yazar, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İİBF
salp@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8156-2205

Öz

Bu araştırmanın amacı; örgütsel toksisite, işe angaje olma ve psikolojik dayanıklılık değişkenleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırmanın bir diğer amacı, olumsuz bir etkiye sahip olan toksisitenin işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığın aracılık rolünü ortaya koymaktır. Bu amaçlar doğrultusunda, Burdur ilinde bulunan bir kamu kurumunun 206 çalışanından anket tekniği kullanılarak veri toplanmıştır. Yapılan analizler sonucunda örgütsel toksisitenin işe angaje olmayı ve psikolojik dayanıklılığı düşürdüğü tespit edilmiştir. Öte yandan psikolojik dayanıklılığın işe angaje olmayı pozitif şekilde etkilediği saptanmıştır. Bu araştırmanın en dikkat çekici bulgusu ise örgütsel toksisitenin işe angaje olmayla ilişkisinde psikolojik dayanıklılığın aracı rolünün olduğu bulgusudur. Sonuç olarak, toksisiteye sahip bir çalışma ortamında çalışanların işe angaje olmasının zorlaştığı, ancak psikolojik dayanıklılığın toksisitenin engellenmesinde önemli bir tampon işlevi gördüğü ortaya konulmuştur. Örgütlerdeki toksisitenin kaçınılmaz olduğu düşünüldüğünde psikolojik dayanıklılığın önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Örgütsel toksisite, psikolojik dayanıklılık, işe angaje olma

Jel Sınıflandırma Kodları: D23, M10, M12

The Mediating Role of Psychological Resilience in the Relationship between Organizational Toxicity and Work Engagement¹

Abstract

The purpose of this research; is to determine the relationship between organizational toxicity, work engagement, and psychological resilience variables. Another aim of the study is to reveal the mediating role of resilience in the effect of toxicity, which has a negative effect on job engagement. For these purposes, data were collected from 206 employees of a public institution in the province of Burdur using the survey technique. As a result of the analyzes made, it was determined that organizational toxicity reduces work engagement and psychological resilience. On the other hand, it was determined that psychological resilience positively affects work engagement. The most striking finding of this study is that resilience has a mediating role in the relationship between organizational toxicity and work engagement. As a result, it becomes difficult for employees to engage in work in a toxicity-toxic work environment. However, it has been shown that resilience functions as an important buffer in the prevention of toxicity. Considering that toxicity in organizations is inevitable, it is possible to say that psychological resilience is an important element.

Keywords: Organizational toxicity, psychological resilience, work engagement

JEL Classification Codes: D23, M10, M12

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 22.11.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 05.06.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Taş, M. A. ve Alp, S. (2023). Örgütsel toksisite ile işe angaje olma arasındaki ilişkide psikolojik dayanıklılığın aracı rolü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 695-717. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1208482.

1. Giriş

Örgütler, karşılıklı ilişkilerin yoğun yaşandığı iş ortamlarıdır. Yöneticilerle ve iş arkadaşlarıyla kurulan ilişkilerin şekli çalışanları etkilemektedir. Böyle ortamlarda olumsuz ve acı verici deneyimler yaşanabilmekte ve duygusal anlamda zehirli bir örgüt iklimi oluşabilmektedir. Çalışanlar da örgütteki zehirleyici ve stres verici toksisiteyi kaynak tüketen bir durum olarak algılamaktadır. Bu durum çalışanların işi yapmak için gerekli olan eforu gereksiz yere harcamalarına neden olmaktadır. Çünkü bu tip ortamlarda çalışanlar, kendini bir tehdit altında algılamaya ve korunmak için pozisyon almaya başlamaktadır (Chan, Kalliath ve Cheng, 2020). Toksisitenin olduğu örgütlerdeki çalışanlar, psikolojik dayanıklılık düzeyleri aracılığıyla bu tehditkâr ve zehirli ortamın etkilerinden korunmaya çalışmaktadır. Nitekim çalışanların, toksisitenin etkisine karşı direnci yükseldikçe işe odaklanma düzeyini ve sağlığını korumasının daha da kolaylaşacağı beklenmektedir.

Örgütsel toksisite; çalışanların özgüveninin zedelenmesinden işe olan ilgilerinin baltalanmasına kadar birçok olumsuz çıktının bir sebebidir (Frost, 2003). Öyle ki örgütsel toksisite, üretkenlik kaybı konusunda dünya çapında bilinen bir stres etkenidir. Örgütlerin en önemli itici gücü olan çalışanların zarar görmesi ve olumsuz duygu durumlarıyla mücadele etmesi, örgütler için ciddi bir verimlilik kaybı ve rekabet zafiyeti doğurabilmektedir. Bu tip zehirli ortamlarda çalışanlar, örgüt hedeflerinden ve işe odaklanmaktan uzaklaşmaları söz konusu olmaktadır (Winn ve Dykes, 2019). Bu bağlamda stres faktörü olan örgütsel toksisitenin nedenlerinin ve sonuçlarının araştırılması önem arz etmektedir. Toksisiteyi ortadan kaldırmak; örgütün performansı, çalışanların mutluluğu, biyolojik sağlığı ve dayanıklılığı için gereklidir. Ayrıca çalışanların iş ortamındaki memnuniyetini ve işe angaje olma düzeyini iyileştirmek için çalışanların psikolojik dayanıklılığının artırılması önemli bir çaba olabileceği düşünülmektedir.

Toksisitenin tüm örgütlerde var olduğu bilinen bir gerçektir. Hem örgütler hem de çalışanlar iş ortamında mevcut olan toksinlerin etkilerinden muzdariptir (Appelbaum ve Roy-Girard, 2007). Zehirli bir ortamda acı çeken, kendini tehlikede hisseden, izole olmuş, işine yabancılaşmış ve mutsuz bir çalışanın işine odaklanması yerine kendini korumaya çalışması beklenmektedir. Nitekim Kiefer ve Barclay (2012) algılanan toksisitenin, çalışanların işe karşı tutum ve davranışlarıyla yüksek düzeyde ilişkili olduğunu ileri sürmektedirler. Bu durum elbette hem çalışanlara hem de örgütsel çıktılara olumsuz şekilde yansıma ihtimali bulunmaktadır. Öte yandan zehirli bir ortama karşı direnci yüksek bireylerin daha az etkilenmesi muhtemeldir. Şaşırtıcı bir şekilde Türkiye’de örgütler ve çalışanlar üzerinde önemli etkileri olan örgütsel toksisitenin nedenleri ve yarattığı sonuçları ortaya koymaya çalışan sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır (Bektaş ve Erkal, 2015; Kasalak, 2015; Kasalak ve Aksu, 2016; Kasalak, 2019; Taş, Akdemir ve Çiçek, 2019; Arar, Arar ve Öneren, 2020; Kavlak ve Bayram, 2020; Taş ve Bektaş, 2020). Bu durum, bu alanda daha fazla araştırma yapma ihtiyacını gerektirmektedir.

Bu bağlamda araştırmada psikolojik dayanıklılığın, çalışanların maruz kaldığı örgütsel toksisite ve işe angaje olma arasındaki ilişkide aracı olabileceği varsayılmaktadır. Araştırmada öngörülen tüm bu ilişkiler örüntüsü; Hobfoll'un (2001) Kaynakların Korunması Teorisi ve Fredrickson'ın (2001) Genişlet ve İnşa Teorisi perspektiflerinden yararlanarak kurgulanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Algılanan Örgütsel Toksisite

Toksisite; ölümcül, zehirli (Chu, 2014) ve solunum yoluyla vücuda nüfuz eden bir madde olarak tanımlanmaktadır (Bektaş ve Erkal, 2015). Duygusal anlamda toksisite; kırıcı, üzücü, incitici, kötü ve hoş olmayan duygu durumlarını ifade etmektedir (Kasalak ve Aksu, 2016). Toksisite, insana duygusal acı veren bir durumdur (Frost, 2003). Örgütün uyumunu ciddi ölçüde bozan örgütsel toksisite ise sürekli gelişen ve örgüt içerisinde yayılan, çalışanların acı çekmesine, sorun yaşamasına neden olan, moral ve motivasyonlarını olumsuz etkileyerek işlerine olan ilgilerini azaltan, işyerindeki özgüvenini ve saygınlığın yok eden acılar olarak tanımlanmaktadır (Frost, 2003). Bir diğer tanıma göre örgütsel toksisite, çalışanları işlerinden, iş arkadaşlarından ve örgütlerinden koparan yaygın, yoğun, enerji tüketen olumsuz bir duygudur (Maitlis, 2008). İletişim kanallarının ve yöneticilerin önemli rol oynadığı bu yıkıcı durumun aşırı denetim, ağır iş yükü, sınırlı ilişkiler, kıskançlık, öfke, üstünlük vurgusu, rencide edici ve iğneleyici tutum ve davranışları kapsadığı görülmektedir (Bektaş ve Erkal, 2015). Öyle ki örgütsel toksisite, çalışanların güvenini, umudunu, benlik saygısını baltalayarak hem işte hem de sosyal hayattaki moraline ve performansına zarar verdiği bilinmektedir (Maitlis, 2008). Bunun yanında toksisite, çalışanların örgütsel bağlılığının zayıflamasına ve düşük performans göstermesine yol açmaktadır (Holloway ve Kusy, 2010). Çünkü kişinin toksik olayı sürekli hatırlaması neticesinde üzülmesine, aynı olayın tekrar etme ihtimali korkusu nedeniyle kendini izole etmesine, iletişimi kesmesine ve işe gelme isteğinin azalmasına sebep olmaktadır (Frost, 2003; Kiefer ve Barclay, 2012; Kasalak, 2019; Kasalak ve Aksu, 2016).

Örgütsel toksisitenin oluşmasında toksik örgüt üyelerinin dört farklı davranışından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Bunlar narsist, saldırgan, katı ve etik dışı davranışlardır (Kasalak ve Aksu, 2016). *Narsist davranışlar* genellikle kibirli, kendini beğenen, bencil, diğerlerini aşağılayan, iğneleyen, görmezden gelen, empati ve vicdani yönü eksik davranışlardır. *Saldırgan davranışlar*; kutuplaştırıcı, kıskançlık, dedikodu, şiddet ve iftira atma gibi davranışları içermektedir. *Katı davranışlar*; kırıcı sözleri, sinsî saygısızlığı, tehditkâr ve kaba davranışları ifade etmektedir. Son olarak *etik dışı davranışlar* ise çalışanları aşırı iş yüküne maruz bırakma, özlük haklarından mahrum etme, insan kayırma, gücü kötüye kullanma, işten kaytarma, yalana başvurma gibi davranışları kapsamaktadır (Frost, 2003; Kasalak ve Aksu, 2016; Kavlak ve Bayram, 2020). Bu yönüyle örgütsel toksisitenin mobbinge keşiştiği noktalar olsa da sistematik olarak belirli bir hedefe odaklı

olmaması nedeniyle mobbingden ayrılmaktadır (Kasalak ve Aksu, 2016; Arar vd., 2020).

2.2. İşe Angaje Olma

Çalışanların örgüte ve yaptıkları işe daha fazla bağlanmasını, adanmasını ve işi benimsemesini sağlamanın yolu onları anlamaktır. Bu amaçla yapılmış çalışmalar sonucunda alan yazınına kazandırılan birçok kavramdan bir tanesi de işe angaje olma/adanma kavramıdır (Özkalp ve Meydan, 2015). İşe angaje olma, genel olarak örgüt ortamında tükenmişliğin karşıtı olan bir kavram şeklinde değerlendirilmektedir. Sahip olduğu boyutlar nedeniyle de iş tatmininden ayrılmaktadır (Ağırman ve Naktiyok, 2018). İşe angaje olma; bireyin fiziksel, bilişsel ve duyuşsal bir bütünlük içerisinde kendini işine adanması veya kaptırması şeklinde açıklanmaktadır (Kahn, 1990). İşe angaje olma kavramı dinçlik, adanmışlık ve özümseme ile karakterize edilen olumlu ve tatmin edici işle ilgili zihinsel bir durumdur. Bu durum, mesleki bir tatmini ve esenliği yansıtmaktadır (Schaufeli ve Bakker, 2004; Özkalp ve Meydan, 2015). Bu noktada *dinçlik*, bireyin çalışırken yüksek düzeyde enerji ve zihinsel esnekliğine, işi için çaba sarf etme isteğine ve zorluklar karşısında kararlılığına sahip olmasıdır. *Adanmışlık*, kişinin işine güçlü bir şekilde katılım göstermesi, işine önem atfetmesi, çalışırken coşku, gurur ve meydan okuma hissini yaşamasıdır. *Özümseme* ise çalışanın işine tamamen odaklanması ve mutlu bir şekilde çalışma sarmalına dâhil olmasıdır. Çalışanın işten kopmaması ve akışa kapılmasıdır (Schaufeli ve Bakker, 2004; Giallonardo, Wong ve Iwasiw, 2010; Özkalp ve Meydan, 2015).

İşe angaje olma hem çalışanlar hem de örgütler için olumlu sonuçların önemli bir bileşenidir (Özkalp ve Meydan, 2015). Motivasyonun ve performansın yükselmesinde etkilidir (Schaufeli ve Bakker, 2004; Ağırman ve Naktiyok, 2018). İşe angaje olan çalışanlar, yüksek düzeyde bir enerji ve adanmışlıkla çalışmaya eğilim göstermektedir. Bu çalışanlar, işi benimseyerek işle bütünleşebilmektedir (Hakanen, Peeters ve Schaufeli, 2017). Çalışanların işlerini şevkle ve coşkuyla yapmalarını sağlamaktadır (Bakker, Schaufeli, Leiter ve Taris, 2008). İşe angaje olma; zorlu hedefler için kararlılık, odaklanma ve adanma kaynağı olması nedeniyle başarının önemli bir faktörüdür. Çalışanların odağını mevcut işe toplamaktadır (Bakker ve Leiter, 2010). İşe angaje olan çalışanlar psikolojik olarak daha dayanıklı, iyimser ve öz yeterliliğe sahip olabilmektedir. Bu da çalışanın psikolojik sermayesini güçlendirmektedir (Ağırman ve Naktiyok, 2018). İşe angaje olmayanlar ise işten kopmaya, üretmemeye, verimsiz olmaya ve zamanı gereksiz işlere harcayarak enerjilerini iş dışı alanlarda tüketmeye başlamaktadırlar (Ardıç ve Polatçı, 2009). Öte yandan işe angaje olmak; işkoliklik, iş-aile dengesinin bozulması ve tükenmişlik gibi sorunların da ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir (Özkalp ve Meydan, 2015).

2.3. Psikolojik Dayanıklılık

İş hayatı başta olmak üzere hayatın her alanında risk, belirsizlik ve bunlardan kaynaklanan stres ve kaygı hâkimdir (Eryılmaz, 2013). Psikolojik dayanıklılık; karşılaşılan belirsizlik ve stres gibi bir takım istenmeyen durumlar karşısında kişinin harekete geçmesi ve kendini başarıyla toparlaması sürecidir (Luthans, Avey, Avolio, Norman ve Combs, 2006). Dayanıklılık, olumsuz durumlara karşı bireyin pozitif tepki vermesi, direnme pozisyonu alması (Norman vd. 2010) ve sıkıntılarla mücadele edebilme yeteneğini geliştirmesidir (Luthans ve Youssef, 2004). Böylece birey, durumsal koşullara psiko-sosyal uyum göstermeye (Windle, Markland ve Woods, 2008) ve kısa süre içerisinde düştüğü yerden kalkmaya başlamaktadır (Tugade, Fredrickson ve Feldman Barrett, 2004; Basım ve Çetin, 2011; Hefferon ve Boniwell, 2011). Dolayısıyla inişli çıkışlı duygu durumlarında psikolojik dayanıklılığın bir denge unsuru olduğu görülmektedir (Tugade ve Fredricson, 2004).

Psikolojik dayanıklılık, örgütlerin verimliliği ve rekabet edebilme yeteneği için gerekli olan psikolojik sermayenin bir bileşenidir. Çünkü insan kaynağı; örgütsel gelişmenin, yaratıcılığın, rekabetin ve sürdürülebilirliğin önemli bir unsurudur (Avey, Luthans ve Jensen, 2009). Ancak örgüt ortamında çalışanların psikolojik dayanıklılığını etkileyen risk faktörlerinden tamamen arındırılması mümkün görünmemektedir (Sarıçalı, 2018). Bu riskler, direnci düşük olan çalışanların olumlu duygulardan uzaklaşarak olumsuz bir ruh haline bürünmesine yol açmaktadır. Çalışanlar, olumsuz duyguları sonucunda toksisitenin yarattığı zehirli havayı hissetmeye başlamaktadır (Kaya, Balay ve Demirci, 2014). Direnç düzeyi yüksek olan çalışanların ise örgüt ortamında daha esnek, yaratıcı ve yüksek kapasitede çalıştıkları ve değişime hazır oldukları görülmektedir (Çınar, 2011). Dayanıklı bireyler; iş ortamında farklı ve beklenmedik deneyimlere açık olmaktadır. Bu nedenle dayanıklılık aslında bireyin kendini revize etmesinde ve değiştirmesinde rol almaktadır (Terzi, 2016). Dayanıklılık sayesinde bireyin zorluklar karşısında direnç gücü ve mücadele edebilme kapasitesi artmaktadır (Stewart, Reid ve Mangham, 1997). Çünkü psikolojik dayanıklılığının bileşenleri arasında risk ve stres gibi gerçekleri kabul etmenin, yüksek bir inancın, benimsenen önemli değerlerin, sosyal desteğin ve anlamlı bir yaşamın olduğu ifade edilmektedir (Coutu, 2002). Psikolojik dayanıklılığın her ne kadar genetik olduğuna dair savlar bulunsa da bu bileşenleri onun geliştirilebilen bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir (Basım ve Çetin, 2011).

2.4. Hipotezlerin Geliştirilmesi

Toksisitenin yarattığı olumsuz çalışma ortamı, örgütsel performansı etkilemektedir. Mutsuz, umutsuz, stresli ve iletişim zorluğu yaşayan çalışanlarda devamsızlık artmakta ve işten ayrılmaya eğilim düzeyi yükselmektedir (Appelbaum ve Roy-Girard, 2007). Bu durum, Hobfoll'un (2001) Kaynakların Korunması Teorisi

çerçevesinde açıklanabilmektedir. Bu teori; bireylerin mevcut kaynaklarını korumaya veya değerli yeni kaynakları (sosyal destek, geribildirim, özerklik, güvence, öz yeterlilik, iyimserlik, dayanıklılık, umut vb.) elde etmeye motive olduğunu varsaymaktadır. İnsanların temel veya hayati kaynakları tehdit altındayken, bu kaynaklara erişimi engellenirken veya mevcut kaynakları kaybettiklerinde önemli ölçüde stres ve kaygıya düşmektedir. Dolayısıyla bu tip durumlarda çalışanların işe angaje olmasının zorlaşacağı düşünülmektedir (Ojo, Fawehinmi ve Yusliza, 2021).

Örgütsel toksisite, çalışanların tükenmesine yol açabilmektedir (Chu, 2014). Psikolojik olarak tekrarlanması, iletişimin kesilmesi ve bezdirici bir hal alması durumunda toksisite, baş edilemez duruma gelebilmektedir (Kiefer ve Barclay 2012). Bir süre sonra çalışanlar, kendilerini korumak için savunmaya geçmektedir. Haksız muameleye maruz kaldıklarını algıladıklarında işe karşı tutumlarını değiştirmeleri söz konusu olmaktadır (Frost, 2003). Daha ötesi toksisiteye maruz kalan bir çalışanın iş yaşamında mutlu olamayacağı ve işten ayrılmak isteyeceği öne sürülmektedir. Bu tip durumlarda çalışanların aidiyet duygusu zarar görmektedir (Kasalak, 2019). Bu yüzden örgütsel toksisite, çalışanların moralini bozarak yaratıcılığını, üretkenliğini (Walton, 2007) ve iş tatminini düşürmektedir (Mathieu, Neumann, Hare ve Babiak, 2014). Çalışanların dikkatini işten uzaklaştırarak işin algılanan anlamını azaltabilmektedir (Kiefer ve Barclay, 2012). Toksik bir işyeri ortamıyla gelen taciz, zorbalık ve dışlanma gibi olumsuz duygular stres, tükenmişlik ve kaygıya yol açmaktadır. Yapılan araştırmalarda bu örgütsel toksisitenin, çalışanların işe angaje olması üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu kanıtlanmıştır (Rasool, Wang, Tang, Saeed ve Iqbal 2021). Toksisitenin sosyal destekle, performansla, güvenle ve duygusal bağlılıkla negatif bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir (Kiefer ve Barclay, 2012). Toksik bir işyeri ortamının, sosyal birlik ve dayanışmayı bozarak işyeri stresini arttırdığı ortaya konulmuştur (Wang, Uz zaman, Rasool, Zaman ve Amin, 2020). Çünkü çalışanlar, enerji ve zamanını toksisiteden gelecek zararlı etkileri azaltmaya harcamakta (Taş ve Bektaş, 2020) ve onların örgütte atıl bir kapasiteyle çalışmalarına sebep olmaktadır. Dolayısıyla çalışanların işe angaje olmaları için gereken dinçlik, adanmışlık ve işi benimseme bileşenlerini kaybetmeleri söz konusu olabilmektedir. Buradan hareketle H1 hipotezi geliştirilmiştir.

H1: Örgütsel toksisite, işe angaje olmayı negatif şekilde etkilemektedir.

İnsanların her zaman bir stres ortamında bulunabileceği ifade edilmektedir (Sarıçalı, 2018: 42). Olumsuz tutum ve davranışların etkisiyle zehirlenen örgüt atmosferi, çalışanlar üzerinde zamanla bir baskı oluşturmaktadır. Çalışanların odaklandıkları hedeflerinden sapmalarına yol açmaktadır. Özellikle psikolojik olarak kırılabilir ve hassas olan çalışanlar, bu durumdan daha fazla etkilenebilmektedir. Nitekim Kaynakların Korunması Teorisine (Hobfoll, 2001) dayanarak örgütsel toksisitenin bireysel kaynaklara yönelik tehdit oluşturduğunda

çalışanların psikolojik olarak yıpranmasının ve dayanıklılığının zarar göreceği düşünülmektedir. Çünkü toksisite, insanın psikolojik varlığı olan iyi haline zarar vermektedir. Oysa iş kaynaklarının korunması sonucunda psikolojik dayanıklılık beslenebilmektedir (Kiefer ve Barclay, 2012). Ters durumlarında ise toksisite yükseldikçe dayanıklılığın eşiği düşebilmektedir. Çünkü örgüt içerisinde uzun süreli yıkıcı iletişim, kısıtlı çevresel faktörler, yoğun işler, kayırmacılık, zorbalık, fiziksel ve sözel tehditler çalışanları zehirleyerek psikolojik kırılmasını arttırmaktadır. Dolayısıyla toksisitenin etkileri çalışanları, kendini koruma ve örgütün hedeflerini gerçekleştirme arasında bırakmakta ve içsel bir çatışmaya sürükleyebilmektedir. Bu durum çalışanları psikolojik olarak yıpratmaya ve direncini kırmaya başlamaktadır (Taş vd., 2019).

İş ortamındaki kalıcı toksisitenin ortaya çıkardığı stres faktörleri, kişinin başa çıkma yeteneğini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla psikolojik dayanıklılığın düzeyi çevresel faktörlerin etkisiyle değişmektedir (Anasori vd., 2020). Bu toksisite deneyimleri, psikolojik kaynaklara önemli bir yük getirerek bireylerin sağlığına zarar vermekte ve tükenmelerine yol açmaktadır (Kiefer ve Barclay, 2012). Öyle ki dayanıklılığı zayıf olan bireylerin çevreden etkilendiği, pasif kaldığı ve dışlanmaya açık hale geldiği görülmektedir. Bu durum onların stresli durumlara uyum sağlayamamalarına yol açmaktadır (Jiang vd., 2020). Öte yandan dirençli insanların zorlu rolleri ve görevleri başarıyla tamamlama yeteneğine sahip olduğu görülmektedir (Malik ve Garg, 2020). Çünkü psikolojik olarak dirençli olan bireylerin stresli koşullarda bile olumlu duygulara, güvene ve iyimserliğe sahip olduğu bilinmektedir (Ojo vd., 2021). Bu kanıtlara dayanarak H2 hipotezi geliştirilmiştir.

H2: Örgütsel toksisite, psikolojik dayanıklılığı negatif şekilde etkilemektedir.

İşe angaje olmanın öncüllerinden birisi olan dayanıklılık (Kašpárková, Vaculík, Procházka ve Schaufeli, 2018) sayesinde çalışanların işe daha iyi konsantre olmaları söz konusu olmaktadır (Cooke, Cooper, Bartram, Wang ve Mei 2019). Psikolojik dayanıklılık, bireylerin olumsuz durumla başa çıkmak ve kendini korumak için kaynaklar ve stratejiler geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Dayanıklılık, pozitif duyguların uzun süre korunmasına yardımcı olmaktadır (Shuck ve Reio Jr, 2014; Kiefer ve Barclay, 2012). Olumlu duyguların ise sağlık sorunlarına karşı tampon işlevi gördüğü ortaya konulmuştur. Toksisiteye bir panzehir sağlamaktadır (Tugade vd., 2004). Fredrickson'ın (2001) Genişlet ve İnşa Et Teorisi, bu durumu önemli düzeyde açıklamaktadır. Bu teoride olumlu duyguların; mevcut duygusal ve bilişsel kaynakları arttırdığı ve pozitif duyguların bireye normalden daha geniş bir yelpazede düşünmeye, eyleme geçmeye ve odaklanmaya teşvik ettiği varsayılmaktadır. Olumsuz duygular ise kişinin anlık düşüncelerini ve eylemlerini sınırlamaktadır. Bu olumsuz duygular bedeni belirli bir eylem için hazırlayarak bireyin odağını daraltmakta ve işe yoğunlaşmasını engellemektedir (Hefferon ve Boniwell, 2011; Carr, 2015; Çetin, 2017).

Dolayısıyla dayanıklı çalışanlar daha yaratıcı, işe angaje, işinden memnun ve işine bağlılık göstermektedir. Bu nedenle çalışanlar, işleriyle daha fazla meşgul olmakta ve iyi bir performans göstermektedir (Kašpárková vd., 2018). Yapılan bazı araştırmalarda işe angaje olmanın psikolojik dayanıklılıkla (Ağırman ve Naktiyok, 2018; Kodaş, 2018; Ojo vd., 2021) ve iş tatminiyle (Arslan ve Demir, 2017) anlamlı ve pozitif bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle H3 geliştirilmiştir.

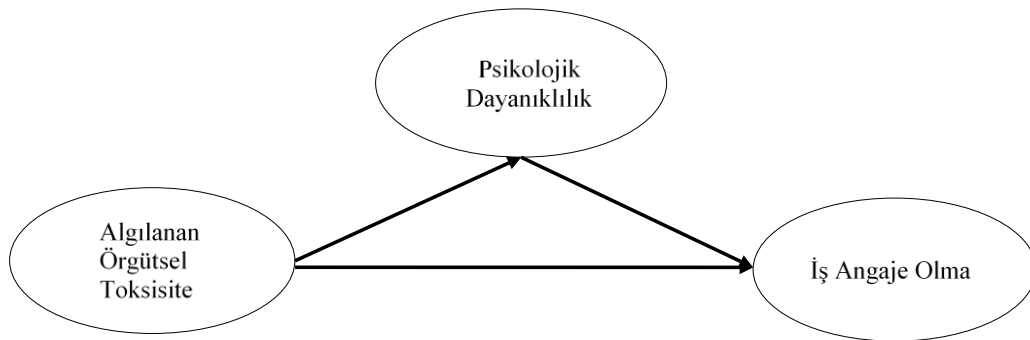
H3: Psikolojik dayanıklılık, işe angaje olmayı pozitif şekilde etkilemektedir.

Genişlet ve İnşa Et Teorisine (Fredrickson, 2001) göre olumsuz duygu durumlarında insanların; düşünme esnekliği, yaratıcı çözüm bulma ve üretkenlik yetenekleri daralmaktadır. Bu nedenle kaynakları korumak adına mücadele etmeye yol açan örgütsel toksisitenin olduğu ortamlarda, çalışanların işe angaje olmasını beklemek gerçekçi bir durum olmayacaktır. İnsanların bu tip durumlarla uğraşması sonucunda zamanla psikolojik dayanıklılık düzeylerinin düşmesi ihtimaller arasında yer almaktadır. Ancak dayanıklılığı yüksek olan çalışanların toksisiteye rağmen işe odaklanabileceği düşünülmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda (Cooke vd., 2019; Malik ve Garg, 2020) farklı değişkenlerin işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığının aracılık ettiği tespit edilmiştir. Bu kanıtlardan yola çıkılarak H4 hipotezi geliştirilmiştir.

H4: Örgütsel toksisitenin işe angaje olmayla ilişkisinde psikolojik dayanıklılığın aracılık etkisi vardır.

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırmada algılanan örgütsel toksisitenin işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığın aracı rolü araştırılmaktadır. Buradan hareketle araştırmanın amacına ve geliştirilen hipotezlere uygun olarak Şekil 1'deki model oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

3.1. Araştırmanın Örnekleme

Tanımlayıcı ve kesitsel nitelikte olan bu çalışmanın örneklem kitlesi; Burdur ilinde bulunan bir kamu kurumu çalışanlarından (büro, temizlik, güvenlik, teknik hizmetler gibi) oluşmaktadır (N=560). Kolayda örnekleme yönteminin kullanıldığı araştırmada, evreni bilinen gruplarda örnekleme hesaplama formülü (Ural ve Kılıç, 2021) ile hesaplanmış ve ulaşılabilecek örnekleme büyüklüğü %95 güven düzeyi, %5 hata payı ve %50 olayın görülme sıklığı ile 229 kişi olarak belirlenmiştir. Ancak çalışmada, 207 personelden veri elde edilmiştir. Anketlerden bir tanesinin uygun şekilde doldurulmadığı anlaşılmış ve analizin dışında tutulmuştur. Geriye kalan 206 anket bu çalışmanın veri setini oluşturmaktadır. Örnekleme ilişkin elde edilen bilgiler ise Tablo 1’de gösterilmiştir

Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

	Özellik	n	%		Özellik	n	%
Cinsiyet	Erkek	105	51	Yaş Dağılımı	25 ve altı	6	2,9
	Kadın	101	49		26-35	89	44,2
Medeni Durum	Evli	160	77,7		36-45	77	37,4
	Bekâr	46	22,3		46-55	25	13,6
				56 ve üzeri	6	2,9	

Araştırmaya katılan katılımcıların 105’i (%51) erkek ve 101’i (%49) ise kadınlardan oluşmaktadır. Bu katılımcıların 160’ı (%77,7) evli iken 46’sının (%22,3) bekâr olduğu saptanmıştır. Örnekleme oluşturan katılımcıların yaş dağılımı ise şöyledir: 6’sı (%2,9) 25 ve altı yaş aralığında iken; 89’u (%44,2) 26-35 yaş, 77’si (%37,4) 36-45 yaş, 25’i (%13,6) 46-55 yaş ve son olarak da 6’sı (%2,9) 56 ve üzeri yaş aralığında yer aldığı tespit edilmiştir.

3.2. Veri Toplama Araçları ve Doğrulayıcı Faktör Analizi

Algılanan Örgütsel Toksikite Ölçeği: Kasalak (2015) tarafından geliştirilen ölçek, dört alt boyut (Narsist Davranışlardan Kaynaklanan Toksikite, Saldırgan Davranışlardan Kaynaklanan Toksikite, Etik Dışı Davranışlardan Kaynaklanan Toksikite ve Katı Davranışlardan Kaynaklanan Toksikite) ve 16 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 5’li bir Likert derecelendirme kullanılmaktadır.

İşe Angaje Olma Ölçeği: Schaufeli ve Bakker tarafından (2003) geliştirilen işe angaje olma ölçeği, 3 boyuttan (Dinçlik, Adanmışlık ve Özümseme) ve 9 maddeden oluşmaktadır. İşe angaje olma ölçeğinin bu kısa versiyonu, Özkalp ve Meydan (2015) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçekte 5’li bir Likert derecelendirme kullanılmaktadır.

Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği: Katılımcıların psikolojik dayanıklılık düzeylerini belirlemeye yönelik Smith vd., (2008) tarafından geliştirilmiş ve Doğan (2015)

tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği yapılmıştır. Tek boyut ve 6 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 5'li bir Likert derecelendirme kullanılmaktadır.

Katılımcılardan elde edilen veri setinin orijinal faktör yapısı- ölçüm modeli ile uyumlu olup olmadığını test etmek amacıyla IBM AMOS 23.0 paket programı kullanılarak Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. Yapılan DFA sonucunda model tarafından üretilen uyum indeksleri literatürde genel kabul görmüş uyum indeks değerleri (Tabachnick ve Fidell, 2018) dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

İlk adımda dört boyuttan oluşan Algılanan Örgütsel Toksikite ölçeğine birinci düzey çok faktörlü DFA analizi uygulanmıştır. Uyum indekslerinin yöntem literatüründe belirlenen eşik düzeylerine ulaşabilmesi için modifikasyona ihtiyacının olduğu tespit edilmiştir. Uyum indekslerini iyileştirmek adına A1↔A2 maddeleri arasında modifikasyon işlemi uygulanarak maddeler birbirine bağlanmıştır. Ardından ikinci düzey çok faktörlü DFA uygulanmıştır. Bu kapsamda A1↔A2, A5↔A7 ve A14↔A15 maddeleri birbirine bağlanarak uyum indekslerinin iyileştirilmesine katkı sağlanmıştır. İkinci adımda İşe Angaje Olma ölçeğinin faktör yapısı incelenmiştir. Yapılan DFA analizinde İ1↔İ3, İ2↔İ3, İ4↔İ6, İ5↔İ6 ve İ8↔İ9 maddeleri arasında modifikasyon işlemi uygulanarak birbirine bağlanmıştır. Böylelikle uyum indeks değerleri daha iyi duruma getirilmiştir. Son olarak tek faktörlü ve 6 maddeden oluşan Psikolojik Sağlamlık ölçeğine tek faktörlü DFA analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda düzeltme işlemine ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda P2↔P4 ve P3↔P4 maddeleri arasında modifikasyon işlemi yapılmıştır. Bunun yanında yeterli faktör yüküne sahip olmaması nedeniyle P5 maddesi analizin dışında tutulmuştur. DFA analizi sonucunda model tarafından üretilen uyum indeks değerlerinin tümü Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi Modellerine İlişkin Uyum İndeksleri

	X ²	df	p	X ² /df	GFI	CFI	SRMR	RMSEA
^a İşe Angaje Olma	45.11	19	.00	2.38	.95	.98	.03	.08
^b İşe Angaje Olma	45.11	19	.00	.95	.98	.95	.03	.08
^a Algılanan Örgütsel Toksikite	221.68	97	.00	2.29	.88	.96	.05	.08
^b Algılanan Örgütsel Toksikite	212.38	97	.00	2.20	.90	.96	.05	.08
^c Psikolojik Dayanıklılık	7.92	3	.04	2.64	.99	.97	.04	.08

^a: Birinci Düzey Çok Faktörlü DFA
^b: İkinci Düzey Çok Faktörlü DFA
^c: Tek Faktörlü DFA

Tablo 2'de verilen bulgulara göre ölçeklerin hem tek faktörlü hem de çok faktörlü model yapılarının veri ile uyumlu ve kabul edilebilir düzeyde olduğu

görülmektedir. Dolayısıyla ölçeklerin kuramsal yapılarının doğrulandığı ifade edilebilir. DFA analizlerinden sonra değişkenlerin güvenilirlik değerleri incelenmiş ve analizlerde esas kullanılacak olan örtük değişkenler oluşturulmuştur. Buna göre tüm değişkenlerin arzu edilen (Field, 2018), Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular ise Tablo 3’te gösterilmiştir.

4. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bu bölümünde değişkenler arasındaki korelasyon, regresyon ve aracılık testi bulguları sunulmuştur. Değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığını ortaya koymak ve bu ilişkilerin yönünü ve şiddetini belirlemek amacıyla korelasyon analizi uygulanmıştır. Nitekim değişkenler arasındaki bu ilişki sonraki aşamalarda yapılacak regresyon analizlerinin sonuçlarına işaret edebilmektedir. Korelasyon analizi sonucunda elde edilen bulgular, değişkenlerin ortalamaları ve güvenilirlik değerleri Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon, Ortalamalar ve Güvenirlik Değerleri

	<i>Ort.</i>	<i>S.S.</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Algılanan Örgütsel Toksisite	2,17	,94	(,952)		
İşe Angaje Olma	3,73	,71	-,264**	(,878)	
Psikolojik Dayanıklılık	3,35	,68	-,373**	,311**	(,701)

** $p < .01$

Cronbach Alpha güvenilirlik değerleri parantez içinde ve koyu puntolarla gösterilmiştir.

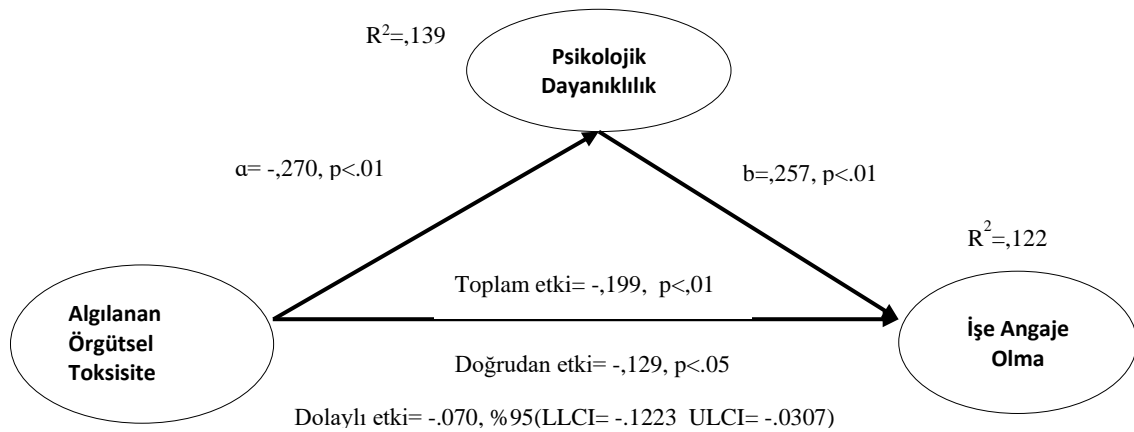
Tablo 3 incelendiğinde, algılanan örgütsel toksisitenin işe angaje olma ve psikolojik dayanıklılık değişkenleriyle istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişkisinin olduğu belirlenmiştir ($p < .01$). Diğer yandan işe angaje olma ile psikolojik dayanıklılık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir ($p < .01$). Değişkenler arasındaki ilişkiden hareketle olası bir etkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Regresyon/etki analizi sonucu Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Regresyon Testi Bulguları

	İşe Angaje Olma			Psikolojik Dayanıklılık		
	β	<i>p</i>	S.H.	β	<i>p</i>	S.H.
Algılanan Örgütsel Toksisite	-,264	,000	.051	-,373	.000	.047
	R ² =,069; Adj.R ² =,065; F=15,24; <i>p</i> =,00			R ² =,139; Adj.R ² =,135; F=32.90; <i>p</i> =,00		
	İşe Angaje Olma			R ² =,097; Adj.R ² =,092; F=21,89; <i>p</i> =,00		
	β	<i>p</i>	S.H.			
Psikolojik Dayanıklılık	,311	,000	,069			

Tablo 4, iki bölümden oluşmaktadır. Buna göre ilk bölümde algılanan örgütsel toksisitenin hem işe angaje olma ($\beta=-,264$; $p<,01$) hem de psikolojik dayanıklılık ($\beta=-,373$; $p<,01$) değişkenleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre algılanan örgütsel toksisitenin her iki değişkeni de anlamlı ve negatif bir şekilde etkilediği görülmektedir. Tablonun ikinci kısmında ise psikolojik dayanıklılığın işe angaje olma ($\beta=,311$; $p<,01$) üzerindeki etkisi gösterilmiştir. Bu etkinin de anlamlı ve pozitif olduğu saptanmıştır. Yapılan analizin bu sonuçlarından hareketle H1, H2 ve H3 hipotezlerinin desteklendiği söylenebilir.

Bu araştırmada, iş ortamında algılanan örgütsel toksisitenin çalışanların işe angaje olması üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığın aracılık etkisi araştırılmaktadır. Bu amaçla Baron ve Kenny'nin geleneksel yaklaşımından daha fazla avantajları, üstünlükleri olan ve son zamanlarda daha fazla kullanılan çağdaş yaklaşım tercih edilmiştir (Gürbüz, 2019). Çağdaş yaklaşım; Andrew F. Hayes tarafından geliştirilen Process Makrosudur (Hayes, 2013). Bu yaklaşım; pratik, kolay ve daha güvenilir olması gibi bir takım üstünlüğü bulunmaktadır. Güvenirlik için de sobel testinden daha güçlü ve anlamlı sonuçlar veren bootstrap tekniği kullanılmaktadır (Cerin ve MacKinnon, 2009; Gürbüz, 2019). Gerçekleştirilen analiz sonucunda aracılık etkisinin anlamlı olabilmesi için dolaylı etkinin istatistiksel olarak anlamlı olması yeterlidir (Gürbüz, 2019). Bootstrap güven aralığı ile anlamlılık değeri için güven derecesinin üst (ULCI) ve alt (LLCI) değerleri kullanılmaktadır. Güven aralığının anlamlı sayılabilmesi için değer aralığının sıfırı (0) kapsamaması gerekir. Yani dolaylı etkiye karşılık gelen alt ve üst güven aralığı sıfırın dışında olması gerekmektedir (Gürbüz, 2019). Araştırmada aracı etkiyi test etmek amacıyla 206 katılımcıdan elde edilen veri seti %95 güven aralığı ve %5 hata payı ile bootstrap yöntemi ile oluşturulan 5000 yeniden örneklem metodu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Aracılık Rol Modeli

Şekil 2'de gösterilen bulgular incelendiğinde, algılanan örgütsel toksisitenin işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığın anlamlı bir aracılık

etkisine sahip olduğu görülmektedir. Nitekim dolaylı etkiye ilişkin ($\beta_{\text{Dolaylı etki}} = -0,070$, %95 [-,1223 -,0307]) güven aralığının her ikisinin de negatif olduğu görülmektedir. Güven aralığının sıfır kapsamaması aracılık etkisinin anlamlılığını göstermektedir (Gürbüz, 2019: 57). Psikolojik dayanıklılık değişkenindeki değişimin yaklaşık %14'ünün algılanan örgütsel toksisite tarafından açıklandığı görülmektedir ($R^2=,139$). Algılanan örgütsel toksisite ve psikolojik dayanıklılığın birlikte işe angaje olma değişkenindeki değişimin yaklaşık olarak %12'sini açıkladığı tespit edilmiştir ($R^2=,122$). Bu sonuçlardan yola çıkarak H4'ün desteklendiği söylenebilir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada örgütsel toksisitenin çalışanların işe angaje olma durumu ve psikolojik dayanıklılıkları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Olumlu bir etken olan psikolojik dayanıklılığının, çalışanların örgütsel toksisitenin etkisiyle işe angaje olamamalarının önünde bir tampon görevi görüp görmeyeceği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Örgüt ortamında algılanan toksisitenin çalışanların işe angaje olmasını düşürdüğü tespit edilmiştir. Çalışanların maruz kaldığı, narsist, katı, saldırgan, etik dışı tutum ve davranışların onların; stres yaşamasına, kaygılanmasına, acı çekmesine, üzülmeye ve duygusal anlamda zehirlenmesine yol açtığı söylenebilir. Böylesine zehirli bir iklimde çalışanların etkilenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu toksisite durumu, çalışanların kendi güvenliğini sağlamaya yönelik bir tepki vermesine itmektedir. Bektaş ve Erkal (2015) yaptıkları araştırmada, örgütsel toksisitenin çalışanlarda birbirlerine ve örgüte karşı intikam, kin ve öfke duyma şeklinde etkilerinin olabileceğini ifade etmektedirler. Bu durum çalışanların işe angaje olmasını zorlaştırmaktadır. Nitekim Holloway ve Kusy (2010), toksisitenin çalışanların işten ayrılma niyetini beslediğini, örgütsel bağlılığı zayıflattığını, performansı düşürürken aynı zamanda kaygıyı yükselttiğini ortaya koymuşlardır. Kasalak (2019), örgütsel toksisitenin iş doyumunu ve duygusal bağlılığı düşürdüğünü ortaya koymuştur. Çünkü toksisite örgüt ortamında dayanışmayı ve sosyal desteği baltalayarak stresin artmasına yol açtığı tespit edilmiştir (Wang vd., 2020; Taş ve Bektaş, 2020).

Araştırmada, örgütsel toksisitenin çalışanların psikolojik dayanıklılığını düşürdüğü tespit edilmiştir. İnsanların; tekrarlayan, bezdirici, etik dışı, narsist, katı ve saldırgan tutum ve davranışlara maruz kaldıkça direncinin düştüğü görülmektedir. Bulgular, çalışanların bu tip davranışlarla başa çıkmaya çalışırken direnç düzeylerinin zayıflayabileceğini göstermektedir. Bu durum literatürdeki kanıtlarla desteklenmektedir. Çünkü yapılan araştırmalarda toksisitenin içsel motivasyonu baltalayarak çalışanların enerjisini düşürdüğü ifade edilmektedir (Mines, Meyer ve Mines 2004). Toksisitenin yarattığı olumsuz davranışlara maruz kalan çalışanlar, kendini değersiz hissetmekte ve özgüven erozyonuna uğramaktadır. Toksisite,

çalışanların kendilerini yetersiz hissetmelerine yol açabilmektedir (Wei ve Si, 2013). Buna paralel olarak Taş ve diğerlerinin (2019) çalışmasında toksik duygu deneyimlerinin, çalışanların psikolojik kırılmasını ve işten ayrılma niyetini arttırdığı tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular incelendiğinde, çalışanların psikolojik dayanıklılığının işe angaje olma durumlarını yükselttiği görülmektedir. O halde çalışanların dayanıklı olmasının; duygusal zehirlenmelerin, sıkıntıların ve zorlukların üstesinden gelmelerine yardımcı olabileceği ifade edilebilir. Bu dayanıklılık düzeyi ve direnci çalışanların işe odaklanmalarında ve enerjilerini işe vermelerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Literatürde bu araştırmanın bulgularını destekleyen benzer çalışmaların olduğu görülmektedir (Kašpárková vd., 2018; Cooke vd., 2019; Ojo vd., 2021; Malik ve Garg, 2020; Tugade vd., 2004). Söz gelimi Kašpárková ve diğerlerinin (2018) çalışmalarında, dayanıklılığın işe angaje olmayı, iş tatminini ve performansı olumlu anlamda etkilediği tespit edilmiştir. Bu nedenle dayanıklılık sayesinde çalışanlar işleriyle daha etkin şekilde meşgul olabilmektedir. Böylelikle dayanıklılık, çalışanların tükenmişlik düzeyini düşürmektedir (Cooke vd., 2019; Ojo vd., 2021). Dayanıklılık, travmaların ve rahatsızlığın hızlı iyileşmesine yardımcı olmaktadır (Ojo vd., 2021). Psikolojik dayanıklılık sayesinde çalışanlar zorluklarla daha etkili şekilde mücadele edebilmektedir (Malik ve Garg, 2020). Bu durum çalışanların daha iyi performans göstermelerine zemin hazırladığı görülmektedir (Kašpárková vd., 2018). Çünkü olumlu duyguların insanların sıkıntıları daha hızlı aşmalarına yardımcı olduğu ve başa çıkma stilleriyle ilişkili olduğu ileri sürülmektedir (Tugade vd., 2004).

Son olarak araştırmada örgütsel toksisitenin çalışanların işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığın aracılık etkisinin olduğu bulunmuştur. Bu sonuç, psikolojik dayanıklılığının önemli bir tampon etkisine sahip olduğunu göstermektedir. Çalışanların psikolojik dayanıklılığa sahip olmaları, örgütsel toksisitenin neden olduğu olumsuzluğa daha az maruz kaldığını, çalışanların işe angaje olmalarında önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Literatürde benzer şekilde psikolojik dayanıklılığın bazı değişkenler arasında aracılık işlevinin olduğu kanıtlanmıştır. Söz gelimi, öğrenen organizasyonun (Malik ve Garg, 2020) ve yüksek performanslı çalışan sisteminin (Cooke vd., 2019) işe angaje olma üzerindeki etkisinde psikolojik dayanıklılığının aracılık ettiği tespit edilmiştir. Anasori, Bayighomog ve Tanova (2020), işyeri zorbalığının duygusal tükenmeyle ilişkisini araştırdıkları çalışmalarında psikolojik dayanıklılığın bu ilişkide kısmen aracılık ettiğini ortaya koymuşlardır.

Sonuç olarak bu araştırmanın bulguları, toksisitenin birey ve örgüt için yarattığı olumsuzluklardan sadece küçük bir kısmını vurguladığı söylenebilir. Teorik ve ampirik katkıların yanında örgüt yöneticileri için de önemli öneriler ve çıkarımlar sunduğu düşünülmektedir. Örgütsel toksisite, psikolojik dayanıklılık ve işe angaje

olma arasındaki ilişkiyi keşfeden bu çalışmanın literatüre önemli bir katkısının olabileceği düşünülmektedir.

6. Öneriler

Toksik bir iş yeri ortamı, iş güvenliğini ve sağlığını tehlikeye atmaktadır. Örgütte toksisiteyi önlemek isteyen yöneticiler, çalışanların duygusal acısının farkına varması gerekir. Ardından onlara yardım etmek ve acılarını hafifletmek için harekete geçmeye istekli olmalıdır. Bu nedenle yöneticiler, ilk olarak çalışanları dinlemeli ve onlarla bağlantı kurmaya çalışmalıdır. Yönetim tarafından örgütte; açık iletişim ve açık sözlülük teşvik edilerek zararlı dedikoduların, örtülü çatışmaların önüne geçilmelidir. Çalışanlar haklarını aramaları için cesaretlendirilmelidir. Katı yönetim anlayışından daha demokratik bir yönetim anlayışına geçerek korku kültürünün ortadan kaldırılmasına zemin hazırlanmalıdır. İşbirliğinin ve sosyal desteğin teşvik edilerek insanların yalnızlaşmasına ve işe yabancılaşmasına engel olunmalıdır. Ayrımcılık ve kayırmacılık gibi haksız uygulamaların yarattığı kıskançlık duyguları ve stres önlenmeye çalışılmalıdır. Adil uygulamalar hayata geçirilerek güven oluşturulmalıdır. Gerektiği durumlarda yetki devredilmelidir. Sorumluluk yüklenmeli ki çalışanların işi sahiplenmesi ve benimsemesi gerçekleşebilsin. Böyle bir örgüt ortamında insanlar kendinden emin bir şekilde davranmaya başlayabilir. İşlerine daha fazla angaje olabilir ve bu da örgütün performansına yansiyabilir.

Pozitif bir örgüt ikliminde insanlar, dertlerini açarak psikolojik olarak bir nefes alma fırsatı elde edebilir, sosyal destek alabilir ve çözüm yolları dahi bulabilir. Empatinin ve farkındalığın gelişmesine zemin hazırlayabilir. Böylece psikolojik olarak kırılma düzeyleri düşerek direnç ve dayanıklılık düzeyleri yükselebilir. Hatta çalışanlar, zorluklar veya belirsizlikler karşısında iyimser, inatçı ve güçlü olmalarını sağlayan kişisel dayanıklılık kaynaklarını geliştirmesi için gerekli eğitimler veya yöntemler düşünülebilir. Çünkü Cohn vd. (2009), olumlu duyguların; zihinsel üretim kapasitesi, güçlü bir gelişme ve değişim kaynağı olduğunu ve bu kaynakların birbirinden beslenerek yukarı doğru bir sarmal şeklinde yükseldiğini ifade etmektedir. Bu durumu bir adım öteye taşıyan Tugade vd., (2004) ise dayanıklı bireylerin aynı zamanda sosyal çevrelerini de olumlu duygular sarmalına aldıklarını ve onları olumlu etkilediklerini ifade etmektedirler.

Verilerin tek bir zaman aralığında (kesitsel çalışma) ve yalnızca kamu çalışanlarından toplanmış olması araştırmanın kısıtları arasında değerlendirilebilir. Gelecekteki araştırmalarda, bu değişkenlerin boylamsal araştırma tasarımıyla uzun vadede birbirine olan etkilerinin ortaya çıkarılması düşünülebilir. Nitel araştırma desenli bir yöntemin kullanıldığı bir araştırma yapılarak bu değişkenlerin örgüt ortamında derinlemesine ve keşfe dayalı çalışmalarla ilişkileri keşfedilebilir. Gelecekteki araştırmalar, araştırma bulgularının genellenebilirliğini artırmak için çalışmayı daha geniş ve çeşitli bir örnekleme tekrarlayabilir.

Kaynakça

- Ağırman, Ü. H. Ç., & Naktiyok, A. (2018). Psikolojik sermaye ve profesyonellik ilişkisinde işe angaje olmanın düzenleyici rolü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(3), 2665-2683.
- Anasori, E., Bayighomog, S. W., & Tanova, C. (2020). Workplace bullying, psychological distress, resilience, mindfulness, and emotional exhaustion. *The Service Industries Journal*, 40(1-2), 65-89.
- Appelbaum, S. H., & Roy-Girard, D. (2007). Toxins in the workplace: Affect on organizations and employees. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 7(1), 17-28.
- Arar, T., Arar, E. S., & Öneren, M. (2020). Daha iyi bir iş yaşamı: Örgütsel toksisitenin oluşmasında etkili faktörlerin AHP ile hiyerarşik olarak sıralanması. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(35), 59-218.
- Ardıç, K., & Polatçı, S. (2009). Tükenmişlik sendromu ve madalyonun öbür yüzü: İşle bütünleşme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32, 21-46.
- Arslan, E. T., & Demir, H. (2017). İşe angaje olma ve iş tatmini arasındaki ilişki: Hekim ve hemşireler üzerine nicel bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 371-389.
- Avey, J. B., Luthans, F., & Jensen, S. M. (2009). Psychological capital: A positive resource for combating employee stress and turnover. *Human Resource Management*, 48(5), 677-693.
- Bakker, A. B., & Leiter, M. P. (2010). *Work engagement: A handbook of essential theory and research*. Psychology Press.
- Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Taris, T. W. (2008). Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22(3), 187-200.
- Basım, H. N., & Çetin, F. (2011). Yetişkinler için psikolojik dayanıklılık ölçeği'nin güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(2), 104-114.
- Bektas, M., & Erkal, P. (2015). Toxicity behaviors in organizations: Study of reliability and validity of toxic emotional experiences scale. *Research Journal of Business and Management*, 2(4), 519-529.

- Carr, A., (2015), *Pozitif Psikoloji*. (Çev: Ümit Şendilek), İstanbul: Kaknüs Yayınlar.
- Cerin, E., & MacKinnon, D. P. (2009). A commentary on current practice in mediating variable analyses in behavioural nutrition and physical activity. *Public Health Nutrition*, 12(8), 1182-1188.
- Chan, X. W., Kalliath, T., & Cheng, D. (2020). When the boss is blue: examining the effects of supervisors' negative emotions on subordinates' cognitive work engagement and family undermining. *Personnel Review*, 50(2), 575-595.
- Chu, L. C. (2014). Mediating toxic emotions in the workplace-the impact of abusive supervision. *Journal of Nursing Management*, 22(8), 953-963.
- Cohn, M. A., Fredrickson, B. L., Brown, S. L., Mikels, J. A., & Conway, A. M. (2009). Happiness unpacked: positive emotions increase life satisfaction by building resilience. *Emotion*, 9(3), 361.
- Cooke, F. L., Cooper, B., Bartram, T., Wang, J., & Mei, H. (2019). Mapping the relationships between high-performance work systems, employee resilience and engagement: A study of the banking industry in China. *The International Journal of Human Resource Management*, 30(8), 1239-1260.
- Coutu, D. (2002). How resilience works. *Harvard Business Review*, 80(5), 46-55.
- Çetin, F. (2017). Psikolojik sermaye, Akdemir, B. (Edt.), *İnsan Kaynakları Yönetiminde Güncel Yaklaşımlar* içinde. İstanbul: Beta Yayınları.
- Çınar, E. (2011). *Pozitif psikolojik sermayenin örgütsel bağlılıkla ilişkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Doğan, T. (2015). Kısa psikolojik sağlamlık ölçeği'nin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Eryılmaz, A. (2013), Pozitif psikolojinin psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında gelişimsel ve önleyici hizmetler bağlamında kullanılması, *The Journal of Happiness and Well-Being*, 1(1),1-22.
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56(3), 218-226.
- Frost, P. J. (2003). *Toxic emotions at work: How compassionate managers handle pain and conflict*. Boston: Harvard Business School Press.

- Giallonardo, L. M., Wong, C. A., & Iwasiw, C. L. (2010). Authentic leadership of preceptors: predictor of new graduate nurses' work engagement and job satisfaction. *Journal of Nursing Management*, 18(8), 993-1003.
- Gürbüz, S. (2019). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hakanen, J. J., Peeters, M. C. W., & Schaufeli, W. B. (2017). Different types of employee well-being across time and their relationships with job crafting. *Journal of Occupational Health Psychology*, 23, 289–301.
- Hayes, A. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A regression-based Approach*. New York: Guilford Press.
- Hefferon, K., & Boniwell, I., (2011), *Pozitif psikoloji: Kuram, araştırma ve uygulamalar*. (Çev. Tayfun Doğan). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, 50(3), 337-421.
- Holloway, E. L. & Kusy, M. E. (2010). Disruptive and toxic behaviors in healthcare: Zero tolerance, the bottom line, and what to do about it. *The Journal of Medical Practice Management: MPM*, 25(6), 335-340.
- Jiang, H., Jiang, X., Sun, P., & Li, X. (2020). Coping with workplace ostracism: The roles of emotional exhaustion and resilience in deviant behavior. *Management Decision*, 59(2), 358-371.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33, 692–724
- Kasalak, G. (2015). *Yükseköğretimde örgütsel toksisite: Kaynakları, etkileri ve başa çıkma stratejileri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Kasalak, G. (2019). Algılanan örgütsel toksisitenin iş doyumuna üzerine etkisi: Duygusal bağlılığın aracılık rolü. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 1283-1309.
- Kasalak, G., & Aksu, M. B. (2016). Örgütler nasıl zehirlenir? Öğretim elemanlarının örgütsel toksisite algıları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(4), 676-694.
- Kašpárková, L., Vaculík, M., Procházka, J., & Schaufeli, W. B. (2018). Why resilient workers perform better: The roles of job satisfaction and work engagement. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 33(1), 43-62.

- Kavlak, H., T. & Bayram, A. T. (2020). Algılanan örgütsel toksisite ile turizm gelişimiyle ilgili algı ve tutum arasındaki ilişki: Sinop örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (4), 708-716.
- Kaya, A., Balay, R., & Demirci, Z. (2014), Ortaöğretimde görev yapan öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeyi (Şanlıurfa ili örneği). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(48), 47-68.
- Kiefer, T., & Barclay, L. J. (2012). Understanding the mediating role of toxic emotional experiences in the relationship between negative emotions and adverse outcomes. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 85(4), 600-625.
- Kodaş, B. (2018). Yiyecek içecek çalışanlarının pozitif psikolojik sermayeleri ile işe angaje olma davranışları arasındaki ilişki. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 1-14.
- Luthans, F., & Youssef, C. M., (2004), Human, social and now positive psychological capital management: Investing people for competitive advantage, *Organizational Dynamics*, 33(2), 143-160.
- Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., Norman, S. M., & Combs, G. M. (2006). Psychological capital development: Toward a micro-intervention. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 27(3), 387-393.
- Maitlis, S. (2008). Organizational toxicity. In S. R. Clegg and J. R. Bailey (eds) *International Encyclopedia of Organization Studies*. London: SAGE.
- Malik, P., & Garg, P. (2020). Learning organization and work engagement: The mediating role of employee resilience. *The International Journal of Human Resource Management*, 31(8), 1071-1094.
- Mathieu, C., Neumann, C. S., Hare, R. D., & Babiak, P. (2014). A dark side of leadership: Corporate psychopathy and its influence on employee well-being and job satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 59, 83-88.
- Mines, R. A., Meyer, R. A., & Mines, M. R. (2004). Emotional intelligence and emotional toxicity: Implications for attorneys and law firms. *The Colorado Lawyer*, 33(4), 91-96.
- Norman, S. M., Avey, J., Nimnicht, J. L., & Pigeon, N. (2010). The interactive effects of psychological capital and organizational identity on employee organizational citizenship and deviance behaviors. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 17(4), 380-391.

- Ojo, A. O., Fawehinmi, O., & Yusliza, M. Y. (2021). Examining the predictors of resilience and work engagement during the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, *13*(5), 2-18.
- Özkalp, E., & Meydan, B. (2015). Schaufeli ve Bakker tarafından geliştirilmiş olan İşe Angaje Olma ölçeğinin Türkçe’de güvenilirlik ve geçerliliğinin analizi. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, *17*(3), 1-19.
- Rasool, S. F., Wang, M., Tang, M., Saeed, A., & Iqbal, J. (2021). How toxic workplace environment effects the employee engagement: The mediating role of organizational support and employee wellbeing. *International journal of environmental research and public health*, *18*(5), 1-17.
- Sarıçalı, M. (2018), *Üniversite öğrencilerinde olumlu mizah kullanımı ve özgünlük ilişkisinde bilişsel esnekliğin ve psikolojik kırılğanlığın aracılığı: Karma desen araştırma*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2003). *Utrecht work engagement scale: Preliminary manual*. department of psychology, Utrecht University, The Netherlands.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, *25*(3), 293–315.
- Shuck, B., & Reio Jr, T. G. (2014). Employee engagement and well-being: A moderation model and implications for practice. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, *21*(1), 43-58.
- Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Jennifer Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: Assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, *15*(3), 194–200.
- Stewart, M., Reid, G. & Mangham, C. (1997). Fostering children’s resilience. *Journal of Pediatric Nursing*, *12*(1), 21-31.
- Taş, M. A., & Bektaş, M. (2020). Örgütlerde algılanan sosyal destek ve toksik duygular ilişkisi: İyimserlik ve kötümserliğin aracılık etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *20*(4), 83-106.
- Taş, M. A., Akdemir, H., & Çiçek, H. (2019). Toksik duygu deneyimleri ve işten ayrılma niyeti ilişkisinde psikolojik kırılğanlık düzenleyici etkisi. *Kocatepe İİBF Dergisi*, *21*(2), 98-113.

- Terzi, Ş. (2016). Üniversite öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıkları ve algıladıkları sosyal destek arasındaki ilişki. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(29), 1-11.
- Tugade, M. M., & Fredrickson, B. L., (2004), Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2), 320-330.
- Tugade, M. M., Fredrickson, B. L., & Feldman Barrett, L. (2004). Psychological resilience and positive emotional granularity: Examining the benefits of positive emotions on coping and health. *Journal of personality*, 72(6), 1161-1190.
- Ural, A., & Kılıç, İ. (2011). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Walton, M. (2007). Leadership toxicity-An inevitable affliction of organisations? *Organisations & People*, 14(1), 19-27.
- Wang, Z., Zaman, S., Rasool, S. F., Uz Zaman, Q., & Amin, A. (2020). Exploring the relationships between a toxic workplace environment, workplace stress, and project success with the moderating effect of organizational support: empirical evidence from Pakistan. *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 1055.
- Wei F., & Si S. (2013), Tit For Tat? Abusive supervision and counterproductive work behaviors: The moderating effects of locus of control and perceived mobility. *Asia Pacific Journal of Management*, 30(1), 281–296.
- Windle, G., Markland, D. A., & Woods, R. T. (2008). Examination of a theoretical model of psychological resilience in older age. *Aging and Mental Health*, 12(3), 285-292.
- Winn, G. L., & Dykes, A. C. (2019). Identifying toxic leadership and building worker resilience. *Professional Safety*, 64(03), 38-45.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Çalışma için Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 11.05.2022 tarih ve GO 2022/675 sayılı karar ile onay alınmıştır. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

The Mediating Role of Psychological Resilience in the Relationship between Organizational Toxicity and Work Engagement

Extended Abstract

1. Introduction

It is a well-established fact that toxicity is present in all organizations. Both organizations and employees are affected by the impacts of toxins that exist in the work environment (Appelbaum & Roy-Girard, 2007). In a toxic workplace, an employee who experiences suffering, feels endangered, isolated, alienated from their job, and unhappy is expected to prioritize self-preservation rather than focusing on their work. In fact, Kiefer and Barclay (2012) argue that perceived toxicity is highly correlated with employees' attitudes and behaviors towards their work. This situation undoubtedly has negative consequences on both employees and organizational outcomes. Surprisingly, there is a limited number of studies in Turkey that aim to uncover the causes and consequences of organizational toxicity, which has significant effects on organizations and employees. This situation calls for further research in this area. Within this context, it is assumed that psychological resilience may serve as a mediator in the relationship between organizational toxicity experienced by employees and their work engagement. The anticipated pattern of all these relationships has been designed by drawing upon Hobfoll's (2001) Conservation of Resources Theory and Fredrickson's (2001) Broaden and Build Theory perspectives.

2. Method

The sample of this study consists of employees from a public institution located in Burdur province. A convenience sampling method was employed, and data were obtained from 206 participants. The Perceived Organizational Toxicity Scale (Kasalak, 2015), the Work Engagement Scale (Schaufeli & Bakker, 2003), and the Brief Resilience Scale (Smith et al., 2008) were utilized in the survey. It was determined that the DFA model structures of these scales were congruent with the data, exhibiting an acceptable level of fit and a high Cronbach's Alpha reliability coefficient.

3. Findings

It was found that there is a significant and negative relationship between perceived organizational toxicity and both work engagement and psychological resilience variables ($p < 0.01$). On the other hand, a positive relationship was observed between work engagement and psychological resilience ($p < 0.01$). Furthermore, the impact of perceived organizational toxicity on both work engagement ($\beta = -0.264$, $p < 0.01$) and psychological resilience ($\beta = -0.373$, $p < 0.01$) variables was examined. Accordingly, it is evident that perceived organizational toxicity significantly and negatively affects both these variables. The effect of psychological resilience on work engagement ($\beta = 0.311$, $p < 0.01$) was also found to be significant and positive. It was revealed that psychological resilience has a significant mediating effect on the relationship between perceived organizational toxicity and work engagement (Indirect effect $\beta = -0.070$, 95% CI [-0.1223, -0.0307]).

4. Results and Discussion

It is inevitable for employees to be affected in a toxic climate. This state of toxicity pushes employees to respond by ensuring their own safety. For instance, Kasalak (2019) has demonstrated that organizational toxicity reduces job satisfaction and emotional commitment. This is because toxicity has been found to undermine solidarity and social support in the organizational environment, leading to increased stress (Wang et al., 2020; Taş & Bektaş, 2020). The study has identified that

organizational toxicity decreases employees' psychological resilience. This finding is supported by evidence in the literature as well. Previous research has indicated that toxicity undermines intrinsic motivation and reduces employees' energy (Mines et al., 2004). Employees exposed to the negative behaviors resulting from toxicity feel worthless and experience an erosion of self-confidence. Toxicity can lead employees to feel inadequate (Wei & Si, 2013). When examining the findings, it is observed that employees' psychological resilience enhances their work engagement. Therefore, it can be stated that employees' resilience can help them overcome emotional poisoning, distress, and challenges. This level of resilience and resistance can have an impact on employees' focus and dedication to their work. Similar studies supporting the findings of this research can be found in the literature (Kašpárková et al., 2018; Cooke et al., 2019; Ojo et al., 2021; Malik & Garg, 2020; Tugade et al., 2004). Finally, the research has found that psychological resilience mediates the impact of organizational toxicity on employees' work engagement. This result indicates that psychological resilience has a significant buffering effect. Employees having psychological resilience are less exposed to the negativity caused by organizational toxicity, highlighting its important role in employees' work engagement.

5. Conclusion

In conclusion, the findings of this study highlight only a small portion of the negative consequences of toxicity for individuals and organizations. Alongside theoretical and empirical contributions, it is believed that this research provides important insights and implications for organizational leaders. This study, which explores the relationship between organizational toxicity, psychological resilience, and work engagement, makes a significant contribution to the literature. In future research, it could be considered to uncover the long-term effects of these variables on each other through a longitudinal research design. Additionally, conducting a qualitative research study using an exploratory approach could further explore the relationships between these variables in-depth within the organizational context. Future research endeavors could also replicate the study with a broader and more diverse sample.

Derleme

Examining Talent Management In The Context Of Organizational Theory

Yusuf AKKOCA

*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İİBF,
yakkoca38@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8772-6896*

Abstract

The concept of talent management has been examined from the perspective of theories such as resource dependency theory, McKinsey research, and human capital approach, which are frequently cited in the literature. In this study, the values that the concept of talent management expresses for organizations in terms of different theories were examined and it was aimed to contribute to the literature. In the literature, the relationship of talent management with different variables has been examined in studies or theses related to talent management, and in some studies, the theories on which talent management is based are mentioned. However, these theories have not systematically been found in studies that only constitute the main headings of the study. It will be useful to researchers who want to use the concept of talent management in order to see the theories on which the concept of talent management is based in a single study.

Keywords: Talent Management, Organizational Theory, Resource Dependence Theory, Human Capital Approach

Jel Classification Codes: M10, M12, M19

Yetenek Yönetiminin Örgüt Teorisi Bağlamında İncelenmesi

Öz

Literatürde sıklıkla atıf yapılan kaynak bağımlılığı kuramı, McKinsey araştırmaları, insan sermayesi yaklaşımı gibi kuramların perspektifinden yetenek yönetimi kavramı incelenmiştir. Bu çalışmada da yetenek yönetimi kavramının farklı kuramlar açısından örgütler için ifade ettiği değerler incelenmiş, literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Alan yazında yetenek yönetimi ile ilgili çalışmalarda veya tezlerde yetenek yönetiminin farklı değişkenlerle ilişkileri incelenmiş ve bazı çalışmalarda yetenek yönetiminin dayandığı kuramlara değinilmiştir. Ancak sistematik olarak, bu kuramları çalışmanın ana başlıklarını oluşturan çalışmalara rastlanılmamıştır. Dolayısıyla yetenek yönetimin kavramını kullanmak isteyen araştırmacılara da, yetenek yönetimi kavramının dayandığı kuramları tek bir çalışmada görmeleri açısından da yararlı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yetenek Yönetimi, Örgüt Kuramı, Kaynak Bağımlılığı Teorisi, İnsan Sermayesi Yaklaşımı

Jel Sınıflandırma Kodları: M10, M12, M19

Received (Geliş Tarihi): 20.07.2022 – Accepted (Kabul Edilme Tarihi): 14.03.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Akkoca, Y. (2023). Examining talent management in the context of organizational theory. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 718-737. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1145943

1. Introduction

Recent studies have shown that organizations' awareness of their employees' potentials and raising these potentials will increase their own productivity (Scullion, Collings, & Caligiuri, 2010; Becker & Gerhart, 1996). Organizations can increase the quality of their employees to the extent that they contribute to their development and get more efficiency from them (Gelens, Hofmans, Dries, & Pepermans, 2014). In this way, organizations can survive and have a competitive advantage. Today, most organizations are struggling with complex, competitive problems that they have not encountered before (Tarique & Schuler, 2010). Organizations face the problem of how to effectively manage their human resources (Ulrich, 1997). Therefore, organizations are working to increase the commitment of their employees to the organization and to improve their skills (Enz & Philips, 2001). In the globalizing world, as competition increases in every field, it becomes difficult for organizations to select, motivate and retain talented employees (Meyskens, Von Glinow, Werther, & Clarke, 2009).

In recent years, the demand for talented individuals has been increasing day by day. The selection of talented individuals is of vital importance for organizations, especially in societies where unemployment is high (Lockwood, 2006). Providing competitive advantage through human resources and talent management is a challenge that organizations have to deal with (Collings & Melahi, 2009). It is a fact that it is very difficult for organizations to find talented individuals as well as keeping them in the organization. Organizations that want to reach talented individuals and employ them as their employees know that investing in an individual and making him talented is more costly than transferring a ready talent to another organization. They know that talented employees are very valuable and it is easy for them to change positions and organizations whenever they want (Sonnenberg, Van Zijderveld, & Brinks, 2014).

Talent management emerged in the USA in the 1990s and then started in 1997 with the researches of the McKinsey consulting firm. Accordingly, they stated that organizations compete with other organizations in order to retain their talented employees and that the most important capital they have is talent. Another finding of the research is that the financial performance of businesses that implement talent management effectively is better than other businesses. In a study by Michaels and his friends, they stated that talent wars, which were originally based on McKinsey research, changed the management strategies of organizations. Accordingly, there are three reasons that push organizations to wars for talent: the transition to the

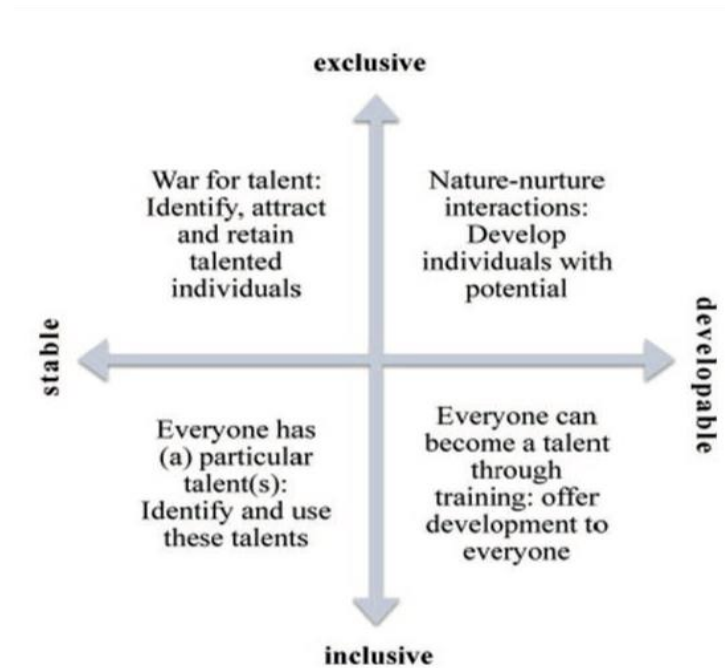
information age, the need for talented employees, and the tendency to change organizations among employees (Michaels, Handfield-Jones, & Axelrod, 2001).

2. Literature Review

It is said that the idea of talent management first emerged in McKinsey's work called "talent war" (Michaels, Handfield-Jones, & Axelrod, 2001). While following years it was a part of human resources strategies, it is now emerging as a remarkable research area in the field of human resources management (Cappelli, 2008).

Talented employees want to work in organizations where they can best reveal their talents, experience, knowledge and productivity, but in this way, they can increase their motivation (Zahorsky, 2010). If they cannot find an environment where they can maintain their motivation, they consider moving to another organization or quitting the job (Katcher & Snyder, 2009). Therefore, employees at all levels within the organization should be allowed to use their potential (Redford, 2005). It is known that the lack of talent in the organization is one of the most important obstacles to the success of the organization's strategies (Farndale, Scullion, & Sparrow, 2010). Therefore, studies on talent management have been increasing recently (Chuai, Preece, & Iles, 2008; Thunnissen, 2016; Collings & Melahi, 2009; Sidane & Al Aris, 2014) and it is stated that talented employees have a very important place in the success of the organization in many of these studies (Michaels, Handfield-Jones, & Axelrod, 2001).

When defining talent management, it is necessary to underline strategic talent management. Strategic talent management is defined as processes and activities that define important positions and develop talent pools (Collings & Melahi, 2009). Integrated talent management is a strategy that integrates four different levels of talent (Avedon & Scholes, 2010). Business strategy, human resources strategy, talent management processes and organizational culture are these levels. According to Meyers and van Voerkom (2014), it is possible to examine the philosophy of talent management in four groups. If it is necessary to show this in a figure, it can be shown as follows (Figure 1).

Source: Meyers and Woerkom, 2014

Figure 1: Talent Management Philosophies

Accordingly, it can be divided into categories as exclusive-stable, exclusive-developable, inclusive-stable and inclusive-developable. According to the exclusive-stable philosophy, it advocates identifying, finding and recruiting talented individuals. Exclusive-developable, on the other hand, emphasizes the importance of developing individuals in line with their potential. Inclusive-stable, on the other hand, states that everyone has a certain talent or abilities, and the important thing is to identify and use them. Inclusive-developable, on the other hand, says that everyone can be talented thanks to education, and it is necessary to give individuals an opportunity for this. These arguments for talent management also constitute the nature of human resource management and talent management (Meyers & Woerkom, 2014).

Many important components of the organization are explained by organizational theories. One of these is talent management, which has recently gained weight in research. Studies show that one of the most important problems that organizations have to deal with is the difficulty of recruiting talented people to the organization and the difficulty of keeping these people in the organization for a long time. In addition,

studies show that the most important factor affecting the success of successful organizations is their talented employees.

When we look at human resources management studies, we see that talent is considered as a valuable capital. When looking at the concept of talent, four different asset areas should be considered (Sparrow, 2009; Farndale et al., 2010; cited in Dries, 2013). These are human capital, social capital, political capital and cultural capital. While features such as knowledge, personality traits and ability to perform the job are shown as human capital, potential resources that can be transferred through membership or social networks can be considered as social capital. Although being in close contact with someone to carry out the tasks easily is seen as political capital, entering the socialization process to stay in the memory of the organization is called the cultural process. The human capital approach adopts the resource dependency approach and the contribution of the employee to the organization is seen as the main issue to be emphasized (Dries, 2013).

When we examine the organizational theories that contribute to the development of talent management, it is seen that one of the theories that most affects its development is the theory of resource dependence. According to the values on which this approach is based, the competencies and resources of the organizations are one of the most important facts in maintaining their existence. The success of organizations is also related to the extent to which they use these resources. It is stated that especially talented employees are of vital importance for the continuity of the organization. The practices that increase the skills of the employees of the organizations can also help them to establish superiority over other organizations. The place of resource theory approach in organization theory is undeniably important. Barney (1991) stated that in the resource approach, which is popular in the management literature, the resources of the organizations are the knowledge, skills and learning that increase the effectiveness and efficiency of the organizations.

Another approach on which the foundations of talent management are based is the human capital approach (Becker, 1964). It refers to the sum of values such as knowledge, skill and experience that add value to production. It is frequently mentioned in research that human capital is an important variable that enables the organization to compete and survive. While the factors of production were listed in the 1950s, while land, physical capital, and management were at the forefront, in later studies, it was found that human capital was one of the most important factors of production. According to the human capital approach, it is stated that employees who develop themselves in terms of knowledge and skills will be more productive and can receive higher wages in return (Pfeffer & Cohen, 1984). Organizations that support

their employees in terms of knowledge and skills also increase their productivity and maintain their existence.

Another approach based on talent management in the literature is the human resources approach (Lepak & Snell, 1999). Basically, it would not be right to manage all human resources and organization employees with a single model, and that there should be different practices for each group of employees (Jackson, Schuler, & Rivero, 1989). It is known that there are groups with different knowledge and skills in the organization, and some of these groups have strategic knowledge, while others only have the technical skills necessary to run the business.

In this research, talent management will be tried to be explained conceptually from the perspective of organizational theories. The links between organizational theories and related theory will be examined, and how these ties are handled in the literature will be comprehensively evaluated. Resource dependency approach, human capital approach, and McKinsey researches, which are related to talent management, will be examined separately along with the characteristics of these theories that constitute a resource for talent management will be discussed in detail.

2.1. What is Talent Management

It is not easy to define talent management because of the many definitions written about the subject and the different number of assumptions that talent management puts forward. It has also been used in the literature with different names such as talent management, talent strategy and success management. Jackson & Schuler (1990) defined talent management as placing the right person in the right job at the right time. Pascal (2004) defined it as managing the flow of talent through supply, demand and human resources. According to Cheloha and Swain (2005), it is the most important part of effective success management. In fact, when we look at the definitions, it is seen that the definition of talent management is defined similarly to human resources planning, career planning, and success planning (Lewis & Heckman, 2006). While talent management is sometimes confused with human resources (Conger & Fulmer, 2003), it is sometimes confused with success management as well (Rothwell, 1994). According to another definition, talent management is helping your best employees to do positive things, invest in their development, unlock their potential and direct their strengths towards the best (Garrow & Hirsh, 2008).

2.2. Resource Dependency Theory

Organizations work with other organizations in order to survive and establish various ties with them in order to benefit from their resources (Pfeffer & Nowak, 1976). Hence organizations with strong ties can reduce resource dependency (Baker, 1990). According to Pfeffer and Salancik (1978), organizations with open systems need continuous resources such as employees, money, social acceptance, customers, and technological requirements in order to continue their existence. Organizations also build their relationships with other organizations on power dependency relationships (Blau, 1964; Emerson, 1962). This power dependency can also take the form of a functionalist version of the resource dependency theory (Thompson, 1967). According to Pfeffer and Salancik (1978), the dependence of organizations on other organizations is determined by three important factors. How important the resource is to the survival of the organization depends on whether a group within or outside the organization has more rights to access and use resources, and whether there are alternatives to existing resources. Another important conclusion of Pfeffer and Salancik is that the dependence is mutual. Accordingly, two organizations may be dependent on each other. When the dependency of an organization begins to increase, the balance of power between them begins to deteriorate.

According to the resource dependency theory, organizations need physical and non-physical resources to sustain their business strategies (Barney, 1991; Wright, Dunford, & Snell, 2001). If these resources of the organization are irreplaceable and unique, they also constitute the source of the organization's competitive advantage (Amit & Schoemaker, 1993). One of the assumptions of the resource-based approach, which is also called the theory of competitive advantage in strategic management, is that the competitive advantage that organizations want is possible only with managerial capabilities (Makhija, 2003). The first contribution to the resource-based approach was made by Penrose (1959), and later these studies were developed and the foundations of the resource-based approach were laid by Wernerfelt (1984). It was further developed by Dierickx and Cool (1989) and Barney (1996). In particular, Barney (1991)'s stating the features required for sustainable competitive advantage and stating that not all organizations have this advantage and that organizations must have inimitable resources to have this potential are among the most important assumptions of the approach. These resources can be physical or intangible assets. According to the resource-based approach, investing in such resources contributes to organizational competition (Boxall & Purcell, 2003).

According to Oliver (1997), resource dependency theory has some arguments. It assumes that an economic motivation over the choice of management motivated by efficiency. The aim of management is to increase value, optimize options and make the most efficient decisions with a systematic application. Trying to evaluate potential

opportunities with the opportunities available is a more realistic approach than spending new resources for each new opportunity (Kibui, 2015).

The difference between the assets and capabilities of the organizations affects their competitive advantage and productivity (Peteraf, 1993). Most of the studies on resource-based approach are related to what resources organizations have and how these resources provide competitive advantage to the organization (Hunt & Morgan, 1995). The ability of organizations to have a competitive advantage is closely related to having different and more effective resources than their competitors. It is an undeniable fact that organizations with such resources can be more successful. One of the most important resources that the organization can provide competitive advantage is having talented individuals (Lepak & Snell, 2009). Talent management is not only finding the right personnel, but also placing these personnel in positions of high strategic importance for the organization (Boudreau & Ramstad, 2005).

According to the resource-based approach, the human capital of organizations is the most important resource that can provide superior performance to the organization (Saa-Perez & Garcia Falcon, 2002). Organizations that can meet their raw material needs on equal terms like other organizations may not have the same conditions in terms of recruiting talented individuals to the organization. Because it is not an easy situation for a talented individual to be discovered within the organization or transferred from outside the organization. Therefore, the resources of organizations that want to have a competitive advantage and want its continuity should be unique and not be substituted or imitated (Cadogan Hooley, Douglas, Matear, & Greenley, 2002). Today, it would not be wrong to state that one of this resource is talented individuals. The development of technology has led to the disappearance of borders, and organizations in different parts of the world have become rivals of each other. Organizations can also transfer the most suitable and talented managers from organizations in different countries. Therefore, organizations that hold talented individuals have both very advantageous position and competitive advantage, but at the same time they are faced with the threat of losing their talented employees to different organizations.

Some approaches, on the other hand, oppose considering the human factor in the organization as a resource. It has been criticized that the organization's resources such as machinery, materials and raw materials are evaluated at the same level of talented employees. They stated that employees should be approached psychologically rather than just being seen as a resource (Inkson, 2008). In addition to that perceptions, behaviors and personalities differ among employees.

The traditional talent management approach consists of four stages. Although these four stages are acquiring talent, placing talent, developing talent and keeping it, the traditional management approach generally focuses on acquiring and retaining talent (Akar, 2015). Philips and Edward (2008) summarized talent management as workforce planning, workforce acquisition, workforce placement, workforce management and workforce retention in their classification. While talent needs analysis and planning is a part of workforce planning, the process of finding, selecting and recruiting talent is considered as a part of labor force acquisition.

2.3. Mckinsey Researches

One of the most important arguments of McKinsey studies is that talent is an innate gift, real talent cannot be developed, and scarce resources such as talent are not equally distributed in the society, that is, a small number of people have talent and the majority of the society does not have talent (Meyers, Woerkom, & Dries, 2013). If talent is not equally distributed in the society, some companies can reach the talent they need while others cannot. Hence, human resources can be the source of competitive advantage for companies (Snell, Youndt, & Wright, 1996). This part shows parallelism with the resource dependency approach.

The most important result of McKinsey research, which lasted for more than four years and entered the literature as talent wars and was later published as *The War for Talent*, is that the most important element that distinguishes organizations from others is having good talent. Axelrod, Helen and Timothy (2001) summarized the results of the study. We can summarize them as follows:

- According to the managers participating in the research, they stated that the most sensitive issue they had difficulty in managing was to include talented employees in the organization and to retain them.
- Organizations have had difficulty in finding talented employees in a certain age range due to certain social changes..
- Organizations have said that they do not have talented managers to follow the opportunities that may arise in the future.
- Organizations are now measured by spiritual abilities such as intellectual capital and creative ideas.
- The most important issue in organizations with better performance is to have talented employees.

McKinsey studies have guided the studies on talent management and after McKinsey studies, talent management studies have been studied more heavily (Lewis & Heckman, 2006; Caligiuri, 2011). McKinsey research has also pioneered changing

the perspective of talent management and employees. Michaels, Handfield-Jones and Axelrod (2001) summarized the differences in understanding before and after McKinsey studies. According to this:

- Despite the understanding that previously argued that individuals need an organization or a job, it brought the point of view that organizations need.
- While material resources such as machinery and capital are seen as a competitive advantage for organizations, talented individuals are seen as a competitive advantage after McKinsey researches.
- Although the opinion that having talented individuals did not make a big difference was dominant, after the researches, the idea that having talented individuals would make extraordinary differences became dominant.
- Albeit there is a shortage of jobs before the researches, it is stated that there is a shortage of talented individuals after the researches.
- While the commitment of the employees to their jobs was high in the past, these commitments are shorter and the competition between the organizations is high.
- While employees used to be content with what the organizations gave them, now employees make more demands.

As can be seen, after the McKinsey studies, we see that a more individual-oriented approach that emphasizes the abilities of the individual has started to become widespread. It has been stated that rather than individuals' need for the organization, the fact that organizations need talented individuals is the main issue that needs to be emphasized. It is stated that besides the difficulty of selecting talented individuals, it is also difficult for organizations to retain talented individuals due to increasing competition.

2.4. Human Capital Approach

The human capital approach, on which Becker (1964) forms the basis of his work, expresses positive values such as knowledge, skills and experience that employees have. Human capital is one of the most important tools for the competitiveness and survival of the organization (Aguinis, Gottfredson, & Joo, 2012). From the period when factors such as land, labor and capital were listed as production factors in the 1950s, it became difficult to explain growth with these concepts in the 1970s, and the importance of human capital was revealed (Becker, 1964; Schultz, 1961; Mincer, 1974).

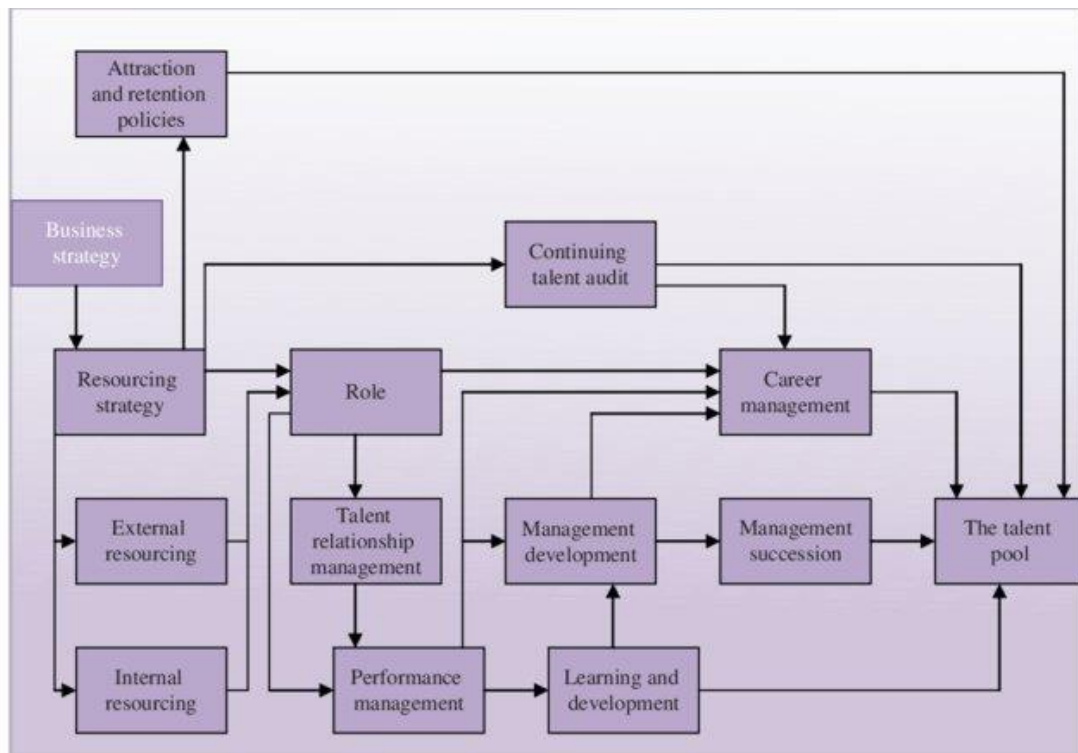
Although the concept of talent, which has been in many sources since ancient times, has been used in different meanings such as abilities and mental gift, by the 19th

century it was perceived as a talented individual (Tensley, 2011). According to Michaels, Handfield-Jones and Axelrod (2001), one of the most popular studies in the field of talent management and one of the most referenced for the definition of the concept of talent, one of the leading researchers in talent, talent is an individual's ability, innate abilities, experiences, intelligence, charactera and learning ability. According to the OECD, the concept of human capital is defined as the knowledge, skills and competencies that individuals possess that facilitate the creation of personal and social well-being (OECD, 2007). Human capital is the qualities that individuals have, increase their productivity. According to the human capital approach, human capital is key to the survival and sustainability of organizations (Aguinis & O'Boyle, 2012). While the factors of production were explained until the 1950s, values such as land, labor and physical capital (Mincer, 1963). After the 1960s, scientists revealed that the success of organizations could not be explained only by land, labor and physical capital. They suggest that human capital was also an important factor. (Mincer, 1974). One of the most important factor that organizations can have for their survival is human capital, and the most important element in human capital is the presence of talented individuals.

According to the human capital approach, it is very important for the organizations to keep such talented individuals in the organization and the individuals who can be most beneficial to them are those who receive training in accordance with the functions of the organization. Increasing global and regional competition makes it necessary to include talented individuals in the organization with the least cost. Organizations sometimes discover these individuals within themselves, but most of the time, organizations that cannot make this discovery within themselves are faced with the desire to include these talented individuals in their organizations. As a result, organizations compete to transfer the same individuals, while organizations with talented individuals step forward. Therefore, the trainings and investments that organizations give to their employees are an important tool to retain talented individuals (Armstrong, 2006).

According to Armstrong (2011) talent management consists of interrelated processes. These processes are shown in Figure 2. Accordingly, the starting point of talent management is to define the business strategy and the importance of the concept of talent for the organization. Next comes the strategy for acquiring resources such as human capital. The next step is the strategy of finding and retaining talented employees. Employee selection and recruitment is carried out at this stage. Talent control, on the other hand, refers to revealing the potentials of individuals. Role designing is the process of ensuring that desirable values such as motivation and commitment are part of talent management. Managing relationships means establishing effective and productive relationships with employees who have specific

roles. Performance management, on the other hand, is to do the best for talented individuals in the organization. Performance management is also a factor that increases motivation and commitment. Learning and development is an important talent management process for employees who want to improve their skills and knowledge.

Source: Armstrong, 2011

Figure 2: Talent Management Elements

3. Methodology

The main objective of this research is to collect and analyze the literature about talent management. In this study, a systematic review analysis has been used. Systematic analysis is used to summarize the final important point in a certain area which in this study is talent management. Systematic analysis also uses descriptive information to summarize the endpoint (Clapton, Rutter & Shariff, 2009). Moreover, systematic

analysis uses similar and related publications for a particular topic (Liberati et al., 2009).

First of all, I searched talent management on the database with peer-reviewed researches. Second, I added constraints to these studies related to either resource dependence theory, Mckinsey researches or human capital approach. The aim of this selection to find out researches with one of the theories that are considered the root of talent management. Those articles and theses about talent management that include either resource dependence theory, Mckinsey researches or human capital approach have been selected for analysis.

Within the scope of the research, answers to the following questions were sought:

- 1) What is the concept of talent management? How did it come about?
- 2) What are the theories that form the basis of the concept of talent management?
- 3) What assumptions did talent management deal with in these theories?

4. Conclusion

The fact that talent management is a relatively new subject in the literature, and the research of its connections with many organizational issues shows that we will frequently encounter talent management studies in the coming years. While most of the quantitative studies examine the moderator or mediator role between talent management and organizational issues, it is clear that there is a need for comprehensive theoretical studies on which organizational theories the theoretical foundations of talent management are based on, which theories support them, and what the arguments of each of these theories are on talent management. Although these studies are in the literature, many studies refer to one or some of the theories of organization, and most of them are included as part of the introduction. Therefore, this study, in which organizational theories shape talent management and what assumptions are made, is expected to contribute to this deficiency in the literature.

The definitions in the literature related to the concept of talent have been discussed and the definitions made in different fields have been tried to be included. It has been tried to express the historical process where the concept of talent and talent management came from. In addition, the main purpose of the study, which is the theory of talent management, and which arguments these theories are supported by, have been tried to be stated. The different points of these theories and at what point they differ from each other has also formed the focus of the research.

Qualitative researches on talent management can contribute more to the field. In this way, it can be tried to understand the different approaches of employees and managers towards talent management. On the other hand, at what points the organizational theories on which the foundations of talent management are based differ from each other can be seen as a subject worth investigating. In other words, while resource dependency theory deals with talent management at the point of effective use of resources, human capital approach is in search of how employees can be used more efficiently or how their talents can be benefited more. However, each theory may have similar aspects as well as different features or approaches. Therefore, a detailed examination of the different aspects of organizational theories that constitute the source of talent management can contribute to the field.

In this study, the theories cited as the source of talent management have been examined separately, but their differences or similarities from each other have not been discussed in detail. It is considered that it may be a start in preparing a guide to facilitate the future researchers to examine the organizational theories that constitute the source of talent management and to see which organizational theories the talent management develops with support from or which theory is more effective in the development of talent management as a start.

While there are other theories which contribute to talent management such as social exchange theory, the social cognitive career theory, motivation-hygiene theory, equity theory etc., the most important and the most cited theories that contribute the development of talent management are resource based view, McKinsey studies, and human capital approach. In order to understand the talent management, there needs to be understood these theories first. Resource based view argues that when a company has distinctive competence over its competitors, it has competitive advantages. Especially when the business environment is unstable, competitive advantage would be crucial.

Becker (1964) stated that human capital is the most important element of survival, the most important part of human capital consists of employees who have received special education and such employees are more important for the organization. He stated that the high labor turnover rate of such employees can create problems for the companies. For these reasons, organizations need to make more efforts to retain these employees (Pfeffer & Cohen, 1984). Therefore, it is clear that one of the most important resources of organizations is human capital. The basic assumption of the human capital approach regarding the basic arguments of the theories, which is one of the research questions of this study, is that human capital is vitally important for the continuation of the organization.

5. References

- Aguinis, H. & O'Boyle Jr., E. (2014). "Star Performers in Twenty-First Century Organizations". *Personnel Psychology*, 67(2), 313-350.
- Aguinis, H., Gottfredson, R.K., & Joo, H. (2012). "Using Performance Management to Win the Talent War". *Business Horizons*, 55(6), 609-616.
- Akar, F. (2015). *Yetenek Yönetimi*. İmge Kitapevi.
- Amit, R., & Schoemaker, P.J. (1993). "Strategic assets and organizational rent", *Strategic Management Journal*, Vol. 14 No. 1, pp. 33-46.
- Armstrong, M. (2006). *A Handbook of Human Resource Management Practice* (10th ed.). London/Philadelphia: Kogan Page.
- Armstrong, M. (2011). *How to be an even better manager: A complete AZ of proven techniques and essential skills*. Kogan Page Publishers.
- Avedon, M. J., & Scholes, G. (2010). Building competitive advantage through integrated talent management. In Silzer R., & Dowell B. E. (Eds.), *Strategy-driven talent management: A leadership imperative*, (pp.73-119). San Francisco, Josey-Bass.
- Axelrod, E. L., Handfield-Jones, H., & Welsh, T. A. (2001). War For Talent, Part Two. *The McKinsey Quarterly*, 2: 9-12.
- Baker, W. E. (1990). Market networks and corporate behavior. *American Journal of Sociology*, (96), 589-625.
- Barney, J. B. (1991). "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage". *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
- Barney, J. B. (1996). The resource-based theory of the firm. *Organization Science*, 7(5), 469-469.
- Becker, B., & Gerhart, B. (1996). The impact of human resource management on organizational performance: Progress and prospects. *Academy of Management Journal*, 39 (4), 779-801.

Becker, G. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Columbia University Press, New York.

Blau, P. M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons .

Boudreau, J. W., & Ramstad, P. M. (2005). Talentship, talent segmentation, and sustainability: A new HR decision science paradigm for a new strategy definition. *Human Resource Management: Published in Cooperation with the School of Business Administration, The University of Michigan and in alliance with the Society of Human Resources Management*, 44(2), 129-136.

Boxall, P. & Purcell, J. (2003). *Strategy and human resource management*. UK: Palgrave Macmillan.

Cadogan, J. W., Hooley, G. J., Douglas, S. P., Matear, S., & Greenley, G. E. (2002). Measuring marketing capabilities: A cross-national study. In *Joint ANZMAC/EMAC symposium Marketing Networks in a Global Marketplace*. Perth, Australia, December (pp. 1-8).

Caligiuri, P. (2011). *Global talent management*. H. Scullion, & D. G. Collings (Eds.). London: Routledge.

Cappelli, P. (2008). Talent management for the twenty-first century. *Harvard business review*, 86(3), 74.

Cheloha, R., & Swain, J. (2005). Talent management system key to effective succession planning. *Canadian HR Reporter*, 18(17), 5–7.

Chuai, X., Preece, D., & Iles, P. (2008). Is talent management just “old wine in new bottles”? The case of multinational companies in Beijing. *Management Research News*, 31(12), 901–911.

Clapton, J., Rutter, D., & Sharif, N. (2009). *SCIE Systematic mapping guidance*. London: SCIE.

Collings D. G., & Mellahi K. (2009). Strategic talent management: A review and research agenda. *Human Resource Management Review*, 19 (4), 304–313 doi:10.1016/j.hrmmr.2009.04.001.

- Conger, J. A., & Fulmer, R. M. (2003). Developing your leadership pipeline. *Harvard Business Review*, 81(12), 76–84.
- Dierickx, I., & Cool, K. (1989). Asset stock accumulation and the sustainability of competitive advantage: Reply. *Management Science*, 35(12), 1514-1514.
- Dries, N. (2013). The psychology of talent management: A review and research agenda. *Human Resource Management Review*, 23(4), 272-285.
- Emerson, R. M. (1962). Power-dependence relations. *American Sociological Review*, (27), 31-41.
- Farndale, E., Scullion, H., & Sparrow, P. (2010). The role of the corporate HR function in global talent management. *Journal of World Business*, 45(2), 161–168.
- Fitz-Enz, J., Phillips, J. J., Dinç, P. A., & Güven, G. Ç. (2001). *İnsan kaynaklarında yepyeni bir vizyon*. Sistem Yayıncılık.
- Gelens, J., Hofmans, J., Dries, N., & Pepermans, R. (2014). Talent management and organisational justice: Employee reactions to high potential identification. *Human Resource Management Journal*, 24 (2), 159-175. DOI: 10.1111/1748-8583.12029.
- Hunt, S. D., & Morgan, R. M. (1995). The Comparative Advantage Theory of Competition. *Journal of Marketing*, 59(2): 1-15.
- Jackson, S. E., Schuler, R. S., & Rivero, J. C. (1989). Organizational characteristics as predictors of personnel practices. *Personnel Psychology*, 42(4), 727-786.
- Jackson, S. E., & Schuler, R. S. (1990). Human resource planning: Challenges for industrial/organizational psychologists. *American Psychologist*, 45(2), 223–239.
- Katcher, B. L., & Snyder, A. (2007). 30 Reasons Employees Hate Their Managers: What Your People May Be Thinking and What You Can Do About It. New York: AMACOM.
- Kibui, A. (2015). Effect of talent management on employees retention in kenya's state corporations. Unpublished PhD Thesis. Jomo Kenyatta University of Agriculture and Technology, 23-28.

Lepak, D. P., & Snell, S. A. (1999). The human resource architecture: Toward a theory of human capital allocation and development. *Academy of Management Review*, 24(1), 31-48.

Lewis, R. E., & Heckman, R. J. (2006). Talent Management: A Critical Review. *Human Resource Management Review*, 16(2): 139-154.

Liberati, A., Altman, D. G., Tetzlaff, J., Mulrow, C., Gøtzsche, P. C., Ioannidis, J. P., ... & Moher, D. (2009). The PRISMA statement for reporting systematic reviews and meta-analyses of studies that evaluate health care interventions: explanation and elaboration. *Journal of clinical epidemiology*, 62(10), e1-e34.

Lockwood, N. R. (2006). Talent management: Driver for organizational success. *HR Magazine*, 51(6), 1–11.

Makhija, M. (2003). Comparing the Resource-Based and Market – Based Views of the Firm: Empirical Evidence From Czech Privatization. *Strategic Management Journal*, 24(5): 433-451.

Meyers, M. C., & van Woerkom, M. (2014). The influence of underlying philosophies on talent management: Theory, implications for practice, and research agenda. *Journal of World Business*, 49 (2), 192–203. DOI: 10.1016/j.jwb.2013.11.003.

Meyers, M. C., Van Woerkom, M., & Dries, N. (2013). Talent—Innate or acquired? Theoretical considerations and their implications for talent management. *Human Resource Management Review*, 23(4), 305-321.

Meyskens, M., Von Glinow, M. A., Werther, Jr, W. B., & Clarke, L. (2009). The paradox of international talent: alternative forms of international assignments. *The International Journal of Human Resource Management*, 20(6), 1439-1450.

Michaels, E., Handfield-Jones, H., & Axelrod, B. (2001). *The war for talent*. Harvard Business Press.

Mincer, J. (1963). Market prices, opportunity costs, and income effects. *Measurement in economics*, 67-82.

- Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience, and Earnings*. Human Behavior & Social Institutions No. 2. National Bureau of Economic Research. OECD (2007). *The Value of People*. Web: <https://www.oecd.org/insights/37967294.pdf>
- Pascal, C. (2004). Foreword. In A. Schweyer (Ed.), *Talent management systems: Best practices in technology solutions for recruitment, retention, and workforce planning*. Canada: Wiley.
- Penrose, E. T. (1959). *The Theory of the Growth of the Firm*. New York: John Wiley.
- Peteraf, M. A. (1993). The Cornerstones of Competitive Advantage: A Resource-Based View. *Strategic Management Journal*, 14(3): 179-191.
- Pfeffer, J., & Cohen, Y. (1984). "Determinants of Internal Labor Markets in Organizations". *Administrative Science Quarterly*, 29(4), 550-572.
- Pfeffer, J., & Nowak, P. (1976). *Joint ventures and interorganizational interdependence*. *Administrative Science Quarterly*, (21), 398-418.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. (1978). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper and Row .
- Phillips, J. J., & Edwards, L. (2008). *Managing Talent Retention: An ROI Approach*. John Wiley & Sons.
- Rothwell, W. J. (1994). *Effective succession planning: Ensuring leadership continuity and building talent from within*. New York: Amacom.
- Saa-Perez, P. D., & Garcia-Falcon, J. M. (2002). A resource-based view of human resource management and organizational capabilities development. *International Journal of Human Resource Management*, 13(1), 123-140.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American economic review*, 51(1), 1-17.
- Scullion, H., Collings, D. G., & Caligiuri, P. (2010). Global talent management. *Journal of World Business*, 45 (2), 105–108. doi:10.1016/j.jwb.2009.09.011.
- Snell, S. A., Youndt, M. A., & Wright, P. M. (1996). Establishing a framework for research in strategic human resource management: Merging resource theory and

organizational learning. In G. R. Ferris (Ed.), *Research in personnel and human resources management* (pp. 61–90). Greenwich, CT: JAI Press.

Sonnenberg, M., van Zijderveld, V., & Brinks, M. (2014). The role of talent-perception inkongruence in effective talent management. *Journal of World Business*, 49 (2), 272-280. doi:10.1016/j.jwb.2013.11.011.

Sparrow, P. R. (2009). When is talent not talent? *Talent Management Review*, 18–20.

Tarique, I., & Schuler, R. S. (2010). Global talent management: Literature review, integrative framework, and suggestions for further research. *Journal of World Business*, 45, 122–133.

Tansley, C. (2011). What do we mean by the term “talent” in talent management?. *Industrial and commercial training*, 43(5), 266-274.

Thompson, J. D. (1967). *Organizations in Action*. New York: McGraw-Hill .

Ulrich, D. (2007), “The talent trifecta”. *Workforce management*, 86, pp. 32-33.

Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 5(2), 171-180.

Wright, P. M., Dunford, B. B. & Snell, S. A. (2001). “Human resources and the resource based view of the firm”. *Journal of Management*, 27, 701–721.

Zahorsky, D. (2010). Fighting Employee Turnover Costs: Reduce Employee Turnover. Online. Retrieved from <http://sbinformation.about.com/od/hiringfiring/a/reduceturnover.htm>.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules were followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation regarding scientific ethical issues, all responsibility belongs to the authors of the study, and Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences has no responsibility.

Bibliyografi

Örgütsel Bakış Açısıyla Simbiyotik İlişkilerin Bibliyometrik Analizi ve Haritalaması

Ebru DEMİREL

Nevşehir Hacıbekaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler MYO
ebrudemirel@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-50730683

Öz

Endüstriyel simbiyoz, doğal kaynakları koruma ve ekolojik dengenin sağlanmasını ifade eden bir kavramdır. Ancak günümüzde endüstriyel simbiyoz kavramı gittikçe örgütsel bakış açısı ile ele alınmaktadır. Örgütsel bakış açısıyla endüstriyel simbiyoz örgütlerin rekabet avantajı kazanmak ve hayatta kalabilmek için uyguladığı işbirliği ağı stratejisi olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda bu çalışmanın amacı bibliyometrik bir yaklaşım kullanarak endüstriyel simbiyoz kavramının örgütsel bakış açısı ile nasıl ele alındığı konusunda bir çerçeve oluşturmak ve araştırmacılara konu ile ilgili çalışma yapabilmeleri için detaylı bilgiler sunmaktır. Bu çalışma ile, 1993-2022 yılları arasında Web of Science veri tabanından elde edilen 196 eserin Wosviewer programı kullanılarak en etkin yazarlar, dergiler ve ülkeler belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma bulgularında, örgütler arası simbiyotik ilişkilerde en üretken ülke ABD, en çok atıf alan yazarlar Davis ve Eisenhardt olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu çalışmanın gelecekte çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için genel bir çerçeve oluşturacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel Simbiyoz, Simbiyotik İlişkiler, Örgütler Arası İşbirliği, Strateji, Bibliyometrik Analiz

JEL Sınıflandırma Kodları: D20, L14, M10

Bibliometric Analysis and Map of Symbiotic Relations from Organizational Perspective¹

Abstract

Industrial symbiosis is a concept that expresses the protection of natural resources and the provision of ecological balance. Today, however, the concept of industrial symbiosis is increasingly being addressed from an organizational perspective. From an organizational point of view, industrial symbiosis is considered as a cooperative network strategy that organizations implement in order to gain competitive advantage and survive. In this context, the aim of this study is to create a framework on how the concept of industrial symbiosis is handled from an organizational perspective by using a bibliometric approach and to provide detailed information to researchers so that they can work on the subject. In this study, the most effective authors, journals, and countries were determined by using the Wosviewer program of 196 works obtained from the Web of Science database between 1993-2022. In the research findings, the most productive country in inter-organizational symbiotic relations was the USA, and the most cited authors were Davis and Eisenhardt. In this context, it is thought that this study will create a general framework for researchers who want to work in the future.

Keywords: Industrial Symbiosis, Symbiotic Relations, Inter-Organizational Cooperation, Strategy, Bibliometric Analysis

JEL Classification Codes: D20, L14, M1

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 03.09.2022 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 07.05.2023

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Demirel, E. (2023). Örgütsel bakış açısıyla simbiyotik ilişkilerin bibliyometrik analizi ve haritalaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 738-769. Doi: 10.18074/ckuiibfd.1170558

1. Giriş

Simbiyoz genel olarak, birbirine benzemeyen iki organizmanın karşılıklı yarar için yakın birliktelik içinde yaşaması olarak tanımlanan biyoloji kökenli bir kavramdır (Varadarajan ve Rajaratnam, 1986, s. 7). Başka bir ifadeyle simbiyoz, karşılıklı yararlılık olarak bilinen özel bir ortak yaşam türü olan, birbiriyle ilişkisiz en az iki türün karşılıklı yarar sağlayacak şekilde materyal, enerji veya bilgi alışverişinde bulunduğu doğadaki biyolojik simbiyotik ilişkiler kavramına dayanmaktadır. Buna bağlı olarak biyoloji kökenli simbiyoz kavramından esinlenen endüstriyel simbiyoz ise, farklı varlıklar arasında yer temelli değiş tokuşlardan oluşmaktadır. Günümüzde örgütler tek başlarına hareket ederek elde edebilecekleri fayda yerine birlikte hareket ederek daha büyük bir kolektif fayda için çaba göstermektedir. Bu tür bir işbirliği, katılımcılar arasındaki sosyal ilişkileri ilerletebilmekte ve bu da çevrelere kadar uzanabilen sosyal ağ (network) oluşturmasına imkan vermektedir (Chertow, 2000, s. 314).

1998 yılında Journal of Industrial Ecology'nin yayın hayatına başlaması ve Endüstriyel Ekoloji üzerine Gordon Araştırma Konferansı'nın düzenlenmesi, endüstriyel simbiyoz kavramını çevreyle ilgili teknik ve toplumsal konuların kesişim noktasında daha açık bir şekilde konumlandırılan bilimsel çalışmaları teşvik etmiştir. Ancak araştırmacıların odak noktası; ilişkiler, güven, iletişim, koordinasyon ve öğrenme gibi daha sosyal, teknik olmayan yönlerine doğru kayarak sosyal ağlar, kurumsal teori ve çevresel strateji gibi örgütsel teori konularına yönelmiştir (Walls ve Paquin, 2015, s. 33).

Örgüt bazında simbiyotik ilişkiler incelendiğinde literatürde iki farklı durum karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki örgüt içindeki ilişkileri inceleyen (çalışan ilişkileri/davranışları), iki ya da daha fazla kişinin karşılıklı yarar, işbirliği ya da menfaat kapsamında hareket ettiği bireysel ilişkileri ele almaktadır (Singh ve Jha, 2022; Mücevher, 2021; Krumm, 2013; Morgan, Cynthia ve Paul, 2021). İkinci ise örgütler arasındaki ilişkileri inceleyen endüstriyel simbiyoz olarak da ele alınan çalışmalardır. Bu çalışmalar genel itibarıyla örgütlerin hayatta kalabilmesi, rekabet koşulları ile mücadele edebilmesi için işbirliği stratejisi kapsamında hareket etmesini ele almaktadır (Davis ve Eisenhardt, 2010; Walls ve Paquin, 2015; Hållstedt, 2016; Ali, 2016; Kaya, Harman ve Polat, 2015).

Bu çalışma da ise, endüstriyel simbiyoz literatüründe işletme ve yönetim bakış açıcısı ile ele alınan çalışmalar incelenmiştir. Bu sayede simbiyotik ilişkilere örgütsel bir bakış açı kazandırılmış ve örgütler arası ilişkilerde stratejik işbirliği olarak endüstriyel simbiyoz değerlendirilmiştir. Günümüzde örgütler rekabet koşulları ile mücadele etmek ve yaşamlarını devam ettirebilmek için çeşitli işbirliği stratejisi yollarına başvurmaktadır. Son yıllarda örgüt literatüründe endüstriyel simbiyoz işbirliği stratejisi

olarak, araştırmacıların ilgisini çekmeye başlayan bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde ise örgütsel açıdan ele alınan endüstriyel simbiyoz yazını incelendiğinde sınırlı sayıda çalışma karşımıza çıkmaktadır (Dilaver, Uyarra ve Blela, 2014; Sözen ve Devrani, 2020; Kaya, Harman ve Polat, 2015). Bu kapsamda simbiyotik ilişkilere örgütsel açıdan bakarak; endüstriyel simbiyozun hangi konularla birlikte ele alınabileceği (anahtar kelime analizi), en etkin ülkeler, literatür taramasıyla karşımıza çıkan örnek saha çalışmalarının ve en etkin yazarların isimleri belirlenerek endüstriyel simbiyoz konusunda çalışma yapmak isteyenlere yol göstermesi maksadıyla bu çalışma ele alınmıştır. Araştırma kapsamında örgütlerde simbiyotik ilişkiler konusunu ele alan alışmalar, VOSviewer yazılım programı kullanılarak ve bibliyometrik bir yöntemle incelenerek analiz edilmiştir. Bu sayede simbiyotik ilişkileri örgütsel bazda ele alan çalışmalar bibliyometrik bir yöntemle analiz edilerek bilimsel anlamda bu konu hakkında çalışma yapmak isteyenlere gerekli bilgilere detaylı bir şekilde ulaşabilecekleri ve yararlanabilecekleri kaynaklar sunulmuştur. Ayrıca örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunun 1993-2022 yılları arasındaki alıntı sayısı, yayın sayısı, ortak alıntı, ortak yazarlık ve yıllara göre eğilimleri gibi konuların da bu çalışma ile analiz edilmesi amaçlanmıştır.

2. Teorik Çerçeve

Endüstriyel simbiyoz, bir firmanın üretim atıklarının başka bir firma için hammadde oluşturduğunda ortaya çıkan bir kavramdır (Bansal ve Mcknight, 2009, s. 28). Endüstriyel simbiyoz firmaların ağları aracılığıyla kaynak akışlarının işbirliğine dayalı yönetimine odaklanır. Endüstriyel sistemler malzeme ve enerji akışlarının sürdürülebilirliğini inceleyen endüstriyel ekoloji alanınının bir alt dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Endüstriyel simbiyoz, malzeme, enerji, su ve yan ürünlerin fiziksel alışverişini ve ayrıca bilgi ve uzmanlık gibi maddi olmayan kaynakların alışverişini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Yine endüstriyel simbiyoz, endüstriyel gelişmede sürdürülebilir stratejileri ve modern teknolojilerin uygulanmasını, ekoinovasyonları ve organizasyonlarda kültürel değişimi desteklemeyi amaçlamaktadır (Kokoulina, Ermolaeva, Patala ve Ritala, 2019, s. 529).

Endüstriyel simbiyozun temel prensipleri, malzeme akışlarının sirkülasyonunu ve kademeli enerji akışlarını sağlamaktır. Endüstriyel simbiyoz, ortaklaşa rekabet avantajları elde etmek için genellikle eko-endüstriyel parklarda (EIP) bulunan ortak konumlu şirketlerin kuruluşlar arası işbirliği yoluyla bu ilkeleri iş ve ağ düzeyinde bütünleştirmektedir. Endüstriyel simbiyozun kapsamı, ikili ilişkilerden ağlara kadar uzanmaktadır (Kosmol, 2019, s. 22).

Endüstriyel simbiyoz, bölgesel kalkınmada özel öneme sahip bir kavramdır. Endüstriyel simbiyozda bir kuruluşun atığı diğerinin kaynağı olabilmektedir. Bu yüzden endüstriyel simbiyoz coğrafi olarak yakın şirketlerden oluşan ağların sinerjik avantajlarını yan ürünler ve enerji zincirleri ile değiş tokuş ederek, endüstriyel ekolojiyi belirli yerlerde temellendirmekte, hem çevresel hem de ekonomik performansı iyileştirmektedir. Bu yüzden endüstriyel simbiyoz, endüstriyel kümelenmelerin sinerjistik avantajlarına odaklanmakta, bölgesel bilim/ekonomik coğrafyanın çevre ve kalkınma arasındaki ilişkiyle ilgilenmektedir (Deutz ve Lyons, 2008, s. 1295). Bu açıdan bakıldığında endüstriyel simbiyoz ve kümelenme politikaları birbirini destekleyen kavramlar olarak ele alınmaktadır. Bu sayede bölgesel kalkınma sağlanmakta hem de kaynak akışı kolaylaşmakta hem de atık yönetimi etkinliği sağlanarak sürdürülebilirlik sağlanmaktadır .

3. Veri ve Yöntem

Endüstriyel simbiyoz kavramını örgütsel kapsamda ele alınan çalışmaların analizi yapabilmek için bibliyometrik bir yöntem kullanılmıştır. Bibliyometrik yöntemler, belirli bir konu hakkında ya da literatür akışındaki bilgi yapısının detaylı bir şekilde haritalarını sağlamak için araştırmacılar tarafından sıkça kullanılan bir analiz olarak karşımıza çıkmaktadır (Rialti, Marzi, Ciappei ve Busso, 2019). Bibliyometri, nicel yöntemler kullanarak, bir dizi bibliyografik belgenin bibliyografik materyalini inceleyen ve çıkan sonuçları özetlemede kullanılan bir kütüphane ve bilgi bilimleri araştırma alanıdır (Martínez-Lopez, Merigo, Fernandez ve Nicolas, 2018). Bibliyografik bilgiler, bu alanda çalışma yapmak isteyenler için yayınlar veya yazarlar arasında bağlantı kurulmasını sağlamakta yardımcı olmaktadır. Bibliyometrik yöntem ile öznel yargılardan kaçınılmakta ve bu yöntem nesnellik ve ölçülebilirlik avantajı sağlamakta yardımcı olmaktadır Bibliyometrik analizlerde genel itibariyle WOS (Web of Science) ve Scopus veri tabanları kullanılmaktadır (Muritala, Sanchez-Rebull ve Hernandez-Lara, 2020). Buna göre çalışmada kullanılan veriler Nisan 2022 tarihinde Web of Science veri tabanı kullanılarak elde edilmiştir. Web of Science veri tabanı dünyaca tanınmış yüksek etki kalitesine sahip olduğundan dolayı bu çalışmada tercih edilmiştir (Brito-Ochoa, Sacristan-Navarro ve Pelechano-Barahona, 2020, s. 71). Örgütler arası simbiyotik ilişkinin araştırılması için 11.04.2022 tarihinde Web of Science veri tabanına; TS=((Industrial Symbiosis)) OR TS=(symbiotic relationship)) OR TS=(Symbiotic) AND TS=(Organization)) formülasyon girilmiştir. Kategori kısmında management, business, social sciences interdisciplinary, economics, political science, business finance, behavioral science, ethics seçimi yapıldığında 196 eser bu çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Web of Science veri tabanına gerekli formülasyon girilerek elde edilen 196 eser VOSviewer 1.6.17 yazılım programı kullanılarak analiz edilmiştir. VOSviewer programı, ağ verilerine dayalı haritalar oluşturan bir yazılım aracıdır. Program sayesinde elde edilen veriler yıllara, bağlantı güçlerine ve yoğunluklarına göre haritalarla görselleştirilmektedir (Van Eck ve Waltman, 2021, s. 3). Buna göre bu araştırmada VOSviewer yazılım aracılığıyla, metin verisine dayalı haritalama, anahtar kelime analizi, bibliyografik verilere dayalı analizler yapılmıştır.

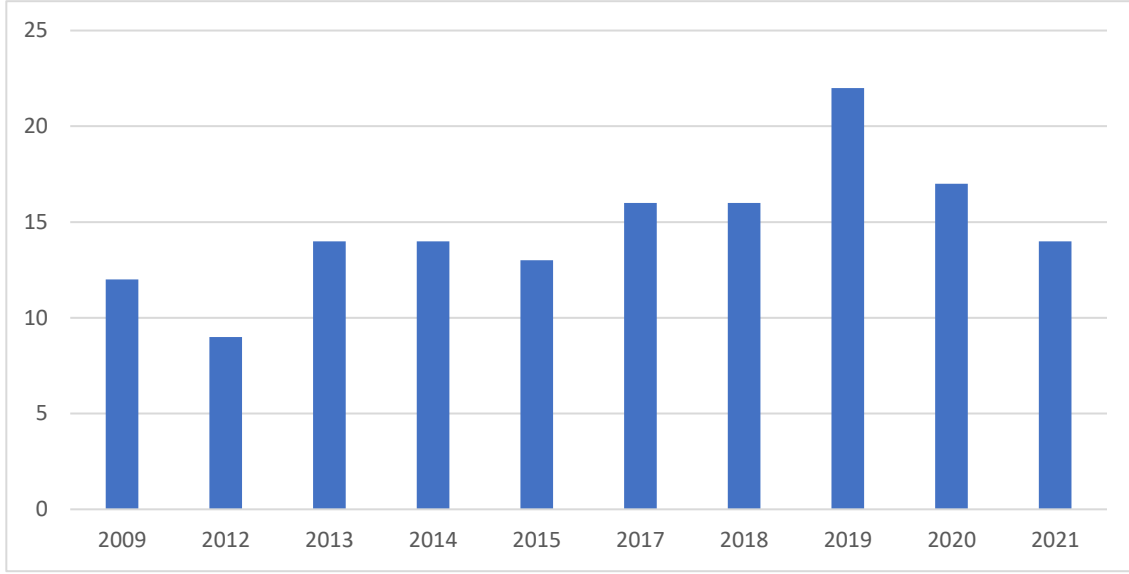
4. Bulgular

Çalışmada örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusu öncelikle Web of Science veri tabanı kapsamında elde edilen verilerle, ikinci olarak metin verisine dayalı haritalama ile ve son olarak da bibliyografik verilere dayalı haritalama yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Buna göre aşağıdaki tabloda Web of Science veri tabanından elde edilen veriler ışığında yayın sayısı bakımından ilk 5'e giren araştırma alanları gösterilmiştir (Tablo 1):

Tablo 1. Araştırma alanları

Araştırma Alanı	Yayın Sayısı
Management	78
Business	49
Social Sciences Interdisciplinary	23
Economics	20
Political Science	19

Tablo 1'de yer alan bilgilere göre endüstriyel simbiyozu örgütsel açıdan inceleyen en çok yayın sayısı; yönetim (78), ikinci ve üçüncü sırada ise, işletme ve disiplinlerarası sosyal bilimler yer almaktadır.

Grafik 1. Yıllara Göre Yayın Sayısı

Grafik 1'e göre örgütler arası simbiyoz ilişkiler konusunda 2017-2018 yıllarında 16, 2019 yılında 21 yayın, 2020 yılında 17 ve 2021 yılında ise 14 yayın yapılmıştır. 1993 yılında ise 3 yayın yapılmıştır. 1993 yılındaki yayınlar incelendiğinde, Spindler (1993)'e ait "Symbiotic Contracts and Corporate Groups" adlı çalışma çıkmaktadır. Çalışma kapsamında simbiyotik sözleşmelerin bir piyasa seçim sürecinin sonucu olup olmadığı ve verimli olup olmadığı değerlendirilmiştir. 1993 yılında ele alınan başka bir çalışma ise Schanze'e aittir. Çalışma kapsamında simbiyotik anlaşmalar, üreticiler ve perakendeciler arasındaki simbiyotik ilişkiler ve stratejik dostluklar ele alınmıştır (Schanze, 1993).

Tablo 2. En Üretken Ülkeler

Ülke	Yayın Sayısı
USA	52
PEOPLES R CHINA	30
ENGLAND	25
AUSTRALIA	14
CANADA	13

Tablo 2 örgütler arası simbiyotik ilişkiler kapsamında en üretken ülkeleri göstermektedir. Bu kapsamda en üretken ülke USA, ikinci en üretken ülke Çin ve üçüncü sıradaki en üretken ülke 25 yayın sayısı ile İngiltere yer almaktadır. Türkiye ise 4 yayın sayısı ile 16. sıradadır.

Tablo 3. En Üretken Yazarlar

Yazar	Yayın Sayısı
O'connor A	5
Shumate M	5
Lian YQ	3
Lai CH	2
Paquin RL	2

Tablo 3'e göre örgütler arası simbiyotik ilişkiler kapsamında en çok yayına sahip yazar, A. O'connor (5 yayın), ikinci ve üçüncü yazarlar ise M. Shumate ve Y.Q. Lian yer almaktadır.

Tablo 4. Örgütler Arası Simbiyotik İlişkiler Konusunda En Çok Atıf Alan Yazarlar

Yazar İsmi	Makale Adı	Yıl	Atıf Sayısı
Davis, JP and Eisenhardt, KM	Rotating Leadership and Collaborative Innovation: Recombination Processes in Symbiotic Relationships	2011	240
Reimann, KD	A view from the top: International politics, norms and the worldwide growth of NGOs	2006	166
Dixon, SEA and Clifford, A	Ecopreneurship - a new approach to managing the triple bottom line	2007	142
Hart, AG and Ratnieks, FLW	Task partitioning, division of labour and nest compartmentalisation collectively isolate hazardous waste in the leafcutting ant <i>Atta cephalotes</i>	2001	123
Paquin, RL and Howard-Grenville, J	Blind Dates and Arranged Marriages: Longitudinal Processes of Network Orchestration	2013	115

Tablo 4 örgütler arası simbiyotik ilişkiler kapsamında en çok alıntı yapılan beş yazar ve atıf sayısını göstermektedir. Tablo 4'e göre en çok alıntı yapılan yazar Davis ve Eisenhardt (240 atıf) karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmesi için işbirliği stratejisi olarak simbiyotik ilişkileri ele almaktadır (Davis ve Eisenhardt, 2011). İkinci sırada ise K.D. Reimann (166 atıf) yer almaktadır. Reimann tarafından yapılan çalışma ise, sivil toplum kuruluşları, hükümetler arası kuruluşlar ve uluslararası işbirliğini teşvik eden devletler arasındaki simbiyotik ilişkiyi ele almaktadır (Reimann, 2006).

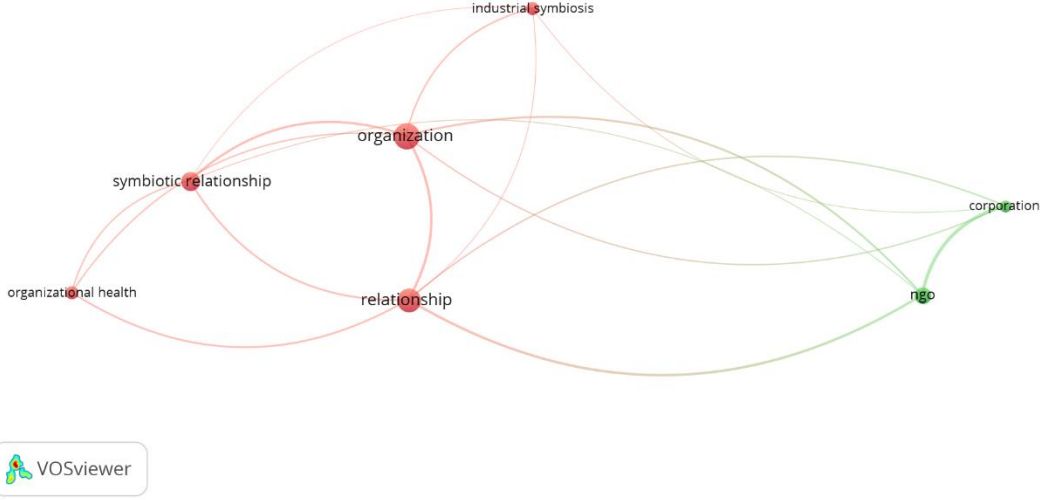
4.1. Metin Verisine Dayalı Haritalama

Örgütler arası simbiyotik ilişki konusunda en çok kullanılan kelimelerin belirlenebilmesi için VOSviewer yazılım programı aracılığıyla metin verisine dayalı haritalama analizi yapılmıştır. Analiz kapsamında geçerlilik değeri 10 belirlendiğinde 1297 kelimedenden 12 kelime en çok kullanılan kelimeler olarak ele alınmıştır. Analiz kapsamında paper, model, study, research ve article kelimeleri kapsam dışı bırakıldığında en fazla kullanılan kelimeler aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 5. Örgütler Arası Simbiyotik İlişkiler Metin Verisine Dayalı Haritalama Analizine Göre En Sık Kullanılan İlk 7 Kelime

Terim	Kullanım Sayısı
Organization	50
Relationship	42
Symbiotic relationship	27
NGO	22
Industrial symbiosis	13
Organizationl health	12
Corporation	11

Tablo 5'e göre örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda yapılan çalışmalarda en çok geçen kelime organizasyon (50), ikinci sırada ilişki (42) ve üçüncü sırada ise simbiyotik ilişki (27) geçmektedir.

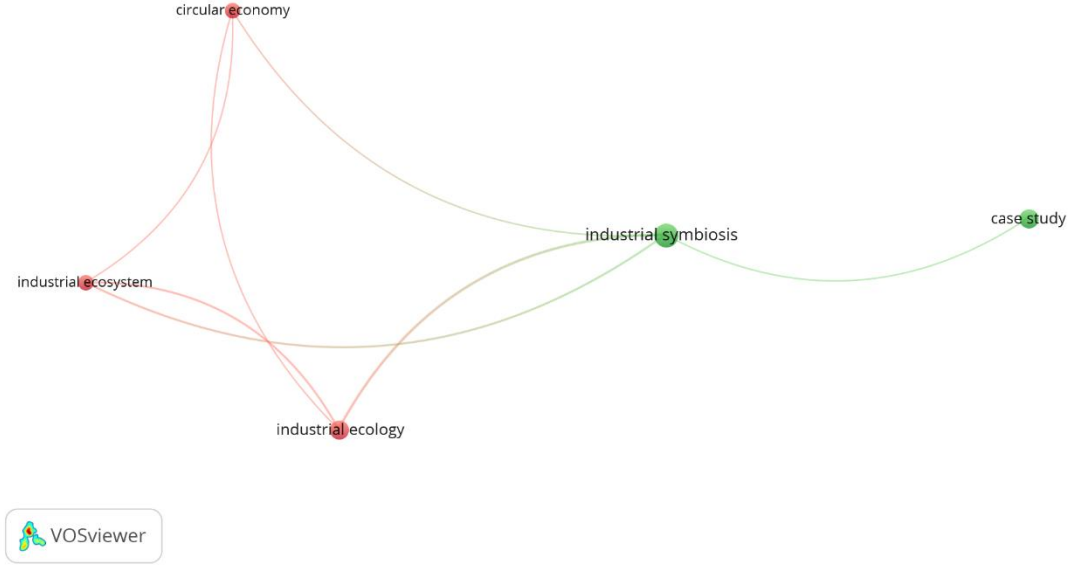
Şekil 1. Örgütler Arası Simbiyotik İlişkiler Metin Verisine Dayalı Ağ Haritası

Şekil 1 metin verisine dayalı ağ haritasına bakıldığında simbiyotik ilişkiler kapsamında en sık kullanılan terimler 2 farklı kümede toplandığı görülmektedir. Buna göre kırmızı kümede yer alan kelimeler; industrial symbiosis (endüstriyel simbiyoz), symbiotic relationship (simbiyotik ilişki) ve organizational health (örgütsel sağlık) olduğu ortaya çıkmıştır. Yeşil kümede yer alan kelimeler ise, ngo (sivil toplum kuruluşları (STK)), corporation (işbirliği) olarak görülmektedir.

4.2. Anahtar Kelimeler Analizi

Anahtar kelimeler analizinde elde edilen çalışmalarda en çok kullanılan anahtar kelimeler arasındaki işbirliği ağ haritası incelenmiştir. Buna göre Vosviewer yazılım programında kullanılan anahtar kelimeler 2 olarak seçildiğinde 165 kelimenin 14'ü istenilenleri karşılamaktadır. Programa göre elde edilen sonuçlar aşağıdaki Şekil 2'deki gibidir

:

Şekil 2. Anahtar Kelimelerin Ağ Haritası

Şekil 2 görseline göre, simbiyotik ilişkiler kapsamında yapılan çalışmalar 2 farklı kümede toplanmaktadır. Buna göre kendi aralarında yoğunlaşan bu kümelerde simbiyotik ilişki kapsamında genel itibariyle hangi konuda çalışmalar yapıldığı aşağıdaki gibidir:

- Yeşil Küme: Endüstriyel Simbiyoz

Bu kümede endüstriyel simbiyoz ve vaka çalışması kelimeleri yer almaktadır. Bu kümede yer alan çalışmalar genel itibariyle firmaların mal ve bilgi akışını sağlayabilmek, birbirlerinin girdi ve çıktı kaynaklarından yararlanabilmek için işbirliği stratejisine gitmesi gerektiğini bunu da simbiyotik bir ağın içine dahil olarak gerçekleştirebileceklerinden bahsetmektedir. Buna göre ağ içerisinde yer almak firmalara girdi ve çıktı kaynaklarının değiş tokuş etmesine imkan vermektedir (Kokoulina, Ermolaeva, Patala ve Ritala, 2019; Baas, 2011; Cortini ve Giorgio, 2009). Kasmi (2021) yaptığı çalışmada endüstriyel simbiyozu, coğrafi, organizasyonel ve bilişsel yakınlıkların eklenmesinden kaynaklanan pozitif dışsallıkların kaynağı olarak ele almaktadır. Çalışmasında Fransa'nın öncü şehri olan Dunkirk örneğini incelemiştir. Çalışma sonucunda yeni şirketlerin eko-endüstriyel sinerjiler aracılığıyla yerel şirketlerle bağlantılı olduğunu gösterdiğini; bu sinerjilerin, bilgi akışı yoluyla yeni pazarların ve yenilikçi teknolojilerin ortaya çıkmasının kaynağı olabileceğini ve böylece bölgesel kalkınmayı teşvik edebileceği belirtilmiştir. Başka bir çalışmada

Albino ve arkadaşları (2015), bir endüstriyel simbiyoz ağına dahil olan firmaların ekonomik karmaşıklığını ölçen bir karmaşıklık endeksi tanımlamışlar ve gerçek vaka incelemelerinde bulunmuşlardır. Buna göre her firmanın ürettiği atığı tanımlayan ve her firmanın kullandığı atıkları gösteren iki matris ele almışlardır. Bu matrisleri kullanarak dört endeks hesaplamışlar: 1) değiş tokuş edilen atık üreten firmanın çeşitlilik endeksi; 2) atıkları kullanan firmanın çeşitlilik endeksi; 3) onu üreten firma sayısına göre değiş tokuş edilen atığın her yerde bulunabilirlik endeksi; ve 4) onları kullanan firma sayısına göre değiş tokuş edilen atığın her yerde bulunabilirlik endeksi. Araştırmacılar bu endeksleri kullanılarak genel bir firma karmaşıklığı ölçüsü ortaya koymuşlardır. Cortini ve Giorgio (2009) ise çalışmalarında endüstriyel ortakyaşam ilkelerinin bir KOBİ düzeyinde uygulanmasını ele almaktadır. Yazarlar, üretim dışsallıklarını değiş tokuş eden 60 İtalyan kuruluşundan oluşan bir konsorsiyumun dahil olduğu bir projeye ilgili bir örnek olay incelemesini ele almaktadır.

- Kırmızı Küme: Endüstriyel Ekoloji

Yeşil kümede ise endüstriyel ekoloji, endüstriyel ekosistem ve döngüsel ekonomi kavramları karşımıza çıkmaktadır. Bu kümede yer alan çalışmalar incelendiğinde endüstriyel ekoloji kavramının endüstriyel simbiyoz olarak ele alındığı görülmüştür (Baas, 2011; Zaoual ve Lecocq, 2018). Bu grupta yer alan çalışmalar genel itibarıyla malzeme akışlarını ele alarak, şirketlerin, altyapı tesislerinin birbirine olan yakınlığı sayesinde atıkların ve yan ürünlerin değişimini kolaylaştırmaktan bahsetmektedir (Guedes, Paganin ve Borsato, 2018; Baas, 2011). Hariyani ve Mishra (2022)'e göre kaynakların kıtlığı, ekolojik dengesizlik, küresel ısınma, artan enerji fiyatları ve sürekli değişen çeşitlilik ihtiyacı, endüstrilerin sürdürülebilir gelişimi için hükümeti ve üreticileri harekete geçirmektedir. Entegre sürdürülebilir-yeşil-yalın-altı sigma-çevik üretim sistemi (ISGLSAMS), hem müşterilerin çeşitlilik ihtiyaçlarını hem de iş sürdürülebilirlik gereksinimlerini karşılamak için sağlam bir platform sağlamaktadır. Bu kapsamda yazarlar daha sürdürülebilir bir endüstriyel üretim sistemi ve endüstriyel simbiyozun geliştirilebilmesi için ISGLSAMS'ın önündeki engelleri belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırmacıların önerileri, hükümet, paydaşlar ve politika yapıcılar, ISGLSAMS'ın engellerini aşmak için politika, yol haritası ve stratejileri planlayabilir. Sürdürülebilir bir üretim sistemi tasarlanabilir. Bu aynı zamanda endüstriyel ekolojiyi, endüstriyel simbiyozu ve ürün, süreç ve tedarik zinciri artık değerinin daha iyi geri kazanılmasını geliştirme fırsatlarını artıracak aynı zamanda ekosisteme atıkları azaltacaktır. Başka bir çalışmada Mathews vd. (2011) Çin'in hızlı büyüme oranlarıyla birlikte yoğun kirlilik ve israfın da gündeme geldiğine dikkat çekmektedir. Yazarlara göre bu sebepten dolayı, Çin endüstriyel ekoloji ve kaynak azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşüm kavramlarını kapsayan Döngüsel Ekonomi (CE) kalkınma modeli olarak benimsemektedir.

4.3. Bibliyografik Verilere Dayalı Haritalama Analizi

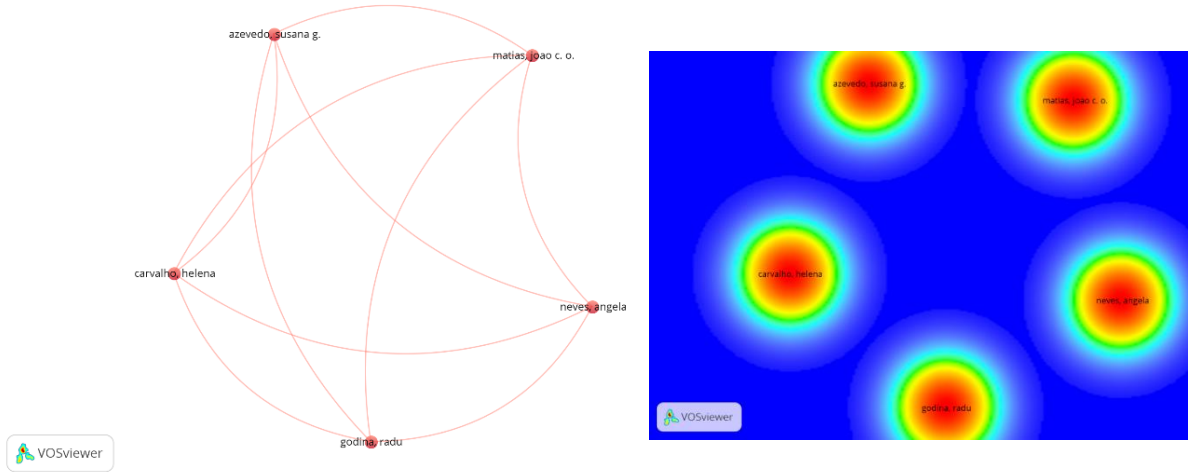
Örgütler arası simbiyotik ilişkiler kapsamında bibliyografik verilere dayalı analiz ile ortak yazarlık (co-authorship), ortak bulunabilirlik (co-occurrence), bibliyografik eşleştirme (bibliographic coupling), ortak atıf (co-citation) analizi yapılmıştır. Bu sayede simbiyotik ilişki konusunu örgüt düzeyinde inceleyen önemli dokümanların, atıfların, yazarların, kaynakların, üniversitelerin ve ülkelerin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

i. Örgütler Arası Simbiyotik İlişki Ortak Yazarlık Analizi

Ortak yazarlık analizi ile örgütler arası simbiyotik ilişki ile ilgili işbirliği içinde olan üniversitelerin, yazarların ve ülkelerin ağ haritaları çıkartılmıştır:

a. Yazarlar:

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda ortak yazarlık analizi için, VOSviewer yazılım programına belge sayısı minimum 5 seçildiğinde 94 yazardan 42' sinin istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Buna göre yoğunluk görseli ve ağ haritası aşağıdaki Şekil 3'te gösterilmiştir:

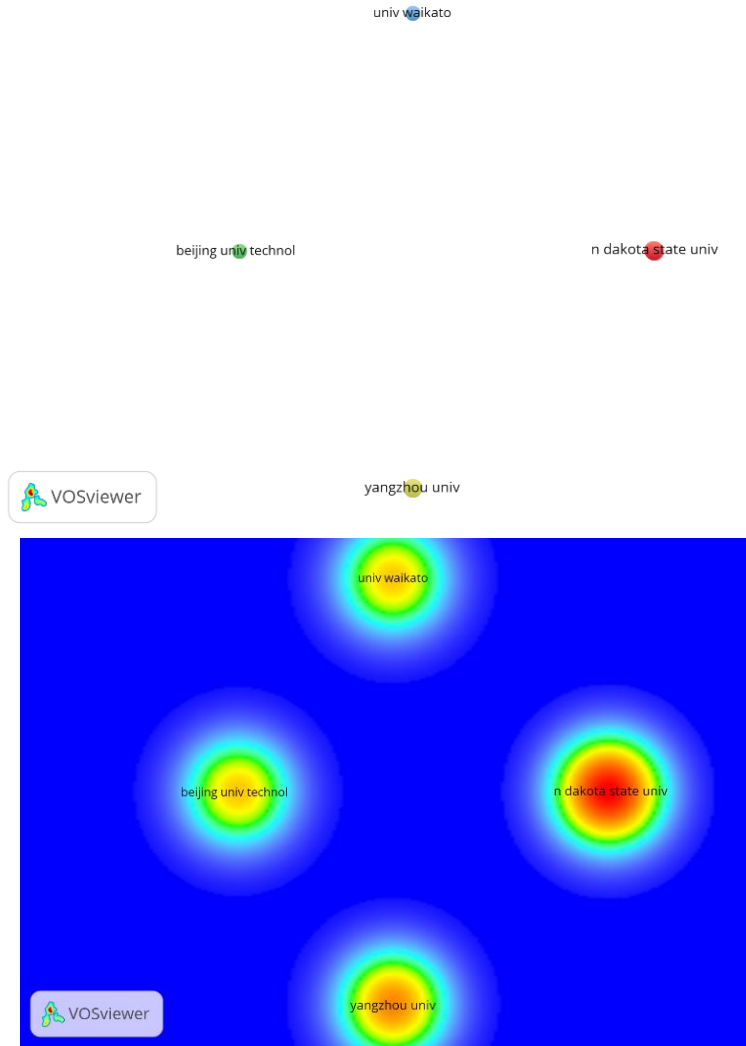
Şekil 3. Ortak Yazarlık Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

Şekil 3 örgütler arası simbiyotik ilişkiyi ele alan ortak yazarlık ağ haritası ve yoğunluk görselini göstermektedir. Buna göre, Azevedo Susana, Carvalho Helena, Godina Radu, Matias, Joao ve Neve Angela'nın birbirleri arasındaki bağlantı gücü yüksek gözükmemektedir. Örgütlerde simbiyotik ilişki konusunda atıf sayısı en çok olan Davis,

Jason (240 alıntılanma) Eisenhardt Kathleen ile bağlantısı olduğu analiz sonucunda ortaya çıkmıştır.

b. Organizasyonlar

Vosviewer yazılım programına organizasyonların (üniversitelerin) alıntılan doküman sayısı minimum 2 seçildiğinde 67 organizasyondan (üniversite) 5'inin istenilen değeri karşıladığı görülmüştür. Buna göre analiz sonuçları aşağıda Şekil 4'de gösterilmiştir:

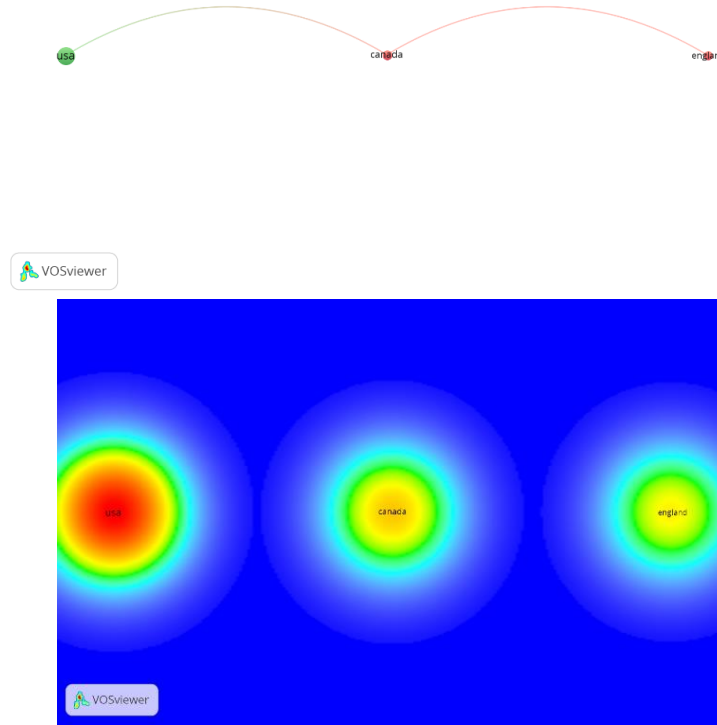

Şekil 4. Organizasyonlar Arası Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

Şekil 4'deki ağ haritası ortak yazarlılık analizi kapsamında organizasyonları ele almaktadır. Organizasyonlar (üniversite) açısından bir karşılaştırma yapıldığında en fazla dokümana sahip olarak literatüre katkı sağlayan üniversiteler; North Dakota State University, Illinois University ve Yangzhou University olduğu ağ haritasında görülmektedir. Örgütler arası simbiyotik ilişki konusunu ele alan kurumlar (üniversite) arasındaki işbirliği yoğunluk görseli incelendiğinde ise, North Dakota State University kırmızıya yakın yerde konumlandığı için kurulan işbirliği bağlantı yoğunluğunda yüksek olduğu görülmektedir.

c. Ülkeler

Vosviewer programında ülkelerin alıntılanan doküman sayısı 3 seçildiğinde 23 ülkenin 4'ünün istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Buna göre yapılan analiz sonuçları aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

Şekil 5. Ülkeler Arası Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

Şekil 5 incelendiğinde yapılan analiz sonucunda elde edilen ağ haritasına göre literatüre en fazla katkı sağlayan ve diğer ülkelerle işbirliği içinde olan ülkenin ABD olduğu görülmektedir. Ağ haritası incelendiğinde ABD'yi gösteren yeşil dairenin

diğerlerinden daha büyük olduğu görülmektedir. Yine ABD'nin toplam bağlantı gücü en yüksektir. Buna göre ABD diğer ülkelerle örgütlerarası simbiyotik ilişki konusu çalışmasında en fazla işbirliği içinde olan ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci işbirliği yüksek olan ülke Kanada, üçüncü sırada ise İngiltere çıkmaktadır. Çin'in yayın sayısı itibariyle ABD'den sonra ikinci sırada olmasına rağmen başka ülkelerle işbirliği içinde bir çalışmaya sahip olmadığı için ülkeler arası ağ haritasında gözükmemektedir. Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunu ele alan ülkeler arasındaki işbirliği yoğunluk görseli incelendiğinde ise ABD'nin dairesinin kırmızı olduğu bu da ülkenin diğer ülkelerle işbirliği içinde yaptığı çalışmalara sahip olduğunun diğer bir göstergesidir.

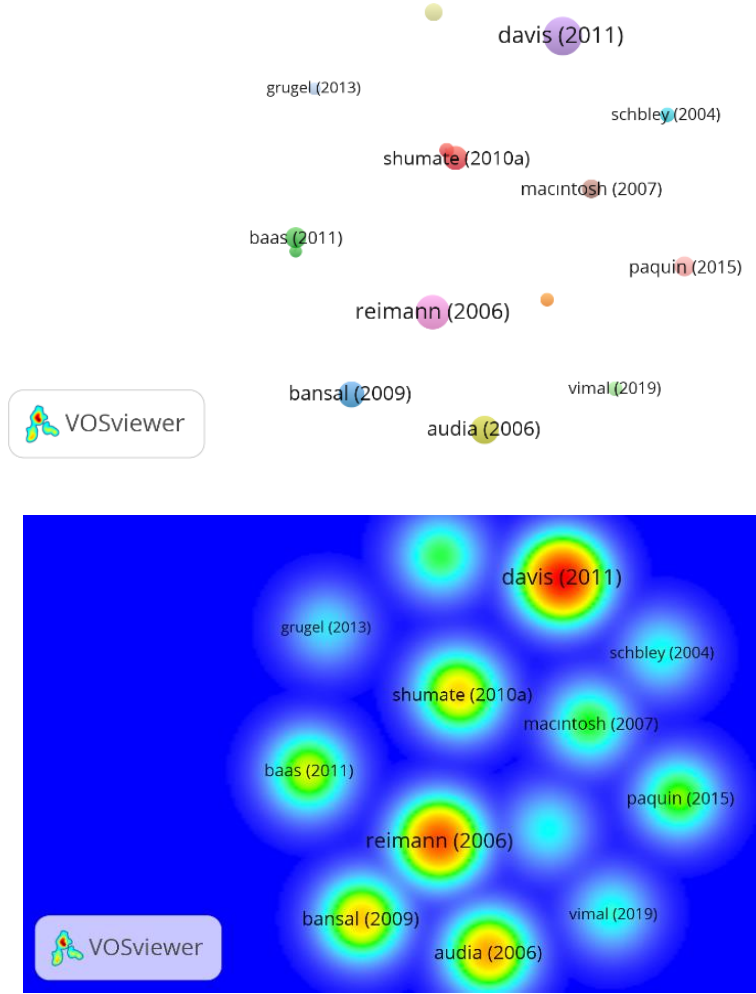
ii. Örgütler Arası Simbiyotik İlişkiler Alıntı Analizi

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler alıntı analizi kapsamında dokümanların, kaynakların ve yazarların alıntılanan ağ haritaları ve yoğunluk görselleri değerlendirilmiştir.

a. Dokümanlar Alıntı Analizi

Vosviewer yazılım programında alıntılanan doküman sayısı 10 seçildiğinde 50 yazarın 15'inin istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Buna göre Şekil 6 dokümanların alıntı ağ haritasını ve yoğunluk görselini göstermektedir.

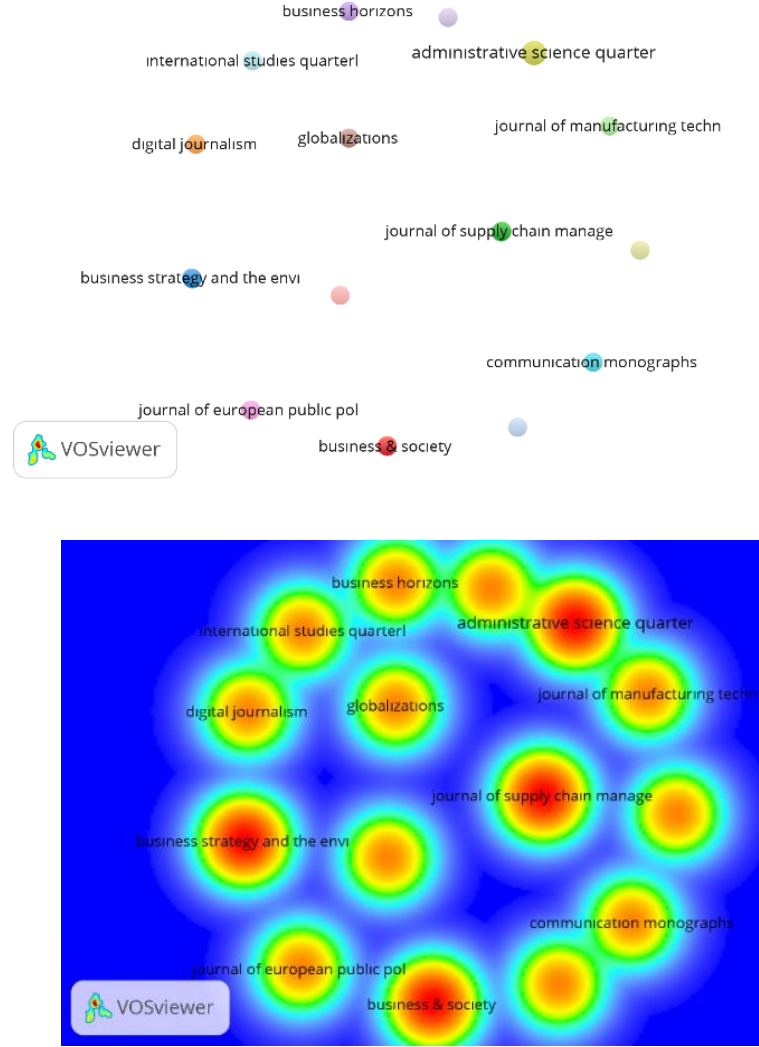
Şekil 6 örgütler arası simbiyotik ilişkiler hakkındaki yayınların (dokümanların) ağ haritası 13 farklı kümeden oluştuğunu göstermektedir. Buna göre en çok alıntı yapılan doküman mor rengi daire ile Davis (2011)'e ait 240 atıf ile "Rotating Leadership and Collaborative Innovation: Recombination Processes in Symbiotic Relationships"tir. İkinci en çok alıntı yapılan doküman ise lila daire rengi ile Reimann (2006) "A view from the top: International politics, norms and the worldwide growth of NGOs" üçüncü sırada ise, sarı daire rengine sahip Audia (2006) "Organizational foundings in community context: Instruments manufacturers and their interrelationship with other organizations" yer almaktadır. Örgütlerde simbiyotik ilişkiler hakkındaki yayınların yoğunluk görselinde ise, Davis (2011), Reimann (2006) ve Audia (2006) yazarlarına ait dokümanların yoğunluğunun kırmızıya yakın olduğu ve buna göre bu dokümanlar arasındaki işbirliğinin de yüksek olduğu görülmektedir.

Şekil 6. Dokümanların Alıntı Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

b. Kaynaklar Alıntı Analizi

Örgütler arası simbiyotik ilişki alanındaki çalışmalar VOSviewer yazılım programına kaynakların sayısı 5 olarak belirlendiğinde 49 kaynağın 18'inin istenilen değeri karşıladığı görülmüştür. Analiz sonucuna göre Şekil 7 kaynakların alıntılanma ağ haritasını ve yoğunluk görselini göstermektedir:

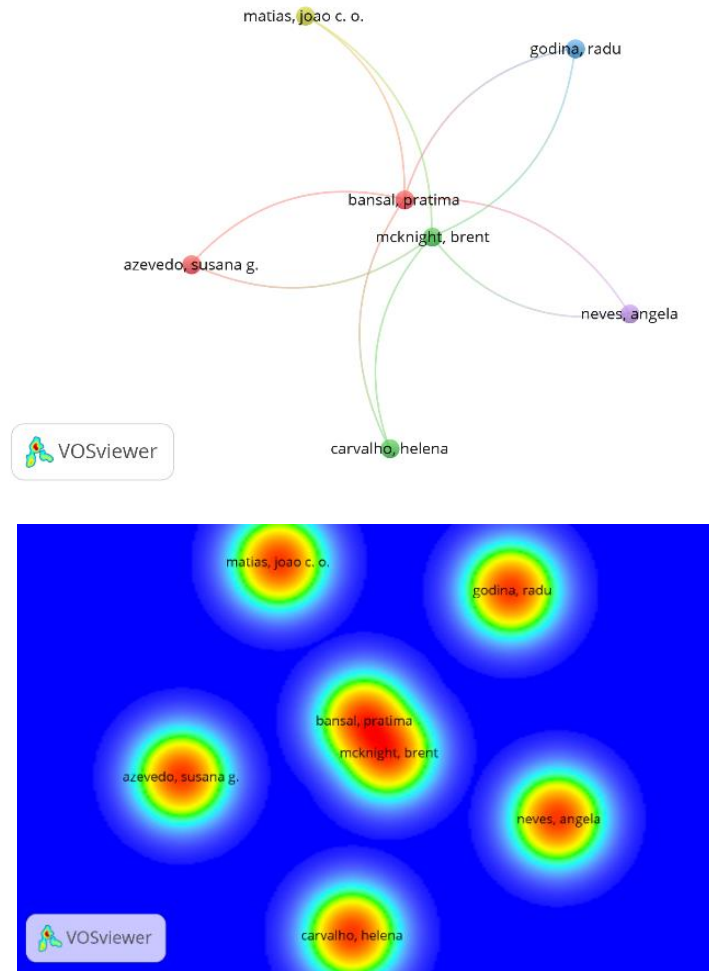
Şekil 7. Kaynakların Alıntı Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

Şekil 7'ye göre kaynakların alıntılanma ağ haritası en az 5 işbirliği ağını göstermektedir. Ağ haritası incelendiğinde simbiyotik ilişkiler ile ilgili kaynakların 15 farklı renk kümesinde gruplandığı ortaya çıkmıştır. En çok alıntı yapılan kaynak Administrative Science Quarterly'dir. Çünkü en büyük daireye sahiptir. Sonrasında International Studies Quarterly ve üçüncü sırada ise Journal of Supply Chain Management en çok alıntılanan kaynaklardır. Örgütler arası simbiyotik ilişkilerle ilgili kaynakların alıntı yoğunluk haritası incelendiğinde ise, Administrative Science

Quarterly, Journal of Supply Chain Management gibi yayınların işbirliği bağlantısının yoğun olduğu görülmektedir.

c. Yazarlar Alıntı Analizi

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda VOSviewer yazılım programına alıntı yapılan yazarlar 5 olarak belirlendiğinde 94 yazarın 42'sinin istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Analiz sonuçları aşağıda Şekil 8'de gösterilmiştir:

Şekil 8. Yazarların Alıntı Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

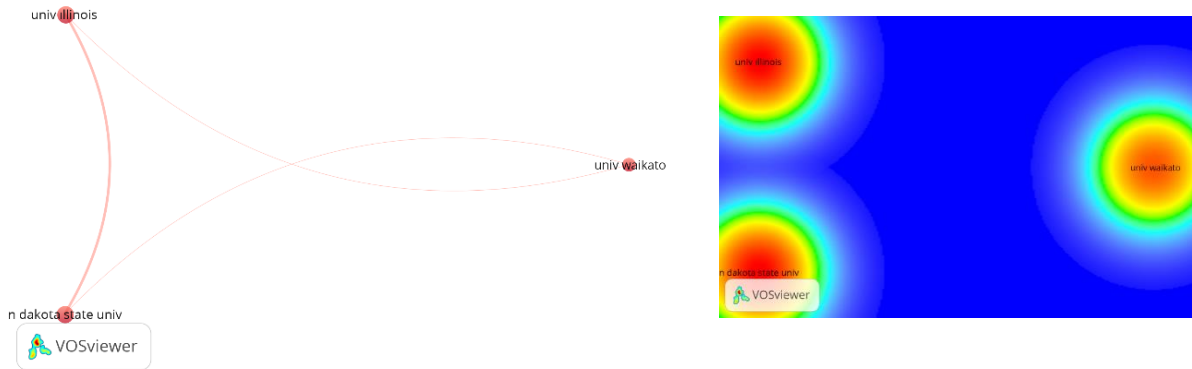
Şekil 8'e göre ağ haritası incelendiğinde yazarlar arasında alıntılanma bağlantı gücü en yüksek olan yazarlar Bansal, Pratima ve McKnight, Brent'tir. Yazarlar 2009 yılında birlikte "Looking Forward, Pushing Back And Peering Sideways: Analyzing The Sustainability Of Industrial Symbiosis" adlı çalışmayı yapmışlardır. Bu çalışma ile 78 atıf almışlardır.

iii. Bibliyografik Eşleştirme Analizi

Bir konu hakkında çalışan yazarların çalışmalarının benzerliğini analiz etmenin başka bir yöntemi ise, Kessler tarafından ortaya atılan bibliyografik eşleştirme analizidir. (Garrigos-Simon, Narangajaavard-Kaosiri ve Lengua-Lengua, 2018, s. 14). İki belge aynı üçüncü belgeden alıntı yaptığında bibliyografik eşleşme analizi yapılmaktadır. Bibliyografik eşleştirme yazarlar, kurumlar ve ülkeler için uygulanabilen bir analizdir (Martínez-Lopez vd., 2018, s. 445). Örgütler arası simbiyotik ilişkiler kapsamında aşağıda organizasyonlar (kurumlar) açısından bibliyografik eşleştirme analizi yapılmıştır:

a. Organizasyonlar (Üniversite) Açısından Bibliyografik Eşleştirme Analizi

Vosviewer yazılım programında üniversitelerin doküman sayısı 5 seçildiğinde 67 kurumun 3'ünün istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Analiz sonuçları aşağıdaki Şekil 9'daki gibidir:

Şekil 9. Organizasyonların Bibliyografik Eşleştirme Ağ Haritası ve Yoğunluk Görseli

Şekil 9'da organizasyonlar (üniversiteler) 1 kümede kırmızı renk dairelerle bir araya gelmiştir. Buna göre örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda en çok alıntılanma

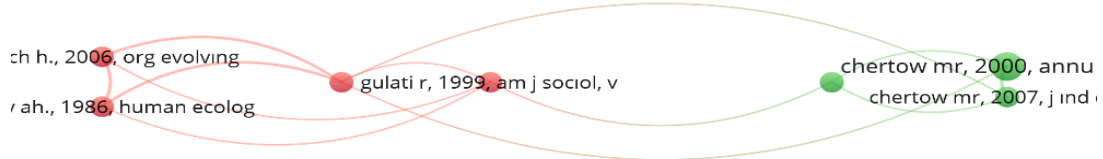
ağına sahip organizasyonlar (üniversite) Illinois University, North Dakota State University ve Waikato University yer almaktadır.

iv. Örgütler Arası Simbiyotik İlişkiler Ortak Atıf Analizi

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda Vosviewer yazılım aracılığıyla yapılan ortak atıf analizi ile aşağıda ortak atıf yapılan referansların, yazarların ve kaynakların ağ haritası ve yoğunluk görseli ele alınmıştır.

a. Atıf Yapılan Referanslar

Vosviewer yazılım aracılığıyla atıf yapılan referansın minimum sayıdaki alıntı sayısı 4 seçildiğinde 2050 atıfta bulunan referansların 8 tanesinin istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Aşağıda Şekil 10'de ortak atıf yapılan referansların ağ haritası verilmiştir.

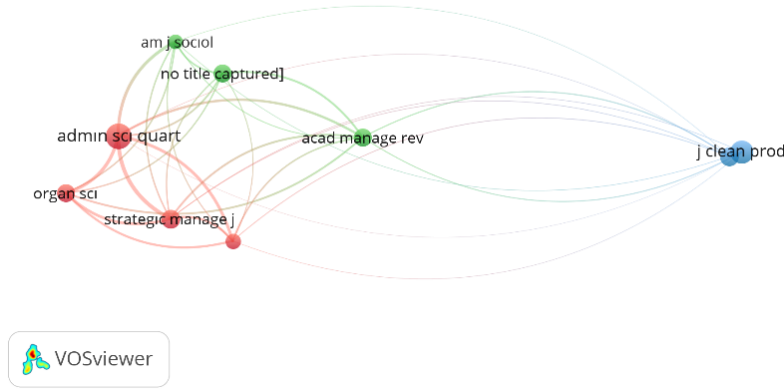

Şekil 10. Atıf Yapılan Referansların Ağ Haritası

Şekil 11 örgütler arası simbiyotik ilişki kapsamında ele alınan çalışmaların en çok hangi referansa atıf yaptığını göstermektedir. Analiz kapsamında alıntılanma sayısı 39 olan isimsiz referans çıkmıştır. Bu isimsiz referans analiz dışında bırakılmıştır. Çıkan sonuçlara göre en çok atıf yapılan referanslar; Aldrich, H. (2006), Hawley, A.H. (1986) ve Elkington, J. (1998) olarak görülmektedir.

b. Atıf Yapılan Kaynaklar

Vosviewer yazılım programı aracılığıyla atıfta bulunan kaynakların minimum sayıdaki alıntı sayısı 20 seçildiğinde 1259 atıfta bulunan kaynakların 9'unun istenilen özellikleri karşıladığı görülmüştür. Yapılan analizin sonucu Şekil 11'de gösterildiği gibidir:

Şekil 11. Atıf Yapılan Kaynakların Ağ Haritası

Şekil 12'ye göre örgütler arası simbiyotik ilişki konusunda ele alınan çalışmaların en çok ortak atıf yapılan kaynakları; Administrative Science Quarterly, Journal of Cleaner Production ve Journal of Industrial Ecology olarak karşımıza çıkmaktadır.

c. Alıntı Yapılan Yazarlar

Vosviewer yazılım programı aracılığıyla yapılan analizde yazarların minimum sayıdaki alıntılanma sayısı 20 seçildiğinde 1259 atıfta bulunan yazarların sadece 9'unun istenilen değeri karşıladığı ortaya çıkmıştır. Şekil 12 alıntı yapılan yazarların ağ haritasını göstermektedir:

chertow, mr

VOSviewer

eikeland, o

Şekil 12. Alıntı Yapılan Yazarların Ağ Haritası

Şekilde 12’te yer alan ağ haritasında en az yirmi yayında atıf yapılan yazarların bağlantıları gösterilmektedir. Buna göre örgütler arası simbiyotik ilişki kapsamında yer alan çalışmalarda en çok atıf yapılan yazarlar; Eikeland, O, Chertow, M.R. ve Gulati, R. Olarak gözükmemektedir.

5. Sonuç

Günümüz modern dünyasında örgütler hayatta kalabilmek için artık işbirliği stratejilerini tercih etmektedir. Bu işbirliği stratejilerinden birisi de endüstriyel simbiyoz olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgütler endüstriyel simbiyozla kendi aralarında simbiyotik ilişki gerçekleştirerek rekabet avantajı, malzeme ve bilgi akışı, inovasyon, sinerji gibi birçok avantajı elde edebilmektedir. Kendi aralarında kurdukları bu simbiyotik ilişkiler sayesinde hayatta kalabilmekte ve stratejik işbirliği ağı gerçekleştirebilmektedir.

Endüstriyel simbiyoz kavramı çevre ile alakalı konuları kapsamasına rağmen son yıllarda örgütsel bakış açısı ile ele alınmakta ve bu alana olan ilgi gittikçe artış göstermektedir. Örgütsel bakış açısı ile ele alınan endüstriyel simbiyoz örgütlerin işbirlikçi ağ sistemi ile hareket ederek rekabet avantajı kazanmasına ve hayatta kalmasına yardımcı olan stratejik bir yol olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusu bibliyometrik yöntem kullanarak Vosviewer yazılım aracılığıyla analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Web of Science veri tabanına gerekli formülasyon girilerek elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar gelecekteki çalışmalar için endüstriyel simbiyoz kavramının örgütsel

bakış açısıyla nasıl ele alındığı konusunda bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre bu çalışma simbiyotik ilişkilere örgütsel bakış açısı ile bakmak isteyen araştırmacılara temel kaynakları, en etkin üniversite ve dergileri, en çok çalışma yapan ülkeleri, en çok atıf alan yazarların listesini sunmaktadır. Bu sayede bu çalışma biyoloji kökenli simbiyoz kavramına örgütsel açıdan bakmak isteyenler için yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Gelecekte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için araştırma sınırlılıkları kapsamında kullanılan Web of Science veri tabanı dışında Scopus veri tabanını da dahil ederek daha kapsamlı bir bibliyometrik analiz yapabilecekleri önerilebilir. Yine araştırma kapsamında simbiyotik ilişkiler, örgütler arası ilişkiler boyutunda ele alınarak incelenmiştir. Gelecekte simbiyotik ilişkiler ile ilgili araştırma yapmak isteyenler, örgüt içi ilişkiler (çalışan davranışları/ilişkileri) kapsamında bireysel ilişkiler açısından bakarak bibliyometrik analiz yapabilecekleri önerilebilir. Özellikle ülkemiz açısından bakıldığında simbiyotik ilişkilere örgütsel bakış açısı ile ele alan çalışmaların kısıtlı oluşu bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için bu çalışmanın rehber niteliğinde olabileceği düşünülmektedir.

Yapılan analiz sonuçların göre endüstriyel simbiyoz örgütsel açıdan bakan çalışma sayısının 2009 yılından (12 çalışma) itibaren artış gösterdiği ortaya çıkmıştır. Ülkemiz açısından bakıldığında ise bu alanda yapılan çalışma sayısının oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Buna göre Web of Science veri tabanında yer alan çalışmalar ülkemiz açısından mercek altına alındığında, karşımıza ilk olarak; Dilaver vd. 2014 yılında yaptıkları çalışma çıkmaktadır. Çalışmada endüstriyel kümelenmelerle ilgili literatürün, benzer endüstrilerde çalışan firmaların inovasyon ve coğrafi yoğunlaşması arasında simbiyotik bir ilişki olduğundan bahsetmektedir (Dilaver, Uyerra ve Blela, 2014). Başka bir çalışma da ise Sözen ve Devrani tarafından 2020 yılında yapılan çalışmadır. Yazarlar çalışmalarında perakende mağazaları arasındaki bilgi alışverişi, simbiyotik ve rekabetçi ilişkilerin performansı üzerindeki etkisinden bahsetmektedir (Sozen ve Devrani, 2020). WOS dışındaki çalışmalar incelediğinde ise karşımıza Kaya vd. tarafından 2015 yılında yapılan çalışma karşımıza çıkmaktadır. Çalışma Çanakkale ilinde bulunan bir alışveriş merkezinde bulunan işletmeler arasındaki simbiyotik ilişkilerin avantajlarından bahsetmektedir (Kaya vd., 2015).

Web of Science veri tabanından elde edilen bilgiler kapsamında örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda en üretken ülke 52 yayınlı ABD, ikinci sırada ise 30 yayınlı Çin yer almaktadır. ABD ve Çin'den sonra ise İngiltere ve Kanada gelmektedir. Bu durum endüstriyel simbiyoz işbirliklerinin büyük çoğunluğunun gelişmiş sanayi ekonomiler tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Buna göre Amerika ve Çin gibi endüstriyel ekonomilerin endüstriyel simbiyoz yoluyla kurulan işbirlikleri ile daha verimli, rekabetçi, kaynak akışının daha rahat sağlayabilen ve örgütlerin hayatta kalabilmesi için ihtiyacı olan kaynaklara daha rahat erişim imkanı sunan sosyal ağ

sistemi sağlanmaktadır. Detaylı araştırma yapıldığında bu ülkelerde örnek vaka uygulamaları olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin Çin'deki hızlı endüstriyel büyümeye eşlik eden kirliliği ele almak için 2000 yılında bir Ulusal Eko-endüstriyel Park Gösteri Programı başlatılmıştır. Shi vd. (2010) yaptıkları çalışmada Tianjin Ekonomik-Teknolojik Kalkınma Bölgesi (TEDA) ile ilgili bir örnek olay incelemesi sunmaktadır. Çalışma TEDA'nın Çin'deki en iyi üç ulusal eko-endüstriyel parktan birine nasıl dönüştürdüğünü değerlendirmektedir. TEDA'da oluşturulmuş 81 firma arası simbiyotik ilişkiden oluşan bir ağ, kamu hizmeti, otomobil, elektronik, biyoteknoloji, yiyecek ve içecek ve kaynak geri kazanım kümelerini içermektedir. Makale, TEDA'daki kilit simbiyotik alışverişlerin çevresel faydalarını değerlendirmekte ve gelişmekte olan bir ülkede Eko-endüstriyel Park ilerlemesinin bazı benzersiz özelliklerini özetlemektedir. Çin'de uygulanan başka bir örnek olayı ise Dong ve arkadaşları (2013) ele almıştır. Çalışma endüstriyel simbiyoz sayesinde, kümelenmiş endüstrilerde ve topluluklarda hem ekonomik hem de çevresel faydalar sağlayabileceğini bir Çin sanayi şehrinde (Liuzhou) örnek olay incelemesini ele alarak fiziksel enerji girdilerini ve hava kirlitici emisyonlarını kapsayan kentsel düzeyde bir hibrit fiziksel girdi ve parasal çıktı (HPIMO) modelinden bahsetmektedir. Mevcut enerji tüketimi ve endüstriyel simbiyoz ve HPIMO modelinin uygulanmasına dayalı olarak, atık plastik geri dönüşümü, hurda lastik geri dönüşümü, uçan kül geri dönüşümü ve biyokütle kullanımı dahil olmak üzere endüstriyel simbiyoz ile ilgili senaryolar araştırılmıştır.

En üretken yazarlar ise 5 yayınlı O'connor, A. ve Shumate, M.'dir. Yazarlar yayınladıkları 5 çalışmada da simbiyotik sürdürülebilirlik modelinden bahsetmektedir (Shumate ve O'connor, 2010; 2014; 2010a; Maktoufi, O'connor ve Shumate, 2020; Shumate, Hsieh ve O'connor, 2018). Yazarlara göre sivil toplum örgütleri ve şirketlerin kendi aralarındaki ittifakları; ekonomik, sosyal, kültürel ve politik sermayeyi harekete geçirmektedir (Shumate ve O'connor, 2010).

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunun Vosviewer yazılım aracı kullanılarak yapılan yazarların anahtar kelimeleri kapsamında elde edilen çalışmalar 2 farklı kümede toplanmaktadır. Yeşil kümede yer alan çalışmalar genel itibarıyla endüstriyel simbiyoz altında toplanmaktadır. Kırmızı kümede yer alan çalışmalar ise endüstriyel ekoloji ve olay çalışması kavramları kapsamında ele alınmaktadır. Olay çalışması kapsamında yer alan çalışmalar detaylı bir şekilde analiz edildiğinde Kalundborg/Danimarka Endüstriyel Simbiyoz Uygulaması en çok araştırılmıştır (Wu, Li ve Wei, 2006; Desrochers, 2002; Domenech ve Davies, 2011; Hewes ve Lyons, 2008). Çünkü Kalundborg örneği endüstriyel simbiyoz denilince ilk akla gelen örnek uygulamalardandır. Gelecekte endüstriyel simbiyoz konusunda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar ülkemizde endüstriyel simbiyoz uygulamalarını detaylı bir

şekilde ele alarak Kalunborg konseptine uygun bir şekilde tasarlanıp tasarlanmadığını karşılaştırma yaparak analiz edebilirler. Yine endüstriyel simbiyoz uygulamalarının hem çevresel hem de ekonomik açıdan faydalarını araştıran çalışmalar yapılması bölgesel kalkınma stratejilerin buna uygun bir çerçevede planlanmasını sağlamada yarar sağlayacağı düşünülmektedir. Nasıl ki kümelenme politikaları ile organize sanayi bölgeleri güçlendirildi ve bölgesel kalkınmalar sağlandı aynı şekilde endüstriyel simbiyoz uygulamasıyla da hem kalkınma hem sürdürülebilirlik sağlanabileceği düşünülmektedir. Yine gelecekte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar endüstriyel simbiyoz, kümelenme (Porter, 1990) ve kaynak bağımlılığı kuramı (Pfeffer ve Salancik, 1978) arasındaki ilişkileri inceleyen bir çalışma ile literatüre katkı sağlayabilirler.

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda en çok dokümana sahip üniversite North Dakota State University'dir. En çok atıf alan çalışma ise Davis (2011)'e ait 240 atıf ile "Rotating Leadership and Collaborative Innovation: Recombination Processes in Symbiotic Relationships"tir. Detaylı inceleme yapıldığında yazar eserini Eisenhardt, K. M. ile birlikte gerçekleştirmiştir. Çalışma işbirliği inovasyonu kapsamında simbiyotik ilişkilerin örgüt performansını nasıl etkilediği konusu üzerinedir (Davis ve Eisenhardt, 2011). Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda en çok alıntı yapılan kaynak ise Administrative Science Quarterly olduğu görülmektedir.

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler konusunda bibliyografik eşleştirme analizi sonucunda en çok alıntılanma ağına sahip organizasyonlar (üniversite) Illinois University, North Dakota State University ve Waikato University yer almaktadır. Analiz sonucunda en çok alıntılanma ağına sahip üniversitelerin gelişmiş sanayi ülkelerinde bulunması bu ülkelerin endüstriyel simbiyoz uygulamasına önem verdiğini bir kez daha göstermektedir.

Örgütler arası simbiyotik ilişkiler ortak atıf analizinde Web of Science veri tabanında yer alan çalışmaların en çok Aldrich, H. (2006) referansına atıf yaptığı, en çok ortak atıf yapılan kaynağın ise Administrative Science Quarterly dergisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma endüstriyel simbiyoz kavramının örgütsel bakış açısıyla ele alan araştırmaların artan eğilimlerini göstermektedir. Bu sayede endüstriyel simbiyoz kavramı, yönetim ve organizasyon alanında ele alınan stratejik yönetim uygulamaları kapsamında değerlendirilerek bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için daha geniş bir şekilde bilgilendirmek ve geliştirmek için yeni bir çerçeve sunmaktadır. Bu çalışma ile geçmişte ele alınan simbiyotik ilişkilerin örgütsel bakış açısıyla nasıl bağlantı kurduğu ortaya çıkmaktadır. Çalışma sonucunda endüstriyel simbiyoz

literatürünün incelenmesi ile sanayi bölgeleri ve endüstriyel parklarda işbirliklerinin sağlandığı, bu işbirliği sayesinde çevresel sürdürülebilirlik sağlandığı ve aynı zamanda ekonomik performansların geliştiği, ekonomik rekabetin arttığı ve birbirlerinin atıklarını kullanan sanayi alanlarının oluşturulmasıyla etkinlik ve verimlilik sağlanabileceğine yönelik çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle işletmeler, bölgeler ve hatta ülkeler sanayi bölgelerini endüstriyel simbiyoz yaklaşımıyla yeniden revize etmeli, ona göre politikalar ve izlenecek adımlar belirlemelidir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı simbiyotik ilişkileri örgütsel açıdan değerlendirmek isteyen araştırmacılar için daha geniş araştırma yelpazesi sunmak ve araştırmalarını kolaylaştırmak için önemli kaynak, yazar ve eserleri sunmaktadır. Bu kapsamda dar çerçeve ve sınırlılıklar dahilinde ele alınan bu çalışmanın gelecekteki çalışmalarda daha detaylı ve kapsamlı bir şekilde alınabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Albino, V., Fraccascia, L. & Giannoccaro, I. (2015). Measuring Complexity of Industrial Symbiosis Networks, *10th International Forum on Knowledge Asset Dynamics (IFKAD)*, 277-292.
- Ali, I. (2016). Doing The Organizational Tango: Symbiotic Relationship Between Formal and Informal Organizational Structures For An Agile Organization. *Interdisciplinary Journal Of Information, Knowledge, and Management*, 11, 55-72.
- Baas, L. (2011). Planning And Uncovering Industrial Symbiosis: Comparing The Rotterdam and Ostergotland Regions. *Business Strategy And The Environment*, 20(7), 428-440.
- Bansal, P. & Mcknight, B. (2009). Looking Forward, Pushing Back And Peering Sideways: Analyzing The Sustainability Of Industrial Symbiosis. *Journal of Supply Chain Management*, 45(4), 26-37.
- Brito-Ochoa, M. P., Sacristán-Navarro, M. A. & Pelechano-Barahona, E. (2020). A Bibliometric Analysis Of Dynamic Capacities In The Field Of Family Firms (2009-2019). *European Journal Of Family Business*, 10(2), 69-81.
- Chertow, M. R. (2000). Industrial Symbiosis: Literature and Taxonomy. *Annual Review Of Energy and The Environment*. 25, 313-37.
- Cortini, M. & Giorgio, R. (2009). Intercorporate Social Responsibility As A New Way To Solve Production Externalities. A Case Study. *Managerial And Entrepreneurial Developments In The Mediterranean Area*, 449-460.

- Davis, J. & Eisenhardt, K.M. (2011). Rotating Leadership and Collaborative Innovation: Recombination Processes In Symbiotic Relationships. *Administrative Science Quarterly*, 56(12).
- Desrochers, P. (2002). Regional development and inter-industry recycling linkages: some historical perspectives. *Entrepreneurship And Regional Development*, 14 (1), 49-65.
- Dilaver, O., Uyarra, E. & Bleda, M. (2014). *Multilevel Analysis Of Industrial Clusters: Actors, Intentions And Randomness Model. Simulating Knowledge Dynamics In Innovation Networks*, Springer-Verlag Berlin 217-241.
- Dilaver, O., Uyarra, E. & Bleda, M. (2014). Multilevel Analysis of Industrial Clusters: Actors, Intentions and Randomness Model. *Simulating Knowledge Dynamics In Innovation Networks*, 217-241.
- Domenech, T. & Davies, M. (2011). Structure and morphology of industrial symbiosis networks: The case of Kalundborg, *4th and 5th UK Social Networks Conferences*.
- Garrigos-Simon, F.J., Narangajavana-Kaosiri, Y. & Lengua-Lengua, I. (2018). Tourism and Sustainability: A Bibliometric and Visualization Analysis. *Sustainability*, 10(6), 1-23.
- Guedes, G. B., Paganin, L.B.Z. & Borsato, M. (2018). Bibliometric And Systemic Analysis On Material Flow Mapping And Industrial Ecosystems. *Journal Of Industrial Integration and Management-Innovation And Entrepreneurship*. 3(4).
- Hållstedt, U. (2016). *Inter-Organizational Symbiotic Relationships Key Factors For Success*. Industrial Ecology Royal Institute Of Technology, Master Of Science Thesis, Stockholm.
- Hariyani, D. & Mishra, S. (2022). Barriers to the adoption of integrated sustainable-green-lean-six sigma-agile manufacturing system (ISGLSAMS): a literature review. *Benchmarking-An International Journal*.
- Hewes, A. K. & Lyons, D. (2008). The Humanistic Side of Eco-Industrial Parks: Champions and the Role of Trust. *Regional Studies*, 42 (10), 1329-1342.
- Kasmi, F. (2021). Industrial Symbiosis and Territorial Development: The Cross-Fertilization of Proximity Dynamics and the Role of Information and Knowledge Flows. *Journal Of The Knowledge Economy*. 12 (1), 342-362.

- Kaya, O., Harman, S. & Polat, E. (2015). Advantages Of Symbiotic Organization Forms: A Research On Companies Operating in A Shopping Centre İn Çanakkale. *Yeni Fikir*, 6(15), 91-100.
- Kokoulina, L., Ermolaeva, L., Patala, S. & Ritala, P. (2019). Championing Processes and The Emergence Of İndustrial Symbiosis. *Regional Studies*, 53(4), 528-539.
- Kokoulina, L., Ermolaeva, L., Patala, S. & Ritala, P. (2019). Championing processes and the emergence of industrial symbiosis. *Regional Studies*, 53 (4), 528–539.
- Kosmol, L. (2019). Sharing is Caring – Information and Knowledge in Industrial Symbiosis A Systematic Review. *2019 IEEE 21st Conference on Business Informatics (CBI)*, 21-30.
- Krumm, Bernita L. (2003). The Symbiotic Relationship Of Leadership And Culture. *Journal Of Women İn Educational Leadership*. 1(1), 27-42.
- Liang Dong, Tsuyoshi Fujita, Hui Zhang, Ming Dai, Minoru Fujii, Satoshi Ohnishi, Yong Geng & Zhu Liu (2013). Promoting low-carbon city through industrial symbiosis: A case in China by applying HPIMO model, *Energy Policy*, 61, 864-873,
- Maktoufi, R. O'connor, A. & Shumate, M. (2020). Does The Csr Message Matter? Untangling The Relationship Between Corporate-Nonprofit Partnerships, Created Fit Messages, And Activist Evaluations. *Management Communication Quarterly*, 34 (2), 188-212.
- Martínez-Lopez, F., Merigo, J., Fernández, L. & Nicolás, C. (2018). Fifty Years Of The European Journal Of Marketing: A Bibliometric Analysis. *European Journal Of Marketing*, 52(2), 439-468.
- Mathews, J.A., Tang, Y. M. & Tan, H. (2011). China's move to a Circular Economy as a development strategy. *Asian Business & Management*, 10, 463-484.
- Morgan, R., Cynthia J. & Paul, S. (2021). *Partnership Motives and Ethics İn Corporate Investment İn Higher Education Advances İn Higher Education And Professional Development*. Igi Global, Usa.
- Muritala B., Sánchez-Rebull M. ve Hernández-Lara A. (2020). A Bibliometric Analysis Of Online Reviews Research İn Tourism And Hospitality. *Sustainability*, 12(23), 1-18.

-
- Mücevher, M. (2021). Örgütlerde Simbiyotik Yaşam: İşbirlikçiler, Sıgıntılar ve Asalıklar. *İdari Ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 172-184.
- O'connor, A. & Shumate, M. (2014). Differences Among Ngos İn The Business-Ngo Cooperative Network. *Business & Society*, 53 (1), 105-133.
- Pauline Deutz & Donald I. Lyons (2008) Editorial: Industrial Symbiosis – An Environmental Perspective on Regional Development, *Regional Studies*, 42:10, 1295-1298.
- Pfeffer, Jeffrey & Salancik, Gerald (1978). *The External Control Of Organizations A Resource Dependence Perspective*, New York: Harperandrow.
- Porter, Michael (1990). “The Competitive Advantage Of Nations”, *Harvard Business Review*, March April, Ss.73-91.
- Reimann, K. D. (2006). A View From The Top: International Politics, Norms and The Worldwide Growth Of Ngos. *International Studies Quarterly*, 50 (1), 45-67.
- Rialti, R., Marzi, G., Ciappei, C. & Busso, D. (2019). Big Data and Dynamic Capabilities: A Bibliometric Analysis And Systematic Literature Review, *Management Decision*, 57(8), 2052-2068.
- Schanze, E. (1993). Views And Comments On Symbiotic Arrangements Hybrid Forms Of Industrial Organization. *Journal Of Institutional And Theoretical Economics*, 149(4), 690-774.
- Shi H., Chertow M. & Song Y. (2010). Developing country experience with eco-industrial parks: a case study of the Tianjin Economic-Technological Development Area in China. *Journal of Cleaner Production*, 18 (3), 191-199.
- Shumate, M. & O'connor, A. (2010). The Symbiotic Sustainability Model: Conceptualizing Ngo-Corporate Alliance Communication. *Journal Of Communication*, 60 (3), 577-609.
- Shumate, M. & O'connor, A. (2010a). Corporate Reporting Of Cross-Sector Alliances: The Portfolio Of Ngo Partners Communicated On Corporate Websites. *Communication Monographs*, 77 (2), 207-230.
- Shumate, M., Hsieh, Y. P.& O'connor, A. (2018). A Nonprofit Perspective On Business-Nonprofit Partnerships: Extending The Symbiotic Sustainability Model. *Business & Society*, 57 (7), 1337-1373.

- Singh, A. & Jha, S. (2022). Relationship Between Employee Well-Being and Organizational Health: Symbiotic Or Independent?. *Industrial And Commercial Training*, 54(2), 231-249.
- Sozen, C. & Devrani, T. K. (2020). Introduction Of A New Method For Retailing and Marketing Research: The Case Of Shopping Malls. *Property Management*, 38 (3), 365-381.
- Spindler, G. (1993). Symbiotic Contracts and Corporate Groups. *Journal Of Institutional and Theoretical Economics (Jite)* 149/4 (1993), 756-761.
- Van Eck, N.J. & Waltman, L. (2021). Vosviewer Manual, Manual For Vosviewer Version 1.6.17. <https://www.vosviewer.com/download> (Erişim Tarihi: 04.09.2021).
- Varadrajana, P. & Rajaratnam, D. (1986), "Symbiotic Marketing Revisited." *Journal Of Marketing*, 50 (1): 7-17.
- Walls, J. L. & Paquin, R. L. (2015). Organizational Perspectives Of Industrial Symbiosis: A Review and Synthesis. *Organization & Environment*, 28(1), 32–53.
- Wu, W., Li, L. J. & Wei, D. P. (2006). Analysis of the regional industrial symbiosis systems in developing countries (ID : 6-106). *13th International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management*, 1 (5), .2674-2678.
- Zaoual, A. R. & Lecocq, X. (2018). Orchestrating Circularity Within Industrial Ecosystems: Lessons From Iconic Cases In Three Different Countries. *California Management Review*, 60(3), 133-156.

Etik Beyanı: Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Bibliometric Analysis and Map of Symbiotic Relations from Organizational Perspective

Extended Abstract

1. Introduction

Symbiosis is a concept of biological origin that is generally defined as two dissimilar organisms living together in close coexistence for mutual benefit (Varadarajan and Rajaratnam, 1986, p. 7). Accordingly, industrial symbiosis, inspired by the concept of symbiosis of biological origin, consists of place-based exchanges between different entities. Today, organizations strive for a greater collective benefit by acting together instead of acting alone. Such cooperation can improve social relations between participants, which allows them to create social networks that can extend to their environment (Chertow, 2000, p. 314).

In this study, the studies discussed with the business and management perspective in the industrial symbiosis literature were examined. Thus, an organizational perspective on symbiotic relations was gained and industrial symbiosis was evaluated as strategic cooperation in inter-organizational relations. In this context, this study has been discussed in order to guide those who want to work on industrial symbiosis by looking at the symbiotic relations from an organizational point of view, together with which topics industrial symbiosis can be addressed (keyword analysis), the most effective countries, the sample field studies that we come across with the literature review and the names of the most effective authors.

2. Method

A bibliometric method was used to analyze the studies dealing with the concept of industrial symbiosis within the organizational scope. Accordingly, the data used in the study were obtained using the Web of Science database in April 2022. In order to investigate the symbiotic relationship between organizations, the formulation $TS = ((Industrial\ Symbiosis))\ OR\ TS = (symbiotic\ relationship)\ OR\ TS = (Symbiotic)\ AND\ TS = (Organization)$ was entered into the Web of Science database on 11.04.2022. When management, business, social sciences interdisciplinary, economics, political science, business finance, behavioral science, ethics were selected in the category section, 196 works were discussed within the scope of this study. 196 works obtained by entering the necessary formulation into the Web of Science database were analyzed using the VOSviewer 1.6.17 software program. The VOSviewer program is a software tool that creates maps based on network data. The data obtained through the program are visualized with maps according to years, connection strengths and densities (Van Eck and Waltman, 2021, p. 3). Accordingly, in this study, mapping based on text data, keyword analysis, and analyzes based on bibliographic data were performed through VOSviewer software.

3. Results and Discussion

According to the results of the analysis, the number of studies looking at industrial symbiosis from an organizational point of view has increased since 2009 (12 studies).

Within the scope of the information obtained from the Web of Science database, the most productive country in terms of symbiotic relations between organizations is the USA with 52 publications and China with 30 publications in the second place. After the United States and China comes the United Kingdom and Canada. This situation reveals that the vast majority of industrial symbiosis collaborations are

carried out by developed industrial economies. The most prolific authors are O'Connor, A., and Shumate, M. with 5 publications.

The studies obtained within the scope of the authors' keywords using the Vosviewer software tool on symbiotic relations between organizations are collected in 2 different clusters. The studies in the green cluster are generally collected under industrial symbiosis. The studies in the red cluster are discussed within the scope of industrial ecology and event study concepts. When the studies within the scope of the case study were analyzed in detail, the Kalundborg/Denmark Industrial Symbiosis Application was researched the most (Wu, Li and Wei, 2006; Desrochers, 2002; Domenech and Davies, 2011; Hewes and Lyons, 2008).

As a result of bibliographic matching analysis on interorganizational symbiotic relations, the organizations with the most citation networks (universities) are Illinois University, North Dakota State University and Waikato University. As a result of the analysis, the fact that the universities with the most citation networks are located in developed industrial countries shows once again that these countries attach importance to the application of industrial symbiosis.

4. Conclusion

In this study, the subject of symbiotic relations between organizations was analyzed using the bibliometric method through Vosviewer software. The data used in the study were obtained by entering the necessary formulation into the Web of Science database. The results obtained provide a framework for future studies on how the concept of industrial symbiosis is handled from an organizational perspective. Accordingly, this study provides researchers who want to look at symbiotic relationships from an organizational perspective with basic resources, the most effective universities and journals, the countries that do the most work, and the list of the most cited authors. Thereby, this study is a guide for those who want to look at the concept of symbiosis of biological origin from an organizational perspective. For researchers who want to conduct studies on this subject in the future, it can be suggested that they can perform a more comprehensive bibliometric analysis by including the Scopus database besides the Web of Science database used within the scope of research limitations. Again, within the scope of the research, symbiotic relations were examined in terms of interorganizational relations. It can be suggested that those who want to conduct research on symbiotic relationships in the future can perform bibliometric analysis by looking at individual relationships within the scope of intra-organizational relationships (employee behaviors/relationships). Especially from the perspective of our country, it is thought that this study may be a guide for researchers who want to conduct studies on this subject due to the limited number of studies that deal with symbiotic relations from an organizational perspective.

As a result, this study shows the increasing tendencies of research that addresses the concept of industrial symbiosis from an organizational perspective. In this way, the concept of industrial symbiosis is evaluated within the scope of strategic management practices discussed in the field of management and organization and provides a new framework for researchers who want to work in this field to inform and develop it more widely. With this study, it is revealed how the symbiotic relationships discussed in the past are connected with the organizational perspective. As a result of the study, by examining the industrial symbiosis literature, studies have emerged that cooperation is ensured in industrial zones and industrial parks, environmental sustainability is ensured through this cooperation, and at the same time, economic performances are improved, economic competition is increased and efficiency and efficiency can be achieved by creating industrial areas that use each other's waste. For this reason, enterprises, regions and even countries should revise industrial zones with an industrial symbiosis approach and determine policies and steps to be followed accordingly.